

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

**ABBÂSÎ DEVLETİ DÖNEMİNDE
AVRASYA'YLA GERÇEKLEŞTİRİLEN
ULUSLARARASI KÖLE TİCARETİ
(750-945)**

Doktora Tezi

Hazırlayan:
20096091: Erman ŞAN

Danışman:
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN

İSTANBUL-2016

T.C.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ PROGRAMI

**ABBÂSÎ DEVLETİ DÖNEMİNDE
AVRASYA'YLA GERÇEKLEŞTİRİLEN
ULUSLARARASI KÖLE TİCARETİ
(750-945)**

Doktora Tezi

Hazırlayan:
20096091: Erman ŞAN

Danışman:
Prof. Dr. Hayrunnisa ALAN

İSTANBUL-2016

Erman ŞAN tarafından hazırlanan **Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya'yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)** adlı bu çalışma aşağıda adları yazılı jüri üyelerince Oybirliğiyle / ~~Oyçokluğuyla~~ Doktora Tezi olarak Kabul Edilmiştir.

Kabul (Sınav) Tarihi : 20 / 01 / 2016

(Jüri Üyesinin Ünvanı , Adı , Soyadı ve Kurumu) :

İmzası :

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Hayrunnisa ALAN (Danışman-Tez İz. Kom.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Abdulkerim ÖZAYDIN
(Tez İz. Kom.Üy.-İ.Ü.Öğr.Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Aydın USTA (Tez İz. Kom. Üy.)

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Fatma ÜREKLI

Jüri Üyesi : Prof.Dr.Ahmet TAŞAĞIL (Yeditepe Ü. Öğr.Üy.)

Yedek Jüri Üyesi : Doç.Dr.İlyas KEMALOĞLU

.....

Yedek Jüri Üyesi : Doç.Dr.Cihan PİYADEOĞLU
(Medeniyet Ü. Öğr.Üy.)

.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	III
ÖZET.....	IX
SUMMARY.....	XI
KISALTMALAR.....	XIII
HARİTALAR LİSTESİ.....	XVI
RESİMLER LİSTESİ.....	XVII
KAYNAK TAHLİLİ.....	XVIII
1.Coğrafya Kaynakları.....	XIX
2.Tarih Kaynakları.....	XXVII
GİRİŞ: TEZİN KONUSU VE ULUSLARARASI KÖLE TİCARETİNDE KUŞAKLAR.....	1
1.BÖLÜM: ABBÂSÎ DEVLETİ'NE BAĞLI OLARAK GERÇEKLEŞEN KÖLE İSTİHSÂL SÜRECİNE DAİR.....	25
1.1.Köle İstihsâli Açısından Abbâsîler'in Bizans Topraklarına Yaptıkları Gazâlar.....	27
1.2.Köle İstihsâli Açısından Abbâsîler'in Diğer Bölgelere Yaptıkları Gazâlar	44
1.3.Abbâsîler Tarafından İsyarlarda Alınan ve Köleleştirilen Esirler.....	52
1.4. Abbâsîler Tarafından Harâc Olarak Alınan Köleler.....	59
1.5. Dârüislâm'da Hukuken Köle İstihsâli	62
2.BÖLÜM: AVRASYA KÖLE İSTİHSÂL KUŞAĞI.....	67
2.1.Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı'nın Sosyocoğrafî ve Sosyoekonomik Analizi.....	69
2.2.Avrasya'nın Köle Müstahsilleri ve İstihsâl Süreçleri.....	85

2.2.1.Köle Müstahsilleri Olarak Varyag-Ruslar ve İstihsâl Süreçlerine Dair.....	87
2.2.2.Köle Müstahsilleri Olarak Macarlar ve İstihsâl Süreçlerine Dair.....	112
2.2.3.Köle Müstahsilleri Olarak Türkler ve İstihsâl Süreçlerine Dair.....	125
3.BÖLÜM: AVRASYA KÖLE NAKİL VE TİCARETİ KUŞAKLARI.....	142
3.1. İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı.....	150
3.1.1.İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı Üzerindeki Uluslararası Köle Ticareti.....	158
3.1.2.İtil ve Bulgar Şehirlerinden İslâm Dünyasına Kölelerin Sevk Edildikleri Ticarî Güzergâhlar.....	174
3.1.2.1. Hazar Denizi Üzerinden Olan Güzergâhlar.....	175
3.1.2.2. Hazar Denizinin Batısındaki Güzergâhlar.....	181
3.1.2.3. Hazar Denizinin Doğusundaki Güzergâhlar.....	185
3.2. Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı.....	194
3.2.1.Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı Üzerindeki Uluslararası Köle Ticareti	210
3.2.2.Kölelerin Mâverâünnehir'den Abbâsî Merkezlerine Sevk Edildiği Ticarî Güzergâh	235
SONUÇ.....	239
EKLER.....	246
Ek-1:Abbâsî Halifeleri.....	246
Ek-2:Abbâsî Dönemi İslâm Coğrafyası.....	247
Ek-3:Tezde Kölelerle İlgili Olarak Kullanılan Tabirler.....	248
BİBLİYOGRAFYA.....	250
ÖZGEÇMİŞ.....	284

ÖNSÖZ

Köleliğin tarihte bir olgu olarak tespiti çok erken dönemlere kadar gitmektedir. Aristo'nun "canlı alet" diye tanımladığı köleler, özellikle sanayi öncesi toplumlarda üretimin her türlü için en gerekli elemanlar konumundaydılar. Burada sözü edilen üretim kavramını pek çok alanı kapsayan bir üst tanımlama gibi değerlendirmek gerekir. Bunların en başlıcaları arasında; ziraî üretim faaliyetleri için kullanılan toprak kölelerini, sınaî üretim faaliyetleri için kullanılan işçi köleleri, hizmet üretimi faaliyetleri için kullanılan domestik köleleri ve idarî üretim faaliyetleri için kullanılan askerî köleleri sayabiliriz. Antikiteden itibaren hemen hemen her toplum yüzeysel olarak değindiğimiz bu ve benzeri üretim faaliyetlerini gerçekleştirebilmek adına kölelerin kas gücüne ve meziyetlerine müracaat etmişti. Nihayetinde talebin olduğu her yerde geçerli olduğu üzere arz da oluşmuş ve akabinde köle ticareti bir gereksinim hâlini almıştır. Genel hatlarıyla böyle bir çerçevede dâhilinde işleyen köle ticareti de modern zamanlara kadar varlığını sürdürmüştür.

Bizim tezimiz mevzubahis köle ticaretinin, Abbâsî Devleti'yle tarih boyunca savaşı kavimlerin coğrafyası olmuş Avrasya arasında gerçekleştirilmiş uluslararası kısmına hasredilmiştir. Hâkim yaklaşıma göre yukarıda kısaca değindiğimiz gereksinimler doğrultusunda İslâm tarihinde köle ticaretine çok yoğun bir biçimde müracaat edilmesi de Abbâsîler'in hâkimiyet devresinde gerçekleşmişti. Bu yaklaşım temelinde doğrudur fakat söz konusu süreç ve süreci tetikleyen diğer faktörler şimdiye değin neredeyse hiçbir çalışmanın ana mevzusu olmamıştır. Abbâsî Devleti dönemindeki köle ticaretine de çoğu zaman köleliğin çeşitli yönlerden ele alındığı çalışmalarda talî bir konu olarak ve oldukça yüzeysel bir biçimde değinilmiştir. Elbette araştırmaların söz konusu vaziyeti asla bir eleştiri konusu olamaz. Çünkü mevzubahis çalışmaların en temelde odaklandığı nokta İslâm toplumundaki köleliğe

dairdir ve bu hususu aydınlatmak adına araştırmacılar tarafından çok önemli çalışmalar vücuda getirilmiştir. Mehmet Âkif Aydın ve Hasan Tahsin Fendoğlu gibi araştırmacılar köleleri ve köleliği İşlâm hukuku açısından değerlendiren çalışmalar kaleme alarak İşlâm toplumunun sosyohukukî bir unsuru olarak kölelerin konumunu tayine yardımcı olmuşlardır. David Ayalon, Daniel Pipes, Erdoğan Merçil, Süleyman Kızıltoprak ve Hugh Kennedy gibi araştırmacılar da kabaca askerî kölelik şeklinde tavsif edilebilecek memlûk sisteminin ayrıntılarını çok detaylı bir biçimde ortaya koyan çalışmalarıyla İşlâm devletlerinin askerî ve idarî kadrolarındaki köle kökenli bireylerin rolleri hakkında daha geniş malumat sahibi olmamızı sağlamışlardır. Adam Mez, Mustafa Demirci, Mehmet Nadir Özdemir, Abdulhalik Bakır ve Matthew S. Gordon gibi araştırmacılar kölelerin İşlâm toplumu içerisindeki konumlarını ve sosyoekonomik hayattaki rollerini detaylı bir biçimde gösteren çalışmalar kaleme almışlardır. Nihayetinde tüm bu çalışmalarla kölelerin İşlâm toplumlarına katılım oranlarının sosyoekonomik ve sosyohukukî açılardan tatminkâr bir surette ortaya konulduğu söylenebilir. Bizim tezimizde aslında zikredilen değerli araştırmacıların ele aldıkları konunun bir adım öncesine değinmektedir ve bu manada kendisine köleliği konu edinen çalışmalarda sathî bir biçimde bahsedilen bir mevzuyu aydınlatma hedefindedir.

Tam olarak odaklandığımız konuya şimdiye kadar hemen hemen hiç üzerinde durulmamış olan kölelerin istihşâli yani elde edilifleri ve akabinde Abbâsî memleketine doğru nakil süreçleridir. Bu manada tezimizin merkezinde aslında Abbâsîler'in kendileri değer de Abbâsîler'in köleleri olacak şahısların bulunduğu bile söylenebilir. Bu manada uluslararası köle ticareti sürecini Abbâsîler'in köleleri olarak İşlâm toplumunun bileşenlerinden biri hâline gelecek insanların henüz köle olmadan yaşadıkları topraklar, bir diğer deyişle köleliğe esir olarak ilk adımı attıkları topraklar, üzerinden anlamaya çalıştık. Yani tüm bu süreci şimdiye değer yapıldığı gibi sadece köleleri istihdâm edecek toplumdan ziyade; köle olacak, yine bunları köle edecek ve son olarak da bunları istihdâm edeceklere taşıyacak toplumları veya organizasyonları da dâhil ederek anlamaya gayret gösterdik. Bu manada konuya daha önce yapılan çalışmalardan çok farklı bir açıdan yaklaştık. Yukarıda işaret ettiğimiz gibi İşlâm hukukunda kölelerin durumu, toplumdaki konumları ve memlûk sistemi

üzerinde yoğunlaşan çalışmalardan farklı olarak köleye bir emtia olarak baktık. Bu emtianın da elde edilmesini ve sevk edilmesini anlamaya çalıştık. Bahsettiğimiz tüm bu süreciyse *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* diye tanımladığımız bir şablon çerçevesinde değerlendirdik.

Tarih boyunca ülkelerin, medeniyetlerin ve kültürlerin çeşitli türden sınırları bulunmuştur. Siyasî sınırlar genelde devletlerarası mutabakatla çizilmişken; ticarî, ekonomik ve kültürel sınırlarsa en temelde toplumların eğilimleri tarafından belirlenmiştir. Burada varlığını Abbâsî Devleti odaklı sinayacağımız ve ticarî, ekonomik ve kültürel sınırlar odaklı bir tasnif olan *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* ismini verdiğimiz şablonun tarihin tüm dönemlerine uygulanabileceği düşüncesini de taşımaktayız. Bu şablon dâhilinde kölelerin elde edildikleri, kölelerin taşındıkları ve kölelerin istihdâm edildikleri bölgelerin her biri de ayrı özellikleri haiz kuşakların bir parçasıydılar.

Tezimiz Giriş kısmına ilaveten üç ana bölümden meydana gelmiştir. Giriş kısmında Abbâsîler'in uluslararası köle ticaretine yoğun bir şekilde başvurmaya başlamalarının hem dâhilî hem de haricî nedenleri irdelenerek bu meydana tezin konusu, sınırları ve kapsamı sunulmuştur. Ayrıca *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* ismini verdiğimiz şablonun en temel kaideleri de yine bu kısımda tespit edilmiştir.

“Abbâsî Devleti'ne Bağlı Olarak Gerçekleşen Köle İstihsâl Sürecine Dair” başlığını taşıyan Birinci Bölüm'de, aynı zamanda köleleri istihdâm eden toplumumuz toplumumuz da olan Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihdâl süreci ele alınmıştır. Böylelikle Abbâsîler'in ihtiyacını duydukları kölelerin ne kadarlık bir kısmını kendi çabalarıyla elde edebildikleri diğer bir deyişle de Abbâsîler'in uluslararası köle ticaretine başvurmalarında kendi kölelerini istihdâl edemeyişlerinin de önemli bir etkisinin olduğu gösterilmiştir.

“Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı” başlığını taşıyan İkinci Bölüm'de, Avrasya coğrafyası dâhilinde köle istihdâlinin gerçekleştirildiği bölgelerin toplamı olarak

Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı değerlendirilmiştir. Bu kuşak hem müstahsillerimiz olan savaşçı-kavimlerin -yani Varyag-Ruslar, Macarlar ve Türkler'in- hem de onların kölelerinin -yani çoğunlukla Türkler'in ve *Sakālibe*'nin- bulunduğu coğrafyadır. Öncelikle sosyocoğrafi ve sosyoekonomik bir analiz yapılarak neden bu kuşağın insanların yoğun olarak savaşçı oldukları, savaşçı karakterlerinin onların köle istihşâliyle uğraşp uğraşmamalarına ne türden etkilerde buldukları değerlendirilmiştir. Yine kölelerimizin de bu kuşağın bir parçası olmasından dolayı köleler ve bu kölelerin savaşçı kavimler tarafından elde ediliş süreçleri de kronolojiye riayet edilerek gösterilmeye çalışıldı. Bunu kronolojiye riayet ederek yapmamızdaki asıl amacımız köle istihşâlinin bir istisna değil tarihsel sürecin bir gerekliliği olduğunu göstermekti. Aksi takdirde tezimiz yığınla esir ediş veya ediliş hikâyesiyle dolu bir anlatımdan ibaret olacaktı.

“Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları” adını verdiğimiz Üçüncü Bölüm’de, savaşçı-müstahsil kavimlerimiz tarafından istihşâl edilen kölelerin Abbâsîler’e ulaştırılması mevzusu, tüm bu sürecin gerçekleştirildiği *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* dâhilinde ele alınmıştır. Burada Avrasya’yla gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretinde öne çıkan ve *ticaret adası* diye tanımladığımız merkez bölgelerden ilki Mâverâünnehir’dir. Bir diğeriyse İtil nehriyle Hazar denizinin oluşturduğu İtil-Hazar’dır. Her iki merkez bölge de köleleri, tüccarları ve her türden bağlantılarıyla ele alınmıştır. Yine bu kısımda Avrasya’yla gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretinin köle iştirakçileri *Sakālibe* ve Türkler üzerine de yoğunlaşmıştır.

Tezimizin tamamında köle ticaretini sosyoekonomik bir faaliyetten ziyade sosyotarihî bir vakıa olarak değerlendirdik. Bu nedenle köle fiyatları üzerinde uzun uzadıya durmadık. Zaten resmî arşiv belgelerinin yokluğunda bunu yapmaya çalışmak da çok sıhhatli neticeler vermeyecekti. Diğeri bir deyişle resmî kayıtların varlığında en temelde birtakım çıkarımlar yapmak yeterli gibi gözükürken söz konusu kayıtların yokluğunda köle ticaretinin doğasının kavranabilmesi yolunda bir yeniden inşanın yapılması kaçınılmaz hâle gelmektedir. Burada yapılan da aslında mevzubahis yeniden inşa dâhilinde kölelerin birer emtia olarak fiyatının tesptinden

ziyade Avrasya coğrafyasının Abbâsîler'le münasebetlerinin köle ticareti üzerinden tespitidir.

Aksi bir durum belirtilmediği sürece *köle*'yi hem erkek hem de kadın köleler için; *câriye*'yi yalnızca kadın köleler için ve son olarak da *esir*'i de kadın, erkek ve çocuk tüm savaş tutsakları için kullandık. Bununla birlikte tez boyunca birtakım tabirlerin haddimiz olmayarak ihdas edildikleri de fark edilecektir. Bunun en temel sebebi daha öncesinde benzeri bir çalışmanın vücuda getirilmemiş olmasının doğurduğu birtakım gereksinimlerdir. Bu konuda okuyucuların hoşgörüsüne sığındığımızı belirtmeliyiz. Tezin yazımı esnasındaysa mümkün mertebe *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nce tespit edilmiş ilmî transliterasyon usullerine riayet edilmiştir.

Tez çalışmamız sırasında sonsuz sabır ve büyük bir hoşgörü içerisinde çok değerli vakitlerini ayırma nezaketinde bulunarak bize yol gösterme zahmetine katlanan danışman hocam sayın Prof. Dr. Hayrunnisa Alan'a minnettarlığımı ifade etmenin bir yolunu bulabileceğimi sanmıyorum. Kendilerine hem üzerimizdeki emekleri hem de destekleri ve yönlendirmeleri nedeniyle bir kez daha şükranlarımı sunarım. Tez çalışmamızın bütün aşamalarında değerli tavsiye ve görüşlerini bizden esirgemeyerek tezimizin bu aşamaya gelebilmesinde çok önemli katkısı bulunan hocam sayın Prof. Dr. Abdülkerim Özaydın'a da en derin saygı ve teşekkürlerimi sunarım. Kıymetli hocam sayın Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na da hem şahsımız hem de tezimiz üzerindeki emeklerinden dolayı bu vesileyle minnettarlığımı bir kere daha ifade etmek isterim. Değerli hocalarım sayın Prof. Dr. Ramazan Şeşen'e, sayın Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e, sayın Prof. Dr. Ahmet Taşağıl'a, sayın Prof. Dr. Fatma Ürekli'ye, sayın Prof. Dr. Aydın Usta'ya, sayın Prof. Dr. Osman Yorulmaz'a, sayın Yrd. Doç. Dr. Ferit Baz'a, değerli dostlarım Yrd. Doç. Dr. Nevzat Keleş'e ve Dr. Mustafa Öksüz'e çeşitli konulardaki tavsiyeleri ve yardımları için teşekkür ederim.

Tezimiz Bilimsel Araştırma Projeleri Birimi vasıtasıyla Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi tarafından desteklenmiştir. Bu konuda da kendilerine teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak desteklerini hiçbir zaman esirgemeyerek her türlü meşakkata katlanmak suretiyle bana rahat bir çalışma ortamı hazırlayan sevgili ailemin her bir ferdine sonsuz teşekkürler.

İstanbul 2016

Erman ŞAN

ÖZET

ABBÂSÎ DEVLETİ DÖNEMİNDE AVRASYA'YLA GERÇEKLEŞTİRİLEN ULUSLARARASI KÖLE TİCARETİ (750-945)

ERMAN ŞAN

Abbâsîler'in iktidara gelmesine kadar Müslümanlar tarafından fetihlerde ve gazâlarda ele geçirilmiş çok sayıda esir çoğunlukla köle olarak istihdâm edildiklerinden Müslümanların ayrıca uluslararası köle ticaretine başvurmalarına gerek kalmıyordu. Fakat Abbâsîler dönemi büyük fetihlerin artık sona erdiği akabinde siyasî bölünmelerin ve ciddi toprak kayıplarının yaşandığı bir dönemdi. Nihayetinde fethedilecek veya gazâ yapılacak alanların daralması da bu yollarla elde edilen kölelerin İslâm dünyasına doğru akışını yavaşlatmıştı. Abbâsîler de böylece beliren insan ihtiyacı sorunlarını muazzam ekonomilerinin ve ticarî bağlantılarının yardımıyla uluslararası köle ticaretine başvurarak aşabilmişlerdir.

Abbâsîler'in insan ihtiyacını karşılayan coğrafyaların başında, Bilâdü's-Sakâlibe ve Bilâdü'l-Etrâk'a ev sahipliği de yapan, muazzam insan kaynaklarıyla Avrasya coğrafyası gelmekteydi. Bu coğrafyanın savaşçı kavimleri Varyag-Ruslar'ın, Macarlar'ın ve Türkler'in çok büyük oranda savaşçılıklarıyla elde ettikleri esirlerin kahir ekseriyetini de -bilhassa konumuz dâhilinde salt etnik tanımlamalar olmayan- Sakâlibe ve Türkler meydana getirmişlerdir. Avrasya'nın savaşçı kavimleri tarafından istihâl edilmiş köleler gerek yine bunlar tarafından gerekse de uluslararası köle tüccarları vasıtasıyla evvelen Abbâsîler'le aralarında bulunan büyük köle ticareti merkezlerine taşınmışlardı. Mevzubahis uluslararası tüccarlarsa aynı zamanda köle istihâliyle de meşgul olmuş Varyag-Ruslar, Hazarlar, İdil Bulgarları ve Müslümanların yanı sıra Avrupa menşeli Râzâniyye tüccarlarından ve Mâverâünnehir menşeli Soğd tüccarlarından meydana gelmekteydiler.

Uluslararası köle ticaretinin gerçekleştiği merkezlerin hemen hemen tamamı ya Sâmnîler'in hâkimiyeti altındaki Mâverâunnehir'de ya da Hazarlar'la İdil Bulgarları'nın hâkimiyeti altındaki İtil nehri boylarıyla Hazar denizinin yakın çevresinde konuşlanmışlardır. Mevzubahis merkezlere taşınmış kölelere, Abbâsîler'e sevklerinden öncesinde, onları istihdâm edeceklerin beklenti ve beğenileri doğrultusunda ya birtakım temel eğitimler verilmiş ya da bu köleler burada iğdiş de edilmişlerdi. Müstahdimlerin beklentilerine göre şekillendirilen köleler, bunun sonrasındaysa gerek Hazar denizi veya yakın çevresi gerekse de Horasan üzerinden geçen ticarî güzergâhları takiben Abbâsî memleketine doğru taşınmışlardı. Avrasya coğrafyasıyla gerçekleştirilen mevzubahis uluslararası köle ticareti de Abbâsî Devleti döneminin neredeyse tamamı boyunca betimlenen şekilde devam etmiştir. Nihayetinde gazilerin ve fatihlerin vadedilmiş ganimetlerinden köleler, Abbâsîler dönemine gelindiğinde ithal edilen lüks ticarî emtiaya dönüşmüşlerdir.

ANAHTAR KELİMELER: Abbâsîler, Köle Ticareti, Avrasya, Türkler, Varyag-Ruslar, Sakâlibe, Macarlar, M.S. VIII-X. Yüzyıllar.

SUMMARY

INTERNATIONAL SLAVE TRADE WITH THE EURASIA IN THE PERIOD OF THE ‘ABBĀSID EMPIRE (750-945)

ERMAN ŞAN

Since the prisoners of war that were captured during the conquests and battles by the Muslims were employed as slaves until the rise of the ‘Abbāsids, the Muslims did not have to establish a connection with the international slave trade. However, the ‘Abbāsīd Era was not the epoch of the grand conquests; rather, it was generally affiliated with the political schisms and mass territorial losses. The narrowing of the to-be-conquered and to-be-raided lands had slowed down the influx of the slaves through the Islamic World by these methods. Thus, the ‘Abbāsids were able to eliminate their human force problem by consulting to the international slave trade with the help of their immense economy and mercantile links.

In order to attain human sources, Abbasids mostly benefitted from the Eurasian continent with its excessive manpower stock as the host of the Bilād al-Sakāliba and Bilād al-Atrāk. The majority of the captives abducted by the Eurasian warrior tribes Varangian-Rus’, Mağjars and Turks as a result of their warfare accomplishments were the Sakāliba and the Turks. Those slaves taken captive by the Eurasian war-maker peoples were firstly sent to the mass slave trade centres connected to the Abbasids either by these warrior tribes or international slave traders. These international traders were composed of Varangian-Rus’, Khazars, Volga Bulgars and Muslims -who simultaneously engaged in enslavement activities- and also of Rādhānite traders of European descent and Sogh̄dian traders of Transoxania descent.

Almost all of the international slave trade centres were either in Transoxania under the control of the Sāmānids or Volga valley and the vicinity of the Caspian Sea

under the control of the Khazars and Volga Bulgars. Before their arrival to the ‘Abbāsīd lands, the slaves transported to the aforementioned centres were either trained in the way their potential masters would appreciate or castrated. Thence, shaped in the way their potential masters would approve, they were sent not only to the Caspian Sea and its surroundings but also to the ‘Abbāsīd territories via the trade routes passing through Khorasan. The international slave trade with the Eurasian soil continued in this depicted way almost through the entire the ‘Abbāsīd period. At the end, the slaves as the promised booties of the ghazis and conquerors turned into luxurious commercial commodities when the ‘Abbāsīd period began.

KEY WORDS: ‘Abbāsīds, The Slave Trade, Eurasia, Turks, Varangian-Rus’, Sakāliba, Mağjars, A.D. 8th-10th Centuries.

KISALTMALAR

<i>AEMAE</i>	: <i>Archivum Eurasiae Medii Aevi</i>
Ar.	: Arapça
<i>ASEER</i>	: <i>American Slavic and East European Review</i>
<i>AÜİFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
Azer.	: Azerice
<i>BGA</i>	: <i>Bibliotheca geographorum arabicorum</i>
b.	: Bin, ibn
Bkz.	: Bakınız
<i>BSOAS</i>	: <i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
<i>BSOS</i>	: <i>Bulletin of the School of Oriental Studies</i>
ç.	: Çoğulu
çev.	: Çeviren
<i>DİA</i>	: <i>Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
dn.	: dipnot
<i>DOP</i>	: <i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>DTCFD</i>	: <i>Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi</i>
<i>DÜİFD</i>	: <i>Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
<i>EAÜİFD</i>	: <i>Erzurum Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi</i>
ed.	: Editör, tahkik eden
<i>EHR</i>	: <i>The English Historical Review</i>
<i>Eİ²</i>	: <i>The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)</i>
Fars.	: Farsça
<i>GDAAD</i>	: <i>Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi</i>
haz.	: hazırlayan
Hız.	: Hazreti
<i>IJMES</i>	: <i>International Journal of Middle East Studies</i>

<i>İA</i>	: <i>Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi</i>
İng.	: İngilizce
<i>İSTEM</i>	: <i>İslam San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi</i>
<i>İTED</i>	: <i>İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi</i>
<i>JA</i>	: <i>Journal Asiatique</i>
<i>JAH</i>	: <i>The Journal of African History</i>
<i>JAOS</i>	: <i>Journal of the American Oriental Society</i>
<i>JESHO</i>	: <i>Journal of the Economic and Social History of the Orient</i>
<i>JHS</i>	: <i>The Journal of Hellenic Studies</i>
Krş.	: Karşılaştırmız
km.	: kilometre
Lat.	: Latince
<i>MJH</i>	: <i>Mediterranean Journal of Humanities</i>
not.	: Notlandırın
nşr.	: Neşreden
<i>ODB</i>	: <i>The Oxford Dictionary of Byzantium</i>
ö.	: Ölüm Tarihi
Rus.	: Rusça
s.	: sayfa
sad.	: Sadeleştiren
<i>SEER</i>	: <i>The Slavonic and East European Review</i>
<i>TAD</i>	: <i>Tarih Araştırmaları Dergisi</i>
<i>TCE</i>	: <i>The Catholic Encyclopedia</i>
<i>TD</i>	: <i>İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi</i>
<i>TDA</i>	: <i>Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi</i>
<i>TDİD</i>	: <i>Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi</i>
<i>TED</i>	: <i>Tarih Enstitüsü Dergisi</i>
thk.	: Tahkik eden
<i>TİD</i>	: <i>Tarih İncelemeleri Dergisi</i>
<i>TKA</i>	: <i>Türk Kültürü Araştırmaları</i>
<i>TKİD</i>	: <i>Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi</i>
<i>TM</i>	: <i>Türkiyat Mecmuası</i>

ts.	: tarihsiz
TUBA	: <i>Journal of the Turkish Studies/Türklük Bilgisi Araştırmaları</i>
Türk.	: Türkçe
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve devamı
vs.	: vesaire
yay. haz.	: Yayına hazırlayan

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: Emevîler Döneminde İslâm Devletinin Sınırları.....	5
Harita 2: Abbâsîler Döneminde Bağımsız Hareket Etmeye Başlayan Müslüman Siyasî Yapılar.....	16
Harita 3: Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı.....	71
Harita 4: Avrasya'nın Kavimleri.....	81
Harita 5: <i>Bilâdü's- Sakālibe</i> ve <i>Bilâdü'l-Etrâk</i>	83
Harita 6: Varyag-Ruslar'ın Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya.....	111
Harita 7: Macarlar'ın Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya.....	125
Harita 8: Türkler'in Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya.....	140
Harita 9: Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları Üzerindeki Ticaret Adaları...	145
Harita 10: Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları.....	148

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Amorion'un Fethi.....	38
Resim 2: Gemileriyle Sefere Giden Varyag-Ruslar.....	73
Resim 3: Askold ve Dir'in Konstantinopolis Seferi.....	102
Resim 4: Knez Oleg İdaresindeki Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis Çevresini Tahribi.....	103
Resim 5: Grek Ateşi.....	105
Resim 6: Macarlar'ın Tuna Bulgar Çarı Symeon'u Takipleri.....	118
Resim 7: Macarlar'ın Tuna Bulgarları'na Ait Bir Şehre Akınları.....	120
Resim 8: Amorion Kuşatmasında Abbâsîler'in Türk Askerleri.....	224

KAYNAK TAHLİLİ

Kaynak eserlerimizin değerlendirilmesine geçmeden önce odaklandığımız döneme dair ne Abbâsî Devleti'ne ait arşivlerin ne de hususî ticarî kayıtların günümüze ulaşabildiğini belirtmemiz gerekir. Yeri geldiğinde değinileceği gibi bazı arşiv belgeleriyle birlikte çoğunlukla bunlara dayanılarak aktarılan birtakım bütçe rakamları bulunsa da rakamların neredeyse tamamı edebî literatüre aksettirildiği kadarıdır¹ ve maalesef bütünü görmemiz konusundaki katkıları da oldukça sınırlıdır. Abbâsî arşivleri günümüze ulaşabilseydiler tezimize kayda değer bir katkıda bulunabilirler; dahası elde edilecek rakamlar da bazı sonuçlara ulaşmamızı sağlayabilirlerdi. Fakat asıl amacımız Abbâsîler'in köleleri olarak İslâm toplumuna dâhil edilecek insanların esir edilerek köleliğe ilk adımı atmalarıyla Abbâsîler'e ulaştırılmaları arasındaki süreci tarihî ve coğrafi bir zeminde sosyoekonomik ve sosyokültürel açılardan anlamaya çalışmaktır. Bu nedenle de resmî arşiv belgelerinin bulunmamasının tezimize menfi bir etkisi olduğu da söylenemez.

Tezimiz boyunca bize rehberlik edecek edebî literatür değişik dillerde ve konularda kaleme alınmış kaynak eserlerden oluşmaktadır. Tezin odaklandığı dönem ve asıl coğrafya göz önünde bulundurulduğunda ilk sırada Arapça kaleme alınmış eserler bulunur. Sonrasında yine dönemin diğer kaynak dillerinden Rusça, Latince, Farsça ve Grekçe gibi diğer dillerde yazılmış eserlerle de Arapça kaynaklardaki bilgiler takviye edilmiş veya sınanmıştır. Aşağıda coğrafya ve tarih kaynakları şeklinde iki grup altında değerlendireceğimiz eserlerden yalnızca tezimiz açısından çok önemli addettiklerimiz hakkında ayrıntıya gireceğiz.

---

¹ Mehmet Aykaç tarafından Abbâsî malî divanlarına dair olarak verilen bilgi ve belgelerin kaynaklarına bkz. *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)*, Ankara 1997, s. XVII-XXVII, 95-172.

1. Coğrafya Kaynakları

Tezimizi şekillendirirken kullandığımız kaynak hüviyetindeki coğrafya eserlerinin neredeyse tamamını Arapça kaleme alınanlar meydana getirmektedir. Bu nedenle kaynaklarımızın tanıtılmasına da Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un İslâm medeniyetinin en kıymetli yadigârları diye tavsif ettiği² ve tezmizde yoğun olarak atıf yaptığımız mevzubahis Arapça coğrafya eserleriyle yani Ortaçağ Müslüman coğrafya literatürüyle³ başlamayı uygun gördük. Fakat Seyyid Makbul Ahmed'in de belirttiği gibi Ortaçağ Müslüman âlimlerinin coğrafya ilminin sınırlarını çok kesin bir şekilde belirlememiş olmalarından dolayı⁴ söz konusu eserleri çok kesin tasniflere tâbi tutmak pek de kolay bir mesele değildir. Yine bunların pek çoğunun aynı zamanda bir nevî tarih eseri olduğu da unutulmamalıdır. Seyahatnâmeleri de dâhil ettiğimizde klasik coğrafya literatürünün özellikle de genel, tasvirî, iktisadî ve bölgesel coğrafyaya ait olanlarının ele alacağımız tüm kuşaklar hakkındaki en geniş malumatı barındırdığını rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü ele aldığımız dönem ve biraz sonrası İslâm dünyasında ilmî telif açısından en üretken devirdir ve Müslüman coğrafyacılar da tüm zamanların en meraklılarıdır. Bu eserlerdeki bilgilerin önemli bir kısmının şahsî gözlemlere de dayanması ayrıca zikredilmesi gereken bir hususiyettir.

Bu gruptaki eserlerden ilk etapta dünyadaki bölgeler, ülkeler, kavimlerin coğrafyaları, şehirler, uluslararası ve yerel ticaret, uluslararası ticaret güzergâhları, tüccarlar, çarşılar, bölgelerin ve halkların ekonomileri, kölelerin istihsâli, uluslararası köle ticareti, köleler ve kölelerin istihdâmına dair çok değerli bilgiler edinmek mümkündür. Özellikle de *Köle İstihsâl ve Köle Nakil ve Ticareti* kuşaklarına dair bilgilerin en fazla olmak üzere Müslüman coğrafya eserlerinden elde edildiğini de

² Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, [çev. Ahad Ural], not. Mehmed Fuad Köprülü, Ankara 2004³, s. 58.

³ Müslüman coğrafya literatürüne dair ayrıntılı bilgi için bkz. İgnatij Yulianoviç Kraçkovskiy, *İzbranniye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, Moskva – Leningrad 1957; Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İstanbul 1998, s. 95-110; Murat Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-*, İstanbul 2002; Johannes Heindrick Kramers, "Coğrafya", *İA*, III, 202-220; Sayyid Maqbul Ahmad, "Coğrafya", *DİA*, VIII, 50-62.

⁴ Bkz. Ahmad, "Coğrafya", s. 50.

belirtmeliyiz. Çünkü bunlar muayyen olaylara bağlı kalmadan da hangi kavimlerin diğer hangi kavimlere akınlar yaptıklarını, hangileriyle sürekli savaştıklarını, bu akınlar ve savaşlar neticesinde diğerlerinden ne şekilde esirler aldıklarını, nihayetinde söz konusu esirlerini satıp satmadıklarını mümkün mertebe betimlemişlerdir. Yine bu eserlerde ya bizzat yazarları ya da onlara kaynaklık eden kişiler tarafından yapılan seyahatlerde müşahede edilen konulara da temas edilmektedir. Bu seyahatlerin asıl önemleri, yalnızca gezilip görülen bölgenin anlatılması olmayıp aynı zamanda bir yabancının gözlemleri olması nedeniyle enteresan bazı hususları aktarmalarından kaynaklanır. Ayrıca seyahat edilen bölgelerin iklimi, yolları, etnik yapısı, inançları, adetleri, mimarisi, yetiştirilen ürünleri, toplumsal tabakaları, ekonomileri vs. gibi diğer pek çok önemli konularda değerli bilgileri de barındırırlar.

Coğrafya eserlerinin en büyük handikaplarıysa uluslararası köle ticaretinin tüm safahatına dair konuların tamamının tek bir haberde ve hatta tek bir eserde bir arada bulunduğu durumların da gerçekten çok az olmasıdır. Yine mevzubahis literatür dâhilindeki uluslararası köle ticaretine dair haberlerin kronolojik sınırlarının ekseriyetle çok kesin olmaması ve geniş bir zaman aralığına işaret etmesi, işleri olduğundan biraz daha karmaşık hâle getirebildiği de bir gerçektir. Fakat yine de coğrafya kaynaklarının konumuz özelinde eşsiz değerinde bilgi hazinesi oldukları söylenebilir.

*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*⁵ adlı eserine son hâlini 272/885-886 yılından önce verdiği düşünülen İbn Hurdâzbih (ö. 300/912-913), ilk zamanlar berîd yani posta ve istihbarat idaresinin Cibâl eyaletinde görevli bir memurken sonrasında yine aynı teşkilâtın Bağdat ve Sâmer râ'daki başkanlığına getirilmiştir. Bulunduğu görevler nedeniyle Abbâsî arşivlerine ve kayıtlarına ulaşarak çalışmasında kullanan İbn Hurdâzbih'in eseri tezimiz açısından en önemli kaynaklardan biridir. Çalışmasında posta ve uluslararası ticaret yolları, dünyanın bölgeleri ve bu bölgelerdeki şehirler, kavimler, bölgelerin ekonomileri, paraları, vergileri, gelir

⁵ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889.

kaynakları ve her türlü ticaret hakkında bilgiler bulunur⁶. Bu türden bilgilerin yanında Avrupa merkezli uzak mesafe tüccarları olan *Râzâniyye* ve *Rûslar*'dan ve güzergâhlarıyla birlikte taşıdıkları emtialarından bahsetmiş olması çok önemlidir. Bu da Avrasya coğrafyasıyla Abbâsîler arasındaki uluslararası köle ticaretinin ayrıntılarını belirginleştirme hususunda çok büyük katkıda bulunmuştur. Yine tezimizde vurguladığımız konulardan birisi olan Abbâsîler'in köle olarak aldıkları harâclar hakkında da çok önemli ayrıntılar vermiştir. Eserde köle harâclarına dair aktarılan bilgilerin en önemli kısmıysa; kölelerin cinsiyetlerini, yaş aralıklarını, kökenlerini ve bilhassa da değerlerini belirtmesidir. Bu açılardan değerlendirildiğinde İbn Hurdâzbih tarafından verilen bilgiler çoğunlukla *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* için kullanılmıştır.

Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya literatürünün en önemli eserleri arasında bulunan *el-A'lâku'n-nefise*'nin⁷ yazarı İbn Rüste'nin (ö. 300/913'ten sonra) hayatı hakkında bildiklerimiz oldukça sınırlıdır. Sıklıkla tekrarlandığı gibi İsfahanlı olması ve 290/903 yılında hacca gitmesi haricinde hemen hiçbir kesin bilgiye de sahip değildir. Hayatına dair mevcut bilgilerin azlığına ilaveten *el-A'lâku'n-nefise* ismindeki eserini tam olarak ne zaman yazdığı konusunda da birtakım belirsizlikler bulunmaktadır. Aslında tamamı oldukça hacimli olduğu anlaşılan bu eserden de maalesef günümüze sadece coğrafyayla daha fazla alakadar gözüken yedinci cildi ulaşabilmiştir. Eserde bölgeler, halklar ve şehirler konusunda aktarılan bilgiler çok değerlidir⁸. Bilhassa Avrupa'nın doğu yarısı için çok önemli bir kaynak hüviyetindeki *el-A'lâku'n-nefise*, Avrasya coğrafyasındaki köle istihşâl sürecinden bahsetmekle birlikte Varyag-Ruslar'ın ve Macarlar'ın *Sakâlibe* kölelerini istihşâlini ve akabinde ne şekilde nerelere naklederek ticaretini yaptıklarını detaylı bir biçimde

⁶ İbn Hurdâzbih ve *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, İstanbul 1991, s. 422-428; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 147-150; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 97-98; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 253-263; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Hurdâzbih", *DİA*, XX, 78-79.

⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, thk. Halil el-Mansûr, Beyrut 1998.

⁸ İbn Rüste ve *el-A'lâku'n-nefise* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 159-160; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 98-99; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 277-290; Sayyid Maqbul Ahmad, "İbn Rüste", *DİA*, XX, 253-254.

betimler. İbn Rüste'nin aktardığı bilgiler aslında savaşçı bir kavmin kölelerini istihsâl edişleriyle müteakip nakil ve satış süreçlerine dair çok net ve değerli ayrıntıları bir arada barındırmak gibi eşsiz bir öneme sahiptir. Uluslararası ticaretten ve buna Hazarlar'ın, İdil Bulgarları'nın ve Varyag-Ruslar'ın iştirakinden bahsettiği kısımlar da dikkat çekicidir. Yine uluslararası köle ticaretinin en önemli coğrafyalarının başında gelen Doğu Avrupa'daki ticaretten, usullerinden ve güzergâhlarından da bahsetmesi tezimize ayrıca bir katkıda bulunmuştur. Bu manada *el-A'lâku'n-nefise*'den hem *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* hem de *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* konusunda yoğun bir biçimde istifade edilmiştir.

Ebû Zeyd el-Belhî'nin (ö. 322/934) takipçilerinden İstahrî'nin (ö. 340/951-952'den sonra) *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'i⁹ ve İbn Havkal'ın (ö. 367/977'den sonra) *Sûretü'l-arz*'i¹⁰ çok önemli kaynaklarımız arasındadırlar¹¹. Hayatı hakkında fazla malumat bulunmayan İstahrî, IV./X. yüzyılın ilk yarısında yaşamış ve gerçekleştirdiği önemli seyahatleriyle Ebû Zeyd el-Belhî'nin eserini geliştirmiştir. 340/951-952 yılında İstahrî ve İbn Havkal görüşmüşler; İstahrî de İbn Havkal'dan eserini geliştirmesini istemiştir. Bu manada çoğu zaman İstahrî'yi tekrarlayan İbn Havkal'ın kendisi de pek çok ve önemli seyahatler gerçekleştirmiş (945-977) ve seyahatlerindeki müşahedelerini de eserine ekleyerek bir manada İstahrî'yi güncellemiştir. Bu açıdan bakıldığında İbn Havkal'ın eserinde ilaveten eklenen bilgilerin çok değerli oldukları ortadadır. Her iki eser de başta İslâm dünyası ve yakın çevresi olmak üzere dünyanın pek çok bölgesi hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır. Bu kapsamda şehirlerden, güzergâhlardan, her türlü üretim sürecinden, bölgelerin ekonomilerinden ve zaman zaman da tarihlerinden bahsederler. Fakat İbn Havkal'ın aktardıkları İstahrî'ninkilere nazaran daha detaylı olduğu gibi onu güncellemesi de çok önemli bir diğer husustur. Bu çalışmaların bir başka önemli özelliği de; İbn Hurdâzbih'ten sonraki dönem hakkında derli toplu

⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927².

¹⁰ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, çev. Ramazan Şeşen, 10. *Asırda İslâm Coğrafyası*, İstanbul 2015.

¹¹ Ebû Zeyd el-Belhî'yle takipçileri İstahrî ve İbn Havkal'ın eserleri arasındaki bağlantı için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 194-210; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 100-103; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 337-339; İlhan Kutluer, "Belhî, Ebû Zeyd", *DİA*, V, 413.

bilgileri barındırmaları ve bu manada birbirlerini tamamlamalarıdır¹². Her iki çalışma da Avrasya'nın tamamına dair detaylı ekonomik, sosyal ve tarihî bilgileri barındırmakla birlikte tezimiz açısından çok önemli addedilebilecek Mâverâünnehir, Hârizm, Hazar denizi çevresi ve Doğu Avrupa'nın ekonomilerine ilaveten uluslararası köle ticaretine dair de çok değerli bilgileri hâvidir. Bilhassa Varyag-Ruslar'ın, Asya'daki Türkler'in, Hazarlar'ın ve İdil Bulgarları'nın bu ticarete katılımları açıkça görülmektedir. Yine yalnızca bununla sınırlı kalmayarak Avrasya'dan *Sakālibe* ve Türk kölelerinin ne şekillerde ve nerelerden İslâm memleketlerine ulaştırıldıkları konusunda da önemli bilgiler aktarırlar. Bu manada hem İstahrî'nin *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*'inden hem de İbn Havkal'ın *Sûretü'l-arz*'ından gerek *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* gerekse de *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* konusunda yoğun bir biçimde faydalanılmıştır.

Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafyacılarının belki de en meraklılarından, 280/893 yılı civarında Bağdat'ta dünyaya gelen Mes'ûdî'nin (ö. 345/956) günümüze iki eseri ulaşabilmiştir. Aslında tarih ve coğrafya karışımı eserlerinin isimleri *Mürûcü'z-zeheb*¹³ ve *et-Tenbîh ve'l-işrâf*¹⁴ tır. Bağdat'ta önemli âlimlerden dersler aldıktan sonra çeyrek asrı aşan seyahatlere çıkan Mes'ûdî, şahit olduklarını ve duyduklarını da ilave etmesi çalışmalarının kıymetini arttırmıştır. İki kısımdan oluştuğu söylenebilecek *Mürûcü'z-zeheb*'in ilk kısmı hem bir dünya/kavimler coğrafyası hem de bir dünya tarihi huviyetindedir. İkinci kısım Hz. Peygamber'in doğumundan Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh (946-974) döneminin ilk yıllarına kadar bir İslâm tarihidir. *Mürûcü'z-zeheb*'e benzer yapıdaki *et-Tenbîh ve'l-işrâf* sa oldukça özet bir biçimde kaleme alınmıştır ve yine coğrafya temelli birinci bölümden sonra İslâm tarihinden bahsetmeye başlar. Hz. Peygamber'in ölümüne (11/632) kadar yıl verilen gelişmeler, bu tarihten sonrasında 344/955-956 yılına kadar halifelerin

¹² İstahrî, İbn Havkal ve eserleri hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 429-434; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 196-204; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 101-102; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 337-363; Marina A. Tolmacheva, "İstahrî", *DİA*, XXIII, 203-205; Ramazan Şeşen, "İbn Havkal", *DİA*, XX, 34-35.

¹³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I-IV, thk. 'Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010².

¹⁴ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, Kahire 2009.

saltanatlarına göre tertip edilmiştir¹⁵. *Mürûcü'z-zeheb* tezimiz açısından başta Varyag-Ruslar'ın erken tarihlerine dair önemli ayrıntıları aktarması nedeniyle çok önemlidir. Varyag-Ruslar'ın nerelere akınlar gerçekleştirerek kimlerden köle istihşâlinde buldukları konusunda değerli bilgileri paylaşır. Bahsi geçen coğrafyalar arasında Hazar denizi ve Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklar da bulunmaktadır. İlaveten Macarlar hakkında da benzeri türden bilgileri nakletmektedir. Yine Hazarlar'ın ve İdil Bulgarları'nın ekonomilerine ve uluslararası ticaretteki rollerine dair aktardığı bilgiler de oldukça doyurucudur. Son olarak Avrasya -özellikle de Türkler- hakkında aktarılanlar köle istihşâl sürecine ve bunun gerçekleştiği tarihî ve coğrafi zemine dair çok kıymetli ayrıntıları barındırır. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*'tan ise bilhassa Bizans arazisine karşı Müslümanların gerçekleştirdikleri yazlık seferler ve sonrasında iki taraf arasında yapılan esir mübadeleleri hakkında istifade edildi. Bu açıdan düşünüldüğünde Mes'ûdî'nin çalışmalarından Abbâsîler'in köle istihşâl süreci, *Avrasya Köle İstihşâl Kuşağı* ve de *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* hakkında yararlanılmıştır.

372/982-983 yılında kaleme alınmış anonim *Hudûdü'l-âlem*¹⁶ aynı zamanda Farsça yazılan ilk coğrafya eseridir. *Hudûdü'l-âlem* o dönemlerde Müslümanlar tarafından bilinen tüm dünya hakkında bilgi vermeyi amaçlamıştır. İslâm dünyası haricindeki bölgeleri genellikle üzerindeki kavimler odaklı tanımlamakla birlikte İslâm ülkeleriniyse bölge bölge ele almıştır. Değindiği bölgelerin şehirlerinden, halklarından, geçim kaynaklarından, kültürlerinden, ticaretlerinden ve zaman zaman da tarihlerinden bahseden *Hudûdü'l-âlem* bu konularda çok önemli ayrıntıları da nakleder¹⁷. Tezimiz açısından bu eser ele alınan dönemin önemli ticarî güzergâhlarının tespitine yardımcı olmasına ilaveten adeta uluslararası önemi haiz

¹⁵ Mes'ûdî ve eserleri *et-Tenbîh ve'l-işrâf* ile *Mürûcü'z-zeheb* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Franz Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, Leiden 1968², s. 135-136; Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 68-80; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografîçeskaya Literatura*, s. 170-182; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 60-61; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 313-328; Casım Avcı, "Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin", *DİA*, XXIX, 353-355.

¹⁶ *Hudûdü'l-âlem*, İng. çev. Vladimir F. Minorsky, *Hudûd al-âlam, The Regions of the World*, London 1937.

¹⁷ *Hudûdü'l-âlem* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografîçeskaya Literatura*, s. 224-226; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 105; Rıza Kurtuluş, "Hudûdü'l-âlem", *DİA*, XVIII, 304.

şehirlerin neredeyse tam bir listesini sunması nedeniyle çok değerlidir. Bu kapsamda söz konusu şehirlere ticareten hangi bölgelerden ve kavimlerden köleler getirildiğini belirtmesi kayda değerdir. Netice itibarıyla *Hudûdü'l-‘âlem*'in tezimizde diğer kısımlarına yaptığı katkının yanında asıl katkısı *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'nın daha net bir şekilde anlaşılabilmesi konusunda olmuştur.

Hayatı hakkında hemen hemen hiçbir malumata sahip olmadığımız İbnü'l-Fakîh'in (ö. IV./X. yüzyıl) *Kitâbü'l-Büldân*¹⁸ adlı eserini 290/903 yılı civarında kaleme aldığı düşünülmektedir. Yedi iklime göre tasnif edilen eserde İslâm memleketleri ve bunları çevreleyen toprakların yanı sıra Türk beldeleri hakkında da çok önemli bilgiler aktarılır¹⁹. İbn Hurdâzbih'in Abbâsîler'in köle şeklinde aldıkları harâclar hakkında verdiği listenin bir benzeri İbnü'l-Fakîh tarafından da verilmiştir. Bu manada İbn Hurdâzbih'in aktardığı bilgilerin kontrolünün sağlanması açısından önemli olduğunu söyleyebiliriz. Fakat tezimizde *Kitâbü'l-Büldân*'dan en çok da Türkler, Türk beldeleri, savaşlıkları ve kültürleri hakkında aktarılan konular kısmında yararlandık. Bu manada eserden daha fazla olmak üzere *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* bölümünde istifade edildi.

Yine Ortaçağ'ın önemli Müslüman tarihçi ve coğrafyacılarından Ya'kübî'nin (ö. 292/905'ten sonra) *Kitâbü'l-Büldân*²⁰ adlı eseri de önemli bir diğer çalışmadır. Babası ve dedesi Abbâsî bürokrasisinde önemli görevler üstlenmiş Ya'kübî'nin kendisi de Horasan'da Tâhirîler'in hizmetinde bulunmuştur. Abbâsî başkentleri Bağdat ile Sâmerâ'nın geniş bir tasvirinin verildiği Ya'kübî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ında genel olarak Müslüman memleketleri ve bunlara komşu bölgeler hakkında da değerli bilgiler bulunur²¹. Bu nedenle tezimizde çeşitli bölgeler arasındaki güzergâhlar konusunda verdiği bilgilerden de istifade edildi. Yine

¹⁸ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1996.

¹⁹ İbnü'l-Fakîh ve *Kitâbü'l-Büldân* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 156-158; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 99-100; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 291-302; Cengiz Tomar, "İbnü'l-Fakîh", *DİA*, XXI, 38-39.

²⁰ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Muhammed Emîn Dannâvî, Beyrut 2002.

²¹ Ya'kübî ve *Kitâbü'l-Büldân* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 156-158; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 51-52; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 265-275; Murat Ağarı, "Ya'kübî", *DİA*, XLIII, 287-288.

Ya'kübî'nin *Kitâbü'l-Büldân*'ından da Türkler, Türk beldeleri ve savaşçılıkları hakkında aktarılan konular kısmında yararlanıldı. Bilhassa Horasan çevresindeki Türkler'den bahseden Ya'kübî, Abbâsîler'in Türk memlûklarını hizmetlerine almalarına ve bunun ne şekilde başladığına dair de değerli ayrıntılar aktarmıştır. Yine Abbâsî memleketindeki ve başkentlerindeki Türkler hakkında da önemli bilgiler aktarmasından dolayı bu türden bilgiler de değerlendirmeye alınmıştır. Eserden en çok da *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* bölümünde faydalanıldı.

Ortaçağ Müslüman coğrafya müelliflerinin en önemli temsilcilerinden Makdisî el-Beşşârî'nin (ö. 390/1000 civarı) *Ahsenü't-tekâsîm*²² adlı eseri tezimide kullandığımız önemli kaynaklardan bir diğeridir. Yirmi yılı aşan seyahatlerinde İslâm memleketlerini dolaşan Makdisî el-Beşşârî, İslâm memleketlerinin sadece coğrafi anlatımıyla sınırlı kalmayarak sosyoekonomik yapıları ve bilhassa ticaretleri hakkında da önemli bilgiler aktarmıştır²³. Fakat bilhassa uluslararası köle ticareti, ticarî güzergâhlar, bu ticarete rol oynayan kavimler ve ticaret usulleri hakkında aktardıkları çok önemlidir. Tezimizde *Ahsenü't-tekâsîm*'den çoğunlukla bu türden bilgiler hususunda yararlanıldı ve *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'mız üzerinde uluslararası ticarete öne çıkan şehirler, kavimler ve ürünler hakkında doyurucu bilgiler elde edildi.

Abbâsî divanlarında görevli bir kâtip olan İbn Fadlân (ö. 310/922'den sonra), 309/921 yılında Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh (908-932) tarafından Müslümanlığı kabul ettikten sonra kendisinden İslâm dinini öğretecek din adamlarıyla cami ve kale yapımı için mimarlar isteyen İdil Bulgar Hanı Âlmış b. Şilki'ye gönderilen cevabî heyette bulunmuştur. İbn Fadlân mevzubahis heyetin İdil Bulgarları'na giderlerken geçtiği Mâverâünnehir ve Hârizm gibi bölgeler ve bunların hemen kuzeyinde meskûn Peçenekler, Hazarlar, Oğuzlar, Bulgarlar gibi kavimler hakkında çok önemli

²² Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1877.

²³ Makdisî el-Beşşârî ve *Ahsenü't-tekâsîm* hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografîçeskaya Literatura*, s. 210-218; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 102-103; Ağarı, *İslâm Coğrafyacılığı*, s. 365-380; Marina A. Tolmacheva, "Makdisî, Muhammed b. Ahmed", *DİA*, XXVII, 431-432; Adnan Karaismailoğlu, "Ahsenü't-tekâsîm", *DİA*, II, 179-180.

bilgileri hâvi *er-Rihle*²⁴ isminde bir de seyahatnâme kaleme almıştır²⁵. Seyahatnâmesinde odaklandığımız dönemde uluslararası köle ticaretinde çok önemli rolleri bulunan Varyag-Ruslar'ın, Hazarlar'ın, İdil Bulgarları'nın ve Oğuzlar'ın ekonomilerine ve ticaretlerine dair aktardığı önemli ayrıntıların yanında bunların siyasî ortamlarından bahsetmiştir. Fakat bunlardan da önemlisi özellikle Varyag-Ruslar'ın İdil Bulgarları'yla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretine dair önemli ayrıntılar vermesidir. Bu kapsamda ticarî vergilerden bahsetmesi de kayda değerdir. Son olarak yine Türk tüccar hamiliğine dair gözlemleri ve bazı güzergâhların tespitinde aktardıkları da çok önemlidir. Bu manada *er-Rihle*'nin *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'nın daha net bir şekilde anlaşılabilmesi konusunda çok büyük katkısı olmuştur.

Yukarıda saydığımız coğrafya kaynaklarına ilaveten Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin (ö. 487/1094) *el-Mesâlik ve'l-memâlik*²⁶ ve Yâkût el-Hamevî'nin (ö. 626/1229) *Mu'cemü'l-büldân*²⁷ adlı eserleri de benzer bilgiler için başvurulan diğer coğrafya kaynaklarımız arasında bulunmaktadır.

2. Tarih Kaynakları

Bu başlık altında bahsedeceğimiz kaynaklarımızın neredeyse tamamı ele aldıkları dönemin önemli hadislerini yıllar veya hükümdarların saltanat dönemlerine göre aktaran kroniklerdir. Bu tür kaynaklardan genel tarihî seyrin bir takibi yapılabilmektedir ki bu da tezimizin tarihî bir zemine oturtulabilmesi açısından oldukça önemlidir. Ayrıca nihayetinde köleleştirilecek esirlerin de alındığı

²⁴ İbn Fadlân, *er-Rihle*, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 2010.

²⁵ İbn Fadlân ve *er-Rihle* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 184-185; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 103-104; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "İbn Fadlân", *DİA*, XIX, 477-479.

²⁶ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003. Ebû Ubeyd el-Bekrî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 275-277; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 107-108; Mehmet Özdemir, "Ebû Ubeyd el-Bekrî", *DİA*, X, 247-248.

²⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I-V, Beyrut 1977. Yâkût el-Hamevî ve *Mu'cemü'l-büldân* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 435-442; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 330-342; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 135-136; Casim Avcı, "Yâkût el-Hamevî", *DİA*, XLIII, 288-291.

mücadeleler hakkında en tafsilatlı bilgiler yine bu türden tarih eserlerinde bulunmaktadır. Yani tıpkı coğrafya eserleri gibi kimlerin kimlerle mücadele ettikleri ve esirlerini ne şekilde nerelerden elde ettikleri müşahede edilebilmektedir. Tüm bunların yanında zaman zaman uluslararası ve yerel ticaret, ele alınan coğrafyalardaki kavimlerin sosyoekonomik durumları, köleler ve kölelik uygulamalarına ilaveten uluslararası köle ticareti açısından da önemli bilgileri haizdirler. Bilhassa Ortaçağ Müslüman tarihçileri tarafından yıl esasına göre kaleme alınmış tarih eserlerinde her yıl yaşanan siyasî, sosyal vb. gelişmelerin aktarılmasını müteakip son olarak da dârülharbe düzenlenen seferlerden bahsedilmesi de önemli bir ayrıntıdır.

Tezimizin önemli kaynakları arasında bulunan *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*²⁸, İslâm dünyasının yetiştirdiği en önemli din âlimlerinden ve tarihçilerden Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö. 310/923) tarafından kaleme alınmıştır. 224-225/839 yılında doğan Muhammed b. Cerîr et-Taberî, başta dinî ilimler olmak üzere çeşitli ilim dallarına dair çok önemli hocalardan dersler almış ve ömrünün sonuna kadar tasnif ve telifle meşgul olmuştur. Tezimizde istifade ettiğimiz eseri *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* isminden de anlaşılacağı üzere genel manada bir dünya tarihidir. Hicrete kadarki kısımlarda peygamberler ve eski medeniyetlerin tarihinden tematik bir tasnifle bahsedilir. Hicretten sonrası yıllara göre tertip edilen eser 302/914-915 yılı olaylarının anlatımıyla sona erer²⁹. Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin sağlam gördüğü tüm rivayetleri eserine dâhil etmesi nedeniyle *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, İslâm tarihinin 303/915-916 yılına kadarki kısmına dair en önemli kaynakların başında gelir. Tezimiz açısından değerlendirildiğinde en çok da Abbâsîler döneminde dârülharbe karşı gerçekleştirilmiş gazâlar, fetihler, isyancılara karşı mücadeleler, elde edilen ganimetler ve esirler konusunda yani *Abbâsî Devleti'ne Bağlı Olarak Gerçekleşen Köle İstihsâl Sürecine Dair* isimli bölümde faydalanıldı. Yine bilhassa

²⁸ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VI-X, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire 1971-1976².

²⁹ Muhammed b. Cerîr et-Taberî ve *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 34-50; Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 134-135; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 52-56; Mustafa Fayda, "Taberî, Muhammed b. Cerîr", *DİA*, XXXIX, 314-318; Mustafa Fayda, "Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk", *DİA*, XXXX, 92-94.

Bizans-Abbâsî münasebetleri, mücadeleleri ve aralarındaki esir mübadeleleri eserde önemli bir yer işgal etmektedir. İbnü'l-Esîr'in (ö. 620/1233) *el-Kâmil fi't-târih*'i³⁰ de benzer bilgiler için başvurulan diğer tarih kaynaklarımız arasında zikredilmelidir. Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*'u 303/915-916 yılına kadar geldiğinden bu tarihten sonraki gelişmeler için daha çok olmak üzere İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*'inden istifade edildi.

Basra'da 160/777 yılı civarında dünyaya geldiği kabul edilen ama hayatı hakkında fazla bir malumat bulunmayan Halife b. Hayyât (ö. 240/854-855), Basra'da eğitim alarak Basra'nın önde gelen âlimlerinden biri olmuştur. Onun İslâm tarihi sahasında kaleme aldığı *et-Târîh*³¹ isimli eseri aynı zamanda Müslüman tarihçiler tarafından kaleme alınmış mevcut en eski genel tarih derlemesi olduğu gibi yıl esasına göre düzenlenen ilk İslâm tarihidir. Bu nedenle her zaman uzun uzun ayrıntılara girmemesine rağmen Halife b. Hayyât'ın aktardığı bilgiler çok önemlidir³². Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayan *et-Târîh*, 232/846-847 yılına dair aktarılan bilgilerle sona erer. Tezimiz açısından değerlendirildiğinde *et-Târîh*'ten de yine Abbâsîler döneminde gerçekleştirilmiş gazâlar, fetihler ve bu kapsamda elde edilen esirler konusunda yararlanıldı.

Yukarıda coğrafyacılar arasında da zikrettiğimiz Ya'kübî'nin tezimize kaynaklık eden tarih alanındaki eserinin adıysa *Târîhu'l-Ya'kübî*'dir³³. Hz. Peygamber'in doğumuyla başlayan *Târîhu'l-Ya'kübî*, Hz. Ebû Bekir'in hilafetiyle birlikte (632-634) halifelerin saltanat dönemlerine göre tasnif edilmiştir ve Abbâsî Halifesi Mu'temid-Alellah döneminde (870-892) 259/872-873 yılının anlatımıyla

³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V-VII, çev. Yunus Apaydın – Abdullah Köşe – Ahmet Ağırakça, *İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi*, İstanbul 2008². İbnü'l-Esîr ve *el-Kâmil fi't-târih* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Günaltay, *İslâm Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-*, s. 151-163; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 137-139; Abdülkerim Özeydın, "İbnü'l-Esîr, İzzeddin", *DİA*, XXI, 26-27; Abdülkerim Özeydın, "el-Kâmil", *DİA*, XXIV, 281-283.

³¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985².

³² Halife b. Hayyât ve *et-Târîh* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 71; Joseph Schacht, "The Kitâb al-târih of Halîfa b. Hayyât", *Arabica*, XVI/1 (1969), s. 79-81; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 44-45; Mustafa Fayda, "Halife b. Hayyât", *DİA*, XV, 301-303.

³³ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, I-II, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 2002².

sona erer³⁴. Tıpkı *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk* ve *et-Târîh* ile hemen hemen aynı konulara -yani gazâlara, fetihlere, isyanlara ve buralardan alınan esirlere- temas eden *Târîhu'l-Ya'kübî*, Ya'kübî'nin aynı zamanda bir coğrafyacı olması nedeniyle zaman zaman coğrafi bilgiler ve önemli güzergâhlar hakkında da bilgiler vermektedir. *Târîhu'l-Ya'kübî*'de diğer tarih kaynaklarımızda rast gelinmeyen bazı bilgilerin de bulunduğunu son bir not olarak ilave edebiliriz.

Aynı zamanda filizof ve kelâmcı da olan Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin (ö. 355/966'dan sonra) *el-Bed' ve't-târîh*³⁵ adlı eseri sadece siyasî tarih açısından değil aynı zamanda dinler ve mezhepler tarihi açısından da çok önemlidir. Dünya coğrafyasına dair kısa bilgilerle başlayan *el-Bed' ve't-târîh*, İslâm öncesi Arap tarihinden sonra İslâm tarihi konularını ele alır ve Abbâsî Halifesi Mu'tazîd-Billâh (892-902) dönemine dair aktarılan bilgilerle sona erer³⁶. Tarih kaynaklarımızın hepsi için geçerli olduğu gibi *el-Bed' ve't-târîh*'te de gazâlar, fetihler, isyanlar ve bunlar neticesinde alınan esirler hakkında bilgi bulmak mümkündür. Yine bir diğer özelliği de Eski Türkler'in dininden de bahsetmekle birlikte âdetleri, kültürleri, savaşçılıkları ve zaman zaman siyasî tarihleri hakkında da bilgi vermesidir. İlaveten Türk memlûklarının istihdâmına dair olarak da kayda değer bilgileri barındırır. Tezimiz açısından değerlendirildiğinde Ya'kübî'nin *Târîhu'l-Ya'kübî* adlı eserine benzer bir katkıda bulunduğu ifade edilebilir.

Yukarıda saydıklarımıza ilaveten Belâzürî'nin (ö. 279/892-893) *Fütûhu'l-büldân*³⁷; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin (ö. 282/895) *el-Ahbârü't-tvâl*³⁸; Nerşahî'nin

³⁴ *Târîhu'l-Ya'kübî* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 133-134; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 51-52; Ağarı, "Ya'kübî", s. 287.

³⁵ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I-II, haş. Halîl İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998.

³⁶ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Rosenthal, *A History of Muslim Historiography*, s. 136; Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 66-67; Süleyman Sayar, "Makdisî, Mutahhar b. Tâhir", *DİA*, XXVII, 432-434; Abdülkerim Özeydın, "el-Bed' ve't-târîh", *DİA*, V, 289-290.

³⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, çev. Mustafa Fayda, *Ülkelerin Fetihleri*, Ankara 1987. Belâzürî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 48-49; Mustafa Fayda, "Belâzürî", *DİA*, V, 392-393.

(ö. 348/959) *Târîh-i Buhârâ*³⁹; İbn Miskeveyh'in (ö. 421/1030) *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*⁴⁰ ve Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Düvelü'l-İslâm*⁴¹ adlı eserleri de benzer bilgiler için başvurulan ve Müslümanlar tarafından kaleme alınmış diğer tarih kaynaklarımız arasındadırlar.

Povest Vremennih Let, bazı Rus yıllıklarının giriş kısmında tesadüf edilen ve hilkatten başlayarak ta ki XII. yüzyıl başlarına kadarki tarihî olayları hikâyeye eden yarı epik bir anlatıdır. Bilebildiğimiz kadarıyla ilk kez XII. yüzyılda yaşamış Rahip Nestor tarafından derlenmiştir ve bu derleme 1111 yılına kadar gelir. Günümüze ulaşan ilk Rus yıllığı *Lavrentskaya Letopis*⁴², 1377 yılında kaleme alınmasına rağmen Nestor tarafından derlenen *Povest Vremennih Let*'i de barındırmak gibi bir özelliğe sahiptir. *Povest Vremennih Let*'in bu versiyonu literatürde *Nestor Nüshası* olarak bilinmektedir. XII. yüzyılın ilk çeyreğinde rahip Silvester, Nestor tarafından 1111 yılına kadar getirilmiş *Povest Vremennih Let*'i redakte ederek 1116 yılına kadar getirmiştir. *Povest Vremennih Let*'in *Silvester Nüshası*'ysa günümüze ulaşmış en eski ikinci Rus yıllığı olan ve XIV. yüzyıl sonu veya XV. yüzyıl başında kaleme alınan *İpayevtskaya Letopis*⁴³ içerisinde günümüze ulaşmıştır⁴⁴. Yani *Povest Vremennih Let*'i hâvi ve aynı zamanda günümüze ulaşmış en eski iki yıllığa (*Lavrentskaya Letopis* ve *İpayevtskaya Letopis*) yapılan atıflar aslında *Povest Vremennih Let*'in en

³⁸ Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, thk. Abdülmün'im Âmir, Bağdad [ts.]. Ebû Hanîfe ed-Dîneverî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 50-51; Muhammed Hamîdullah, "Dîneverî, Ebû Hanîfe", *DİA*, IX, 356-358.

³⁹ Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, çev. Erkan Göksu, Ankara 2013. Nerşahî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 66; Sebahattin Samur, "Nerşahî", *DİA*, XXXII, 562-563.

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, III-V, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut 2003. İbn Miskeveyh ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 71-72; Mehmet Bayraktar, "İbn Miskeveyh", *DİA*, XX, 201-208.

⁴¹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, thk. Hasan İsmail Merve – Mahmud el-Arnaut, Beyrut 2006². Zehebî ve çalışması hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 184-189; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188.

⁴² *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.

⁴³ *Letopis po İpatkomu Spisku*, ed. Arheografiçeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.

⁴⁴ Daha detaylı bilgi için bkz. Nevill Forbes, "The Composition of the Earlier Russian Chronicles", *The Slavic Review*, I/1 (1922), s. 73-85; Muallâ Uydu Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, Ankara 2007, s. XIII-XXXVII; Ayşe Pamir Dietrich, *Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 47-49.

eski derlemeleri Nestor ve Silvester nüshalarıdır. *Povest Vremennih Let*'ten tezimizde bilhassa Avrasya'nın savaşçı kavimlerinin yaptıkları akınlar ve bu akınlar neticesinde esir elde etme süreçleri konusunda yararlanıldı. Bununla birlikte *Povest Vremennih Let*'te genelde uluslararası ticaretten özelde de köle ticaretinden bahsedildiği kısımlara da tesadüf edilir. Yani *Povest Vremennih Let*'ten hem *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* hem de *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* hakkında istifade edildi.

Bizans'ın en önemli tarihçileri arasında bulunan Theophanes'in (ö. 817 veya 818) 215-813 yılları arasındaki olayları içeren *Khronographia*⁴⁵ isimindeki eseriyle bir diğer önemli Bizans tarihçisi Skylitzes'in (XI. yüzyılın ikinci yarısı) 811-1057 yılları arasındaki olayları içeren *Synopsis Historion*⁴⁶ adlı eserinden de yararlanıldı⁴⁷. Bu eserler bilhassa Abbâsîler'le Bizans arasındaki mücadeleler ve bu bağlamda birbirlerinden aldıkları esirler konusunda kıymetli bilgiler sunmaktadır. Aynı zamanda çok olmamakla birlikte Avrasya'nın savaşçı kavimlerinin Bizans topraklarına yaptıkları akınlar hakkında da bu eserlerin aktardıkları kullanıldı. Bunlara ilaveten Bizans imparatorlarından biri olan Konstantinos Porphyrogennetos (ö. 959) tarafından kaleme alınmış *De administrando imperio*⁴⁸, Bizans'ın komşuluğundaki kavim ve devletlerin tarihleri, kültürleri ve coğrafyaları hakkında önemli bilgileri barındıran bir diğer eserdir⁴⁹. Bilhassa Avrasya'nın savaşçı kavimleri Varyag-Ruslar'ın, Macarlar'ın, Peçenekler'in, Hazarlar'ın ve Bulgarlar'ın köle istihâl süreçleriyle ve bu köleleri ne şekilde sattıkları hakkında önemli detayları

⁴⁵ Theophanes, *Khronographia*, İng. çev. Cyril Mango – Roger Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor*, Oxford 1997.

⁴⁶ Skylitzes, *Synopsis Historion*, İng. çev. John Wortley, *A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010.

⁴⁷ Theophanes, Skylitzes ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Theophanes The Confessor", *ODB*, III, 2063; Alexander P. Kazhdan – Anthony Cutler, "Skylitzes, John", *ODB*, III, 1914.

⁴⁸ Konstantinos Porphyrogennetos, *De administrando imperio*, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.

⁴⁹ Konstantinos Porphyrogennetos ve *De administrando imperio* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Alexander P. Kazhdan, "De Administrando Imperio", *ODB*, I, 593; Alexander P. Kazhdan – Anthony Cutler, "Constantine VII Porphyrogennetos", *ODB*, I, 502-503.

haizdir. Bu manada *De administrando imperio*'dan *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* ve de *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* hakkında yararlanıldı.

Yukarıda saydığımız coğrafya ve tarih kaynaklarına ilaveten Arap edebiyatının en önemli nesir yazarlarından Câhiz'in (ö. 255/869) *Fezâ'ilü'l-Etrâk*⁵⁰ adlı eserinden Türkler'in savaşçı karakterleri dair bilgiler konusunda; *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*⁵¹ adlı eserindense uluslararası ticaret ve özellikle de köle ticaretine dair bazı hususlar konusunda faydalanıldı⁵². Yine başta İslâm savaş hukuku olmak üzere köleliğe ve genel manada İslâm hukukuna dair konularda müctehid hukukçu ve ilk kâdılkudât Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) çok değerli çalışması *Kitâbü'l-Harâc*'dan⁵³ ve siyaset ve ahlâk nazariyeleriyle de tanınan Şâfiî fakihi Mâverdi'nin (ö. 450/1058) *el-Ahkâmü's-sultâniyye*'sinden⁵⁴ de istifade edildi⁵⁵.

⁵⁰ Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, thk. ve çev. Ramazan Şeşen, *El-Cahiz ve Türklerin Faziletleri*, İstanbul 2002².

⁵¹ Câhiz, *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, "Câhiz'in et-Tebassur Bi't-ticâre Adlı Risâlesi", *AÜİFD*, XLII/1 (1982), s. 305-331.

⁵² Câhiz ve eserleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Ramazan Şeşen, "Câhiz", *DİA*, VII, 20-24.

⁵³ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, çev. Ali Özek, İstanbul 1973².

⁵⁴ Mâverdi, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, çev. Ali Şafak, *İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku*, İstanbul 1994.

⁵⁵ Ebû Yûsuf ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Salim Ögüt, "Ebû Yûsuf", *DİA*, X, 260-265. Mâverdi ve eseri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, "Mâverdi", *DİA*, XXVIII, 180-186.

GİRİŞ

TEZİN KONUSU VE ULUSLARARASI KÖLE TİCARETİNDE KUŞAKLAR

“*Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*” başlığını taşıyan tezimizin odaklandığı iki temel nokta bulunmaktadır. Ancak her şeyden önce bu ikisinin temelinde de ticaretin var olduğu bilhassa belirtilmelidir. Mevzubahis temel noktalardan ilkinin ticareti yapılan “*emtia*”nın insan olması kayda değerdir. Genel olarak dönem hukukları dâhilinde düşünüldüğünde de birer *emtia*⁵⁶ addedilen köleler, hürriyete ve ehliyete sahip olmayan insanlardı⁵⁷. İkinci temel noktaysa asıl konumuzun kölelik değil de köle

---

⁵⁶ Köleler tıpkı diğer hukuk sistemlerinde olduğu gibi İslâm hukukuna göre de çoğu zaman mal veya eşya statüsünde ele alınmışlardı. Bkz. Mehmet Âkif Aydın – Muhammed Hamîdullah, “Köle”, *DİA*, XXVI, 237. Bir eşya olarak da kullanım ve mübadele değeri taşıyan *mütekavvim mal* olarak değerlendirilmişlerdir. Abdülkerim Zeydân, İslâm hukukuna göre malın tarifinde iki husus üzerinde durur: Elde edilebilmesi ve ondan istifade edilebilmesi. Devamında da malı şu kısımlara ayırır: *Mütekavvim*, *gayrimütekavvim*, *menkul*, *gayrimenkul*, *misli* ve *gayrimisli*. Bkz. *İslâm Hukukuna Giriş*, çev. Ali Şafak, İstanbul 2008, s. 296, 300. Hasan Hacak ise, malı şu kısımlar altında değerlendirmektedir: *Mütekavvim ve gayrimütekavvim*; *misli ve kıyamî*; *menkul ve gayrimenkul*; *tüketilen ve kullanılan*; *bölünebilen ve bölünemeyen* ve son olarak da *asıl-semere ve asıl-fer’*. Bkz. “Mal”, *DİA*, XXVII, 463-464. Kölelerin de dâhil olduğu *mütekavvim mal*’ın hukukî mahiyetine dair ayrıca bkz. Ahmet Tabakoğlu, *İslam ve Ekonomik Hayat*, Ankara 2003, s. 55. Genel olarak eşya, mal ve bu ikisi arasındaki fark ve konunun geneline dair İslâm hukuku kaideleri için bkz. Halit Çalış, “İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından “Milk” Terimi”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 2 (2003), s. 185-205.

⁵⁷ Hürriyetle köleliğin teorik manada mukayesesi için bkz. Franz Rosenthal, *İslam’da Özgürlük Kavramı*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2000, s. 27 vd. Özellikle İslâm hukuku açısından belirtmek gerekirse Hasan Tahsin Fendoğlu, köleleri serbestçe hukukî tasarrufta bulunabilen hür insanın zıddı olarak tanımlamış ve tasarrufta bulunmasının da efendisinin iznine bağlı olduğuna vurgu yapmıştır. Bkz. *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme*, İstanbul 1996, s. 79. Mehmet Âkif Aydın ve Muhammed Hamîdullah ise köleleri velâyet, şehadet, kazadan hükmen aciz, mülkiyet hakkından mahrum kişiler; köleliğiye bir ehliyet arızası olarak tanımlamışlardır. Bkz. “Köle”, s. 237. Maxime Rodinson’a göre de kölelik, hukukun kaydettiği ehliyetsizliklerin birikmesidir. Bkz. “İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi”, çev. Bahaeddin Yediyıldız, *Belleten*, LIII/207-208 (1989), s. 888. Diğer hukuk sistemleri dâhilindeki

ticareti ve hatta Abbâsî memleketiyle Avrasya arasında gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticareti olmasıdır. Her ne kadar Abbâsî Devleti dönemini ve en nihayetinde Abbâsîler tarafından istihdâm edilecek köleleri inceleyecek olsak da mevzubahis ticarete bizi ilgilendiren asıl hususiyetin onun uluslararası mahiyeti olduğunu özellikle vurgulamamız gerekmektedir. Yani en temelde Abbâsîler'in kölelerinin genel vaziyetlerinden ziyade seçilen coğrafya olan Avrasya dâhilinde kölelerin ne şekilde ele geçirildiklerine ilaveten yine kölelerin Abbâsî memleketine nasıl ulaştırıldıklarına dair süreçlerle meşgul olacağız.

Kısaca bu şekilde tanımladığımız tezimizin odaklandığı dönemi de tam ve kesin olarak tayin etmemiz faydalı olacaktır. Tezimizde mercek altına alınacak dönem Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'a (750-754) Kûfe şehrinde biat edilmesinin akabinde Abbâsî Devleti'nin resmen kurulduğu 132/750⁵⁸ ile Büveyhîler'den Ahmed b. Büveyh'in (936-967) Abbâsîler'in başkenti Bağdat'a girerek siyasî iktidarı *de facto* ele geçirdiği 334/945⁵⁹ yılları arasında kalan yaklaşık iki asırlık bir süredir. Tezin konusunun ve zamansal sınırlarının seçimi katıyetle gelişigüzel yapılmış tercihler olmamalarına ilaveten İslâm toplumunun ilk yönetici hânedanını kurmuş Emevîler'den (661-750) Abbâsîler'in tevarüs ettikleri siyasî ve sosyoekonomik mirasla da çok yakından alâkalı olduğu bilinmelidir.

Emevîler iktidara geldiklerinde Hulefâ-yi Râşidîn döneminde (632-661) başlamış büyük fetihler dalgasını⁶⁰ Sind, Mâverâünnehir, Hârizm, Mağrib ve

---

durumun da genel olarak benzer bir görünüm arz ettiğini söyleyebiliriz. Bu doğrultuda Gülnihal Bozkurt, genel manada insanların hürriyetlerinden yoksun kılınarak başkalarının malı sayılmalarını kölelik olarak tanımlamaktadır. Bkz. "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXXVIII/1-4 (1981) s. 65. Ayrıca bkz. Pınar Ülgen, *Ortaçağ Avrupasında Kölelik-Toplum ve Hukuk*, İstanbul 2013, s. 9-10.

⁵⁸ Bkz. Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 409; Ebü Hanîfe ed-Dineverî, *el-Ahbârü 't-tivâl*, s. 370; İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Beyrut 2003², s. 209; Ya'kübî, *Târîhu 'l-Ya'kübî*, II, 243; Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VII, 420; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve 'l-işrâf*, s. 297.

⁵⁹ Ahmed b. Büveyh'in Bağdat'a girişi hakkında bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, VI, 497.

⁶⁰ Hulefâ-yi Râşidîn döneminin fetihleri ve bu fetihlerin durmasına neden olan dâhilî karışıklıklar hakkında bkz. Ramazan Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 2013, s. 25-42.

Endülüs gibi bölgeleri de içine alacak şekilde devam ettirmişlerdi⁶¹. Neticede Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının her üçü üzerindeki önemli bölgeler peyderpey Müslümanların hâkimiyeti altına girmişti. Fakat Müslüman fatihlerin aşamadığı üç önemli engel aynı zamanda muazzam fetih dalgasının nihayete ermekte olduğunu da haber veriyordu. Şayet mevzubahis engellerden biri bile aşılabılsaydı sonrasındaki dünya tarihinin nasıl bir seyir takip edeceğini kestirmek hiç de zor olmayacaktır⁶².

Mevzubahis engellerin ilki, Mesleme b. Abdülmelik (ö. 121/739 [?]) komutasındaki Emevî ordularının 98-99/717-718 yıllarında Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in surları önünde durdurulmalarıydı⁶³. Böylelikle Müslümanlar Konstantinopolis'in ve onun ardında uzanan Avrupa topraklarının fethini uzun yüzyıllar için ertelemek zorunda kaldılar. Bir sonraki engel ise 92/711 yılında Vizigot Kralı Rudericus'u öldürerek Endülüs'e hâkim olan Müslümanların 114/732 yılında Pictavium'da gerçekleşen *Belâtüşşühedâ* adıyla andıkları savaşta Franklar'ın lideri Carolus Martellus (ö. 741) tarafından durdurulmalarıdır⁶⁴. Bu da ilkinde benzer bir etki yaparak Endülüs üzerinden Avrupa

⁶¹ Emevî dönemi fetihleri hakkında bkz. İrfan Aycan – İbrahim Sarıçam, *Emevîler*, Ankara 2008⁵, s. 22-25, 54-58, 60-68, 79-80, 84-86. İlk Emevî Halifesi Muâviye'nin (661-680) ölümünden sonra devletin sınırlarına dair Zehebî'nin verdiği bilgiye bkz. *Düvelü'l-İslâm*, I, 53. Hamilton Alexander Rosskeen Gibb'in Emevî fetihlerini Müslüman tarihçiler açısından yorumlaması için bkz. "Chinese Records of the Arabs in Central Asia", *BSOS*, II/4 (1932), s. 613.

⁶² Konuyla ilgili olarak meşhur tarihçilerin yorumlarına bakılabilir ki genel olarak Hıristiyanlığın ve Avrupa'nın böylelikle kurtarılmış olduğu temasına sahiptirler. Örnek olarak bkz. Henri Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006², s. 181; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, I, çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943, s. 300-302; Michael Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", çev. A. Cemal Köprülü, *TM*, III (1926-1933), s. 133; Claude Cahen, *İslamiyet*, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 2000³, s. 38; Paul Lemerle, *Bizans Tarihi*, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994, s. 81; George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1999⁵, s. 144; Douglas Morton Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008, s. 100-101; Albert Houtin, "Hıristiyanlığın Kısa Tarihi", çev. Abdurrahman Küçük, *AÜİFD*, XXV/1 (1982), s. 451.

⁶³ Sefere ve kuşatmaya dair bkz. E. W. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", *JHS*, 18 (1898), s. 194-197; Hanoğlan Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", *İSTEM*, VIII/15 (2010), s. 114-122; Erman Şan, "Mesleme b. Abdülmelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medînetü's-Sakâlibe'nin Konumuna Dair", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan*, ed. Emine Uyumaz – Muharrem Kesik – Aydın Usta – Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 71-83.

⁶⁴ Bahsedilen gelişmelere dair bkz. José Antonio Conde, *Historia de la dominacion de los Arabes en España: Sacada de varios manusritos y memorias Arábigas*, I, Barcelona 1844, s. 25-28, 69-72; Einhardus, *Vita Karoli Magni*, post Georg Heinrich Pertz, recensuit Georg Waitz, curavit Oswald Holder-Egger, Hannoverae 1911, s. 4; Abdülkerim Özyadın, "Belâtüşşühedâ", *DİA*, V, 391-392.

içlerine ve oradan da nihayetinde Konstantinopolis'e ilerleme hedefindeki Müslümanlara engel olmuştu. Sonuncu engel ise Hazar Kağanlığı'nın hâkimiyetindeki Kafkaslar'ın kalıcı bir biçimde aşılammamış olmasıdır. Mervân b. Muhammed tarafından 119/737 yılında gerçekleştirilen ve Hazar Kağanı'nın kısa süreli de olsa Müslüman olmasıyla neticelenen Emevîler'in son Hazar seferini⁶⁵ müteakip devrede Kafkaslar Müslüman topraklarının kuzey sınırlarından birini teşkil etmişti.

Her ne kadar miladî VIII. yüzyılın ortalarına doğru fetihler hızını kaybetse de neticede Emevîler çağı Müslümanların modern araştırmacılar tarafından Merkezî İslâm Toprakları şeklinde tanımlanan⁶⁶ -batıda Pireneler'le doğuda Amuderya arasında kalan- muazzam genişlikteki toprakların hâkimi tek bir siyasî otorite altında buldukları dönemdi (bkz. Harita 1). Aşılammayan üç önemli engel tarafından nihayetlendirilen muazzam fetihler ise bir yandan İslâmiyet'in ve Müslümanların yayılmasına hizmet etmişken diğer yandan da fatihlerin değerli ganimetlere ve bu cümleden olmak üzere pek çok esire⁶⁷ -yani çoğunlukla köleye⁶⁸- sahip olmalarını da sağlamıştı.

⁶⁵ Kafkaslar üzerindeki Hazar Kağanlığı'yla Müslümanlar arasındaki mücadeleye dair genel olarak bkz. Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s. 133-155; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 57-103; Mihail İ. Artamonov, *Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004², s. 269-306; Peter B. Golden, *Hazar Çalışmaları*, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006, s. 73-79; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 2011⁴, s. 60-67.

⁶⁶ Bkz. Richard Stephen Humphreys, *İslam Tarihi Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. Murtaza Bedir – Fuat Aydın, İstanbul 2004, s. 14.

⁶⁷ İslâm hukuku dâhilinde ganimet, Müslümanların savaş yoluyla gayrimüslimlerden ele geçirdikleri her tür mala ilaveten esirleri de ifade etmektedir. Buna dair bkz. Mehmet Erkal, "Ganimet", *DİA*, XIII, 351.

⁶⁸ İslâm hukukuna göre, gazâ ve fetihlerde ele geçirilen tüm esirlerin direkt olarak köle ve câriye statüsüne geçirilmesinin söz konusu olmadığını da belirtmek gerekir. Bu, fıkıhın müsaade ettiği seçeneklerden yalnızca birisiydi. Bkz. Macid Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1999, s. 131-134; Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, s. 131-135; Ahmet Özel, "İslam'da ve Günümüzde Devletler Hukukunda Savaş Esirleri", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 1 (2003), s. 115-118. Savaş tutsaklarının köleleştirilmelerinin modern dönemlere değin neredeyse tüm hukuk sistemlerinde geçerli bir durum olarak çok geniş bir uygulama alanı bulmuş olduğu da unutulmamalıdır. Pers esaretinden Spartalılar'a kaçarak kurtulabilmiş Koslu Hegetorides'in kızının, Spartalı Pausanias'a esirler hakkında söylediği söz aslında başkaca hiçbir açıklamaya gerek kalmadan durumu özetler: "*Sparta Kralı! Savaş esirlerinin kaderi olan kölelikten beni kurtar!*". Bkz. Herodotos, *Historiai*, çev. Perihan Kuturman, *Herodot Tarihi*, İstanbul 1973, s. 387. Yine bu durumu Salvatore Bono'nun daha geç bir dönemden bahsetmesine rağmen esirlerin

Harita 1: Emevîler Döneminde İslâm Devletinin Sınırları

Bununla birlikte köleler yalnızca fetihlerin getirisi olan ganimetlerin bir kısmı olarak değil ilaveten Müslüman idarecilerin fethettikleri bölgelerin otokton halklarıyla yaptıkları anlaşmalar sayesinde de elde edilmekteydi. Buna göre mağluplarla yapılan anlaşmaların bazılarında yıllık harâclarının bir kısmının köle olarak ödenmesi şartı da bulunuyor ve böylelikle fetihleri müteakip süreçte de İslâm diyarlarına köle akışı bir manada garanti altına alınmış oluyordu. Örneğin Belâzürî'nin aktardığına göre⁶⁹, Hz. Osman'ın hilafeti döneminde (644-656) Mısır Vâlisi Abdullah b. Sa'd b. Ebî Serh'in (ö. 36/656-657) Nûbeliler'le⁷⁰ yaptığı

köleleştirilmesine dair olan ve tüm dönemler için genellenebilecek sözleriyle de açıklamak mümkündür: "Dönemin faydacı anlayışına göre tutsak alınan "imansız", köle olarak kabul edilip kullanılırdı". Bkz. Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler, çev. Betül Parlak, İstanbul 2003, s. 36.

⁶⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 339.

⁷⁰ Nûbe, Sûdân'ın kuzeyinde ve Mısır'ın güneyinde bulunan coğrafi bölgeyle birlikte bölgenin halkına verilen isimdir. Bkz. Nebi Bozkurt, "Nûbe", *DİA*, XXXIII, 222-223.

anlaşmaya göre Nûbeliler'in her yıl verecekleri 300 köleye⁷¹ karşılık Müslümanların da onlara aynı değerde yiyecek maddesi vermeleri karara bağlanmıştı⁷². Yine bazı örneklerden hareketle yıllık harâclarını ödeyemeyecek durumdakiler için anlaşmalara ilave edilen bir öneri maddesiyle bunu aynî olarak köle şeklinde ödemelerine de müsaade edilmekteydi. Mesela Ya'kübî'nin naklettiğine göre, Amr b. Âs (ö. 43/664) da Berka'nın fethinden sonra ahaliyle 30.000 dinar vermeleri ve aynı senenin cizyesi için de oğullarını satabilecekleri hususunda anlaşmıştı⁷³. Emevîler dönemindeki benzer bir örnekteyse Hazarlar üzerine meşhur seferinde Mervân b. Muhammed, Hazar Kağanı'yla anlaşmasını müteakip Kafkaslar civarında bir dizi fetih harekâtında bulunmuş ve mağluplarla her yıl muayyen miktarda köleyi -ki sayıları 50 ile 1.000 arasında değişmektedir- harâc olarak vermeleri karşılığında anlaşmalar yapmıştı⁷⁴. Tüm bu anlattıklarımızdan Abbâsî öncesi dönemde ihtiyacı duyulan insanların⁷⁵ temininde uluslararası köle ticaretinden -buna çok da gerek duyulmadığından- etkin biçimde istifade edilmediği ve kölelerin müstahsili konumundakilerin çok büyük oranda yine Müslümanların kendilerinin olduğu gibi bir sonuç çıkarmak mümkündür. Fakat sözlerimiz kesinlikle Abbâsî öncesi dönemde İslâm memleketlerinin başka coğrafyalarla köle ticareti yapmadıkları şeklinde de algılanmamalıdır.

⁷¹ Kaynaklarda kölelerin sayısı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. İbn Hurdâzbih (*Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 83) ve Yâkût el-Hamevî'de (*Mu'cemü'l-büldân*, V, 308-309) bu sayı 400 olarak verilmektedir.

⁷² Macid Hadduri (*İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 258-260), bunu bir harâc anlaşmasından ziyade karşılıklı bir ticaret anlaşması olarak yorumlamaktadır. Buna rağmen yine Belâzürî (*Fütûhu'l-büldân*, s. 341), Nûbeliler'in kölelerini düşmanlarından elde ettiklerini, bunu yapamadıkları zamanlarda da köle olarak çocuklarını verdiklerini söyleyerek buradaki mecburiyeti vurgulamış olur. Burada hâkim güç konumundakilerin sözde ticaretin şeklini, aslında harâcın oranını, tayin ettiklerini belirtmek gerekir.

⁷³ Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, II, 108.

⁷⁴ Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 351-352; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 297-298; *Derbendnâme*, ed. ve İng. çev. Alexander Kazem-Beg, *Derbend-nâmeh or The History Derbend*, Sankt Petersburg 1851, s. 106. Ayrıca bkz. Lewond, *Patmut'awn*, İng. çev. Robert Bedrosian, *Ghewond's History*, New Jersey 2006, s. 14-15. İlginç bir ayrıntı olarak, Emevîler de bir önemliğine Bizans'a benzeri bir köle harâcı ödemişlerdi. Konstantinos Porphyrogennetos'un aktardığına göre, Bizans İmparatoru II. Iustinianos'la (I. 685-695, II. 705-711) yaptığı anlaşma gereği Emevî Halifesi Abdümelik b. Mervân (685-705), her gün için bir *Etiyopyalı köle* (Αἰθίοπα δούλον) göndermeyi vadetmişti. Bkz. *De administrando imperio*, s. 94-95.

⁷⁵ Ahmet Tabakoğlu (*İslam ve Ekonomik Hayat*, s. 9), ihtiyaç kavramının tüm iktisadî kavramlar gibi kültür çevrelerine göre farklılık arz ettiğini belirtir ki ihtiyaç kavramını kullanımımızda bu tanımlama da göz önünde bulundurulmuştur. Buna göre, sözünü ettiğimiz insan ihtiyacı nihayetinde esirlerin, yani kölelerin, sadece kas güçlerine değil ilaveten meziyetlerine de duyulan ihtiyaçtır.

Çok belirgin olmamakla birlikte hem ele geçirilen çok sayıdaki esire hem de köle olarak alınan harâclara rağmen Emevî döneminde de uluslararası olarak nitelendirilebilecek bir köle ticaretinden bahsetmek mümkün gibi gözükmektedir. Bilhassa şarkıcı câriyeler gibi özel yetenek sahibi olanlar mevzubahis köle ticaretinde önemli bir yer işgal ediyordu. Örneğin Mes‘ûdî, Emevî Halifesi II. Velîd’in (743-744) çeşitli beldelerden şarkıcılar getiren ilk kişi olduğunu ve onun devrinde herkesin şarkıya ve şarkıcı bayanlar edinmeye karşı büyük bir istek duyduklarından bahseder⁷⁶. Yine sahibinin çocuklarını doğuracak câriyeler yani ümmü veledler⁷⁷ de pekâlâ bu kapsama dâhil edilebilir. İktidarları boyunca eşlerini Araplar’dan seçmeye özen göstermiş Emevî halifeleri bile buna iltifat etmişlerdi. Örneğin, Emevî halifelerinden İbrâhîm’in (744) ve II. Mervân’ın (744-750) anneleri de birer ümmü veled yani satın alınmış câriyeydiler⁷⁸. Sonrasında ümmü veled olacak câriyelerinse erkek çocuk doğurma oranının aralarında daha fazla gözlemlendiği kavimlerin mensuplarından seçildiği ve bu özellikleri nedeniyle de İslâm toplumunda daha fazla rağbet gördükleri anlaşılıyor⁷⁹. Yine bu dönem fetihlerinde ve gazâlarında ele geçirilmiş çok büyük sayıdaki esirlere rağmen sıradan köleler de ticaret vasıtasıyla temin edilmekteydi⁸⁰. Tüm bunlara rağmen genel hatları itibarıyla esirlerin köleleştirilmesinden elde edilen kölelerin tıpkı

⁷⁶ Mes‘ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, III, 33. Diğer bir Emevî Halifesi III. Yezîd (744) de aynı şekilde şarkıcı câriyeler ithal etmiştir. Bkz. Mustafa Kılıç, “İslâm Kültür Tarihinde Müsîkî: Başlangıçtan Emevîlerin Sonuna Kadar”, *AÜİFD*, XXXI (1989), s. 441-442.

⁷⁷ Tam olarak karşılığı ‘*çocuk annesi*’dir ve Arapça’da efendisinden çocuk doğuran câriyeye denilir. Böyle bir câriye, hürriyetini garanti ederek sahibinin ölümüyle de hür statüsüne geçerdi. Bu durumaysa istidlâl usulüyle âzat denilir. Ayrıca ümmü veled olan bir câriye asla satılamazdı. Bkz. Theodorus Willem Juynboll, “Abid”, *IA*, I, 112; Aydın – Hamîdullah, “Köle”, s. 241. Doğumdan önce efendi ölmüşse çocuk köle olurken anne de *ümmü veled* olma hakkını yitirmiş olurdu. Buna dair bir misal için bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve’l-memâlik*, II, 306-307.

⁷⁸ Bkz. Ya‘kübî, *Târîhu’l-Ya‘kübî*, II, 235.

⁷⁹ Toplumdaki algıyı yansıtan çok güzel bir örnek olarak İbnü’l-Fakîh, Mısır ve Kıpt halkının kadınlarının, erkek çocuk doğuran Horasan kadınlarının aksine, sürekli kız çocuğu doğurmak âdetinde olduklarını ve bu şekilde ikinci, üçüncü ve dördüncü doğurduklarını yakınlara aktarır. Bkz. *Kitâbü’l-Büldân*, s. 128.

⁸⁰ Sıradan kölelerden kastımız bedava veya ucuz işgücü olarak kullanılan kölelerdir. Bunlara dair bkz. Abdulhalik Bakır, “Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih el-Ali’nin Konu İle İlgili Tespitleri”, *TİD*, XXVIII/1 (2013), s. 51-75. Sıradan kölelerin bu dönemdeki ticaretine dair olarak bkz. Mustafa Demirci, *Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı: 869-883*, İstanbul 2005, s. 72-73.

Hulefâ-yi Râşidîn döneminde de olduğu gibi toplumdaki kölelerin büyük çoğunluğunu oluşturmaya devam ettiklerinin altı çizilmelidir.

Özetle vurgulamaya çalıştığımız asıl husus Müslümanlar için Abbâsî öncesi dönemde uluslararası köle ticaretinin Abbâsîler döneminde gözlemlenenin aksine yaygınlaşmamış ve kölelerin temininde başvurulan başlıca yöntem olmamış olduğudur. Değinildiği gibi bunun en temel nedeni Müslümanların Abbâsî öncesi dönemde kendi kölelerinin bizzat müstahsili konumunda bulunmalarıydı⁸¹. Yine bu dönemin köle ticaretini uluslararası mahiyetteki bir köle ticaretinden ziyade Müslümanlar tarafından gazâlarda ve fetihlerde alınmış esirlerin ganimet taksiminden sonra satılması şeklinde tanımlamak da mümkündür⁸². Fakat iktidarın Emevîler'den Abbâsîler'e geçmesini müteakip dönemde İslâm dünyası için köle ticaretinin seyrini temelden değiştirecek birtakım gelişmeler yaşanmaya başladı. Bu gelişmelerin neticesinde de köle ticareti yeni bir şekil alarak uluslararası olarak nitelendirdiğimiz hüviyetini daha bir ön plana çıkarmıştı⁸³.

Geçmişteki tüm fatih toplumların fetihlerdeki beklentilerinin önemli bir kısmının elde edilecek ganimetlere dair olduğu çok iyi bilinmektedir⁸⁴. Fatihler için fetihler döneminde ganimet veya harâc şeklinde herhangi bir ücret ödemeksizin elde edilebildikleri her türden ürünü, fetihler durduktan sonra artık eskisi gibi elde etmek de zorlaşmaktaydı. Bu noktadan itibaren mevzubahis ürünler arasında bulunan ve fatih toplumun gelişmişlik düzeyiyle orantılı olarak ihtiyaç önceliği hâline gelmiş ipekler, kürkler ve köleler gibilerini bundan böyle ticareten getirmekten başka bir seçenekleri de kalmıyordu. Hele ki bunu gerçekleştirebilmek adına gerekli finansmanı da sağlayabildiklerinde bu çok daha kolaylaşıyordu. İslâm dünyasının

⁸¹ Daniel Pipes'in bu doğrultudaki sözlerine bkz. *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, New Haven – London 1981, s. 114.

⁸² Örnek olarak bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 205. Konunun hukukî boyutu hakkındaysa bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 48-49, 309-310.

⁸³ Bunu Elizabeth Savage'nin Müslümanların miladî VIII. yüzyıl sonlarına kadar Kuzey Afrika'yla gerçekleştirdikleri köle ticareti hakkındaki yorumlarıyla krş. "Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic in Eighth-Century North Africa", *JAH*, XXXIII/3 (1992), s. 356.

⁸⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, bunun Müslüman gazilerinin Bizans üzerine yaptıkları gazâlarda bile böyle olmuş olduğunu vurgular. Bkz. "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", *TKİD*, 2 (2000), s. 16, 21-22.

hâkimiyetinin Emevîler'den Abbâsîler'e geçtiği dönemden sonraki durum da esasında tam olarak bundan ibaretti: Abbâsîler'in güçlü ekonomileriyle finanse ettikleri ticaretleri sayesinde köleler, dünya üzerinde istihşâl edildikleri tüm bölgelerden ticareten İslâm dünyasına ulaştırılmaya başlandı. Bu da yalnızca köle ticaretini değil aynı güzergâhlar üzerinden diğer emtiayı da içine alan geniş çaplı bir uluslararası ticareti harekete geçirmiş oldu.

Emevîler dönemindeki fetihlerle birlikte Müslümanların muazzam genişlikte toprakların hâkimi konumuna geldiklerinden bahsetmiştik. Abbâsîler'in hâkimiyet devresinde tam olarak hiçbir zaman durmasa da böylesine fetihlerin görülmediği⁸⁵ hatta bunun aksine Abbâsîler'in daha ilk günlerden itibaren siyasî bölünmeler ve çok ciddi toprak kayıplarıyla karşı karşıya kaldıkları bilinmektedir⁸⁶. Mevzubahis siyasî bölünmelerin ve kayıpların sadece çok önemlilerinin zikredilmesi vahametinin boyutunu gözler önüne sermeye yeterlidir⁸⁷. Abbâsîler aleyhine olan tüm bu toprak kayıplarının yine Müslümanlar tarafından henüz kurulmuş -çoğunluğu *de facto*- devletlerce yapılması da Abbâsîler için fetih kapılarının her geçen gün biraz daha kapanması ve bununla yakından alâkalı olarak esir elde edilecek alanların da daralması manasına geliyordu⁸⁸. Çünkü bu türden bir bölge Abbâsîler tarafından tekrardan ele geçirilse dahi bölge halkı Müslümanlardan veya evvelce onların idaresi

⁸⁵ Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 68. Buna ilaveten -özellikle de ilk dönemlerde- yeni fetihler de yapılmıyor değildi. İkinci Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde Sind, Hind ve Taberistan'da önemli fetihler yapıldığına şahit oluruz. Bkz. Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, II, 260-261; Taberî, *Târihu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 512-513; VIII, 258-259.

⁸⁶ Bkz. Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 125; Süyûtî, *Târihu'l-hulefâ'*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Saydâ 2009, s. 233.

⁸⁷ Sadece önemli gördüğümüz bölünmeleri kronolojik olarak verirsek şöyle bir liste oluşur: Endülüs'te Emevîler (138/756); Orta Mağrib'de Rüstemîler (160/777); Fas civarında İdrîsîler (172/789); Mağrib'de Ağlebîler (184/800); Horasan'da Tâhirîler (205/821); Sistan ve Horasan'da Saffârîler (247/861); Mısır ve Şam'da Tolunoğulları (254/868); Mâverâünnehir ve Horasan'da Sâmânîler (204/819); Şam ve Cezîre'de Hamdânîler (293/905); Mağrib ve Mısır'da Fâtımîler (297/909); Mısır ve Şam'da İhşîdîler (323/935). Bu duruma dair kısaca bkz. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 93-94. Tüm bu hânedanlara dair bkz. Clifford Edmund Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, çev. Hande Canlı, İstanbul 2005, s. 45-48, 63-67, 70-71, 105-110, 133-135, 235-242.

⁸⁸ Maurice Lombart, *İslamın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam*, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002, s. 85.

ve koruması altına girmiş zimmîlerden⁸⁹ oluşacağından, yani daha öncesinde de dârülişlâmın bir parçası olduğundan, İslâm hukuku bu şartlar dâhilindeki bireylerin esir edilerek sosyohukukî durumlarının köleye dönüştürülmesine kesinlikle müsaade etmemekteydi⁹⁰. Fakat asıl konumuz olan Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticareti dâhilinde düşünüldüğünde çok daha önemli bir ayrıntı olarak Abbâsîler, Avrasya'daki “insan veya köle deposu” olarak tanımlanan bölgelerle doğrudan temasta bulunma imkânından da mahrum kalmışlardı. Yani seleflerinin aksine Abbâsîler'in bu türden bölgelere gazâ veya seferler gerçekleştirerek neticesinde köle olarak istihdâm edecekleri esirler elde etme imkânları neredeyse bulunmamaktaydı. Yine Hz. Ömer'in (634-644), “Araplar üzerinde milk (sahiplik) yoktur” yasağının⁹¹ da Abbâsîler döneminde hâlâ geçerli olduğunu hesaba katarak mevzubahis tüm gelişmelerin Abbâsîler'in ihtiyaç duydukları insanların temininde mecburen daha başka yollara başvurması gerekliliğini ortaya çıkardığını söyleyebiliriz.

Daha öncesinde Müslümanlar kendi kölelerinin müstahsili konumundayken; Abbâsî dönemine gelindiğinde bu iş kahir ekseriyet insan veya köle depolarının dâhilinde veya komşuluğunda bulunan ve zaten görevlerini de layıkıyla yerine getirmekte olan Avrasya'nın savaşçı kavimlerine terk edildi. Bunlarla Abbâsîler arasında köleleri taşıyan profesyonel tüccarların belirmesiyle de Abbâsî döneminin köle ticareti, kelimenin tam manasıyla uluslararası olarak nitelendirdiğimiz bir ticarete dönüşmüş oldu. En başta bahsettiğimiz Abbâsîler dönemi uluslararası köle ticaretinin Emevîler'den tevarüs edilen siyasî ve sosyoekonomik mirasla çok yakından alâkalı kısmı da tamamen buydu: Bundan böyle Abbâsîler şartların artık müsaade etmemesi nedeniyle tedricen azalan köle müstahsili konumlarını tamamen terke mecbur kalmışlardı. Tüm bu gerekçelere bianen tezimizin zamansal alt sınırı

⁸⁹ İslâm hukukuna göre zimmî, zimmet akdi gereğince İslâm ülkesindeki idarenin hâkimiyetini ve bu ülkenin vatandaşlığını kabul eden gayrimüslimdir. Zimmîler hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Zeydân, “İslam Hukukuna Göre Zimmiler”, çev. Hasan Güleç, *DÜİFD*, 8 (1984), s. 431-440.

⁹⁰ Bu duruma dair bkz. Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 177-201; Özel, “Savaş Esirleri”, s. 118-119.

⁹¹ Bu rivayet için bkz. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Halîl Herâs, Beyrut 1986, s. 147. Ayrıca bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 117. Milk için bkz. Çalış, “İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından “Milk” Terimi”, s. 185-205.

her ne kadar Abbâsîler'in Avrasya'yla gerçekleştirecekleri uluslararası köle ticaretine yoğun bir biçimde başvurmaları biraz daha sonra gözlemlenecek olmasına rağmen Abbâsîler'in kuruluş tarihi olduğu için bahsedilen dönüşümün de başladığı 132/750 yılı olarak tayin edilmiştir.

Abbâsîler'in iktidarı ciddi toprak kayıplarıyla başlamasına rağmen yine Abbâsî dönemi siyasî sınırların aksine ticaret merkezli olarak ekonomik sınırların genişlediği bir dönemdi⁹². Elbette ekonomik sınırlarının genişlemesinde ve zenginliklerinin kökeninde yatan asıl etken Abbâsîler'in zaman içerisinde Endülüs'le Çin arasında kilit konumundaki şehirlere ve bu bağlantıyı sağlayan kadim yollara hâkim olmayı başaracak olmalarıydı⁹³. Gerçekten de bu dönemde dârüislâma dâhil tacirler bilinen dünyanın en uzak köşelerine kadar giderek her nevîden özel ürünü İslâm memleketlerine taşımışlardı⁹⁴. Bununla birlikte uzak ve yakın memleketlerin tüccarları da ürünlerini İslâm memleketlerine getirmek veya ulaştırmak konusunda en az Müslüman meslektaşları kadar hevesliydim⁹⁵. Neticede söz konusu tüccarlar

⁹² Buna dair bkz. Shelomo D. Goitein, *Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri*, çev. Nuh Arslantaş – Emine Buket Sağlam, İstanbul 2011, s. 146-147; Cahen, *İslamiyet*, s. 171; Subhi Y. Labib, "Capitalism in Medieval Islam", *The Journal of Economic History*, XXIX/1 (1969), s. 80; Albert Hourani, *Arap Halkları Tarihine Giriş*, çev. Yavuz Olgan, İstanbul 2003⁴, s. 82.

⁹³ Bunda dair kısaca bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 85; Bernard Lewis, *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2007⁵, s. 22.

⁹⁴ Dünyanın en uzak köşesi olarak tanımladığımız ve Müslüman tüccarlarının da gittikleri yerler arasında en ilginç olanı Güneydoğu ve Uzakdoğu Asya'dır. Döneme dair bilgi veren İslâm coğrafya literatürü de buralarla yapılan ticarete ilişkin bilgilerle doludur. Bu konuda özellikle Ramazan Şeşen tarafından *Doğu'nun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri* (İstanbul 2012) adıyla yayınlanmış eserde, Süleyman et-Tâcir'in Çin, Hind gibi Uzakdoğu ülkelerine gerçekleştirdiği ticarî seyahatlerine dair 238/852 yılında kaleme alınmış *Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind* adlı eserin tercümesiyle Ebû Zeyd el-Hasan b. Yezîd es-Sîrâfî tarafından miladî X. yüzyıl başında buna yazılan zeylin tercümesi bulunur. Her iki çalışmadan Müslüman dünyasının tüccarlarının çok uzak coğrafyalara gittikleri sarahaten müşahede edilebilmektedir. Bunlara ilaveten İstahrî tarafından kırk yıl karaya basmadan buralarda ticaretle meşgul olan Sîrâflı bir tüccarın hikâyesi bile verilir. Bkz. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 138-139.

⁹⁵ Örneğin tipik bir misal olarak Wilhelm Heyd (*Yakındoğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000², s. 104-105), İtalyan şehir devletlerinin Müslümanlar'la yaptıkları ticareti çok güzel bir şekilde betimler. Burada, Henri Pirenne'ye (*Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2005, s. 27) benzer bir tutumla, hem kereste ve demir gibi stratejik ürünleri hem de Hıristiyan köleleri Papa'nın aforoz tehdidine rağmen Müslümanlara satmaları nedeniyle, İtalyan tüccarlarını adeta ihanetle suçlamaktadır. Bu yaklaşımı krş. James Hugo Johnston, "The Mohammedan Slave Trade", *The Journal of Negro History*, XIII/4 (1928), s. 483-484. Miladî 870 tarihinde kutsal topraklara gitmek isteyen Hıristiyan seyyâh Bernardus Sapiens de bu duruma bizzat şahit olmuştur. Bkz. *Itinerarium in loca sancta*, İng. çev. John Henry Bernard, *The Itinerary of Bernard the Wise (A.D. 870)*, London 1893, s. 4.

tarafından paha biçilmez kürkler, ipek, balmumu, altın ve demir gibi değerli madenlere ilaveten egzotik baharatlarla birlikte kokular, elbette misk ve bizim için hepsinden daha önemli olarak da köleler dünyanın her bölgesinden ziyade Abbâsî topraklarına getirildi⁹⁶. Böylelikle de Abbâsîler'in ekonomik ve ticarî sınırları mütemadiyen daralmakta olan siyasî sınırlarının çok daha ötelere taşabildi.

Abdülaziz ed-Dûrî, Şeybânî'nin (ö. 189/805) eserlerinden Abbâsî dönemindeki ticaretin gelişmesinin takibinin yapılabileceğini vurgulamakla⁹⁷ birlikte benzeri bir takibi İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr* isimli eseri üzerinden özellikle de Bağdat odaklı yapmak da mümkündür. Bu eserde Bağdat şehrinin kuruluşunu müteakip devirde İslâm dünyasının çeşitli bölgelerindeki âlimlerin - bazıları aynı zamanda birer tacirdiler- ticaretin yanında bir ilim merkezi hâline de gelmeye başlayan Bağdat'a gelişleri kayda değer şekilde gözlemlenmektedir⁹⁸. Şurası kesindir ki kuruluşundan itibaren Bağdat yalnızca Abbâsîler'in veya Müslümanların değil aynı zamanda ticaretin, ilmin, ihtişamın ve belki de dünyanın başkenti konumundaki bir şehre dönüşmüştü. Hatta Ramazan Şeşen'in ele aldığımız döneme dair Abbâsîler'den bahsederken kullandığı başlık da bunu net bir şekilde göstermektedir: “Dünya Başkenti Bağdat”⁹⁹. Yine Henri Pirenne'nin bile Müslüman dünyasının bu dönemde merkez olma durumunu esfelelenerek kabul etmek zorunda kaldığı hatırlatılabilir¹⁰⁰. Miladî IX. yüzyılda en ihtişamlı devirlerini yaşayan

⁹⁶ Bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 295.

⁹⁷ Abdülaziz ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991, s. 153.

⁹⁸ Örnek olarak bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, VIII, 501, 552; IX, 324, 328, 329, 334, 336, 340, 342. Bağdat şehrinin ticarî ve ekonomik faaliyetlerine dair olarak bkz. Ahmet Turan Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, İstanbul 1999, s. 99-114; Abdülkerim Özeydin, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, *DİA*, IV, 437-441.

⁹⁹ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 155. Yeri gelmişken, Bağdat'ın ele aldığımız dönemin tamamı boyunca Abbâsîler'in siyasî merkezi olmadığını da hatırlatmak gerekir (bkz. Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 270). Bununla birlikte tez boyunca Abbâsî merkezinin çoğunlukla Bağdat olarak anılışının, bu tür durumlarda siyasî merkez olmasından ziyade ekonomik ve kültürel merkez olmasına ithafen yapıldığı bilinmelidir.

¹⁰⁰ Henri Pirenne, Akdeniz'in bu dönemlerde büyük oranda bir *Müslüman Gölü*'ne dönüştüğüne fakat doğusuyla batısı arasındaki münasebetlerin de sonlanmış olduğuna inanıyordu. Bkz. *Ortaçağ Kentleri*, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2005⁵, s. 26. Bu konuda çok daha tutarlı bir analiz için bkz. William Montgomery Watt, *İslâm Avrupa'da*, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul 2003³, s. 46-49. *Pirenne Tezi*'ndeki Akdeniz'in doğusuyla batısı arasındaki münasebetlerin sonlandığı iddiasına Maurice Lombart'ın ve özellikle de Claude Cahen'in haklı eleştirileri bulunmaktadır. Bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 19; Cahen, *İslâmiyet*, s. 170-187.

Bağdat'ın durumunu en güzel betimleyen kişiyse dönemin canlı tanıklarından coğrafyacı ve tarihçi Ya'kübî'dir. Ya'kübî *Kitâbü'l-Büldân* isimindeki coğrafyasına şöyle başlamaktadır:

“Lâkin Dünya'nın ortası ve yeryüzünün merkezi olmasından dolayı [kitabıma] ilk önce 'Irâk ile başladım. 'Irâk'ın merkezi ve yeryüzünün ne doğusunda ne de batısında genişliği, büyüklüğü, mâmurluğu, sularının bolluğu ve havasının sıhhati [açısından] ona benzeyenin bulunmadığı için [de] en önemli şehir Bağdâd'dan bahsettim. [Çeşitli] sınıflardan insanlar, büyük şehirlerin ve küçük kasabaların ahalisi orada [Bağdâd'da] ikamet ettiler. [İnsanlar] uzak ve yakın tüm beldelerden oraya [Bağdâd'a] göçtüler ve uzakların [beldelerin] ahalisi orayı [Bağdâd'ı] kendi vatanlarına tercih ettiler. Orada [Bağdâd'da] sadece şehir ahalisi değil ayrıca onlar için konak yerleri, ticarethaneler ve iş yerleri de bulunmaktadır. Dünyanın herhangi bir şehrinde olmadığı üzere, [her şey] orada [Bağdâd'da] bir araya toplandı. Üstelik iki yanından iki büyük nehir Dicle ve Fırat akmaktadır. Ticaret malları ve gıda maddeleri oradaki [Bağdâd'daki] tüm ticarethaneleri dolduruncaya kadar hem doğudan hem de batıdan İslâm memleketleriyle İslâm memleketleri haricindeki yerlerden, yani Hind, Sind, *Sîn* (الصين) [Çin], *Tübbet* (التُّبَّت) [Tibet], Türk, Deylem, Hazar, Habeş ve diğer memleketlerden, kara ve su yoluyla zahmetsiz bir biçimde getirilir...”¹⁰¹.

Ya'kübî'nin aslında her şeyi özetlediği bu pasaj da göz önünde bulundurulduğunda Shelomo D. Goitein'in Abbâsî İhtilâli'ni yeni bir kapitalist sınıfın doğuşunun habercisi saymasına¹⁰² ilaveten Abdülaziz ed-Dûrî'nin de Abbâsî ekonomisini ticaret

¹⁰¹ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 11-14.

¹⁰² Shelomo D. Goitein (*Yahudiler ve Araplar*, s. 136), Emevî karşıtı kapitalist-sermayedarlar olarak tanımladığı bu kişilerin Abbâsî İhtilâli'nin de tertipçileri olduklarını düşünmektedir. Elbette bu konuda Goitein'e tam manasıyla katılmak mümkün değildir. Ahmet Zeki Velidî Togan (*Tarihte Usûl*, İstanbul 1985⁴, s. 111, 143-145), tarihî hadiselerin yorumlanmasında iktisadın ve ticaretin önemine değinmekle birlikte, konuya tamamen iktisadî ve materyalist bir bakış açısıyla yaklaşılmasının yanlışlığını vurgular ki Abbâsî İhtilâli de buna uygun olarak değerlendirilmelidir. Böylelikle yalnızca ekonomik değil aynı zamanda dinî, siyasî, sosyal ve etnik tertipçilerin de varlığı daha iyi analiz edilebilir. *Abbâsî da'veti*, hem onları iktidara taşımaya hem de sonrasında sorunların asıl kaynağını teşkil etmesi hasebiyle Abbâsî Devleti tarihini anlayabilme bakımından hayati konuların başında gelir. Hatta tüm bunlara *da'vet*'in iştirakçilerinin dinî, kültürel, sosyal ve etnik kimliklerinin çeşitliliği de eklenince konu oldukça girift bir hâl almaktadır. Buna rağmen elimizde iştirakçilerin kimliğine ilişkin iyi monografiler ve doğru yaklaşımlar bulunmaktadır. Buna dair bkz. Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963, s. 234-267; Nahide Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî*

ve sarraflığa dayalı bir kapitalizm olarak değerlendirmesinin¹⁰³ sebebinin en temelde Abbâsî döneminde gözlemlenen söz konusu geniş çaplı ticarî ve ekonomik faaliyetler olduğu anlaşılır.

Ticaret odaklı bir örnek ve bir bütçe rakamı bahsettiğimiz muazzam ekonominin ulaştığı boyutları daha iyi anlamamız konusunda bizlere yardımcı olabilirler. Ebû Ali Tenûhî (ö. 384/994) tarafından, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh (908-932) döneminde¹⁰⁴ çok zengin bir mücevher taciri olan İbn Cessâs'tan 6.000.000 dinarın üzerinde bir meblağın müsadere edilmesine rağmen İbn Cessâs'ın yine de hatırı sayılır bir mal varlığına sahip olmaya devam ettiğinin hikâyesi verilir¹⁰⁵. Bir diğer misaldeyse Mustafa Hizmetli, 306/918 yılına ait bütçede devletin Bağdat, Sâmerrâ, Basra, Vâsıt ve Kûfe'deki darphanelerinde halk tarafından bastırılmış sikkelerden 60.370 dinarlık bir gelir elde edilmiş olduğunu tespit etmiştir. Mustafa Hizmetli, basılan paranın %10'unun devlet tarafından alındığını ve sadece halkın 306/918 yılında darphanelerde 603.700 dinarlık sikke bastırmış olduğunu söylemektedir¹⁰⁶. Bilindiği üzere İslâm dinarları yaklaşık 4,25 gr. ağırlığında altından darp edilirdi¹⁰⁷ ve buna göre de ilk örnekteki 6.000.000 dinar yaklaşık 25,5 ton altına denk gelirken; ikinci örnektekiyse 2,5 ton civarındaydı.

İhtilali, Ankara 2000, s. 21-90; Carl Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Ankara 2002², s. 81-86; Cahen, *İslamiyet*, s. 53-60; Abdülâziz ed-Dûrî, "Abbâsî Propogandası Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdî Tasavvuru", çev. M. Bahaüddin Varol, *İSTEM*, II/3 (2004), s. 219-231; Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İSTEM*, VI/12 (2008), s. 255-277; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 1-9; Cem Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar: Ebû Cafer el-Mansur Dönemi*, Ankara 2001, s. 32-39; Ali Aksu, "(İmâm İbrahim'in Ebû Müslim'e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü", *İSTEM*, VI/12 (2008), s. 53-70.

¹⁰³ Abdülâziz ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991, s. 8.

¹⁰⁴ Halife Muktedir-Billâh döneminin ekonomik görünümü için bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 120-121.

¹⁰⁵ Ebû Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, I, thk. Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî, Beyrut 2004, s. 12-14. Krş. için bkz. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 141-142.

¹⁰⁶ Mustafa Hizmetli, "Abbâsîler Döneminde Para Basımı", *İSTEM*, VIII/15 (2010), s. 85. Burada 603.700 dinar yerine sehven 6.037.000 dinar olarak verilmiştir.

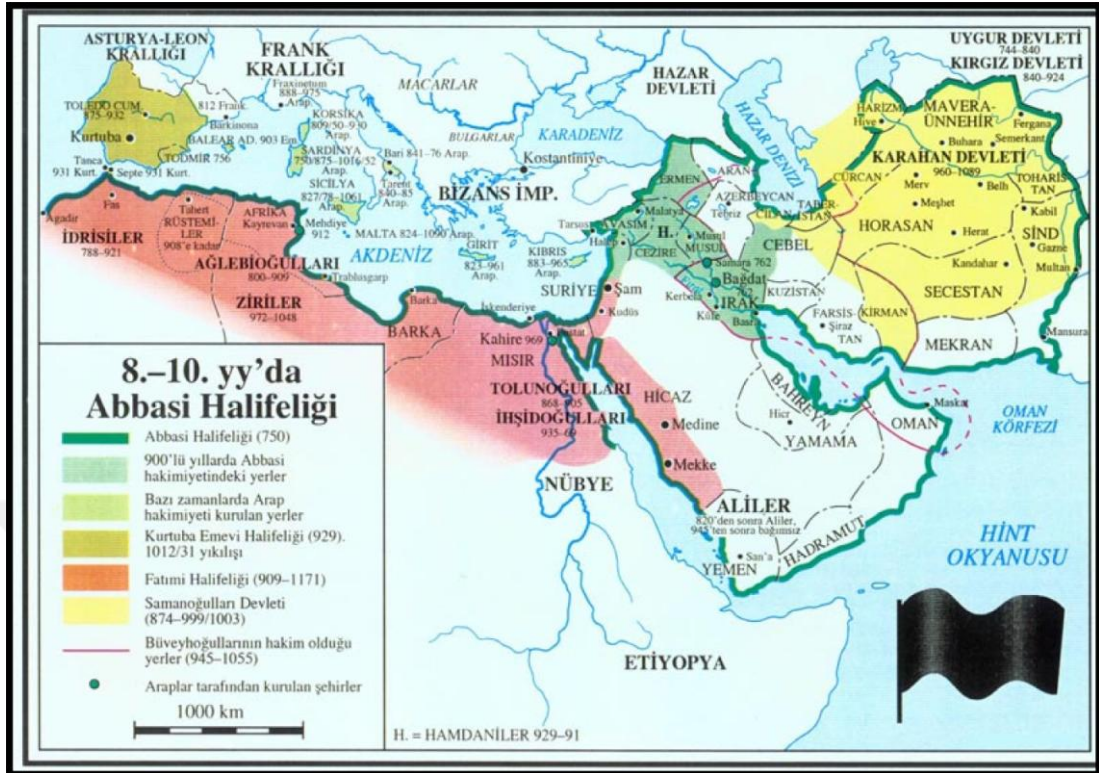
¹⁰⁷ Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dinar", *DİA*, IX, 353.

Abbâsîler'in hâkimiyeti altındaki topraklar devamlı surette daralırken bilakis Abbâsî ekonomisinin ve ticaretinin gelişmiş olması ciddi bir tezat gibi görülebilir. İlginç bir biçimde mevzubahis ticaret, yalnızca daha önce oluşturulmuş kapitalin eritilmesiyle de idame edilmiyordu. Oldukça geniş hacimli bu ticareti bir manada Abbâsîler adına finanse edenler de aslında *de facto* bağımsız hareket etmeye başlayan siyasî yapılarıydı (bkz. Harita 2). Bunlar her ne kadar bağımsız hareket etmiş olurlarsa olsunlar yine de saltanatlarının meşru bir zemine oturması için halifelerden onay almak zorundaydılar. Aydın Usta, durumları aslında bağımsız olan bu türden hükümdarların egemenliklerinin meşruiyet kazanabilmesi için Abbâsî halifelerinden, hâkimi oldukları bölgeyi mülk edinme yetkisini içeren ve *taklid* denilen belgeyi almaları gerektiğini belirtir¹⁰⁸. Tahmin edilebileceği gibi bu hükümdarların halifelerden taklid almalarının karşılığı da hilafet merkezine göndermeleri gereken muazzam meblağlardaki yıllık vergilerdi ve Carl Brockelmann'ın da işaret ettiği gibi Abbâsîler'in zenginliğinin en önemli nedeni de buydu¹⁰⁹. Tüm bunlardan hareketle böylesine muazzam bir ekonominin ve faal bir ticaretin varlığında Abbâsîler'in insana -daha doğrusu kölelere- neden bu denli gereksinim duyduklarını ve bu gereksinimi neden ticareten aştıklarını anlamak da kolaylaşmaktadır.

Bir toplumun gelişmiş bir ekonomiye sahip olmasının veya zenginliğinin kaçınılmaz bir biçimde beraberinde getirdiği her türden üretim ve hizmet alanında istihdâm etmek için çok sayıda insana ihtiyaç duyması tarihin hiçbir dönemi için reddedilemez bir realitedir. Günümüzde dahi böylesine büyük ekonomilere sahip ülkelerde hem fabrikalarda çalışacak insanlara hem de onlara gündelik işlerde yardımcı olacak görevlilere ve hatta daha fazla uzmanlık gerektiren mesleklerin ehline duyulan ihtiyaç farklı ülkelere gelen veya getirilen insanlarla da giderilmektedir. Elbette geçmişteki tüm büyük ekonomiler gibi Abbâsîler de bunun bir istisnası olmadılar; her türden üretim ve hizmet alanındaki insan ihtiyacı sorunlarını veya Omeljan Pritsak'ın tam da Abbâsîler'den bahsederken ikame ettiği

¹⁰⁸ Aydın Usta, "Taklid", *DİA*, XXIX, 465-466.

¹⁰⁹ Bkz. Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 120. Buna dair bir misal olarak Abbâsî Halifesi Mu'tazîd-Billâh'ın (892-902) *de facto* olarak tanımladığımız devletlerden Tolunoğulları'nın hükümdarı Humâreveyh (884-896) ile yaptığı anlaşmaya bkz. Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, thk. Hüseyin Nassâr, Beyrut 1959, s. 263-264.

Harita 2: Abbâsîler Döneminde Bağımsız Hareket Etmeye Başlayan Müslüman Siyasî Yapılar

tabirle ifade etmek gerekirse ‘enerji üretimi sorunlarını’¹¹⁰ çok büyük oranda sahip oldukları köleler vasıtasıyla aşma yoluna gitmişlerdir¹¹¹. Ünlü İslâm âlimi

¹¹⁰ Omeljan Pritsak, “Rusların Kökeni”, çev. M. Bilal Çelik, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alparğu – Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 55.

¹¹¹ Bkz. Muhammed Abdü'l-Jabbar Beg, “Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”, çev. Süleyman Tülücü, *EAÜİFD*, 7 (1986), s. 532-535. Burada bahsettiğimiz insan ihtiyacının ortaya çıktığı istihdâm kalemlerinin, yani ele aldığımız dönemde Abbâsî toplumunda köle bireylerin istihdâm kalemlerinin, hür bireylerin de istihdâm edildikleri kalemlerden çok da farklı olmadığını belirtmeliyiz. Elbette bilhassa İslâm hukukundan kaynaklanan bazı sınırlamalar söz konusu olmuş olduğu gibi -örneğin domestik hizmetler gibi- bazı istihdâm kalemlerindeyse özellikle de köleler tercih edilmişlerdir. Burada köleler için çok enteresan istihdâm kalemleri olarak sıralanabilecek mesleklerin pek çoğu, aslında hürler için alelade addettiğimiz meslekler oldukları için, çok da yararlı olmayacak bir biçimde tamamen modern dönem insanının duruma bakış açısını yansıtacaktır. Örneğin İbnü'n-Nedîm (ö. 385/995 [?]), en önemli İslâm tarihçilerinden Vâkîdî'nin (ö. 207/823) sahip olduğu ve onun için gece gündüz yazan memlûklarından ve gulâmlarından bahsetmektedir. Bkz. *el-Fihrist*, thk. Yûsuf Ali Tavîl, Beyrut 2010³, s. 157. Oldukça velut bir tarihçi olan Vâkîdî'nin (bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 28-31) muazzam eserlerini ortaya koyarken hürlerin önemli bir kısmının dahi okuma-yazma bilmediği bir ortamda kölelerden istifade etmesi bu manada biz modern insan için oldukça ilginçtir. Bu misalin de işaret ettiği gibi, istihdâm kalemlerinden ziyade İslâm dininin kölelere sunduğu önemli hakların, yöneticiler veya köle sahipleri tarafından pratiğe ne derece yansıtılmış olduğunun tespiti çok daha önemli gibidir. Bu konuda Abdulhalik Bakır'ın, İslâmiyet'in kölelerin ekonomik ve sosyal haklarına dair getirdiği prensiplerin domestik kölelere uygulanırken endüstri

Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) işaret ettiği gibi Abbâsî ekonomisi ve siyaseti için acil olarak çözümlenmesi gereken kelimenin tam manasıyla insanın insana duyduğu ihtiyaç sorunu¹¹². Abbâsî döneminde büyük fetihler döneminin çok büyük oranda sonlanmasının ve bu süreçte Avrasya'nın köle depolarıyla doğrudan bir temasın kalmamasının da etkisiyle ihtiyacı duyulan tüm bu insanları temin için uluslararası köle ticaretinden istifade etmek en pratik çözüm olarak da ön plana çıkmıştı. Özetle belirtmek gerekirse insan ihtiyacının ortaya çıktığı sınırsız istihdâm kalemi vardı ve Abbâsîler de bunlarda istihdâm edilecek en uygun bireyler olan köleleri satın alabilmek için de yine sınırsızmış gibi duran finans kaynaklarına sahiptiler. Haklı olarak tam da bu noktada Abbâsîler'in mevzubahis insan ihtiyacını karşılamaları için başvurabilecekleri tek yöntemin gerçekten de uluslararası köle ticareti olup olmadığı sorusu sorulabilir.

Daha önceki Müslüman idareciler tarafından da kullanılmış bazı yöntemlerin, tezimizin Birinci Bölüm'ünde biraz daha detaylı bir biçimde göreceğimiz üzere, insan ihtiyacını karşılamaya yönelik Abbâsîler döneminde de devam ettirildiğine dair bilgilere sahibiz. Örneğin ilk dönemler ağırlıklı olmak üzere Abbâsîler de harâc olarak köle alma yoluna gitmişlerdi. Yine kendilerine karşı isyan edenlerin kadın ve çocuklarını da zaman zaman köleleştirmişlerdi. Son olarak Abbâsîler döneminde fetih kapılarının büyük oranda kapanmasına rağmen çoğunluğunu Bizans arazisine düzenli bir şekilde yapılan *es-sâ'ife* ve *eş-şâtiye* yani yazlık ve kışlık seferlerin¹¹³ oluşturduğu dârülharbe karşı yapılan gazâlar da devam etmekteydi. Fakat ne mevzubahis anlaşmalara ne isyacıardan alınan esirlere ve ne de dârülharbe karşı

---

kölelerine aynı derecede net uygulanmadığı yönündeki tespiti de çok önemlidir. Bkz. "Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri", s. 64. Fakat ne mevzubahis durum ne de kölelerin istihdâm kalemleri, asıl amacı uluslararası köle ticaretinin işleyişini anlamak olan bir çalışmanın doğrudan mevzusu değillerdir. Bu daha ziyade Abbâsî toplumunun tüm bileşenleriyle derinlemesine analiz edilmesi gereken ve ortaya konulması ciddi manada bir gereklilik olan sosyoekonomik bir çalışmanın mevzusu olabilirler.

¹¹² Pasaj, Ahmet Coşkun tarafından alıntılanmıştır: "...Hayvanlar, insanların hem beslenme hem de taşıma ihtiyacını karşılar. İnsanoğlu ihtiyaçlarını gidermede diğer insanlardan da faydalanır. Bunun çeşitli şekilleri vardır. Cinsî ihtiyaçlarını karşılamak, hizmetçi olarak çalıştırmak gibi...". Bkz. "Gazzâlî'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (1989), s. 232.

¹¹³ Bu dönemde Müslümanların Bizans arazisine yaptığı seferlere dair bkz. E. W. Brooks, "Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids", *EHR*, XV/60 (1900), s. 728-747; Küçüktaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 9-30.

yapılan gazâlara rağmen buralardan elde edilen esirlerin ve kölelerin Abbâsîler'in ihtiyacını karşılayacak düzeye ulaşabildiğini söylemek zordur. İnsan ihtiyacının karşılanmasında söz konusu türden yolların yetersiz kalması en nihayetinde Abbâsîler'i mecburen uluslararası köle ticaretine yönlendirmişti¹¹⁴.

Mevzubahis ticaretten istifade yolunda günümüzden farklı olarak odaklandığımız dönemin istisnasız hiçbir kanunu insanların köle olarak satılması şeklinde gerçekleştirilen ticaretin önünde bir engel teşkil etmiyordu. Genel manada dönem kanunlarının ortak yönü sadece kendi topluluklarının üyelerinin veya dindaşlarının köle edilmesini engellemeye yönelik yaptırımlardan ibaret olmalarıydı¹¹⁵. Tahmin edileceği gibi bu hâliyle de Abbâsîler açısından bir sorun teşkil etmediler. Bunlara bir de Peçenekler, Varyag-Ruslar, Macarlar, Oğuzlar, Tibetliler, Berberîler, Karluklar, Vikingler, Danlar ve diğer niceleri gibi savaşçı kavimlerin yaptıkları akınlarda elde ettikleri ve köle ticaretinde uzmanlaşmış uluslararası tüccarlarca nakledilen çok sayıda kölenin de ardı arkası kesilmeyen bir biçimde zenginliğin merkezine doğru akıtılmasının Abbâsîler'in işini oldukça kolaylaştırdığını eklemek gerekir.

Sayılan gereksinimler ve mevcut şartlar doğrultusunda büyüyen Abbâsî ekonomisine ve ticaretine paralel olarak özelde köle ticareti de kaçınılmaz bir biçimde gelişmişti. Gelişen ekonominin ve beraberinde gelen ihtişamın en temel göstergelerinden biri de yine ironik bir biçimde sahip olunan kölelerin bizzat kendileriydiler¹¹⁶. Aslında ortada garipsenecek bir durum da yoktur; köleler modern

¹¹⁴ Beg, "Abbâsî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", s. 519; Mehmet Nadir Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbasilerin İlk Yüzyılı*, İstanbul 2006, s. 130. Bu duruma işaret eden Daniel Pipes, Abbâsîler'in köle ticareti yapma zorundalıklarını, neredeyse sahip oldukları tüm kölelerini parayla satın almış olduklarını söyleyerek belirtir. Bkz. *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, s. 114.

¹¹⁵ Aslında hukukî açıdan bakıldığında bunun da bir istisnası mevcuttu. Dönem hukukları dâhilinde kanunen ve kanun dışı olarak insanların sosyohukukî durumlarının hürden köleye dönüştürülmesinin haricinde insanlar köle olarak da doğabiliyorlardı. Buna dair gerekli açıklamalar tezimizin Birinci Bölüm'ünde *Dârü'lislâm'da Hukuken Köle İstihsâli* alt başlığı altında yapılmıştır.

¹¹⁶ Örneğin Zehebî, Abbâsî halifelerinden Mu'tasım-Billâh'ın (833-842) ve Tolunoğulları hânedanının kurucusu Ahmet b. Tolun'un (868-884) terekelerini sayarken köle, cârîye ve memlûklarının da sayısını vermektedir. Bkz. *Düvelü'l-İslâm*, I, 197, 242. Yine yukarıda müsadereye maruz kaldığını belirttiğimiz İbn Cessâs'ın geriye kalan serveti zikredilirken de köleler ve cârîyelerden bahsedilmiştir. Bkz. Ebû Ali Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, I, 14.

dönemlere kadar insanların zenginlik göstergelerinden biri olmaya devam etmiştir ve hatta aynı durum günümüzde de geçerliliğini korumakta gibidir. Bu olguyu çağımızdaki, “... *kadar çalışanı ile büyük bir şirket/fabrika*”, gibi ifadelerin ardındaki gerçeklikle kıyaslamak gerekir. İnsanî boyutunu bir kenara bırakabilirsek o dönemlerin köleleri de birer emtia gibi alınıp satılarak -elbette elit köleler gibi istisnaları olmakla birlikte- çoğunlukla zoraki çalıştırılan gönülsüz işçilerdi. Hatta bir ülkeye ticareten getirilmiş kölelerin durumunun neredeyse tüm kültürler dâhilinde resmen olmasa da onaylanmış kadim bir âdet olduğunu da unutmamalıyız¹¹⁷. Bu noktada sorumuza geri dönersek özellikle dönemin şartlarına ilaveten kanunlarının da oldukça müsait ve hatta teşvik edici mahiyetlerinden dolayı uluslararası köle ticareti Abbâsîler’in insan ihtiyacını karşılamalarında başvurulabilecek tek seçenek olmasa da mevcut şartlar dâhilinde en pratik çözümdü. Sıraladığımız tüm gerekçeler doğrultusunda uluslararası köle ticaretinin Abbâsî döneminde bu denli yaygınlaşma imkânı bulabildiğini belirtebiliriz.

Uluslararası köle ticaretinin çok büyük oranda geliştiği Abbâsî hâkimiyeti döneminin başlangıcı olan 132/750 yılını tezimize kronolojik alt sınır olarak tayin ettiğimizi zaten belirtmiştik. Kronolojik üst sınırimız ise Bağdat’taki Abbâsî hâkimiyetinin Büveyhîler eliyle sonlandırıldığı 334/945 yılıdır. Bağdat’a girişinden sonra Muizzüddeve unvanını alan Ahmed b. Büveyh, kısa bir süre sonra Abbâsî Halifesi Müstekfî-Billâh’ın (944-946) gözlerine mil çektirerek onu hilafet

---

Mes’ûdî ise, cennetle müjdelenen on sahâbiden biri olan Zübeyr b. Avvâm’ın (ö. 36/656) terekisini sayarken yine kölelerinin sayısını da zikretmiştir. Bkz. *Mürûcü’z-zeheb*, II, 185.

¹¹⁷ Ele aldığımız dönemde geçerli hiçbir hukuk sistemi, hükmünün geçtiği topraklara ticareten getirilmiş kölelerin hangi şartlar dâhilinde köleleştirildiğiyle ilgilenmemiş ve bu insanların köle olarak satılmasında da herhangi bir sakınca görmemiştir. Çünkü onların köleleştirilmesi hükümlerinin geçtiği topraklar haricinde ve çok büyük ihtimalle daha başka hukuk sistemlerinin müeyyideleri gereğince gerçekleşmiştir. Anlaşılabilir sebeplerden dolayı hukuk sistemleri burada -belki de gerçeği tespit etmenin imkânsızlığı karşısında- kölenin hangi şartlar altında bu statüye düşürüldüğünü veya bu statüye düşürülüşün kendi hukuk sistemleri içerisinde bir yeri olup olmadığıyla meşgul olmamışlardır. Ticareten getirilen şahısların köleliği hususu aslında konuya temelde hukukî açıdan yaklaşmayan çalışmalarda köle kaynaklarından biri olarak zikredilmişken (örnek olarak bkz. Beg, “Abbasî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler”, s. 519); İslâm hukuku açısından köleliği ele alan modern çalışmalarda daimî surette görmezden gelinmiştir. Buna rastalayabildiğimiz yegâne çalışmanın yazarları olan Muhammed Hamîdullah ve Mehmet Âkif Aydın, ticareten İslâm dünyasına getirilmiş kölelerin gerçekten köle olup olmadıklarının tartışmalı bir husus olduğunu belirtirler. Onların bu konu hakkındaki düşünceleri için bkz. “Köle”, s. 244. Macid Hadduri de bu durumu kölelik sebepleri arasında zikretmesine rağmen, eserinde esas olarak savaş hukukundan bahsettiği için konunun ayrıntısına girmemiştir. Bkz. *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 135.

makamından uzaklaştırmış ve yerine de Mutî'-Lillâh'ı (946-974) halife olarak atamıştı. Gerek klasik tarihçilikte gerekse de modern araştırmalarda 334/945 yılı Abbâsî Devleti için bir son dan ziyade bir ara dönemin başlangıcını ifade eder¹¹⁸. Bununla birlikte Ramazan Şeşen'in de belirttiği gibi manevî otoritesi daha sonraki dönemlerde de devam etmekle birlikte Abbâsî Devleti bu tarih itibarıyla *de facto* sona ermişti¹¹⁹. Yani artık devam eden devlet değil; bir şekilde itibar sahibi olmaya devam eden veya ettirilen hânedandır. Yine 334/945 yılı yalnızca siyasî açıdan bir dönemin sonuna işaret etmesinden dolayı da tezimizin kronolojik üst sınırı olarak tayin edilmiş değildir. Yapılan seçimde diğer bir önemli etken Abbâsî Devleti'nin kuruluşundan itibaren her geçen gün kendini daha fazla hissettiren her türden ayrılığın Abbâsî ekonomisi ve ticareti üzerinde yaptığı etkilerin sonuçlarının daha belirgin bir şekilde günyüzüne çıkmasıdır.

Abdülaziz ed-Dûrî, Bağdat'ta Büveyhî iktidarını Abbâsî ekonomisi için bir dönüm hatta bir çöküş olarak yorumlarken; iktisadî gelişmedeki sapmanın göstergeleri olarak da ticaretle birlikte paraya dayalı ekonominin zaafa uğrayarak yerini ziraate dayalı bir ekonomiye ve hepsinden daha önemlisi bununla beraber ortaya çıktığını söylediği askerî iktâ rejimine bırakmış olmasını sunar¹²⁰. ed-Dûrî'nin zekice tasarlanmış teorisine rağmen aslında Abbâsî siyasî ve ekonomik çöküşünün kökenleri çok daha gerilere belki de yine Abbâsî İhtilâli'yle sonuçlanacak *da'vet* dönemine kadar gitmekteydi¹²¹. Bu açıdan bakıldığında Abbâsî çöküşünün

¹¹⁸ Modern araştırmacılar, Abbâsî Devleti tarihi üzerine olan incelemelerinde çeşitli sosyal, siyasî ve ekonomik farklılaşmaları veya ayrışmaları göz önüne alarak değişik dönemlemeler kullanmışlardır. Bizim dönemlememiz bunlardan hiçbiriyle birebir örtüşmemektedir. Bahsedilen dönemlemelere örnek olarak bkz. ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 12-13; Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 9-10; Kenan Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, Erzurum 1998, s. 2-3; Mustafa Demirci, *İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi*, İstanbul 2003, s. 23-24.

¹¹⁹ Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 124.

¹²⁰ Daha geniş bilgi için bkz. ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihi*, s. 8, 13, 119-132.

¹²¹ Abbâsîler'in hilafeti ele geçirilmesiyle sonuçlanacak *da'vet* dönemi aslında ilk zamanlar Abbâsîler adına yürütülmüyordu. Burada kullanılmış olan slogan *Rıza mîn Âl-i Muhammed* idi ve bu sloganın işaret ettiği *imâm*'ın kimliği davetin son dönemlerine kadar büyük bir gizlilik içerisinde saklanmaktaydı. İlaveten sloganın hem Abbâsîler'i hem de Alevîler'i kapsamak gibi de bir özelliği vardı. Fakat söz konusu belirsizliğin daha çok Abbâsîler'in işine yaradığı muhakkaktır. Çünkü böyle bir *da'vet*'te ilk akla gelenler onlar değil elbette Alevîler'di. Bunun aksine iktidara Abbâsîler'in gelmesi ve Alevîler'in kendilerini kandırılmış hissetmesi, devletin kuruluşunu müteakip Alevîler'in şiddetli muhalefetinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Buna dair bkz. Bozkurt, *Abbâsî İhtilali*, s. 38-

mesuliyetini yalnızca Büveyhîler'e yüklemek haksızlık gibi gözükmesine rağmen Abbâsî Devleti için ister siyasî isterse de ekonomik yönlerden olsun otoritelerinin Büveyhîler tarafından sonlandırıldığı 334/945 yılından daha isabetli bir tarih bulunamazdı.

Kronolojik sınırları bu şekilde tayin edilmiş tezimizde yapacağımız, İslâm dünyası için tesisini Abbâsî hâkimiyeti dönemine (750-945) tarihlediğimiz uluslararası köle ticaretini soyut bir şekilde var olduklarını tasavvur ettiğimiz hayalî kuşaklar dâhilinde ele almak olacaktır. Benzeri bir biçimde Rusya ve köle ticaretine dair makalesinde Frank Friedeberg Seeley, köle ticaretinin üç temel coğrafi unsur dâhilinde değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştı¹²²: Kölelerin toplandığı memleket, onların taşındığı memleket ve onları kabul edip sosyal ve ekonomik yapılarına uydurmayı deneyen memleket. Abbâsî döneminde Avrasya'yla gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretine yaklaşım biçimimiz de temel olarak Seeley'in önerisine paralel olmasına rağmen; köle ticaretinin yine üçü coğrafi yedi temel unsur dâhilinde ele alınması çok daha uygun olacaktır. Çünkü kölelerin bir memleketten diğerine yine bir başka memleket üzerinden getirilmiş olduklarının belirtilmesinden çok daha fazlasının söylenmesi gerekmektedir.

En temelde asıl sorulması gereken sorulardan ilki; Avrasya dâhilindeki ne türden memleketlerin sakinlerinin ne türden kavimlerin mensupları tarafından esir edilmiş olduklarına dairdir. Bundan sonrasında da bu esirlerin köle olarak istihdâm edilecekleri Abbâsî memleketine kimler tarafından, hangi güzergâhlar kullanılarak ve ne şekilde ulaştırılmış olduklarına dair soruların cevaplandırılması gerekir. Bu sorular çerçevesinde Abbâsî Devleti döneminde Avrasya'yla gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretinin mahiyetini aslında tüm dönemler için uygulanabilir olduğunu düşündüğümüz ve *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* olarak isimlendirdiğimiz şablon üzerinden anlamaya çalışacağız.

---

40. Bu da nihayetinde hem dinî hem de siyasî ayrılıklarla perçinlenmiş bir süreci başlatacaktır. Ayrıca bkz. dn. 96.

¹²² Bkz. Frank Friedeberg Seeley, "Russia and Slave Trade", *SEER*, XXIII/62 (1945), s. 126.

Yukarıdaki örneklere kullandığımız kölelerin elde edildiği, kölelerin nakledildiği ve kölelerin istihdâm edildiği memleketlerin farklı ekonomik, kültürel, coğrafi ve sosyal kuşaklara dâhil oldukları düşüncesi, *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* şablonumuzun temelindeki başlıca argümandır. Uluslararası köle ticareti özelinde, mevzubahis farklılıklardan doğduğunu tasavvur ettiğimiz ve uluslararası köle ticaretinin ele alınmasında gerekli gördüğümüz üç coğrafi unsura karşılık gelen üç kuşağımızsa şunlardır: *Köle İstihdâm Kuşağı*, *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*, *Köle İstihdâm Kuşağı*. Geriye kalan dört temel unsursa, bu üç kuşaktan birine ait olarak uluslararası köle ticaretinin işleyişini sağlayan topluluklarla ilgilidir: *Köleler*, *Müstahsiller*, *Aracılar* ve *Efendiler*.

Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar şablonunu kendi konumuza uyguladığımızda Avrasya'da kölelerin elde edildiği sosyoekonomik ve kültürel coğrafya için *Avrasya Köle İstihdâm Kuşağı*¹²³ adını daha uygun bulduk. Bu kuşak en temelde *köleler*'e dönüştürülecek kavimlerin mensuplarının meskûn olduğu coğrafyadır. Çok ilginçtir ki yine bu kavimlerin bireylerini esir alarak onları köle diye ilk kez satacak *müstahsiller*'in çoğunlukla ait oldukları coğrafya da budur. Yani Abbâsîler'in Avrasya'yla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretini anlama yolunda sorulacak ilk sorunun cevabı *Avrasya Köle İstihdâm Kuşağı*'na dairdir ve onun mahiyetini bize açıklayacaktır. Son olarak belirtilmesi gereken noktaysa Avrasya'dan getirilecek *köleler*'in *müstahsiller*'inin kahir ekseriyetinin de Avrasya'nın savaşı olarak nitelendirdiğimiz kavimlerinden oluşmasıdır. Zaten tezimizde bilhassa Avrasya coğrafyasının seçilmesinin bir nedeni de en temelde

¹²³ Arapça'dan Türkçe'ye geçen istihdâm kelimesinin kökü olan حَصَلَ (hasale), 'ortaya çıktı, meydana geldi, neticelendi, sonuçlandı, yer aldı ve oldu' anlamlarının yanı sıra 'bir şeyi ele geçirdi, elde etti ve aldı' gibi manaları da haizdir. حَصَلَ'nin istif'âl bâbına nakliyle elde edilen اسْتَحْصَلَ (istehsale) de yine 'bir şeyi tedarik etti, ele geçirdi' manalarına gelmektedir. Bunun mastarı olan ve 'bir şeyi elde etmek, ele geçirmek' manasına gelen اسْتِحْصَالَ (istihdâm) de tezimizde tercih ettiğimiz terim olmuştur. Zaten istihdâm terimi çok daha öncesinde ünlü Sinolog Wolfram Eberhard tarafından aynı manaya gelecek şekilde kullanılmıştı. Bkz. *En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi*, Ankara 2010⁴, s. 300. Tıpkı Eberhard gibi, bizim de terimi kullanım şeklimiz artizan bir faaliyetin sonucu olabilecek bir üretimden veya meydana getirmeden ziyade bir şeyin elde edilmesidir. Özetlemek gerekirse, istihdâm terimini tez boyunca kölelerin elde edilmesi, tedarik edilmesi ve bunun gerçekleştirildiği bölgenin, yani *İstihdâm Kuşağı*'nın, ismi olarak kullanacağız. Tüm bu şekiller için bkz. Georg Wilhelm Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, I, Halis Saxonum 1830, s. 389-390; Edward William Lane, *An Arabic-English Lexicon*, II, Beyrut 1968², s. 585-586; Serdar Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1995, s. 173-174.

savaşçı kavimlerin ne gerekçelerle ve ne şekilde uluslararası ticarete konu edilecek *köleler*'in istihşâliyle meşgul olduklarının anlaşılmasıdır. Bunun en açık şekilde gözlemlenebileceği coğrafya da köle müstahsili savaşçı kavimlerin pek çoğunun dâhilinde faaliyet gösterdiği ve tarih boyunca savaşçı kavimlerin yurdu olmuş olan Avrasya'dan başkası olamazdı.

Kuşaklardan bir diğeriye Avrasya'da istihşâl edilen *köleler*'in getirilerek dâhil edildiği sosyoekonomik ve kültürel coğrafyadır. Bu coğrafyaya da *Köle İstihdâm Kuşağı*¹²⁴ adını verdik. Tezimizde bu bölge çoğunlukla Abbâsî Devleti'ne ve bir şekilde onun otoritesini tanıyan bölgelere denk gelecektir. Fakat zaman zaman daha geniş manada değerlendirilerek tüm İslâm memleketleri, fikhî bir terimle ifade etmek gerekirse dârülislâm¹²⁵, kastedilerek de kullanılacaktır. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bu kuşağın sakinleri de çoğunlukla *efendiler* idiler.

Son olarak da her iki kuşak arasında aracı konumundaki ve diğer ikisine nazaran daha soyut olan *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* bulunmaktadır. Adından da anlaşılacağı gibi bu kuşaklar hem Avrasya'da istihşâl edilen *köleler*'in taşındığı hem de ticaretlerinin gerçekleştiği coğrafyalar ve güzergâhlar bütünüdür. Yani Abbâsîler'in Avrasya'yla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretini anlama yolunda sorulacak ikinci sorunun cevabı *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'na dairdir ve yine bunların mahiyetini bize açıklayacaktır. *Aracılar* yani uluslararası köle tüccarlarıysa aslında her üç kuşağa da ait olabiliyorlarken en fazla bu kuşak dâhilinde faaliyet göstermişlerdir.

¹²⁴ Yine Arapça olan kelimenin kökü *خَدَمَ* (hadame), '*hizmet etti, hizmet verdi, işi ve görevi bulundu*' manalarına gelmektedir. *خَدَمَ*'nin istif'âl bâbına nakliyle elde edilen *اِسْتَحْدَمَ* (istehdame) de yine '*kullandı, işe aldı, iş verdi, çalıştırdı, bir şeyi bir şey için kullandı*' manalarına gelmektedir. Bunun mastarı olan ve '*kullanma, hizmete açma, iş verme ve iş sağlama*' manalarını haiz *اِسْتِحْدَام* (istihdâm) ise tezimizde tercih ettiğimiz bir diğer terim olmuştur. Türkçe'de de aynı manayı haiz olan bu mastar günümüzde de kullanılmaktadır. Ayrıca istihdâm mastarının özellikle insanlar için kullanılıyor olması -istihşâl teriminin aksine- işimizi kolaylaştırmaktadır. İstihdâm terimini tez boyunca kölelerin hizmet amacıyla bir işte çalıştırılmaları, kullanılmaları ve bunun gerçekleştiği bölgenin, yani *İstihdâm Kuşağı*'nın, ismi olarak kullanacağız. Tüm bu şekiller için bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, I, 467; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, II, 711-712; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 217.

¹²⁵ İslâm hukukuna göre dünyanın siyasî olarak taksimatına dair bkz. Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 62, 156, 257; Ahmet Özel, "İslâm Hukukunda Ülke Kavramı ve Düşman Ülkelerle Ticarî İlişkiler", *I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi Bildirileri*, Konya 1997, s. 152, 158.

Bu noktadan itibaren Abbâsî Devleti döneminde Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretinin mahiyetini anlayabilmek adına yapılması gereken *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nda köle olacak bireylerin bilhassa savaşçı-müstahsil kavimler tarafından elde edilmelerini müteakip uluslararası aracılar tarafından *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* vasıtasıyla efendilerine teslim edilecekleri *Köle İstihdâm Kuşağı*'na kadarki serüvenlerini kesintisiz bir biçimde takip etmek olmalıdır. Fakat durumun kaynaklardan kesintisiz bir şekilde takibinin sanıldığı kadar kolay olmadığını da ifade etmeliyiz. Çünkü kaynaklarımız dâhilinde belirtmek gerekirse Abbâsîler'le Avrasya arasında gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretinin mevzubahis tüm safahatına tek bir haberde ve hatta tek bir eserde tesadüf edildiği durumlar gerçekten çok nadirdir. Dolayısıyla biz uluslararası köle ticaretinin farklı hususlarına dair tüm bilgi kırıntılarını mantıklı bir zeminde buluşturmaya çalıştık.

Birinci Bölüm

ABBÂSÎ DEVLETİ'NE BAĞLI OLARAK GERÇEKLEŞEN KÖLE İSTİHSÂL SÜRECİNE DAİR

Şimdiye kadar uluslararası ticarete konu edilecek kölelerin müstahsillerinin neredeyse tamamen savaşçı kavimlerden oluştuğunu belirtmemize rağmen, ilk olarak istihdâm kuşağının da sahipleri olan Abbâsîler'in köle istihdâm süreçleri üzerinde durulacaktır. Bizim burada Abbâsîler'i ayrıca bir başlık altında değerlendirmemizin asıl sebebiyse ele aldığımız dönemde Abbâsîler'in nerelerden ve ne derecede kendi kölelerini istihdâm ettiklerini ve bu şekilde elde edilen kölelerin de ihtiyaçlarını karşılayıp karşılayamadıklarını biraz daha detaylı bir şekilde görebilmektir. İlâveten Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihdâmının nihayetinde Abbâsî memleketi dâhilindeki insan ve köle ihtiyacını doğrudan etkileyen bir süreç olduğunun da hatırdan çıkarılmaması gerekmektedir. Çünkü Abbâsîler'i uluslararası köle ticaretine yönlendiren en önemli etmenin kendi çabalarıyla istihdâm ettikleri kölelerin Abbâsîler'in insan ihtiyacını karşılama konusunda yetersiz kalması olduğu görülecektir.

İslâm hem bir din hem de bir devlet olarak tarihte eşine az rastlanır bir süratle ve kısa bir zaman dilimi içerisinde oldukça geniş coğrafyalara yayılarak buralarda hâkimiyetini tesis etmişti. Hz. Peygamber döneminde Arap Yarımadası'nın dışına henüz çıkmamış olan İslâm hâkimiyeti, Hulefâ-yi Râşidîn devrine gelindiğinde dönemin iki süper gücü Bizans İmparatorluğu ve Sâsânî Devleti'yle karşı karşıya gelmiş; Sâsânî Devleti tarih sahnesinden tamamen çekilirken¹²⁶ Bizans ise Suriye ve

---

¹²⁶ Sâsânî Devleti'nin yıkılışına dair bkz. Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 43-44; Parvaneh Pourshariati, *Decline and Fall of the Sasanian Empire, The Sasanian-Parthian*

Mısır gibi imparatorluk açısından çok önemli toprakların kaybını kabullenmek zorunda kalmıştı. İktidara geldiklerinde Emevîler'in de Hulefâ-yi Râşidîn döneminde başlamış büyük fetih dalgasını devam ettirdiklerinden ve böylece de Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının her üçü üzerinde önemli bölgelerin Müslümanların hâkimiyeti altına girdiğinden bahsetmiştik. Abbâsî hâkimiyeti dönemine gelinceye kadar söz konusu seferlerde Müslüman gaziler pek çok kişiyi de esir etmişlerdi. Giriş kısmında detaylıca göstermeye çalıştığımız gibi Müslümanlar ihtiyaçları olan köleleri çok büyük oranda bu türden seferlerde elde ettikleri esirlerden sağlamaktaydılar.

Abbâsî dönemine geldiğindeyse çalışmamızın asıl konusu olan uluslararası köle ticaretinin yanında başta dârülharbe¹²⁷ gazâlar olmak üzere geleneksel yöntemlerle de köle istihsâline devam edildiğini görürüz¹²⁸. Biz de Abbâsîler genel başlığı altında geleneksel yöntemler olarak tanımladığımız Bizans İmparatorluğu topraklarına karşı gerçekleştirilen gazâları, diğer bölgelere karşı gerçekleştirilen gazâları, bağlı bölgelerden köle olarak alınan harâcları, isyancılardan alınan esirlerin köleleştirilmelerini ve son olarak da dârüislâm dâhilinde hukuken köle istihsâlini ele alacağız.

Abbâsî hâkimiyeti döneminde de geçmiştekilere benzer gazâlarla birlikte bazı fetihler yapıyordu. Fakat Abbâsî dönemi fetihlerinin ne Emevî ne de Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerindekiyle kıyaslanacak boyutlara ulaştığı söylenemez. Hatta bu fetihlerin önemli bir kısmının ikinci Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) döneminde gerçekleştirilmesi de kayda değer bir ayrıntıdır. Abbâsîler'in kölelerini elde ettikleri gazâların kahir ekseriyetinin Rûm topraklarına yani Bizans

---

Confederacy and the Arab Conquest of Iran, London 2008, s. 161-285; Touraj Daryaee, *Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire*, London 2009, s. 35-39.

¹²⁷ Ahmet Özel'in de belirttiği gibi, en genel tanımıyla İslâm hukuku kaynaklarında dârülharp terimiyle dârüislâmın dışında kalan ülkeler kastedilmiştir. Bkz. "Dârülharp", *DİA*, VIII, 536. Ayrıca bkz. Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 62.

¹²⁸ Elbette burada bahsedilen gazâ ve savaşlar da İslâm hukukuna göre hukuken meşru şartların oluşmasıyla gerçekleştirilmiş olanlardır ve bu bölgelerin de o an için dârüssulh, yani kendileriyle barış anlaşması yapılmış bir ülke, olmaması gerekir. Çünkü İslâm hukukuna göre dârüssulh hâline gelen bir ülke halkının can ve mallarına hücum da haramdır. Tüm bunlar için bkz. Ahmet Özel, "Dârüssulh", *DİA*, IX, 5-6. Daha detaylı bilgi içinse bkz. Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârüislâm Dârülharp*, İstanbul 2011⁶, s. 81-87.

İmparatorluğu'nun Anadolu'daki arazisi üzerine yoğunlaşması¹²⁹ nedeniyle bunlardan bahsederek başlamak yerinde olacaktır.

1.1. Köle İstihsâli Açısından Abbâsîler'in Bizans Topraklarına Yaptıkları Gazâlar

Abbâsî öncesi dönemde Müslümanlar tarafından yapılan gazâlar ve fetihler esnasında kölelerin elde edildiği en önemli coğrafyaların başında Bizans İmparatorluğu'na ait bölgeler gelmekteydi. Bizans'a ait önemli pek çok bölgenin fethedilmesinin yanında o dönemde Bizans İmparatorluğu'nun bir parçası olan Anadolu üzerine -zaman zaman Konstantinopolis'e değin varan- seferler de yapılmaktaydı¹³⁰. Abbâsî Devleti döneminde de Müslümanlar tarafından Asya kıtasından istihsâl edilen kölelerin kahir ekseriyetini yine gazilerin dârülharbe karşı gerçekleştirdikleri sâife ve şâtiye olarak adlandırılan yazlık ve kışlık seferlerde alınan esirler oluşturmaktaydılar. Bu açıdan bakılınca Müslümanlar, tıpkı Emevîler dönemindeki gibi, Abbâsîler döneminde de kendi kölelerinin müstahsili konumunda bulunmaya devam etmişlerdi.

¹²⁹ Ortaçağ Müslüman coğrafya literatüründe sıklıkla tekrarlandığına göre *Rûmlar*'ın çeşitli milletler tarafından mütemadiyen köle ediliş sebepleri, Beytûlmakdis'i tahrip etmeleri nedeniyle Allah'ın onlara hergün için kölelik yazmasıydı. Yani Müslümanlar, *Rûmlar*'ın esir edilmesini işledikleri bu büyük günahın bir cezası ve Allah'ın takdiri olarak da görmekteydiler. Buna dair rivayetler için bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 117-118; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 190; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 234. Bu rivayetlerde *Rûmlar*'ın Beytûlmakdis'i tahrip etmeleri hadisesi, sonradan imparator olacak olan Romalı kumandan Titus Flavius Vespasianus'un Birinci Roma-Yahudi savaşları döneminde (63-73) miladî 70 yılında şehri kuşatması ve bu esnada neredeyse mabetle birlikte tüm şehrin de yakılması hadisesidir. Birinci Roma-Yahudi Savaşları ve Titus tarafından Beytûlmakdis'in tahribine dair bkz. Flavius Iosephus, *Bellum Judaicum*, I-II, İng. çev. Robert Traill, *The Jewish War of Flavius Josephus: A New Translation*, London 1851; William Douglas Morrison, *The Jews under Roman Rule*, New York 1890, s. 153-180. Ortaçağ Müslüman yazarları, çok doğru olarak hem Roma İmparatorluğu'ndan hem de Doğu Roma İmparatorluğu'ndan -yani Bizans'tan- *Rûm* (روم) şeklinde bahsetmekteydiler. Yani buradaki yargının haklı olarak Doğu Roma yani Bizanslılar'ı da bağladığı ve hatta direkt onlar için kullanıldığını söyleyebiliriz.

¹³⁰ Bu dönemde Müslümanlar ile Bizans İmparatorluğu arasındaki mücadeleye dair olarak bkz. Brooks, "The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources", s. 182-208; Walter A. Kaegi, *Bizans ve İlk İslâm Fetihleri*, çev. Mehmet Özey, İstanbul 2000, s. 198-309; Seyyid Bâz el-Arinî, *ed-Devletü'l-Bizantiyye: 323-1081*, Beyrut 1982, s. 134-140; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 102-115; Casim Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, İstanbul 2003, s. 61-67; Abbâsiler dönemine gelinene değin Müslümanlar tarafından yapılan seferlerin güzel bir listesi Mustafa Sabri Küçükaşçı tarafından verilmiştir. Bkz. "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 26-28.

Yaz mevsiminde gerçekleştirilen ve adeta dinî bir ritüel hâlini alan sâifeleri, özellikle de *Bilâdü'r-Rûm*'a (بلاد الروم)¹³¹ yani Bizans İmparatorluğu arazisine karadan ve zaman zaman da denizden yapılan gazâların genel ismi olarak tanımlamak mümkündür. Bizans ile Abbâsîler arasındaki kısa ömürlü barış dönemleri veya Müslümanların kendi iç sorunlarıyla nispeten daha az meşgul oldukları dönemler haricinde bu sâifeler çoğunlukla her yaz mutad bir şekilde düzenlenmekteydi. Şهادeti tatmak isteyen ve İslâm dünyasının hemen her bölgesinden gelen Müslümanların¹³² da iştirakiyle gerçekleştirilen sâifeler, hemen hemen tüm dönemlerde Müslümanlar için başlıca köle tedarik yollarından birisiydi¹³³. Bununla birlikte gerekli görüldüğünde şâtiye ismi altında kış aylarında da seferler düzenleniyordu ama bunlar kış mevsim şartlarının zorluğundan sâifelere oranla çok daha az tercih edilmişlerdi¹³⁴.

Hugh Kennedy, İslâm dünyasının önderi olmak gibi bir misyona sahip halifelerin diğer görevlerinin¹³⁵ yanında iki önemli organizasyon görevinden daha bahseder¹³⁶: Bunlardan ilki hac seferlerinin organizasyonuyken diğeri de burada bahsetmiş olduğumuz dârülharbe karşı gerçekleştirilen seferlerin her sene düzenli bir şekilde devam ettirilebilmesi için gerekli atamaların ve yönlendirmelerin

¹³¹ *Bilâdü'r-Rûm* için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 97-100. Ayrıca bkz. Küçükaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 10; Koray Durak, "Who are the Romans? The Definition of *Bilâd al-Rûm* (Land of Romans) in Medieval Islamic Geographies", *Journal of Intercultural Studies*, XXXI/3 (2010), s. 285-298.

¹³² Bunlara *mutatavvia* (gönüllü) denilmekteydi ve bu türden kişilere herhangi bir ücret veya maaş ödenmezdi. Bunların tek gelirleri ganimetten aldıkları hisselerdi. Bkz. Cahen, *İslâmiyet*, s. 189-190. Bunların durumunu güzel bir biçimde gösteren ve Nizâmülmülk'ün (ö. 485/1092) eserinde rivayet edilen hikâyeye bkz. *Siyâsetnâme*, thk. ve çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999, s. 54-55. Shelomo D. Goitein'e göre bu durum, Müslüman ordularının memlûklardan oluşturulmasına kadar devam etmişti. Bkz. *Yahudiler ve Araplar*, s. 139.

¹³³ Mustafa Sabri Küçükaşçı'nın da söylediği gibi, kaynaklarımızın her zaman için elde edilen ganimetlerden ve alınan esirlerden detaylı bir biçimde bahsetmemiş olduklarını da belirtmek gerekir. Bkz. "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 24.

¹³⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Savâif", *DİA*, XXXVI, 185. Örneğin Hârûnürreşîd döneminde 178/794-795 yılında hem yaz hem de kış seferleri düzenlenmişti. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 232.

¹³⁵ Halifelik kurumu ve görevleri hakkında bkz. Ziya Kazıcı, *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 2010⁸, s. 93-116; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 25-26, 63-65, 125-127.

¹³⁶ Bkz. Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, London 2005, s. 106.

yapılmasıydı¹³⁷. Hatta Ortaçağ Müslüman tarihçilerinin eserlerinde bu organizasyonların öneminin bir yansımasını bulmak da mümkündür. Bunlarda her yıl yaşanan siyasî, sosyal vb. gelişmelerin aktarılmasını müteakip son olarak da o sene hac emîri¹³⁸ olarak kimin atandığıyla birlikte Bizans İmparatorluğu topraklarına karşı sâife veya şâtiye düzenlenip düzenlenmediği konusundaki bilgiler ilave edilmiştir. Bu anlatım tarzı Müslümanlar tarafından yıl esasına göre kaleme alınmış ilk tarih eseri olan Halîfe b. Hayyât'ın *et-Târîh*'i başta olmak üzere Ya'kübî'nin, Taberî'nin, İbnü'l-Esîr'in de aralarında bulunduğu diğer İslâm tarihçilerinin eserlerinde de tıpkı betimlediğimiz şekildedir¹³⁹. Tarih yazımındaki retorîği bile etkilemiş bu türden faaliyetlerin dönemin Müslüman toplumu nezdinde de muhakkak çok önemli bir mevkiyi işgal ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bunlar birer haber olmalarının ötesinde Rûm gazâlarının dönemin toplumu tarafından da halifelerin saltanatlarının bir gereği gibi telakki edildiğini göstermektedirler.

Bizans üzerine gazâların gerçekleştirilmesinde; her fırsatta iç mücadeleye tutuşabilen Müslüman toplumunun enerjisinin bir dış düşmana sevk edilmesi, Bizans gibi bir düşmana karşı İslâm Devleti'nin sınırlarının korunması, Müslüman toplumunun dinî moral-motivasyonun zinde tutulması gibi fayda ve amaçlar gözetildiği malumdur¹⁴⁰. Her ne kadar Abbâsî döneminin Müslüman gazileri Bizans başkenti Konstantinopolis'e çok yaklaşmamış olsalar da Mustafa Sabri

¹³⁷ Burada belirtmek gerekir ki söylediklerimizi destekler mahiyette, Abbâsîler döneminde halifelerin özel ihtiyaçlarının karşılandığı *beytü'l-mâli'l-hâssa*'dan aynı zamanda hac ve Haremeyn giderleri ve *Bilâdü'r-Rûm*'a yapılan gazâların masraflarıyla birlikte esirlerin kurtarılması için gerekli olan fidyeler de karşılanmaktaydı. Buna dair bkz. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 171; Mehmet Erkal, "Beytül-mâl", *DİA*, VI, 92.

¹³⁸ Genel olarak hac ibadeti, bu kapsamda hac emîrlüğünün ortaya çıkışı ve fonksiyonuna dair bkz. Bedri Muhammed Fahd, "Hacc Emîrleri Tarihi", çev. Münir Atalar, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII/1 (1997), s. 37-72; Mehmet Erkal, "Hacc Emîrlüğü (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4 (2001), s. 145-161; Adem Tutar, "İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed'in Hac Emîrlüğünü Tesisi", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 6 (2001), s. 75-86; Abdülkerim Özaydın, "Hac (Tarihçe)", *DİA*, XIV, 399-400.

¹³⁹ Bunlar arasında yalnızca Ya'kübî'nin eserindeki tasnif biraz daha farklıdır. Ya'kübî, Bizans'a yapılan gazâları ilgili yıllarda zikretmekle birlikte halifelerin ölüm haberinden sonra da dönemlerinde yapılan gazâlardan ayrı bir paragraf şeklinde yine bahseder. Bu kısım bir özet veya tekrar gibi değerlendirilebileceği gibi, bazen daha önce verilen bilgilerden farklı ayrıntıları da içerebilmektedir. Örnek olarak Ya'kübî tarafından Mesleme b. Abdülmelik'in 96/714-715 yılında *Bilâdü'r-Rûm*'a karşı yaptığı gazâsına dair aktarılan iki rivayete bkz. *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 209, 210.

¹⁴⁰ Ayrıca bkz. Küçükaşçı, "Savâif", s. 186.

Küçükaşçı'nın da belirttiği gibi seferlerin itici gücü olarak Hz. Peygamber'den nakledilen ve Konstantinopolis'in fethedileceğine dair hadisin¹⁴¹ de önemli bir yer işgal ettiğini¹⁴² son bir not olarak ilave edebiliriz.

Saydıklarımıza ilaveten mevzubahis gazâların konumuz açısından ayrıca bir önemi daha bulunmaktaydı: Seferlerin ekonomik amaç ve faydası olan ganimetler ve bu kapsamda da esirler. Müslüman gazileri için teşvik unsuru olarak da değerlendirilebilecek vaat edilen ganimetler ve esirler seferlere iştiraki sağlayan en önemli etkenler arasındaydılar¹⁴³. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî (ö. 350/961) tarafından Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemindeki (754-775) Mısır valilerinden Mûsâ b. Kâ'b hakkında önemli bir haber rivayet edilir. Bu haberde Mûsâ b. Kâ'b'ın hutbelerinde kullandığı belirtilen sözler bir manada ganimetin en önemli unsuru sayılabilecek kölelere karşı Müslüman toplumunun ilgisini de göstermektedirler:

“Her kim *güzel yüzlü bir câriye* (جارية فارهة) veya *güzel yüzlü bir gulâm* (فارهاً غلاماً) isterse, ellerini Allah'a doğru kaldırsın [dua etsin]!”¹⁴⁴.

Kendilerinden önce Hulefâ-yi Râşidîn ve Emevîler dönemlerinde de yapıldığı gibi Abbâsîler de pratik faydaları nedeniyle Bizans İmparatorluğu arazisine karşı yapılan seferleri devam ettirmeye büyük gayret göstermişlerdi. Özellikle Abbâsîler'in iktidara geliş sürecindeki ve hemen sonrasındaki iç huzursuzlukların bir nebze giderilmesini müteakip, Abbâsî Devleti'nin gerçek kurucusu sayılan, Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde sâifeler kaldıkları yerden devam ettirildiler. Abbâsî Devleti dönemindeki Bizans üzerine yapılan seferlerin ilkinden hemen sonra yine iki

¹⁴¹ Mehmet Ali Kulat'ın bildirdiğine göre, *el-Kustantîniyye*'nin (Konstantinopolis) mutlaka fethedileceğine dair hadisin günümüze ulaşmış en eski yazılı hâli Buhârî'nin (ö. 256/870) *et-Târîhu 'l-kebîr* ve *et-Târîhu 's-sağîr* adlı eserlerinde bulunmaktadır. Bkz. “İstanbul'un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi”, *Diyanet İlmî Dergi*, XXXVII/2 (2001), s. 9.

¹⁴² Bkz. Küçükaşçı, “Savâif”, s. 186.

¹⁴³ Bu konuda Peter B. Golden'in Halil İnalcık'a atıf yaparak dârülharbe gazâ ile köle ticareti arasında bağ kurduğu pasaja bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 295. Mustafa Sabri Küçükaşçı da çok yerinde bir tespitle, ganimetlerin aslında iki taraf için de önemli olduğunu vurgular. Bkz. “Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve “Sâife” Seferleri”, s. 11.

¹⁴⁴ Kindî, *Kitâbü 'l-Vülât*, s. 129. Nureddin Âl-i Ali, bol ganimet ve güzel câriyeler elde etme arzusunu İslâm ordusunun savaş ve fetihlerdeki başarı sebeplerinden biri olarak saymaktadır. Bkz. *Endülüis Tarihi*, çev. Hakkı Uygur, İstanbul 2010, s. 57.

devlet arasındaki ilk esir mübadelesi de 139/756 yılında Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde gerçekleştirilmişti¹⁴⁵. Fakat George Ostrogorsky'nin de belirttiği üzere daha önceki dönemlerin aksine Abbâsî döneminde yapılan seferler artık Bizans İmparatorluğu'nun mevcudiyetini ciddi manada tehdit etmekten uzaktırlar¹⁴⁶. Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra da mücadele çoğunlukla sınır bölgesinde yoğunlaşacak ve sözünü ettiğimiz sâifeler zaman zaman daha içeri kısımlardaki Bizans Anadolu'sunun önemli merkezlerini hedef alacaktır. Bu bağlamda Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in henüz babası Mehdî-Billâh'ın (775-785) hilafeti döneminde çıkmaya başlayarak kendisine babası tarafından *Reşîd* unvanının verilme sebebi¹⁴⁷ de olan ve halifeliği döneminde de devam ettirdiği seferlere değin çok ciddi gazâlardan bahsetmek pek mümkün değildir.

Hârûnürreşîd öncesi dönemde 153/770 yılında Ma'yûf b. Yahyâ el-Hacûrî tarafından yapılan sâife, elde edilen esirlerin miktarı açısından kayda değer gibi gözükmemektedir. Bu konuda Taberî, Ma'yûf'un önce Bizans'a ait bir kaleyi ele geçirdiğini ve oradaki halktan esirler aldığını bildirir. Sonra da Lazkiye¹⁴⁸ üzerine yürüyerek *yetişkin erkekler haricinde 6.000 kişiyi esir (sebi¹⁴⁹)* (السَّبِي سَوَى الرِّجَالِ الْبَالِغِينَ) almıştı¹⁵⁰. Taberî tarafından verilen 6.000 sayısı gazâlarda bir kerede elde edilen esirler için büyük bir sayı olarak kabul edilebilir. Eğer bunda bir abartı yoksa ve bunların çoğunluğu köle edilmişlerse konumuz açısından çok önemli bir bilgi olarak kabul edilmelidir. Yine bir diğer önemli ayrıntı da hem esir olarak

¹⁴⁵ Bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 20-21. Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemi Bizans'la münasebetlere dair olarsa bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 88-91.

¹⁴⁶ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 156.

¹⁴⁷ Bkz. Nahide Bozkurt, "Hârûnürreşîd", *DİA*, XVI, 259.

¹⁴⁸ Lazkiye, Kuzey Suriye'de Akdeniz kıyısındaki bir liman şehridir. Lazkiye için bkz. Ş. Tufan Buzpınar, "Lazkiye", *DİA*, XXVII, 117-118.

¹⁴⁹ Arapça'da savaş tutsakları için yaygın olarak kullanılmış iki terim bulunmaktadır: *Esîr* ve *sebi* (سَبِي ve أسير). Bunlardan *esîr* (ç. أسَارَى, أسَارَى, أسَارَى), genel olarak tüm savaş tutsakları için kullanılmışken; *sebi* (ç. سَبَايَا) tabiriyle, çoğunlukla savaşlarda ve gâzalarda ele geçirilen kadın ve çocuk tutsakları ifade etmekteydi. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, I, 34; II, 282; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, IV, 1303; VIII, 3023; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 15, 376; Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 133. Genel olarak ikisi arasındaki hukukî fark için bkz. Özel, "Savaş Esirleri", s. 107.

¹⁵⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 43. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 114.

tutmanın hem de köleleştirmenin sakıncalı olabileceği yetişkin erkeklerin Müslümanlar tarafından esir edilmemiş olmalarıdır.

Halîfe b. Hayyât'ın belirttiğine göre Hârûnürreşîd, Bizans üzerine sefere ilk kez 163/779-780 yılında çıkmış ve *çok sayıda sebâ'yâ* (فأصاب سبايا كثيرة) yani kadın ve çocuk esir almıştı¹⁵¹. Halifeliği öncesi seferlerinin en önemlisinde babası Halife Mehdî-Billâh¹⁵², 165/781-782 yılında Bizans'a karşı yapılacak sâife için hazırladığı büyük ordunun başına kendisini geçirmiş, Hârûn da bu büyük orduyla kaynaklarda *el-Halîc* veya *Halîcü'l-Kustantîniyye* olarak geçen Marmara denizine¹⁵³ kadar ilerlemişti¹⁵⁴. Hatta o sırada Bizans İmparatoru olan VI. Konstantinos'un (780-797) naibesi sıfatıyla tahtı idare eden İrene'yi her yıl 70.000 veya 90.000 dinar harâc ödemeye de mecbur etmişti¹⁵⁵. Hârûnürreşîd'in henüz veliaht iken çıktığı söz konusu Bizans seferinin bizim için asıl önemli tarafıysa anlaşma yapılana değin -yine tutarlı ölçüde büyük bir sayı olarak değerlendirilebilecek- 5.643 Bizanslı'nın da esir alınmış olmasıydı¹⁵⁶.

¹⁵¹ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 437. Krş. Theophanes, *Khronographia*, s. 624-625. *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik*'teyse, buradan elde edilen esirlerle Bağdat'a döndüğü aktarılmaktadır. Bkz. *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik*, ed. Michael Jan de Goeje – Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869, s. 278.

¹⁵² İbnü'l-İbrî (ö. 685/1286), Mehdî-Billâh'ın halife olduktan sonra tüm Hristiyan esirlerini serbest bıraktığını; bunun karşılığında Bizans İmparatoru IV. Leon'un (775-780) da esir tutulan tüm Müslümanları saldığını yazmaktadır. Bkz. *Makhtebhanûth zabhne*, I, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türk. çev. Ömer Rıza Doğrul, *Abû'l-Farac Tarihi*, Ankara 1999 s. 203.

¹⁵³ İslâm coğrafya ve tarih yazımında genellikle *Halîcü'l-Kustantîniyye* veya yalnızca *el-Halîc* diye tesmiye edilen bu yerle kastedilen Marmara denizidir. Mes'ûdî (*et-Tenbih ve'l-işraf*, s. 66, 125-126), *Buntus* (Karadeniz) ile *Bahrü'r-Rûm* (Akdeniz) arasındaki bölgeyi *Halîcü'l-Kustantîniyye* olarak adlandırarak Abydos'un (<أبيدوس>/*Abidû*) yani günümüz Çanakkale'sinin de *Halîc*'in hemen ağzında bulunduğunu ilave eder. Yani Mes'ûdî tarafından tam olarak Çanakkale ile Karadeniz arasında bulunan bölge kastedilmektedir. İbn Hurdâzbih'e göre de aynı şekilde *Halîcü'l-Kustantîniyye* tam olarak Abydos (<أبيدوس>/*Abidûs*) ile *Buntus* arasında kalan bölgedir. Bkz. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 104. Ayrıca krş. için bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 190; *Hudûdü'l-âlem*, s. 156.

¹⁵⁴ Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 438. Krş. Theophanes, *Khronographia*, s. 628-629. Ya'kûbî ise, bir yerde *el-Kustantîniyye*'ye (Kostantinopolis) ulaşmış olduğunu ve anlaşma yaptığını belirtir. Başka bir yerdeyse, o da *Halîcü'l-Kustantîniyye*'ye vardı der. Bkz. *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 278, 282. *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik*'te de *Kustantîniyye*'ye uzandı denmektedir. Bkz. *Kitâbü'l-uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik*, s. 279.

¹⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 152. Bizans başkentine doğru yapılan bu sefer hakkında ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 169.

¹⁵⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 152-153. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, V, 165.

Hârûnürreşîd'in (786-809) 170/786 yılında halife olunca yaptığı ilk işlerden biri Bizans İmparatorluğu'yla Abbâsî Devleti arasındaki sınır hattı olan Sugûr'un¹⁵⁷ şehirlerini tahkim ettirerek onun güneyinde Avâsım¹⁵⁸ adıyla müstakil bir bölge oluşturmasıydı¹⁵⁹. Böylelikle Müslümanlar Bizans'la mücadelelerinde daha güvenli bir noktada konuşlanma imkânına da sahip olmuşlardı. Bu andan itibaren de Hârûnürreşîd'in saltanatında hemen her yıl Bizans toprakları üzerine ganimetlerin ve esirlerin elde edildiği sâifelere çıkıldığını görmekteyiz. Hârûnürreşîd'in 182/798 yılı gibi hilafetinin erken bir döneminde vefat etmiş şair Mervân b. Ebû Hafsa'ya¹⁶⁰ bir kasidesi için 1.000 dinar, bir hil'at, harasından bir atın yanında *10 tane de Rûm köle* (عشرة من رقيق الروم) verdiği şeklindeki habere¹⁶¹ bakılırsa daha bu zamanda Abbâsî sarayındaki Rûm yani Bizanslı kölelerinin sayılarının artmış olduğu düşünülebilir. Bazı fetihler de yapılmasına rağmen Hârûnürreşîd dönemi sâifeleri, I. Nikephoros'un (802-811) Bizans tahtını İrene'den (797-802) aldığı yıla kadar Bizans için çok büyük bir sorun teşkil etmemiş gibidirler. I. Nikephoros, imparator olunca İrene'nin Abbâsîler'e verdiği harâcı ödemeyi reddettiği gibi o ana kadar ödenenleri de geri istemişti. Hâliyle Hârûnürreşîd, Nikephoros'un böylesine küstahça bir tavır takınması üzerine hiç vakit kaybetmeden önce 187/803 sonra da 190/806 yıllarında bizzat kendisi Bizans üzerine seferlere çıkmıştır. 190/806 yılında kaynakların ifadesine göre çok büyük bir orduyla çıkılan Bizans seferinde Herakleia'nın (هرقلية/*Hirakle*)¹⁶² da aralarında bulunduğu önemli bazı yerler fethedilmişti¹⁶³. Tüm bu gelişmeler neticesinde Theophanes'in de bildirdiğine göre Nikephoros daha önce

¹⁵⁷ Sugûr, kuruluşu ve kullanımı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Casim Avcı, "Sugûr", *DİA*, XXXVII, 473-474.

¹⁵⁸ Avâsım için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Avâsım", *DİA*, IV, 111-112. Bizans-Abbâsî münasebetleri açısından Sugûr ve Avâsım'ın tanımlanmasına ve haiz oldukları öneme dair bkz. Michael Bonner, "The Naming of the Frontier: 'Awâsim, Thughûr, and the Arab Geographers", *BSOAS*, LVII/1 (1994), s. 17-24; Küçükaşçı, "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 11-12.

¹⁵⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 161; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 201.

¹⁶⁰ Mervân b. Ebû Hafsa (ö. 182/798), methiyeleriyle tanınan bir şairdi. Daha detaylı bilgi için bkz. Süleyman Tülücü, "Mervân b. Ebû Hafsa", *DİA*, XXIX, 229-230.

¹⁶¹ Bkz. Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 255.

¹⁶² Herakleia için bkz. Clive F. W. Foss, "Herakleia in Cappadocia", *ODB*, II, 915; Metin Tuncel, "Ereğli (Konya Ereğlisi)", *DİA*, XI, 290-292.

¹⁶³ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 303; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 320-322; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tivâl*, s. 391; Theophanes, *Khronographia*, s. 661-662.

ödemeyi reddettiği haracı her yıl 30.000 nomisma¹⁶⁴ olarak ödemeyi taahhüt ettiği gibi 3 nomisma kendisi ve 3 nomisma da oğlu için cizye ödemeyi de kabul etmişti¹⁶⁵.

Bizans'la yapılan mücadelelerde Hârûnürreşîd'in üzerinde önemle durduğu bir diğer husus da donanmanın güçlendirilmesiydi¹⁶⁶. Hârûnürreşîd'in Anadolu'da sefer yaptığı esnada bu güçlü donanmayla Suriye ve Mısır sahillerinde görevlendirilen Humeyd b. Ma'yûf, Bizans hâkimiyetindeki Kıbrıs'a bir sefer düzenlemiş; yine kadınlardan ve çocuklardan esirler almıştır (سبى)¹⁶⁷. Taberî, bu esirlerin sayısının 16.000 olduğunu (سبى من أهلها ستة عشر ألفاً) ve Râfika'ya¹⁶⁸ getirilip satıldıklarını rivayet eder¹⁶⁹. Bundan sonrasında da Hârûnürreşîd'in ölümüne kadarki dönemde Abbâsîler hemen hemen her yıl Bizans toprakları üzerine seferler düzenlemeye devam etmişlerdir. Bu seferlerde esirler alınmış ve yine iki devlet arasında yapılan mübadelelerde de bu esirler kurtarılmıştır¹⁷⁰. George Ostrogorsky'nin de belirttiği gibi Bizans İmparatorluğu son derece yıpratıcı Müslüman baskısından da ancak Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in 193/809 yılındaki vefatıyla kurtulabilmiştir¹⁷¹. Bizim konumuz açısından bunun manasıysa müteakip süreçte Abbâsîler dönemi Müslümanları için Bizans Anadolu'sundan gazâlar yoluyla istihsâl edilen kölelerin de azalacak olmasıdır.

¹⁶⁴ Nomisma, Bizans İmparatorluğu'nun 717 yılından sonra altın sikkelerine verilen isimdir. Bkz. Kenneth W. Harl, *Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber: Bizans (M.S. 498-1212)*, çev. Burçak Delikan, İstanbul 2002, s. 10.

¹⁶⁵ Theophanes, *Khronographia*, s. 662. Halife b. Hayyât ise, Bizans İmparatoru I. Nikephoros'un 30.000 dinar cizye gönderdiğini ve bunun içerisinde kendisi ve oğlu için de cizyenin bulunduğunu belirtmesine rağmen bunların kaç dinar olduğunu zikretmez. Bkz. *et-Târîh*, s. 459. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 182.

¹⁶⁶ Bozkurt, "Hârûnürreşîd", s. 259.

¹⁶⁷ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 221; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 303. Krş. Theophanes, *Khronographia*, 662.

¹⁶⁸ Râfika şehri Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından 155/771-772 yılında Fırat nehrinin kıyısında bulunan Rakka şehrinin yanına inşa ettirilmiştir. Daha detaylı bilgi için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 10-11.

¹⁶⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, VIII, 320. Süyûtî (ö. 911/1505) de tıpkı Taberî gibi 16.000 rakamını verirken (bkz. *Târîhu'l-hulefâ*, s. 258); İbnü'l-Esîr, esirlerin sayısının 17.000 olduğunu söylemektedir. Bkz. *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 275.

¹⁷⁰ Hârûnürreşîd dönemi Bizans-Abbâsî mücadelelerine ve esir mübadelelerine dair olarak bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 92-96.

¹⁷¹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 182. Kenan Demirayak, Eşca' es-Sülemî'nin (ö. 195/811) şiirlerinde Hârûnürreşîd'in Bizans'a karşı kazandığı zaferlerin kaydedildiğini belirtir. Bkz. *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, s. 70.

Hârûnürreşîd'in ölümünü müteakip süreçte sırasıyla yerine geçen oğulları Emîn (809-813) ve Me'mûn (813-833) dönemlerinde İslâm dünyası çok büyük siyasî, sosyal ve dinî sıkıntılarla uğraşmak zorunda kaldığından¹⁷² Bizans İmparatorluğu da Abbâsî cephesinde bir süreliğine rahat nefes alma imkânı bulabilmişti. Bizans, bu dönemde ilkin batısında çok daha büyük tehlike hâline gelmeye başlayan Tuna Bulgarları'yla uğraşırken¹⁷³ sonrasında da başkenti bile tehdit etmeye başlayan Slav Thomas İsyanı'yla (820-823) boğuşacaktır¹⁷⁴. Abbâsîler ancak uzunca bir süre sonra Me'mûn'un 215/830-831 yılındaki *Bilâdü'r-Rûm* seferiyle tekrardan Bizans'la mücadeleye başlayabildiler.

Me'mûn'un bu tarihteki seferinde, biraz öncesinde Bizans İmparatoru Theophilos'un (829-842) Müslümanların bir hayli sorunla boğuşmasını fırsat bilerek sınırda yaptığı düzenlemelerin de etkisi olmuştu. Buna göre Theophilos, Thema organizasyonunun¹⁷⁵ bir devamı olarak Abbâsî sınırındaki dağlık bölgede

¹⁷² Hârûnürreşîd'in ölümünü izleyen süreçte ikisi de halife olacak oğulları Emîn ve Me'mûn arasındaki mücadelede açıkça gözlemlenecek Mevâlî-Arap çatışması bunlardan ilkidir. Fakat bununla birlikte her türden dinî, siyasî, sosyal huzursuzluklar da bu dönemin en belirgin özellikleri arasındaydı. Bu döneme dair genel değerlendirmeler için bkz. Cahen, *İslâmiyet*, s. 90-96; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emevîler - Abbasîler*, Ankara 1968, s. 94-101; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 101-107.

¹⁷³ Hatta bu mücadeleler esnasında 811 yılında Bizans İmparatoru I. Nikephoros, Bulgarlar tarafından öldürülmüş ve Tuna Bulgar Hanı Krum da onun kafatasından kadeh yaptırmıştır. Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 182-183. Kafatasından kadeh yapma âdetinin Bulgarlar'da bulunmasıyla ilgili olarak bkz. Veselin Beşevliyev, "Proto-Bulgar Dini", çev. Türker Acaroğlu, *Belleter*, IX/34 (1945), s. 224-228. Tuna Bulgar Hanı Krum'un ve Bizans İmparatoru Nikephoros'un orduları arasında cereyan eden bu savaş ve Nikephoros'un öldürülmesi de İslâm kaynaklarına ufak bir tarih hatasıyla ve oldukça özet bir haber şeklinde yansımıştır. Bu konuda Taberî şunları söylemektedir: "Bu sene [193/809] Rûm Meliki Nikfûr (نقفور), Burcân (برجان) ile olan savaşta öldürüldü". Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 373. Zehebî, Nikephoros'a Hârûnürreşîd ile aralarında yaşananlardan kaynaklanmış olarak zorba/zalim (الطاغية) sıfatını da ekleyerek aynı haberi nakleder. Bkz. *Düvelü'l-İslâm*, I, 171. *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm* (XIII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1997², s. 17) adlı daha kapsamlı eserindeyse tıpkı Taberî'deki gibi rivayet etmiştir. İbn Kesîr (ö. 774/1373) ise "Rûm Meliki Nikfûr (نقفور), bu sene [193/809] öldü, onu Burcân öldürdü" demektedir. Bkz. *el-Bidâye ve'n-nihâye*, XIV, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cize 1998, s. 52.

¹⁷⁴ Etnik kökeni tartışmalı olmasına rağmen literatürde Slav Thomas diye anılan eski Bizans idarecisinin çıkardığı ve Bizans'ı ciddi manada zor durumda bırakan isyan hareketidir. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. M. V. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, çev. Maide Selen, İstanbul 2007, s. 152-153; Paul A. Hollingsworth – Anthony Cutler, "Thomas the Slav", *ODB*, III, 2079.

¹⁷⁵ Thema sistemi için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Theme", *ODB*, III, 2034-2035. İslâm kaynaklarında da Bizans themaları hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu haberler içinse bkz. E. W.

Kharsianon, Kappadokeia ve Seleukeia isimlerinde üç yeni askerî-idarî birlik oluşturmuştu¹⁷⁶. Bu gelişmeler üzerine Me'mûn, işleri görece yoluna koyduğu bu yıl da dâhil olmak üzere öleceği 218/833 yılına kadar her sene Bizans üzerine seferlere çıkmıştır¹⁷⁷. Onun dönemindeki Bizans seferlerinde daha önceki dönemlerde yapılan seferlerde olduğu gibi fethedilen yerlerin dışında esirler de alınmıştı. Mes'ûdî'nin aktardığına göre Me'mûn, bu seferleri esnasında fethedeceği şehirlerin halkından İslâm hukukuna uygun olarak şu seçeneklerden birini tercih etmelerini istemişti: *İslâm, cizye veya kılıç* (و خَيْرُهُم بَيْنَ الْإِسْلَامِ وَالْجِزْيَةِ وَالسَّيْفِ)¹⁷⁸. Fakat Ya'kûbî'nin aktardığına göre, Me'mûn'un son seferindeki asıl niyeti Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'e değin Anadolu'da fetihler yaparak fethettiği yerlere de Müslümanları yerleştirerek ilerlemektir¹⁷⁹. Nahide Bozkurt'un dikkat çektiği üzere¹⁸⁰ Me'mûn'un, Bizans İmparatoru Theophilos'un barış tekliflerini ve hatta bu kapsamda tüm Müslüman esirleri salarak harâc ödemeye razı olmasını bile reddetmesi¹⁸¹ kafasındaki mevzubahis planla alakalı olmalıdır. İktidarının son günlerinde Bizans'la mücadeleyi ciddi bir biçimde ele alan Abbâsî Halifesi Me'mûn, son Bizans seferi için gittiği Pozantı'da (<البيدندون>/*el-Bedendûn*) vefat ederek Tarsus'a¹⁸² defnedilmiştir¹⁸³.

Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", *JHS*, 21 (1901), s. 67-77; Minorsky, *Hudûd al-'âlam, The Regions of the World*, s. 419-425.

¹⁷⁶ Detaylı bilgi için bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 193-194. Skylitzes ise, bu esnada Theophilos'un Müslümanlardan 25.000 esir alarak Konstantinopolis'e döndüğünü bildirir. Bkz. *Synopsis Historion*, s. 70.

¹⁷⁷ Abbâsî Halifesi Me'mûn döneminde 215-218/830-833 yıllarında Bizans'a karşı yapılan seferler için bkz. Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 327-330; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 623-625, 628-631, 646-650.

¹⁷⁸ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 232.

¹⁷⁹ Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 330.

¹⁸⁰ Nahide Bozkurt, "Me'mûn", *DİA*, XXIX, 103.

¹⁸¹ Bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 98-99.

¹⁸² Tarsus, Bizans İmparatorluğu'yla Müslümanlar arasındaki sınır olarak da tanımlanabilecek Sugûr bölgesinin batısında bulunan ve Sugûr'un en önemli şehirlerinden birisiydi. Bu mücadeleler içerisinde Tarsus'un rolüne dair bkz. Clifford Edmund Bosworth, "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle 'Abbâsîd Times", *Oriens*, XXXIII (1992), s. 268-286. Ayrıca bkz. Ali Sinan Bilgili, "Tarsus", *DİA*, XL, 111-114.

¹⁸³ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 475; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 401; Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, II, 330; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 650-651; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işraf*, s. 310; İbnü'l-Verdî, *Târîhu İbni'l-Verdî*, I, Beyrut 1996, s. 211.

Mu'tasım-Billâh (833-842), özellikle ağabeyi Me'mûn döneminden beri devam eden Bâbek el-Hürremî sorunuyla uğraştığından hilafetinin ilk yıllarında Bizans'a ayrıca seferler düzenleyemedi. Bâbek sorununu fırsat bilen Bizans İmparatoru Theophilos ise 223/837-838 yılında yaptığı seferde Zapetra/Zibatra (زبطرة)¹⁸⁴ ve Malatya çevresine baskınlar düzenlemiş ve Bizans askerleri şehirdeki Müslümanları -özellikle de kadınları- ya esir etmişler ya da öldürmüşlerdi¹⁸⁵. Evvelce ağabeyi Me'mûn döneminde Bizans üzerine yapılan seferlere iştirak etmeye başlayan Mu'tasım-Billâh'a bunun haberinin ulaşması üzerine Bizans'a karşı büyük bir sefer için hazırlıklara başlandı. Mu'tasım-Billâh, Bâbek sorununun da halledilmesini müteakip¹⁸⁶ Bizans Anadolu'sunun önemli şehirlerinden biri -belki de en önemlisi- Amorion'un (عمورية/Ammûriye)¹⁸⁷ 223/838 yılında fethiyle sonuçlanacak meşhur seferine çıktı¹⁸⁸. Kaynaklarda belirtildiğine göre bu önemli fethin yanı sıra sefer sonunda *çok sayıda esir de elde edilmişti* (سبي سبايا كثيرة)¹⁸⁹. Bu sefere dair aktarılan haberlerin konumuz açısından en değerli kısmıysa elde edilen esirlerin ganimet olarak taksim edilişlerinden ve sonrasında da köle olarak

¹⁸⁴ Zibatra için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, III, 130-131.

¹⁸⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 277; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 334; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 55-56. Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 245; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 506-507; Genesios, *Basileia*, İng. çev. Anthony Kaldellis, *On the Reigns of the Emperors*, Canberra 1998, s. 53; Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 75; İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanûth zabhne*, I, 225.

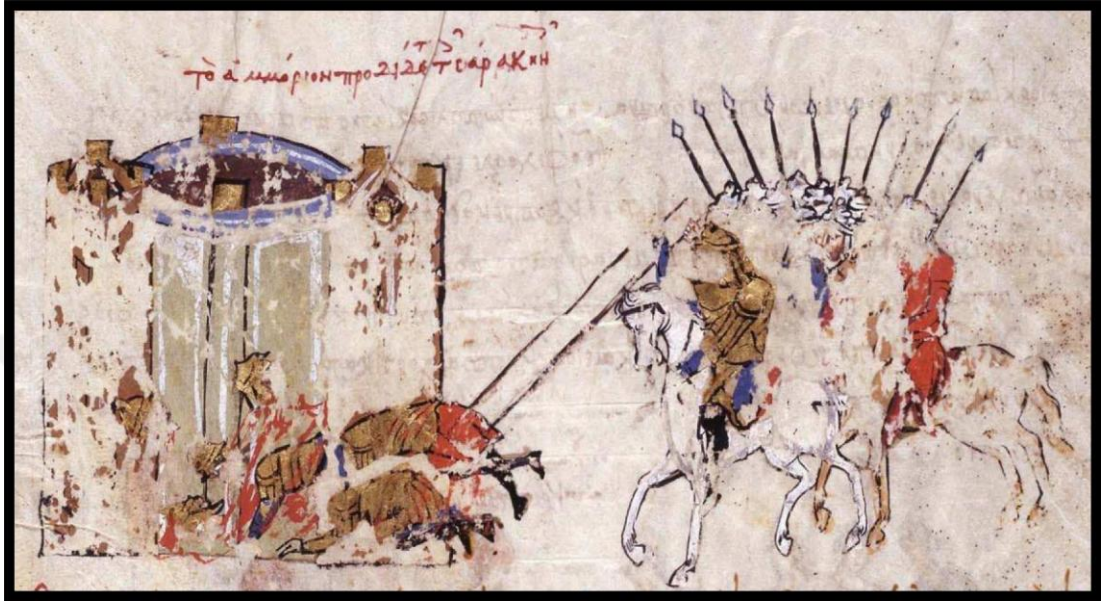
¹⁸⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 506-507.

¹⁸⁷ Hatta Taberî tarafından aktarılan bir diyalogta, Mu'tasım-Billâh'a *Ammûriye*'nin Rûmlar nazarında *Kustantîniyye*'den bile daha değerli olduğu söylenmektedir. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 57. Her ne kadar Nadia Maria el-Cheikh, Taberî tarafından kullanılan ifadelerin abartılı olduğunu söylese de (bkz. *Arapların Gözüyle Bizans*, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012, s. 105) George Ostrogorsky de Taberî'yi teyit eder bir biçimde, Amorion'un Anatolikon Teması'nın en önemli şehri olmasının yanı sıra o dönemde Bizans'ı yöneten Amorion Hânedanı'nın (820-867) da memleketi olması nedeniyle bu öneminin daha da arttığını ve burasının Müslümanlar tarafından fethedildiği haberinin de başkentte büyük üzüntüye neden olduğunu belirtir. Bkz. *Bizans Devleti Tarihi*, s. 195. Yine Ebû Hanîfe ed-Dîneverî de, Amorion'dan *Kustantîniyyetü's-sugrâ* yani 'Küçük Kustantîniyye' olarak bahsetmektedir. Bkz. *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 402. Günümüzde Afyonkarahisar ilinin Emirdağ ilçesi sınırları içerisinde bulunan Amorion için ayrıca bkz. Clive F. W. Foss, "Amorion", *ODB*, I, 79-80.

¹⁸⁸ Sefere dair bkz. Alexander A. Vasiliev, *Vizantiya i Arabı: Politiçeskiya Otnoşeniya Vizantii i Arabov za Vremya Amoriyskoy Dinastii*, Sankt Peterburg 1900, s. 119-140; John Bagnell Bury, "Mutasim's March Through Cappadocia in A. D. 838", *JHS*, 29 (1909), s. 120-129; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 195.

¹⁸⁹ Halîfe b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 477; Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 277; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 335; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 246; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 300; Movsês Khorenats'i, *Hayoc' Patmut'iwn*, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türk. çev. Yusuf Gedikli, *Alban Tarihi*, İstanbul 2006, s. 301; Genesios, *Basileia*, s. 59-60; Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 76-80.

satılmalarından da bahsedilmesidir¹⁹⁰. Bu tarihten birkaç yıl sonra Halife Mu‘tasım-Billâh vefat etmiştir (227/842).

Resim 1: Amorion’un Fethi

Mu‘tasım-Billâh’tan sonra yerine halifelîğe, ironik olarak *Rûm* bir ümmü veled olan *Karâtîs*’ten (قراطيس) dünyaya gelmiş¹⁹¹, oğlu Vâsik-Billâh (842-847) geçmişti. Onun döneminde iki taraf arasında 231/845 yılında Lamos nehri yani Limonlu Çayı¹⁹² kenarında gerçekleştirilen esir mübadelesinde 4.000’den fazla Müslüman esirin Bizanslılar’ın elinden kurtarılmıştı¹⁹³. Bu mübadeleye dair Taberî’nin bahsettiği önemli bir detay, mübadele için yeterli Bizanslı esir bulunamayınca Halife Vâsik-Billâh’ın Bağdat ve Rakka’ya görevliler göndererek *Rûm* köleler satın

¹⁹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, V, 514.

¹⁹¹ Ya‘kûbî, *Târîhu’l-Ya‘kûbî*, II, 336; Mes‘ûdî, *Mürûcü’z-zehab*, III, 249. Vâsik-Billâh’ın annesi Karâtîs’in, Hârûnürreşîd dönemi gazâlarında ele geçirilen esirlerden biri olması çok büyük ihtimal dâhilindedir.

¹⁹² Lamos için İstahrî’nin tarifine bkz. *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 69.

¹⁹³ Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 102. Bu mübadele aynı zamanda İslâm tarih ve coğrafya yazımı açısından da önem arz etmekteydi. Çünkü Bizanslılar’ın elinden kurtarılan esirler arasında Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî de bulunmaktaydı. Bkz. Mes‘ûdî, *et-Tenbîh ve’l-işrâf*, s. 166. Müslim b. Ebî Müslim el-Cermî ve onun Ortaçağ İslâm coğrafya yazımındaki yeri hakkında bkz. Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 131-132; Erman Şan, “Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)”, *Belleten*, LXXIX/284 (2015), s. 51-57.

aldırması ve hatta bu da yeterli olmayınca sarayındaki *Rûm* câriyelerini de mübadele için Sugûr ve Avâsım'a göndermesidir¹⁹⁴.

Vâsik-Billâh'tan sonra halife olan Mütevekkil-Alellah (847-861) döneminde sınırdaki mücadele karşılıklı saldırılar şeklinde sürüp gitmiştir. Fakat George Ostrogorsky'nin de altını çizdiği üzere III. Mikhail'in (842-867) gerçek manada imparator olduğu 856 yılından itibaren Bizans, geçmişte olduğunun aksine artık genellikle müdafaa eden taraf olmayacaktı. Bu tarih itibarıyla Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'da ve özellikle de Sugûr civarındaki etkinliği gözle görülür bir biçimde artmaya başlamıştı¹⁹⁵. Bizans adına kaydedilmesi gereken bir diğer husus da o dönemde henüz Abbâsîler'e bağlı Mısır'ın önemli limanlarından Dimyat¹⁹⁶ üzerine 238/853 yılında Bizans donanmasının bir sefer düzenlemesi ve kadınlarla çocuklardan oluşan pek çok Müslümanı da esir etmeleridir¹⁹⁷. Ya'kübî daha kesin sayılarla Bizanslılar'ın 1.860 Müslüman, 1.000 Kıptî ve 100 de Yahudi kadını esir ettiklerini belirtir¹⁹⁸. Yine George Ostrogorsky'nin tespitine göre Bizans, İslâm fetihlerinin başlamasından itibaren ilk kez olarak Müslümanların idaresi altındaki sulara bu derece sokulmaya cesaret edebilmiştir¹⁹⁹. Büyük ihtimalle Bizans'ın, Müslümanlar'ın hâkimiyetindeki sulara bu derece sokulmaya cesaret etmesinin bir sonucu olarak Belâzürî, Mütevekkil-Alellah'ın da tıpkı Hârûnürreşîd gibi donanmaya özel bir önem verdiğini belirtir²⁰⁰. Bu donanmanın başında bulunan Fazl b. Karin 246/860-861 yılında Antalya'yı fethetmişti²⁰¹. Mütevekkil-Alellah (847-861) döneminde iki taraf arasındaki mücadelenin dengede bir seyir takip ettiğini belirtmek mümkündür. Zaman içerisinde Bizans-Abbâsî mücadelelerinin

¹⁹⁴ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 141-142. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 567; İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanûth zabhne*, I, 230-231.

¹⁹⁵ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 212.

¹⁹⁶ Dimyat için bkz. Atilla Çetin, "Dimyat", *DİA*, IX, 309-310.

¹⁹⁷ Kindî, *Ahbâru kudâti Mısır*, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut 2003, s. 151; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 601. Krş. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 207.

¹⁹⁸ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 343.

¹⁹⁹ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 207.

²⁰⁰ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 169.

²⁰¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 219. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 619.

ayrılmaz bir parçası hâline gelen esir mübadeleleri, Mütevekkil-Alellah devrinde de sürdürmüşlerdi. Bunlardan ilki 241/856 yılında Lamos'ta²⁰²; bir diğeriye Antalya şehrinin fethinden sonra yine Lamos'ta gerçekleştirilmişti²⁰³.

Mütevekkil-Alellah'tan sonra halife olan Müstaîn-Billâh döneminde (862-866) George Ostrogorsky'ye göre Bizans-Abbâsî ilişkilerinin seyirinde çok önemli bir dönüm noktası olan ve hatta daha sonrasındaki Bizans ilerleyişinin de habercisi sayılması gereken birtakım gelişmeler yaşanmıştı²⁰⁴. Ca'fer b. Dînâr el-Hayyât ile Ömer b. Ubeydullah el-Akta 249/863 yılında Bizans'a sâifeyle görevlendirilmişlerdi. Ömer b. Ubeydullah el-Akta, Ca'fer b. Dînâr el-Hayyât'tan *Bilâdü'r-Rûm*'un iç kısımlarına doğru gazâ yapmak için izin istemiş ve kendisine de bu izin verilmişti. Haberin devamında *Mercü'l-Üsküf* (مَرْجُ الْأُسْقُف)²⁰⁵ denilen mevkiye Bizans İmparatoru'yla karşılaşp imparatorun öldürüldüğünün söylenmesine²⁰⁶ rağmen Genesios tarafından aktarıldığına göre Ömer b. Ubeydullah el-Akta, Karadeniz kıyısındaki önemli şehirlerinden Amisos'u²⁰⁷ pek çok esir alarak fethetmişti. Fakat akabinde Bizans İmparatoru III. Mikhail (842-867) tarafından gönderilen Petronas idaresindeki Bizans kuvvetleri tarafından mağlup edilerek öldürülmüştü²⁰⁸. George Ostrogorsky'nin dönüm noktası olarak tanımladığı bu hadisenin sonuçları da Taberî tarafından aktarılmaktadır. Buna göre Ömer b. Ubeydullah el-Akta'nın şehit edilmesinden sonra Ali b. Yahyâ el-Ermenî'nin de yine Bizanslılar tarafından şehit edilmesi neticesinde bu iki önemli komutanın yokluğunda Bağdat şehrindeki Şâkiriyye²⁰⁹ ve diğerleri isyan etmiştir²¹⁰. Bundan sonra Müslümanlar uzun bir

²⁰² Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 166-167. Ya'kübî, bu mübadele için de Rûm esirlerinin tüm beldelerden taşındığını söylemektedir. Bkz. *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 345.

²⁰³ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 167. Ayrıca bkz. İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanüth zabhne*, I, 233.

²⁰⁴ Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 221.

²⁰⁵ *Mercü'l-Üsküf* için bkz. Bury, "Mutasim's March Through Cappadocia in A. D. 838", s. 122-124.

²⁰⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 261. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, 23.

²⁰⁷ Günümüz Samsun'una tekabül eden Amisos için bkz. Clive F. W. Foss, "Amisos", *ODB*, I, 78.

²⁰⁸ Genesios, *Basileia*, s. 83-86. Krş. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 100-102. Bizans arazisinin derinliklerine kadar yapılan bu sefer için ayrıca bkz. Vasiliev, *Vizantiya i Arabı*, s. 198-203; Bury, "Mutasim's March Through Cappadocia in A. D. 838", s. 122-124.

²⁰⁹ Bir nevî özel muhafız birliği hüviyetindeki Şâkiriyye için bkz. Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, s. 199-208; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Moğol İstîlâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990, s. 195-197; Peter B.

müddet için yine kendi iç sorunlarıyla uğraşacağından²¹¹ kısa faslılar hariç Bizans'la gerektiği gibi ilgilenemeyeceklerdir. Gerçekten de bu tarihten sonra uzun bir süre için Abbâsîler'in Bizans üzerine yıpratıcı seferlerinden bahsetmek pek de mümkün değildir.

Vâsik-Billâh'ın hilafetinin başlangıcından Tolunoğulları Devleti'nin kurucusu Ahmed b. Tolun'un 264/878 yılındaki Suriye seferiyle²¹² birlikte o ana değin halifelige bağlı Fırat nehrinin batısındaki tüm toprakları idaresi altına almasına kadarki dönemde Bizans'la Abbâsîler arasında betimlemeye çalıştığımız türden mücadeleler devam etmiştir. Bunların zaman zaman her iki tarafın da kendi iç meseleleriyle uğraşmaları gibi nedenlerle durduğu dönemler olmuşsa da devam eden mücadeleler kapsamında her iki taraf birbirinden esirler almış ve bunları mütemadiyen gerçekleştirdikleri mübadelelerde de salmışlardır²¹³. 264/878 yılından itibaren Suriye'nin ve Sugûr'un artık Tolunoğulları'na bağlanmasıyla da aslında Bizans'a yapılan gazâlar sonlanmadı. 254/868 yılında Mısır'daki idareyi *de facto* ele geçiren Tolunoğulları bundan böyle Bizans'a yapılan gazâları da üzerlerine almışlardı²¹⁴. Bu tarihten itibaren uzunca bir süre için Bizans-Tolunoğulları münasebetlerinden bahsetmek çok daha doğru olur. Halife Müktefi-Billâh döneminde (902-908) Tolunoğulları Devleti'nin Abbâsîler tarafından yıkıldığı 292/905 yılında Mısır'ın ve Suriye'nin tekrardan Abbâsîler'e bağlanmasıyla²¹⁵ da

---

Golden, "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service", *JA*, CCXCII/1-2 (2004), s. 285-287; Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 73; Erdoğan Merçil, *Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)*, İstanbul 2015, s. 34; Mustafa Demirci, "Şâkiriyye", *DİA*, XXXVIII, 308-309.

²¹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 261-263. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, VI, 23-24; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 349.

²¹¹ Bahsettiğimiz iç sorunlara dair özet hâlinde bilgi için bkz. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 114 vd.

²¹² Bkz. Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 2011⁶, s. 5.

²¹³ Abbâsîler ile Bizans arasındaki diplomasi ve esir mübadeleleri için genel olarak bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 87-102; Nikolaos Oikonomides, "Prisoners, Exchanges of", *ODB*, III, 1722.

²¹⁴ Misalen Tolunoğulları tarafından Bizans arazine karşı gerçekleştirilen ve kişi başına düşen sehmin de (ganimet payının) 40 dinar olduğu 268/881-882 yılındaki sâife için bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 612.

²¹⁵ Bkz. Saim Yılmaz, *Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler*, İstanbul 2006, s. 322-334.

Abbâsî-Bizans münasebetlerinden bahsedebilmek yeniden mümkün hâle gelmektedir²¹⁶.

Bizans'la Abbâsîler arasında köle istihsâli açısından değerlendirdiğimiz mücadelelerin en şiddetli olarak yaşandığı dönemlerden biri de Muktedir-Billâh (908-932) dönemidir. Muktedir-Billâh hâkimiyeti zamanında Bizans üzerine karadan veya denizden hemen hemen her yıl seferlerin yapıldığına şahit olmaktayız. Gerek karadan Anadolu içlerine gerekse de denizden Akdeniz'deki Bizans şehirlerine karşı yaptığı başarılı seferlerinde bolca ganimet ve esir elde etmiş Tarsus Valisi Sümel, bu dönemin öne çıkan komutanlarından. Bizans üzerine ilk gazâsına 305/917-918 yılında²¹⁷ çıkan Sümel, İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre 311/923-924 yılındaki gazâda pek değerli ganimetler elde etmişti:

“...Diğer taraftan Sümel de denizde gazâyâ çıkmış, 1.000 esir, 8.000 at, 200.000 koyun ile büyük miktarlarda altın ve gümüş ele geçirerek dönmüştü.”²¹⁸.

Yine 319/931 yılında Sümel'in faaliyetlerine dair İbnü'l-Esîr tarafından aktarılan haberler de ilginçtir. Bu sene birkaç ay arayla iki defa gazâyâ çıkan Sümel, bunlardan ilkinde 3.000 kadar esir elde etmişti. İkinci seferde elde ettiği esirlerin kıymetiye 136.000 dinardı²¹⁹. Mücadeleler yeniden şiddetlenince esir mübadeleleri de tekrardan yapılmaya başlandı. Mes'ûdî, Halife Muktedir-Billâh döneminde ilki 305/917-918; ikincisiye 313/925-926 yıllarında olmak üzere yine Lamos'ta gerçekleştirilen iki de esir mübadelesinden bahseder²²⁰.

²¹⁶ Muktefi-Billâh döneminde Abbâsî-Bizans mücadelelerine dair olarak bkz. Abdülkerim Özeydın, “Muktefi-Billâh”, *DİA*, XXXI, 536.

²¹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 459.

²¹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 488.

²¹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 558. Bilhassa Sümel'in Bizans topraklarına üzerine gazâlarına dair bkz. Abdülkerim Özeydın, “Muktedir-Billâh”, *DİA*, XXXI, 144.

²²⁰ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 168.

Elbette Bizans İmparatorluğu'yla Abbâsî Devleti arasındaki mücadeleler bizim burada betimlediğimizden çok daha fazlasıydı ve yine her iki taraftan da bizim aktardığımızdan çok daha fazla insan esir edilmişti. Buna rağmen burada aktarılan kısımlar Abbâsî Devleti döneminde Müslümanların *Bilâdü'r-Rûm*'a gerçekleştirdikleri gazâlarda ne şekilde köle istihşâlinde bulduklarını göstermeye yeterlidir. Zaman zaman ifade etmeye çalıştığımız gibi mücadeleler sırasında elde edilen esirler çoğu zaman iki taraf arasında yapılan mübadelelerde de kurtarılmışlardı. Bu açıdan bakıldığında Müslüman gazilerinin Bizans üzerine gerçekleştirdikleri seferlerde elde ettikleri esirlerin İslâm toplumu için gerekli insan ihtiyacını tamamıyla karşıladığını söylemek zordur.

Bununla birlikte Ortaçağ Müslüman toplumunun üyeleri kölelerini satın alırlarken ve istihdâm ederlerken bazı halkların bazı işlerde diğer bazılarına göre daha yetkin olduğunu düşüncülerinden dolayı kölelerin etnik ve bölgesel menşelerini de dikkate almaktaydılar²²¹. Yani Bizans'tan ne derece esir alınmış olursa olsun Müslüman efendilerin etnik ve bölgesel menşe odaklı istihdâmda bulunma eğilimlerinden dolayı diğer bölgelerden başkaca istihdâm kalemleri için de uluslararası ticaret vasıtasıyla köle teminine devam edilmişti. Bunun yalnızca Bizans'tan alınanlar için değil tüm coğrafyalardan gelen köleler için de geçerli bir durum olduğunu da ilaveten belirtmek gerekir.

Dönem dâhilinde Müslümanların köle istihşâlinde buldukları tek bölge Abbâsîler'in komşuluğundaki Bizans'a bağlı dârülharpten ibaret değildi. Sıradaki başlıkta değerlendireceğimiz üzere Bizans toprakları kadar önemli diğer gazâ, fetih ve elbette köle istihşâl bölgelerinin başında İslâm'ın ilk dönemlerinde fethedilmiş

²²¹ Örneğin *Risâle fî şira'r-rakîk ve taklîbi'l-'abîd*'in yazarı İbn Butlân (ö. 458/1066), Rûm yani Bizanslı câriyelerin oldukça tutumlu olmaları nedeniyle sadece para biriktirme konusunda istihdâmlarını tavsiye etmektedir. Bkz. *Risâle fî şira'r-rakîk ve taklîbi'l-'abîd*, çev. Abdulhalik Bakır, "Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risale", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 562, 587. Yine bu konuda hilâf ilminin kurucusu kabul edilen Debûsî (ö. 430/1039) tarafından bahsedilen bir meseleye de bakılabilir. Bkz. *Te'sîsü'n-nazar*, çev. Ferhat Koca, *Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi*, Ankara 2009², s. 104.

eski Sâsânî yurdunu çevreleyen ve henüz dârüislâma dâhil edilmemiş coğrafyalar gelmekteydi.

1.2. Köle İstihsâli Açısından Abbâsîler'in Diğer Bölgelere Yaptıkları Gazâlar

Eski Sâsânî coğrafyasını çevreleyen ve bazıları da zaman zaman Sâsânîler'in hâkimiyeti altına girmiş olan Mâverâünnehir, Hind, Sind, Doğu Anadolu, Azerbaycan, İrmîniye, Basra Körfezi çevresi, Taberistan ve Deylem gibi çok önemli gazâ alanları İran'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesini müteakip meydana gelmiş belli başlı köle istihsâl bölgeleriydi. Bu bölgelere karşı gerçekleştirilen gazâlarda elde edilen pek çok esir köle olarak İslâm dünyasının merkezine sevk edilmişlerdi. Fakat bunlar arasında en zorlusu kolayca tahmin edileceği üzere Asya'da Türkler'in de meskûn olduğu coğrafyalardı. Yâkût el-Hamevî'nin dediği gibi, *kendilerinden daha zorlu dârülharbin bulunmadığı Türkler'in*²²² meskûn olduğu yerlerde İslâm'ın ilerlemesi çetin mücadeleler sonucu olmuştur.

Tüm İslâm ve belki de tüm insanlık tarihinin en önemli kölelerinin, Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın (750-754) hilafetinin hemen başlarında 133/751 yılında gerçekleşen Talas Savaşı'nda Müslümanlar tarafından esir edilen Çinliler²²³ olduğunu söylersek herhâlde yanılmayız. Batı Türkistan'daki Türkler'in bir yandan Müslüman bir diğer yandan da Çin nüfuzuna karşı mücadelesini simgeleyen bu savaşta Müslüman ordularının başında Ziyâd b. Sâlih, Çin ordularının başındaysa Kao Sien-Chih bulunmaktaydı. Her iki tarafta da Türkler'in bulunduğu Talas Savaşı'nı, Türkistan'daki önemli Türk boylarından Karluklar'ın²²⁴ da yardımıyla kazananlarsa Müslümanlar olmuştu²²⁵. Talas Savaşı'nın konumuz açısından önemli

²²² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 46, krş. Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 2001², s. 145.

²²³ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 276.

²²⁴ Karluklar'ın aslında Talas Savaşı'nın en kârlı çıkan taraflarından biri olduğu anlaşılır. Çünkü Ekber N. Necef, Karluk Devleti'nin 766 yılındaki kuruluşunu, bu savaşın sonuçlarından biri olarak görmektedir. Bkz. *Karahanlılar*, İstanbul 2005, s. 145 vd.

²²⁵ Talas Savaşı'nın sebepleri, seyri ve sonuçları hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 68-75; Ahmet Taşağıl, "Talas Savaşı", *DİA*, XXIX, 501. Ramazan Şeşen'e göre, Temîm b. Bahr'ın meşhur seyahati içerisinde (bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 639) Abbâsî halifelerinden Mehdî-Billâh veya Hârûnürreşid dönemlerinde Çinliler'le yapılmış olarak bahsedilen savaşlar da aslında Talas Savaşı'dır. Bkz. *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 196. Ayrıca krş. için

kısmına gelirse İslâm dünyasına kâğıt üretim teknikleri kaynaklara göre burada esir edilen ve köleleştirilen Çinliler²²⁶ vasıtasıyla girmişti²²⁷. Bu da tahmin edileceği gibi bilginin yaygınlaşması konusundaki maliyetleri ciddi manada azaltmış ve Müslümanların bilimde ciddi manada söz sahibi olmalarına neden olmuştu²²⁸. Bu açıdan değerlendirildiklerinde Talas Savaşı'nın esirlerinin, kölelerin kültürlerarası taşıyıcılık rolünü göstermesi açısından da seçilebilecek en güzel örneklerden birisi olduğu muhakkaktır.

Abbâsîler döneminde Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafeti zamanında (754-775) Bizans'a daha önceki dönemlerde İslâm yöneticileri tarafından yapılan gazâların devam ettirilmeye başlandığını görmüştük. Fakat onun döneminde Abbâsîler'in genişlemeye ve nüfuz kazanmaya çalıştığı tek bölge Bizans'ın hâkimiyeti altındaki topraklar değildi²²⁹. Çok daha geniş bir bölgede yürütülen fetih ve gazâlar neticesinde de önemli sayıda esir elde edilmişti. Bu da tıpkı daha öncesinde de yapılmakta olduğu gibi İslâm dünyasının Müslüman gazileri tarafından köle istihşâlinin devam ettirildiği manasına gelir. Bu dönemde Endülüs hariç henüz

---

bkz. Vladimir F. Minorsky, "Tamîm ibn Bahr's Journey to the Uyghurs", *BSOAS*, XII/2 (1948), s. 285; Ahmet Zeki Velidî Togan, "İbn Al-Fakih'in Türklere Ait Haberleri", *Belleten*, XII/45 (1948), s. 15.

²²⁶ Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un Çin kaynaklarından aktardığına göre, Çin ordusunun toplamı 30.000 kişiydi ve bu nedenle İslâm kaynaklarında esirlerin sayısı olarak verilen 20.000 veya 25.000 rakamları da abartılıdır. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 211. Douglas Morton Dunlop'un da yine Çin kaynaklarına dayanarak aktardığına göre, esirlerin bazıları on yıl sonra Çin'e dönmüşlerdir. Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 50.

²²⁷ Bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 639, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 196. Wolfram Eberhard, kâğıdın yanında porselen imalatının da yine bu Çinli esirler vasıtasıyla Müslümanlar tarafından öğrenildiğini belirtir. Bkz. *Çin Tarihi*, Ankara 1995³, s. 211.

²²⁸ İslâm dünyasının kâğıtla tanışmasına ve bunun genel olarak sonuçlarına dair bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 75; Osman Ersoy, "Kâğıt", *DİA*, XXIV, 163-166.

²²⁹ Hatta Ebû Ca'fer el-Mansûr, 757 yılında Çin başkentindeki An Lu-shan İsyanı'nı bastırmak için Çinliler'e dahi yardım göndermişti. Bkz. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 212. Tabii ki bunu Talas Savaşı'nı müteakiben Ebû Müslim-i Horasanî tarafından takip edilmeye başlanan politikanın bir devamı olarak yorumlamak da mümkündür. Talas Savaşı'ndan sonra Çin'e *Hei-yi Ta-shi*'den (*Siyah Elbiseli Ta-shi*) ciddi sayıda elçilik heyeti gönderilmiş olduğu hakkında Çin kaynaklarında da yeterli kanıtlar mevcuttur. Buna dair bkz. Emil Bretschneider, *On the Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies, and other Western Countries*, London 1871, s. 9-10; Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, çev. Hasan Kurt, Ankara 2005, s. 115. Gülçin Çandarlıoğlu'nun belirttiğine nazaran Çinliler, Ötüken Uygurları'ndan da yardım talebinde bulunmuşlardı. Bkz. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, İstanbul 2013, s. 13-14. An Lu-shan İsyanı'na dair yapılmış en yeni çalışma için bkz. Tilla Deniz Baykuzu, *An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti*, Ankara 2014.

merkezden kopmaların yaşanmaması nedeniyle fetih hareketinin yoğun olarak yaşandığı bölgeler arasında az önce de zikrettiğimiz Mâverâunnehir, Hind, Sind, Doğu Anadolu, Azerbaycan, İrmîniye, Basra Körfezi çevresi, Taberistan ve Deylem gibi bölgelerin neredeyse tamamı bulunmaktadır.

Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminin önemli gelişmelerinin başında Taberistan²³⁰ ve Deylem'de²³¹ Abbâsîler döneminin ilk fetihlerinin yapılarak bu coğrafyaların bazı bölgelerinin dârüislâma dâhil edilmesi gelmektedir. Halife bu yolda ilk adımı 141/758-759 yılında atarak oğlu Mehdî'yi Taberistan'a karşı bir sefer düzenlemekle memur etmişti. Tam bu sırada birbirleriyle savaşmakta olan Taberistan'ın yerel yöneticisi İspehped²³² ile Demâvend idarecisi Mesmugân, Müslümanlar karşısında birlikte hareket etmeye karar verdiler²³³. Ya'kübî'nin aktardığına göre bu mücadeleler kapsamında Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından bölgeye gönderilen Ömer b. el-Alâ da Tâlekân, Demâvend ve Deylemân'ı fethetmiş ve *Deylem'den çok sayıda sebâyâ almıştır* (سبي من الديلم سبايا كثيرة)²³⁴. Sonrasında Taberistan'a geçerek burada da İspehped'in hâkimiyetindeki şehirlerden Rûyân'ı fethetmiş ve İspehped'in aman istemesinden sonra da onunla bir anlaşma yapılmıştı²³⁵. Taberî'nin bildirdiğine göre Taberistan İspehpedi bir sonraki yıl yani 142/759-760 yılındaysa Müslümanlarla arasındaki anlaşmayı bozarak ülkesinde bulunan Müslümanları da öldürtmüştü. Bunun üzerine Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından İspehped üzerine gönderilen Müslüman orduları, bu kez de bir şekilde İspehped'in sarayına girmeyi başarmışlar ve sarayda bulunan erkekler öldürülürken diğer *efradı ise esir edilmişlerdi* (سبوا الذراري). Buradan esir alınan kadınlar arasında

²³⁰ Taberistan, günümüzde Mâzenderan olarak adlandırılan ve İran'ın kuzeyinde bulunan bölgedir. Bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Taberistan", *DİA*, XXIX, 322-323. Taberistan'ın tarihî-coğrafyası için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 13-16.

²³¹ Tahsin Yazıcı, Deylem'in İran'ın kuzeyinde bulunan Gîlân eyaletinin bir kısmını teşkil ettiğini ve Hazar denizi ile Kazvin arasında kalan dağlık bölgeye verilen isim olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Deylem", *DİA*, IX, 263-265. Deylem'in tarihî-coğrafyası için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 544.

²³² Tahsin Yazıcı'nın belirttiğine göre, Farsça *ispeh* (ordu) ve *bed* (emîr) kelimelerinin birleşmesinden meydana gelen ispehbed; vali, emîr ve başkumandan manalarında kullanılan bir terimdi. Bkz. "İspehbed", *DİA*, XXIII, 176-177.

²³³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 35-36.

²³⁴ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 271.

²³⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 511; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 35-36.

201-204/817-819 yıllarında bir süreliğine Bağdat'ta halife ilan edilecek İbrâhim b. el-Mehdî'nin²³⁶ annesi Şekle/Şikle (شكلة) de bulunuyordu²³⁷. Taberistan'da bu türden gelişmeler cereyan etmişken bir sonraki yıl yani 143/760-761'de Deylem'den yine Müslümanların öldürüldüğü haberinin gelmesi üzerine Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr, bu sefer de Deylem'e karşı cihad çağrısında bulunmuştu²³⁸. Cihad çağrısına binaen oluşturulan ordular 144/761-762 yılında Deylem'e doğru gazâyâ çıktılar²³⁹. Deylem'e karşı gerçekleştirilen cihadın seyri hakkında bir bilgi aktarılmasa da Deylem, İstahrî'nin de dediği gibi *eskiden kölelerin elde edildiği bir dârü küfür*²⁴⁰ yani gazâ bölgesi olduğundan yine esirlerin alındığını düşünebiliriz.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafetinde Emevî dönemi fetihlerinin ve gazâlarının devam ettirildiği bir diğer bölgeyse Basra Körfezi'ndeki Bahreyn²⁴¹ idi. Taberî'nin bildirdiğine göre 151/768-769 yılında Basra Valisi Ukbe b. Selm, yerine oğlu Nâfî' b. Ukbe'yi bırakarak Bahreyn'e gitmiş ve burada Süleyman b. Hakîm el-Abdî'yi öldürerek Bahreyn halkından da *kadın ve çocuk esirler almıştı* (سبي). Sonrasında ele geçirdiği esirlerin bir kısmını da halifeye göndermişti²⁴².

Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde gazâ yapılmış diğer önemli coğrafyalar arasında Hind ve Sind de bulunmaktaydı. Ya'kübî'nin aktardığına göre Ebû Ca'fer

²³⁶ İbrâhim b. el-Mehdî ve onun Bağdat şehrinde halife tayin edilmesine dair bkz. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 104-105.

²³⁷ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VII, 513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, V, 37-38. Mes'ûdî, İbrâhim b. el-Mehdî'nin annesine nispetle İbn Şikle olarak bilindiğini belirtir. Bkz. *Mürücü'z-zeheb*, III, 202. İbn Hallikân (ö. 681/1282) ise, annesini esmer bir câriye olarak tanımlar ve İbrâhim b. el-Mehdî'nin de esmerliğini annesinden almış olduğunu aktarır. Bkz. *Vefeyâtü 'l-a 'yân*, I, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Gottingae 1835, s. 13. Krş. için bkz. İbrahim Sarıçam, "İbrâhim b. Mehdî", *DİA*, XXI, 320.

²³⁸ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VII, 515; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, V, 39.

²³⁹ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VII, 517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, V, 40.

²⁴⁰ İstahrî, *Kitâbü 'l-Mesâlik ve 'l-memâlik*, s. 205. İslâm hukukunun geçerli olmadığı memleketler için kullanılan dârülküfür terimi aslında dârülharb ile de aynı manaya gelmektedir. Bkz. Özel, "Dârülharp", s. 536. Maurice Lombart da benzer bir biçimde Deylem'i, uzun zaman için kölelerin ve halifelerin özel paralı muhafızlarının geldiği bir köle deposu olarak tavsif etmektedir. Bkz. *İslamın Altın Çağı*, s. 56.

²⁴¹ Bahreyn için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü 'l-büldân*, I, 346-349.

²⁴² Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VIII, 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târîh*, V, 109.

el-Mansûr tarafından Sind'e vali olarak atanan Hişâm b. Amr et-Tağlibî²⁴³, Müslümanlarca kurulmuş Mansûre²⁴⁴ şehrine gittikten sonra Hind'e askerle yönelmiş ve bu esnada da *ganimetle birlikte köleler de elde etmişti* (فغنموا و أصابوا رقيقاً). Sonrasında kendisine Mülta'n'a²⁴⁵ gitmesi tavsiye olunca kardeşini yerine bırakarak Mülta'n'a yönelmiş ve karşısına çıkan Mülta'n Hâkimi'ni yendikten sonra şehre girerek buradan da *çok sayıda esir elde etmişti* (سبى سبياً كثيراً). Bunun ardından da orada imal ettirdiği gemilerle Sind yani İndüs nehrinden yoluna devamla Kandehar'a²⁴⁶ ilerleyerek orayı da fethetmiş²⁴⁷ ve *esirler almıştı* (سبى)²⁴⁸. Yine Ebû Ca'fer el-Mansûr'un dönemiyle ilgili olarak Taberî'nin bildirdiğine göre henüz fethedilmemiş Kâbil²⁴⁹ şehrine de 152/769 yılında Horasan Valisi Humeyd b. Kahtabe²⁵⁰ tarafından bir gazâ yapıldığını görüyoruz²⁵¹. Kaynaklarımızda bu sefer esnasında herhangi bir fetihten veya alınan ganimetten bahsedilmemesine rağmen Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde gerçekleştirilmiş gazâların nerelere kadar uzandığını göstermesi açısından önemlidir.

Abbâsî döneminin başlarında yoğun bir şekilde gözlemlenen gazâ ve fetih hareketleri, tıpkı Bizans'a karşı yapılanlarda da olduğu gibi, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un hilafet döneminin sonrasında İslâm toplumunun kendi iç sosyopolitik

²⁴³ Taberî, Hişâm'ın 151/768-769 yılında Sind'e vali olarak atandığını söylemektedir. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, VIII, 33. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 102-103.

²⁴⁴ Bkz. Azmi Özcan, "Sind", *DİA*, XXXVII, 243.

²⁴⁵ Mülta'n, günümüz Pakistan'ında Pencap bölgesinde bulunmakta olan önemli bir şehirdi. Bkz. Azmi Özcan, "Mülta'n", *DİA*, XXXI, 548-549. Mülta'n'ın tarihî-coğrafyası için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 189.

²⁴⁶ Afganistan'ın güneyinde bulunan Kandehar için bkz. Azmi Özcan, "Kandehar", *DİA*, XXIV, 293-294. Kandehar'ın tarihî-coğrafyası için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 402-403.

²⁴⁷ Azmi Özcan, bu haberde bahsedilen Kandehar'ın geniş anlamda kullanıldığını ve aslında kastedilenin bugünkü Und olabileceğini söyler. Bkz. "Kandehar", s. 293.

²⁴⁸ Ya'kübî, *Târîhu'l- Ya'kübî*, II, 261. Krş. için bkz. Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 647-648.

²⁴⁹ Yusuf Hikmet Bayur'un ifadesine göre, Kâbil şehri 870 yılına kadar Türk Kuşanlar'ın hâkimiyetinde kalmış bir şehirdi. Bkz. *Hindistan Tarihi*, I, Ankara 1987², s. 76. Erdoğan Merçil ise, Kâbil'in tahminen miladî 850 yılları civarına kadar Kâbulşâhlar tarafından yönetildiğini belirtir. Bkz. *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989, s. 5. Afganistan'ın merkezi olan Kâbil için bkz. Ahmet Kavas, "Kâbil", *DİA*, XXIV, 28-29. Kâbil'in tarihî-coğrafyası içinse bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 426-427.

²⁵⁰ Humeyd b. Kahtabe, Abbâsî İhtilâli'nin de önemli simalarından birisidir. Humeyd'in kariyeri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Humeyd b. Kahtabe", *DİA*, XVIII, 355-356.

²⁵¹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, VIII, 41; krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 112.

dengelerinin sürekli değişmesi nedeniyle çok büyük oranda durulmaya başlar. Yine de fetihler yapılmıyor değildi; fakat bunların sayısı azalmaktayken iyiden iyiye gelişmekte olan ekonomiyle birlikte de köle ithalatı artmaktaydı. Tüm bunlara rağmen Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde yoğunlaştığını gördüğümüz gazâ ve fetihler her nasıl olursa olsun bir şekilde müteakip dönemde de devam ettirilmek zorundaydılar. Her ne kadar artık çok önemli başarılar elde edilmeyecekse de bu husus başta Müslüman sınırlarının korunması ve elde edilecek ganimetler olmak üzere pek çok pratik faydalarının bulunması nedeniyle çok önemliydi. Önemli olduğu bir diğer nokta ise Müslümanların kendi iç çekişmeleriyle daha az meşgul olmasını sağlamak gibi bir görevi de yerine getirmeye devam etmeleriydi.

Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra halife olan oğlu Mehdî-Billâh, 159/776 yılında Abdülmelik b. şihâb komutasında *Bilâdü'l-Hind*'e Basra Körfezi'nden deniz yoluyla çok büyük bir ordu göndermiřti²⁵². 160/777'de *Bilâdü'l-Hind*'e varan Abdülmelik b. şihâb, *Bârbed* (باربد) şehrini anveten fethetmiş ve geri dönüş yolunda fırtınaya yakalanmasına rağmen buradan elde ettiği esirlerle denizden geriye Basra'ya dönmüştü. *Bârbed* fethinin önemli esirleri arasında *Bârbed* Meliki'nin kızı da bulunmaktaydı²⁵³.

Hârûnürreşid'in hilafeti döneminde (786-809) Horasan Valisi olan Fazl b. Yahyâ el-Bermekî'nin (ö. 193/808)²⁵⁴ 178/794-795 yılında İbrâhim b. Cibrâil komutasında gönderdiği ordu Kâbil civarında fetihler yapmış ve çokça da ganimet almıřtı²⁵⁵. Hârûnürreşid döneminde Basra Körfezi civarında denizden yapılan gazâlar da öne çıkmaktadır. Halife b. Hayyât'ın bildirdiğine göre bunlardan ilki 177/793-794 yılında Amr el-'Arabî tarafından gerçekleştirilmiřtir²⁵⁶. Yine Halife b. Hayyât

²⁵² Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 116-117.

²⁵³ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 128.

²⁵⁴ Fazl b. Yahyâ el-Bermekî, Abbâsî döneminin en önemli vezir ailelerinden Bermekîler'e mensup idarecilerden birisi ve aynı zamanda Halife Hârûnürreşid'in süt kardeşiydi. Daha detaylı bilgi için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Fazl b. Yahyâ el-Bermekî", *DİA*, XII, 276. Bermekîler için bkz. Clifford Edmund Bosworth, "Abû Hafı 'Umar al-Kirmânî and the Rise of the Barmakids", *BSOAS*, LVII/2 (1994), s. 268-282.

²⁵⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 258-259. Ayrıca bkz. Kavas, "Kâbil", s. 28.

²⁵⁶ Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 450.

Müslim b. Ziyâd'ın 178/794-795, 179/795-796 ve 181/797-798 yıllarında olmak üzere üç kere Basra Körfezi'nde gazâda bulunduğunu aktarır²⁵⁷. Fakat tüm bu gazâlar esnasında -şayet alındılarsa- esirlerden bir bahis bulunmadığını da belirtmeliyiz.

Halife Me'mûn dönemindeyse (813-833) Taberistan Valisi Abdullah b. Hurdâzbih 201/816-817 yılında Deylem şehirlerinden Belâzur/Lâzur ve Şîraz'ı fethederek buraları dârüislâma dönüştürdüğü gibi ilaveten Taberistan'ın daha öncesinde fethedilmemiş dağlık bölgelerinin de fethini tamamlamıştı. Böylesine bir fethin sonrasında da esirlerin alındığını düşünmek mümkünken Taberî tarafından esir alındığı belirtilen tek kişiye Deylem Meliki Ebû Leylâ'dır²⁵⁸.

Halife Mu'tasım-Billâh döneminde (833-842) diğer bölgelere yapılmış gazâlara dair olarak Halife b. Hayyât tarafından zikredilen 226/840-841 yılında yine Basra Körfezi'ne Ahmed b. Ubeydullah b. el-Hasan tarafından gerçekleştirilmiş gazâ bulunmaktadır. Bu gazâyla ilgili olarak ne ganimetlerden ne de esirlerden bahsedilmiştir²⁵⁹. Yine Halife Vâsik-Billâh döneminde de Basra Körfezi'nde İbrâhim b. Hâşim tarafından gerçekleştirilmiş gazâlar göze çarpmaktadır²⁶⁰. Halife b. Hayyât'ın aktardığına göre bu gazâlardan 230/844-845 yılındakinde İbrâhim b. Hâşim *sebâyâ da almıştı* (أصاب سيياً)²⁶¹.

Halife Mütevekkil-Alellah dönemine (847-861) gelindiğinde Beceliler'in²⁶² Müslümanlarla daha önceden yaptıkları anlaşmaları bozmaları ve Mısır'a karşı

²⁵⁷ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 450-451, 456.

²⁵⁸ Taberî, *Târihu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VIII, 556. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi 't-târih*, V, 380.

²⁵⁹ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 450.

²⁶⁰ İbrâhim b. Hâşim tarafından 228/842-843 ve 229/843-844 yılında yapılan gazâlar için bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 479.

²⁶¹ Halife b. Hayyât, *et-Târih*, s. 479.

²⁶² Kızıldeniz ile Nil nehri arasında meskûn Hâmî kabilelerinden Beceliler'in toprakları, aynı zamanda Afrika'nın önemli köle istihsâl bölgeleri arasında bulunmaktaydı. Daha yukarıda savaşçı kavimler için söylediklerimize uygun olarak, Beceliler de bir yandan Müslümanların kendileri üzerine akınlar yapmalarından dolayı köle edilmişlerken; diğer yandan da kendilerinin yaptıkları akınlar nedeniyle de köle müstahsili konumundaydılar. Tüm bunlara dair bkz. Abdülkerim Özeydin, "Bece", *DİA*, II, 285.

saldırıya geçmeleri üzerine 241/855-856 yılında Muhammed b. Abdullah el-Kummî komutasında büyük bir ordu Nûbe'ye gönderildi. Yapılan savaş sonrasında Beceliler mağlup edildikleri gibi öldürülenlerin yanında *esir edilenler* (أسراً) de olmuştu²⁶³. Fakat burada özellikle sebâyâdan bahsedilmemesi ve Beceliler'in de savaşçı-müstahsil bir kavim olması alınan esirlerin köleleştirilecek kadın ve çocuklardan ziyade düşman muhariplerinden yani köleleştirmeye çok da müsait olmayan yetişkin erkeklerden oluştuğu düşünülebilir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemi sonrası Abbâsîler tarafından yapılan kayda değer fetihlerden belki de sonuncusu Arap Yarımadası'nın güneydoğusunda bulunan ve o dönemde İbâzîliğin²⁶⁴ en önemli merkezlerinden biri olan Uman'ın Halife Mu'tazîd-Billâh (892-902) döneminin Bahreyn valilerinden Muhammed b. Sevr tarafından 280/893-894 yılında fethedilmesidir²⁶⁵. Yine bu haberde de alınan esirlerden bahsedilmemiştir.

Sugûr'a hâkim oldukları müddet zarfında Abbâsîler, Bizans'a karşı düzenli bir şekilde sâife seferleri düzenlemeye büyük özen göstermişlerdi. Bunların adeta birer ritüel hâlini almaya başlamasının yanında çok önemli pratik faydaları olduğunu da belirtmiştik. Fakat Bizans'ın yanında diğer bölgelere karşı yapılan gazâlar her geçen gün ciddi manada azalmaktaydı. Şüphesiz bunun en başlıca nedeni özellikle Tâhirîler'in ve Sâmânîler'in Abbâsîler'den artık neredeyse bağımsız hareket etmeye başlayarak Bizans haricindeki diğer bölgelere karşı yapılan gazâları üzerlerine almalarıydı²⁶⁶. Bunun ortaya çıkardığı sonuç, Abbâsîler için gazâ ve fetih yapacakları alanların daralmasına koşut olarak istihsâl ettikleri kölelerin sayısının da her geçen gün daha önemsiz hâle gelmesiydi. Bu açıdan değerlendirildiğinde de Abbâsîler

²⁶³ Bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 203-206. Krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 608-609.

²⁶⁴ İbâziyye, Hâricîliğin 65/684 yılında ayrıldığı dört ana firkadan birisidir. İbâziyye'nin ortaya çıkışına dair daha detaylı bilgi için bkz. Ethem Ruhi Fıglalı, "Hâricîliğin Doğuşu ve Firkalara Ayrılışı", *AÜİFD*, XXII (1978), s. 267-275.

²⁶⁵ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, 33; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 26; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 306.

²⁶⁶ Belirttiğimiz gibi, bu konuya daha sonra değinme fırsatı bulacak olmamıza rağmen Belâzürî'nin bu durumun başlangıcına dair aktardığı pasaja bkz. *Fütûhu'l-büldân*, s. 628.

döneminde diğer bölgelere yapılan gazâlardan ve buralarda gerçekleştirilen fetihlerden önemli sayıda köle elde edilemediği rahatlıkla iddia edilebilir.

Vurgulanması gereken çok önemli bir diğer husus, Abbâsî tarihinin kelimenin tam manasıyla isyanların veya bu isyanları çıkaran hiziplerin tarihi olmasıdır. Yani Abbâsîler, Bizans arazisine yapılan gazâlar ve kısa dönemler haricinde neredeyse askerî faaliyetlerinin tamamını hâkimi oldukları topraklarda kendilerine o veya bu şekilde isyan etmiş toplulukları itaat altına almakla sınırlandırmış gibiydiler. Sıradaki başlıkta da göreceğimiz gibi zaman zaman bu isyancılardan da köleleştirilmek üzere esirler alınıyordu fakat bunlar da nihayetinde ihtiyacı karşılamaktan uzaktı.

1.3. Abbâsîler Tarafından İsyanlarda Alınan ve Köleleştirilen Esirler

Abbâsî tarihi boyunca sosyal, siyasî, dinî vs. gibi çeşitli sebeplerle pek çok isyan hareketi gerçekleşmiş; bunların bastırılması esnasında da isyancılardan pek çoğu öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldığı gibi çoğunlukla fikhî kaideler çerçevesinde bu isyancılardan kadın ve çocukları da esir edilmişlerdi. Biz de bu başlık altında bir istihşâl kalemi olarak Abbâsîler'in kendilerine karşı isyan ederek onlarla mücadeleye girmiş topluluklardan aldıkları esirlerin köleleştirmeleri mevzusunu ele alacağız. Bununla birlikte Abbâsî aleyhtarı tüm isyanları burada değerlendirmenin imkânsızlığından dolayı konumuz dâhilinde tespit edebildiğimiz sadece belli başlı olayları veya durumları değerlendirdiğimizi belirtmeliyiz.

Burada evvelen konumu bâgî²⁶⁷ yani âsi olan Müslüman isyancıyla diğerlerini birbirinden ayırmak gerekmektedir. Çünkü bunlar Müslüman olduklarından malları ganimet olarak alınamayacağı gibi kadınlarıyla çocukları da İslâm hukukuna göre kesinlikle köleleştirilemezlerdi²⁶⁸. Örneğin Emevî halifelerinden II. Yezîd (720-724) döneminde Horasan'ın eski valilerinden Yezîd b. Mühelleb'in (ö. 102/720) tutuklu bulunduğu hapisshaneden kaçarak önce Basra'da başlayan ve akabinde Ahvaz ve

²⁶⁷ Bâgî hakkında bkz. Ali Şafak, "Bağy", *DİA*, IV, 451-452; Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb*, s. 135-137.

²⁶⁸ Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 130; Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 87; Özel, "Savaş Esirleri", s. 118.

Kirman'a yayılan isyanı, 102/720 tarihinde ünlü Emevî komutanlarından Mesleme b. Abdülmelik²⁶⁹ tarafından Kûfe yakınlarında öldürülmesiyle son bulmuştur. İslâm savaş hukukuna göre konumu bâgî veya âsi olan Yezîd b. Mühelleb'in öldürülmesinden sonra kadınları ve çocuklarıysa köle pazarlarında satışa çıkarılmıştı²⁷⁰. Aktardıklarımızın konumuz açısından önemli kısmı isyancı da olsa Müslüman âsinin kadın ve çocuklarının köle pazarlarında satılmış olmasıdır ki Carl Brockelmann'ın da ifade ettiği gibi²⁷¹ İslâm hukukuna göre bu katiyen doğru bir uygulama değildi. Dahası âsinin kadın ve çocukları bazı mezheplere göre savaş sonuna kadar hapsedilebileceklerken asla köleleştirilemezlerdi²⁷². Buradaki uygulama İslâm tarihinde sıklıkla rast geldiğimiz farklı mezheplerin ve fırkaların birbirlerini mütemadiyen kâfir, mürted veya müşrik olarak itham etmelerinden kaynaklanmış da olabilir ki böyle durumlarda diğerlerine uygulanan gayrihukukî müeyyideler de tamamen hukukî bir zemine indirgenebilirler ve hatta zaman zaman da indirgenmişlerdir²⁷³. Fakat yine belirtmek gerekir ki bunu Müslüman isyancılar da uygulamışlar; kendilerini desteklemeyen sivil dindaşlarını da hemen hemen aynı gerekçelerle esir almaktan çekinmemişlerdir. Konumuz açısından önemli olan husus köle istihşâli olduğundan isyanların fikhî boyutlarıyla çok uğraşmadan isyancıardan alınan esirlerin -özellikle de kadın ve çocukların- köleleştirildiği birkaç örnekten bahsetmek yeterli gibi gözükmektedir. Böylelikle Abbâsî döneminde bir şekilde köle

²⁶⁹ Mesleme b. Abdülmelik'in hayatı ve kariyeri hakkında bkz. Hacıyev, "Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik", s. 111-142.

²⁷⁰ Aycan – Sarıçam, *Emevîler*, s. 78; Fatma Odabaşı, "Yezîd b. Mühelleb", *DİA*, XLIII, 522-523.

²⁷¹ Brockelmann, *İslam Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 75.

²⁷² Bu konuda ve ayrıca bâgînin tutsaklığının, mallarının ganimet olup olmadığının İslâm savaş hukuku açısından değerlendirilmesi için bkz. Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 86-87; Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 125; Özel, "Savaş Esirleri", s. 118-119; Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011, s. 131. Müslüman olmaları bir yana, bunlar için savaşa iştirak etmeyen kadınların, çocukların, keşişlerin, münzevîlerin, ihtiyarların, görmezlerin ve mecnûnların tecavüzden masun olması ilkesi dahi işletilebilirdi. İslâm savaş hukukunun bu ilkesine dair bkz. Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 110. Yine bu duruma örnek teşkil eden bir misal, Hz. Ali ile Hâricîler arasında Cemel Vak'ası'na dair olarak geçen diyalogların Abdülkâhir el-Bağdâdî (ö. 429/1037-1038) tarafından aktarıldığı rivayette bulunabilir. Bkz. *el-Fark beyne'l-fırak*, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, *Mezhepler Arasındaki Farklar*, Ankara 2008, s. 57.

²⁷³ Buna dair bkz. Yusuf Ziya Yörükân, *Ebû'l-Feth Şehristânî: Mîlel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl*, yay. haz. Murat Memiş, Ankara 2002, s. 144; Adam Mez, *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000, s. 197. Ayrıca bkz. Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 120, 190, 236.

istihsâl kalemlerinden biri hâline gelen isyancılardan alınan esirler mevzusu da açıklığa kavuşmuş olacaktır.

Şimdiye değin sıklıkla tekrarladığımız üzere Abbâsîler'in hâkimiyetleri boyunca uğraştığı konular sadece kendilerden kopan veya bağımsız hareket etmeye başlayan bölgeler değildi. Abbâsî tarihinin en karakteristik özelliklerinden biri de Abbâsî varlığını mütamadiyen tehdit etmelerinin yanında konumuz açısından Abbâsî döneminin zikredilmeye değer gözükken bir diğer köle istihsâl kalemi de olan isyanlardı. Hemen belirtmek gerekir ki isyancılardan elde edilmiş köleler hiçbir zaman için Abbâsîler'in köle ihtiyacını karşılamaya yetmemiş oldukları gibi hatırı sayılır bir yekûn da oluşturmamışlardır²⁷⁴. Fakat bununla birlikte meşhur kelâmcı ve fakih Abdülkâhir el-Bağdâdî tarafından Hürremîniyye olarak anılarak İslâm'a mensup olmayıp da ona nispet edilen fırkalar arasında zikredilen²⁷⁵ Hürremiyye gibi İslâm dışı isyancılardan zaman zaman ciddi sayılarda esirler alınmış olduğu da anlaşılmaktadır.

Şaşırtıcı bir biçimde Abbâsî döneminin fetihler ve gazâlar açısından en yoğun geçtiği Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) bile Abbâsî aleyhtarı pek çok isyan söz konusudur²⁷⁶. Örneğin Horasan'da Abbâsî davetinin en önemli simalarından Ebû Müslim-i Horasânî'nin²⁷⁷ Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından

²⁷⁴ Mehmet Nadir Özdemir ise, isyanlarda ele geçirilen esirlerin Abbâsîler döneminde kölelerin sayılarının artmasında önemli bir etken olarak görmektedir. Bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 66.

²⁷⁵ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 206-207.

²⁷⁶ Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemi isyanlarını müstakil bir çalışmada değerlendiren Cem Zorlu'nun buna dair tespitleri için bkz. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 11. Jere L. Bacharach'ın tespitine göre, bu isyanlar halifelerin lakap seçimlerinde bile belirleyici olmuştur. Bacharach'a göre, Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra halife olacak oğlu Mehdî-Billâh'ın Mehdî lakabını alması da yine Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde Hz. Ali soyundan olanların çıkardığı ve Abbâsîler'i oldukça uğraştırmış isyanlar nedeniyledir. Nihayetinde Mehdî-Billâh, bu şekilde Horasan'da güç kazanmaya çalışmıştı. Bkz. "Laqab for the Future Caliph: The Case of the Abbasid al-Mahdî", *JAOS*, CXIII/2 (1993), s. 273-274.

²⁷⁷ Ebû Müslim-i Horasânî ve Abbâsî daveti içindeki konumuna dair bkz. Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 52-96. Konumuz açısından ilginç bir not olarak Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, Ebû Müslim-i Horasânî'nin kökeni ve gerçek ismi hakkında insanların ihtilafa düştüklerini ve bazılarının onun evvelce bir köle olduğunu söylediklerini belirtir. Bkz. *el-Bed' ve't-târîh*, II, 286.

öldürtülmesini²⁷⁸ müteakip onun komutanlarından olan ve kanının intikamcısı sıfatıyla 137/755 yılında Nişâbur'da ortaya çıkan Sünbâz (Sindbâd/Senfâd veya Senbâz) da böyle bir isyan hareketine önderlik etmişti²⁷⁹. İsyân esnasında Sünbâz'ın taraftarları da özellikle Müslüman kadınlarını esir etmekteydiler. Kaynakların bildirdiğine göre Sünbâz'ın Rey'de ele geçirilmesinden sonra ona katılan isyancıların *kadın ve çocukları* da Müslüman askerleri tarafından *esir edilmişlerdi* (نساءهم و أولادهم) ²⁸⁰. Her ne kadar Abbâsî İhtilâlî'nin en önemli simalarından Ebû Müslim-i Horasânî'nin intikamcısı olsalar da Sünbâz ve onun gibi diğerlerinin²⁸¹ taraftarlarının aslında Müslüman olmadıklarını özellikle belirtmek gerekir²⁸². Bunları daha çok Emevî -ve büyük ihtimalle İslâm- aleyhtarı özellikle de İranlı kitlelerden Hıdaş²⁸³ ve Ebû Müslim-i Horasânî adına Abbâsî İhtilâl sürecini destekleyenler olarak tanımlayabiliriz²⁸⁴. Yani bunlar genel olarak dârülharb halkıyla savaşta uygulanan kurallara tâbiydiler²⁸⁵. Bu açıdan değerlendirildiğinde söz konusu isyancıların kadın ve çocuklarının esir edilerek nihayetinde köleleştirilmelerinin

²⁷⁸ Ebû Ca'fer el-Mansûr'un Ebû Müslim-i Horasânî'yi öldürtmesinin başlıca sebebiyse, Ebû Müslim'in her gün artmakta olan nüfuzuydu. Bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", *DİA*, X, 198.

²⁷⁹ Sünbâz'ın isyanının ardındaki dinî, siyasî ve ekonomik sebeplere ilaveten isyanın iştirakçileri, isyanın gelişimi ve nihayetlendirilmesi gibi konular kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda Cem Zorlu tarafından derinlemesine bir şekilde irdelenmiştir. Bkz. *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 128-143.

²⁸⁰ Bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 417; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 257; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VII, 495; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 96; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 280; *Kitâbü'l-'uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik*, s. 234; İbn Miskevî, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, III, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 16.

²⁸¹ Ebû Müslim-i Horasânî'nin intikamcısı sıfatıyla ortaya çıkan diğerlerinin Abbâsî aleyhtarı isyanları hakkında bkz. Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar*, s. 123-165; Yıldız, "Ebû Müslim-i Horasânî", s. 199.

²⁸² Hatta *Kitâbü'l-'uyûn ve'l-hadâ'ik fî ahbâri'l-hakâ'ik* (s. 224) yazarı tarafından mecûsî olarak tanımlanırlar.

²⁸³ Hıdaş ve Abbâsî davetindeki rolü hakkında bkz. Bozkurt, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 47-52.

²⁸⁴ Bkz. ed-Dûrî, *İslâm İktisat Tarihine Giriş*, s. 79; Farhad Daftary, "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler", çev. Mehmet Atalan, *Kelam Araştırmaları Dergisi*, IV/2 (2006), s. 144-148. Müslümanlar tarafından kaleme alınmış eserlerin genel manada bakış açısı bu olmasına rağmen Sean W. Anthony, Sâsânî sonrası İran'ın Zerdüşti metinleri üzerinden farklı bir bakış açısını da sunmaya çalışmıştır. Sunulan bu bakış açıysa, İranî halkların İslâmî dönemdeki benzeri tüm isyanları için de önerilen bir şablon olarak değerlendirilebilir. Bkz. "Chilastic Ideology and Nativist Rebellion in the Early 'Abbâsî Period: Sunbâdh and Jâmâsph-nâma", *JAOS*, CXXXII/4 (2012), s. 641-655.

²⁸⁵ Buna dair bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 113-114; Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 84-85.

hedefleri İslâm Devleti'ni yıkmak veya onu tanımamak olan bu türden müşrik isyancıların devlet otoritesine karşı mücadeleye girmelerinin İslâm hukukundaki karşılığı olarak telakki edildiği düşünülebilir.

Sünbâz'ın isyanı genel manada Hürremiyye hareketi içerisinde değerlendirilmektedir. Hürremiyye ise Abdülkâhir el-Bağdâdî tarafından Eski İran dinlerinden Mezdekîyye'nin²⁸⁶ İslâmî bir kisveyle sunulması olarak lanse edilir²⁸⁷ ki aslında dolaylı olarak dile getirdiği eski ananeye bağlı İranlılar'ın İslâmiyet ve Araplar karşısında kimliklerini koruma konusunda gösterdikleri tutucu reflekstir²⁸⁸. Taberî'nin bildirdiğine göre Hârûnürreşîd'in hilafeti döneminde 192/808 yılında Azerbaycan'da harekete geçen Hürremiyye üzerine Hârûnürreşîd tarafından Abdullah b. Mâlik komutasında bir ordu gönderilmişti. Abdullah b. Mâlik de Hürremiyye'den *esîrler* ve *sebâyâ* alarak (أسر و سبى) akabinde de Karmâsîn'de²⁸⁹ Halife Hârûnürreşîd'in huzuruna çıktığında halife kendisine *esîrlerin* (الأسارى) öldürülmesini *sebâyânın*sa (السبى) satılmasını emretmişti²⁹⁰. İslâm hukuku dâhilinde değerlendirildiğinde Sünbâz'ın isyanı için söylediklerimiz burası için de geçerlidir ve bu bağlamda Hürremiyye esirlerine uygulanan müeyyideler de doğru gözükmektedirler.

Abbâsîler döneminde konumuz açısından önemli sayılan bir diğer isyan hareketi de Mısır'daki Kıptîler tarafından gerçekleştirilmişti. Maurice Lombart'ın tespitine göre Kıptîler'in isyanı tamamen ekonomik sebeplerden kaynaklanmıştı²⁹¹. Abbâsîler'i oldukça meşgul ederek ciddi boyutlara ulaşan isyanın bastırılmasında

²⁸⁶ Miladî V. yüzyılda İran'da ortaya çıkan düalist ve gnostik karakterli Mezdekiyye için daha tafsilatlı bilgi içinse bkz. Kenan Has, "Mezdekiyye", *DİA*, XXIX, 523-524.

²⁸⁷ Abdülkâhir el-Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 206-207.

²⁸⁸ Buna dair bkz. ed-Dûrî, *İslam İktisat Tarihine Giriş*, s. 79. Hürremiyye için daha tafsilatlı bilgi içinse bkz. Aliev Saleh Mehmedoğlu, "Hürremiyye", *DİA*, XVIII, 500-501.

²⁸⁹ Karmâsîn için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 330.

²⁹⁰ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 339. Krş. için bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 292. Halife b. Hayyât ise, bu yılda Halife Hârûnürreşîd tarafından Hürremiyye üzerine gönderilerek *sebâyâ alan* (سبى) komutanın Hazîme b. Hâzım olduğunu belirtir. Bkz. *et-Târîh*, s. 460.

²⁹¹ Bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 40, 212.

Halife Me'mûn döneminin (813-833) önemli komutanlarından Afşin²⁹² (ö. 226/841) ise en büyük pay sahibidir. Bununla birlikte Halife Me'mûn da Kıptî isyanının bastırılması için 217/832 yılında bizzat Mısır'a gitmişti²⁹³. Muhammed b. Yûsuf el-Kindî'nin aktardığına göre Halife Me'mûn büyük ölçüde Afşin tarafından elde edilmiş esirlerden *yetişkin erkeklerin öldürülmelerine; bu isyancıların esir edilmiş kadın ve çocuklarının ise satılmalarına hükmetmişti* (بقتل الرجال و بيع النساء و الأطفال) (فحكم)²⁹⁴. Kıptîler Abbâsîler'in cizye ödemekle mükellef Hıristiyan tebaaları -yani statüleri zimmî- olduğu için onların bu isyan hareketleri neticesinde üzerlerindeki İslâm devletinin korumasının da bir manada kalkmış olduğu düşünülebilir. Çünkü zimmîlerin isyan ederek devlete savaş açmaları zimmet akdinin sonlanmasına ve nihayetinde de seçeneklerden biri olarak köleleştirilebilmelerine olanak sağlar. Fakat bu durum yalnızca akdi bozan zimmîyi bağlar; onun eşinin ve çocuklarının zimmet akitleriye devam eder²⁹⁵. Bu açıdan değerlendirildiğinde Kıptî isyancıların kadın ve çocuklarının da esir alınarak köleleştirilmiş olduklarından bunların da isyanın iştirakçileri sayıldıkları gibi bir mana çıkarmak mümkündür.

Hürremiyye isyanlarının Abbâsîler açısından en zorlu safhasınıysa Bâbek el-Hürremî'nin (ö. 223/838) isyanı dönemi (816-837) oluşturmaktadır²⁹⁶. Halife Me'mûn döneminde Taberistan Valisi Abdullah b. Hurdâzbih'in 201/816-817 yılında Deylem şehirlerinden Belâzur/Lâzur ve Şîraz'ı fethederek dârüislâma dönüştürdüğünden ve Taberistan'ın daha öncesinde fethedilmemiş dağlık bölgelerinin de fethini tamamladığından bahsetmiştik. İşte bunlardan sonra Bâbek'in yakalanmasını müteakip öldürülmesine değin yaklaşık yirmi yıl sürecek ve hatta

²⁹² Abbâsî halifelerinden Me'mûn ve Mu'tasım-Billâh dönemlerinin en önemli komutanlarından Afşin için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları: el-Afşin Haydar b. Kâvûs", *TED*, 4-5 (1973-1974), s. 1-22; Faruk Sümer, "Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin", *Belleten*, LI/200 (1987), s. 651-666.

²⁹³ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, III, 232; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, V, 459.

²⁹⁴ Kindî, *Kitâbü'l-Vülât*, s. 216; krş. için bkz. Ya'kübî, *Târihu'l-Ya'kübî*, II, 327-328.

²⁹⁵ Bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 277; Ahmet Yaman, "Zimmî (Fıkıh)", *DİA*, XLIV, 435.

²⁹⁶ Bâbek el-Hürremî ve isyanı hakkında genel olarak bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Bâbek", *DİA*, IV, 376-377.

zaman zaman Bizans üzerine sâifelerin de yapılmasına mani olacak²⁹⁷ isyanı başlamıştır. Bu isyanlar esnasında Hürremiyye'den alınan esirlerle ilgili Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından aktarılan bir habere göre 218/833 yılında Mu'tasım-Billâh'ın halife olmasından hemen sonra Cibal, Hemedan vb. gibi yerlerde çıkan huzursuzluklar üzerine İshak b. İbrâhim b. Mu'sab'ı²⁹⁸ göndermiş; o da Hürremîler'den -şayet doğruysa- ciddi manada yüksek bir sayı olarak değerlendirilebilecek 60.000 *sebâyâ almıştı* (سبي)²⁹⁹. Taberî ise İshak b. İbrâhim'in *Hürremiyye'den aldığı esirlerle birlikte* (معه أسرى من الخرمية) 219/834 yılında Bağdat'a döndüğünü belirtir³⁰⁰.

Kısaca da olsa göstermeye çalıştığımız gibi Abbâsîler, bir köle istihşâl kalemi olarak isyancılardan da esirler almaktaydılar. Bu esirlerse yalnızca muharip yetişkin erkeklerden değil bilhassa sebâyâ olarak nitelendirilen çocuk ve kadınlardan oluşmaktaydı. Kolayca tahmin edileceği gibi kadın ve çocuklardan oluşan esirler nihayetinde köleleştirilip ya satılıyorlar ya da kendilerini esir edenlere ganimet payı olarak düşüyorlardı³⁰¹. Bu açıdan değerlendirildiğinde isyancılardan elde edilen esirlerin Abbâsîler'in köle ihtiyacını bir nebze de olsa karşıladıkları düşünülebilir. Fakat aynı şekilde isyancılardan da Müslümanların kadınlarını ve çocuklarını aynı amaca yönelik köleleştirdiklerini de unutmamak gerekir. Örneğin sevk ve idaresinde Müslüman yöneticilerin bulunduğu Zenc İsyancıları (255-269/869-883) sırasında bile isyancılardan Müslüman kadınlarını esir ettiklerini ve hatta bunları köle olarak sattıklarını belirtebiliriz³⁰². Netice itibarıyla isyanlarda alınan esirlerin köle açığını

²⁹⁷ Taberî, 191/807 yılından -yani Hürremiyye'nin Azerbaycan'da harekete geçtiğini belirttiği tarihin bir yıl öncesinden- 215/830 yılına kadar Müslümanların sâifeye çıkmadıklarını belirtmektedir. Bkz. *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, VIII, 337. Bunun nedenlerinden biri de Hürremiyye ve bu cümleden olmak üzere Bâbek isyanlarıdır.

²⁹⁸ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin Hürremiyye üzerine gönderilen komutanın adını İbrâhim b. İshak b. Mu'sab şeklinde vermesine rağmen Casim Avcı'nın kullandığı şekliyle İshak b. İbrâhim b. Mu'sab daha doğrudur. Bkz. "Mu'tasım-Billâh", *DİA*, XXXI, 381.

²⁹⁹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târih*, II, 298.

³⁰⁰ Taberî, *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülûk*, IX, 8.

³⁰¹ Ahmet Özel'in belirttiğine nazaran, İslâm hukukuna göre bilfiil Müslümanlarla savaşmayan kadın ve çocuklar öldürülemezler. Bkz. *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb*, s. 54.

³⁰² Buna dair misaller için bkz. Demirci, *Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyancıları: 869-883*, s. 12, 136-137, 177, 193-194. Yine benzeri bir durum olarak, Karatî isyancılarının

kapattığını iddia etmek gerçekten zordur. Hatta bu isyancıların Müslümanların kadın ve çocuklarını esir etmiş olmaları tam aksine insan ve nihayetinde köle ihtiyacını arttıran bir sebep olarak dahi telakki edilebilir.

1.4. Abbâsîler Tarafından Harâc Olarak Alınan Köleler

Köle elde etmek adına daha önceki Müslüman idareciler tarafından kullanılmış bazı yöntemlerin insan ihtiyacını karşılamaya yönelik Abbâsîler döneminde de devam ettirildiğini belirtmiştik. Bunlardan biri de bir şekilde doğrudan (dârüislâma dâhil) veya dolaylı (dârüssulhe dâhil) kendilerine bağlı bölgelerin yıllık harâclarını Abbâsîler'e köle olarak ödemeleriydi. Elizabeth Savage, söz konusu köle harâcını daha yumuşatılmış bir ifadeyle “geleneksel köle hediyesi” olarak tanımlamıştır³⁰³. Geleneksel köle hediyeleri hakkında vurgulanması gereken en ilginç detaysa bu türden vergilerin alındığı bölgelerin aynı zamanda köle ticareti açısından da önemli bölgeler olmasıydı. Çünkü çok basit bir mantıkla Abbâsîler aynî olarak alacakları harâcları kendi ihtiyaç listelerinde de bulunan ilgili bölgenin önemli ihracat ürünleri arasından seçmiş benziyorlar. Yine ele aldığımız dönemde -aynı gerekçelerle- Çin ve Bizans tarafından da benzer vergilerin alındığına dair misaller bunu teyit etmektedir³⁰⁴.

Kaynaklarımızda Abbâsîler'in ilk dönemlerden itibaren köleleri harâc olarak aldıklarına dair bilgilere rastlamak mümkündür. Örneğin Erdoğan Merçil'in bildirdiğine göre Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) Zâbülistan³⁰⁵ hâkimi

---

Müslüman kadınlarını esir etmelerine dair misaller için bkz. Abdullah Ekinci, “Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, X/4 (2002), s. 97-98.

³⁰³ Savage, “Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic”, s. 362.

³⁰⁴ Hatırlatmakta fayda var, harâc olarak köle almanın o dönemlerdeki tek uygulayıcısı sadece Müslümanlar da değildi; T'ang Hânedanı döneminde Çin'de ve yine Bizans'ta buna benzer misaller bulunur. Ebû Ubeyd el-Bekrî (ö. 487/1094), *Burcân*'ın (برجان) -yani Tuna Bulgarları'nın- barış zamanı dışında Bizans'a harâc olarak *câriyeler ve gulâmlar* (جواري و غلمان) gönderdiklerini aktarır. Bkz. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 27. T'ang Hânedanı döneminde Çinliler'in Orta Asya'nın bazı bölgelerinden aldıkları çalgıcı ve dansçı kadın harâclarına dair olarak bkz. Wolfram Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, çev. Mecdut Mansuroğlu, *TM*, VII-VIII/1 (1940-1942), s. 155-156.

³⁰⁵ Zâbülistan, Afganistan'ın doğu kısmında bulunan ve günümüzde yaklaşık olarak Gazne ve Zâbul eyaletlerini kapsayan bölgeye verilen isimdi. Bkz. Clifford Edmund Bosworth, “Zâbul,

olan Zünbîl, Sîstan'ın³⁰⁶ Müslüman valisine yıllık harâc olarak Türk çadırları ve diğer ürünler arasında esirler de yollamıştı³⁰⁷. Abbâsî Devleti zamanında Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminden sonra da köle temin eden başkaca anlaşmaların yapılmaya devam edilmişti. Bu konu hakkında vereceğimiz birkaç misal durumun mahiyetini aydınlatma konusunda bizlere yardımcı olabilirler.

Giriş kısmında Hz. Osman döneminde Nûbeliler'den aynî harâc olarak köle alındığından bahsedilmişti. Belâzürî'deki ifadeye nazaran aynı köle harâcının dârüssulhe dâhil Nûbe'den Abbâsîler döneminde de alınmaya devam edildiği anlaşılmaktadır. Buna göre Belâzürî, Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'ın (775-785) Nûbeliler'in³⁰⁸ her yıl 360 köle vermelerini ve bunun karşılığında da onlara buğday, üzüm sirkesi, elbise, döşeme veya bunların bedelinin verilmesini emrettiğini aktarır³⁰⁹. Hatta İbnü'l-İbrî'deki başka bir habere inanmak gerekirse Abbâsî Halifesi Mu'tasım-Billâh (833-842), miladî 836 yılında Nûbe hâkimine haber göndererek eski âdete göre vergi göndermediği takdirde üzerine ordu yollamakla tehdit etmişti. Verilen cevaptan da her yıl gönderilmesi gereken 360 kölenin bir süredir Abbâsîler'e gönderilmediği anlaşılmaktadır³¹⁰.

Cehşiyârî (ö. 331/942-943) de *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb* adlı eserinde, Halife Hârûnürreşîd döneminde (786-809) devlete bağlı bölgelerden gelen yıllık harâclara dair bir liste aktarmıştır³¹¹. Muhammed Hamîdullah'ın da işaret ettiği üzere

---

Zâbulistân", *Ef*², XI, 371. Ayrıca bkz. Ulaş Töre Sivrioğlu, "Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihi Coğrafya Metni: Şahrestânihâ Ī Ērânşahr", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, I/3 (2014), s. 16.

³⁰⁶ Sîstan, günümüzde bir kısmı İran'a ve bir kısmı da Afganistan'a dâhil olan bölgeydi. Sîstan için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Sîstan", *DİA*, XXXVII, 274-276.

³⁰⁷ Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5. Yine Ebû Ca'fer el-Mansûr dönemiyle ilgili başka bir misal için bkz. Savage, "Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic", s. 362.

³⁰⁸ İbn Butlân'a göre iyi huyları nedeniyle Nûbeliler, "Sanki kölelik için yaratılmışlardı". Bkz. *Risâle fî şira'r-rakik ve taklîbi'l-'abîd*, s. 580.

³⁰⁹ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 341.

³¹⁰ İbnü'l-İbrî, *Maktebhanüth zabhne*, I, 224. Mâverdî'nin belirttiğine göre, böyle bir durumda sulh bozulmuş sayıldığı için yeniden savaşılabildi. Bkz. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 115. Yani bu noktadan itibaren ilgili bölgenin durumu dârülharble aynı hâle gelir ve dârülharbi fetih hükümleri uygulanır. Bkz. Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârülslâm Dârülharb*, s. 102, 125-126.

³¹¹ Bu listenin tamamı için bkz. Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut 1988, s. 182-186. Listenin tamamının Türkçe tercümesi içinse bkz. Aykaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, s. 133-136.

bu listede kölelerin de vergi maddeleri arasında zikredildiği görülmektedir³¹². Mevzubahis listede Cehşiyârî, Cîlân'dan³¹³ *kölelerden 100 baş*³¹⁴ (الرفيق : مائة رأس) ³¹⁵; Horasan'dan ise *1.000 baş kölenin* (الرفيق : الف رأس)³¹⁶ yıllık harâc olarak alındığını belirtmektedir.

Bir diğer benzeri listeyse Halife Me'mûn dönemiyle (813-833) ilgili olarak İbn Hurdâzbih'in *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* adlı eserinde verilmektedir³¹⁷. İbn Hurdâzbih, 211-212/826-827 yıllarında Horasan ve ona bağlı bölgelerin harâclarını toplama işinin Abdullah b. Tâhir'e³¹⁸ verildiğini aktardıktan sonra yine bir liste şeklinde bu harâcların miktarını da zikreder. Bu liste içerisinde Horasan'ın harâcı arasında *Guzziyye* (الغزّية) yani Oğuz³¹⁹ esirlerinden 600.000 dirhem karşılığı olarak *2.000 baş sebâyâ* (من السبي الغزّية الفا رأس) yani kadın ve çocuk esir göze çarpmaktadır³²⁰. Benzeri bir şekilde Kâbil'in -ki Erdoğan Merçil'in belirttiğine göre

³¹² Muhammed Hamîdullah, "Kitab al-zaxair va'l-tuhaf ve Abbasiler Devrinde Bağdad-Roma Münasebetleri", *İTED*, II/1 (1956-1957), s. 141.

³¹³ Arapça kaynaklarda Cîl veya Cîlân olarak verilen bölge İran'daki Gilân'dır. Gilân için bkz. Tahsin Yazıcı, "Gilân", *DİA*, XIV, 68-69.

³¹⁴ Benzeri anlaşmalarda geçen *baş* (رأس) tabirini, Mehmet Nadir Özdemir de haklı olarak köle şeklinde değerlendirmiştir. Bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 40.

³¹⁵ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 185, krş. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 135. Daniel Pipes'in Bertold Spuler'den aktardığına göre, Vassâf'ın (ö. 730/1329-1330) *Târih-i Vassâf*'ında Gilân harâcı 1.000 köle şeklinde geçmektedir. Bkz. *Slave Soldiers and Islam*, s. 144, dn. 29.

³¹⁶ Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 184, krş. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 134.

³¹⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 34-39. Ayrıca İbnü'l-Fakîh tarafından verilen listeye krş. için bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 628-632.

³¹⁸ Tâhirîler hânedanının kurucusu Tâhir b. Hüseyin'in oğlu olan Abdullah b. Tâhir'in kariyeri için bkz. Hasan Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, Ankara 2002, s. 66-95.

³¹⁹ Ortaçağ İslâm kaynakları tarafından Oğuzlar'ın *Guzz* ve *Guziyye* şeklinde isimlendirilmelerine dair bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, İstanbul 1999⁵, s. 45; Peter B. Golden, "The Migrations of the Oğuz", *Archivum Ottomanicum*, 4 (1972), s. 55-56.

³²⁰ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 39. İbnü'l-Fakîh ise, kölelerin kökenlerini belirtmeden sayıya 12 tane daha ilave ederek aktarır. Bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 632. Vasiliy Vladimiroviç Bartold ve Hasan Kurt, İbn Hurdâzbih'ten aynı bilgileri aktardıktan sonra Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 337/948 [?]) de Abdullah b. Tâhir'in 221/826 yılında ödediği yıllık verginin içerisinde esirlerin de bulunduğunu naklettiğini belirtirler. Bkz. Bartold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 237; Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 208. Mostafa Khan Fateh'in İbn Haldûn'dan (ö. 808/1406) aktardığı listedeyse, 1.000 köle şeklinde geçtiği görülmektedir. Bkz. "Taxation in Persia: A Synopsis from the Early Times to the Conquest of the Mongols", *BSOS*, IV/4 (1928), s. 741.

yöneticileri Kâbilşâhîler idi³²¹- harâcı da yine *Guzziyye*³²² esirlerinden 600.000 dirhem karşılığı olarak *2.000 baş sebâyâ* (من السبى الغزبية الفارأس) yani yine kadın ve çocuk esirdi³²³. İbn Hurdâzbih tarafından aktarılan bilgilerin en önemli kısmıysa kölelerin cinsiyetlerinin, yaş aralıklarının, kökenlerinin ve bilhassa da değerlerinin belirtilmiş olmasıdır. Bu da Abbâsîler tarafından talep edilen kölelerin gelişi güzel seçilmediklerini gösterdiği gibi belli ihtiyaçlara binaen talep edildiklerini de kanıtlamaktadır.

Abbâsî dönemine dair aktardığımız birkaç örnekten de anlaşılacağı gibi Abbâsîler'in harâcını köle olarak aldıkları bölgelerin zaten ticareten de kölelerin getirildiği yerler olması dikkat çekicidir. Bunların Müslümanlar tarafından gazâlarda alınan esirlerden farkıysa tıpkı köle ticaretinde de olduğu gibi Abbâsîler'in istedikleri özellikleri haiz köleleri talep edebilmeleri idi. Hatta bu şekildeki köle temininin bir nevî köle ticareti olduğu bile iddia edilebilir. Zaten Daniel Pipes da bunları Abbâsîler'in nadir olarak para ödmeden elde ettikleri köleler olarak tanımlamaktadır³²⁴. Bu açıdan değerlendirildiğinde harâcı köle olarak almalarının Abbâsîler'in insan veya köle ihtiyacını karşılamaya yönelik uluslararası ticaret haricindeki en önemli girişimleri olduğu belirtilebilir.

1.5. DârüIslâm'da Hukuken Köle İstihâli

İslâmiyet öncesi ve İslâmiyet'e çağdaş diğer hukuk sistemlerine göre köleliğin kaynakları olarak nitelendirilebilecek hukuken kölelik sebepleri İslâm hukukundaki sebeplere oranla daha bir çeşitlilik arz etmekteydi³²⁵. Söz konusu hukuk sistemleriyle İslâm hukuku sadece üç kölelik sebebi üzerinde bir uzlaşma içerisinde gibi

³²¹ Bkz. Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 5. Krş. için bkz. Clifford Edmund Bosworth, "Kâbul", *EP*, IV, 356.

³²² Coğrafya da dikkate alındığında, burada zikredilen *Guzziyye*'nin Dokuz-Oğuzlar olması daha kuvvetli bir ihtimaldir.

³²³ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 37.

³²⁴ Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, s. 144.

³²⁵ Hasan Tahsin Fendoğlu ve Ali Abdu'l-Wahid Wafî tarafından verilen listelere bkz. Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 26-27; Ali Abdu'l-Wahid Wafî, "İslâmiyete Göre Kölelik", çev. Kemal Işık, *AÜİFD*, IX (1961), s. 208. Ayrıca bkz. Ülgen, *Ortaçağ Avrupasında Kölelik-Toplum ve Hukuk*, s. 17-20.

gözükmektedirler. Birincisi şimdide değin çoğunlukla üzerinde durduğumuz savaş tutsaklarının sosyohukukî durumlarının köleye dönüştürülmesiydi. Bunun hemen hemen tüm hukuk sistemlerinde geçerli bir durum olarak çok geniş bir uygulama alanı bulduğu anlaşılmaktadır. Burada hemen belirtmek gerekir ki bu en çok da *Köle İstihsâl Kuşağı*'nda böyleydi. İkinci kölelik sebebiyse köle ebeveynlerin çocuğu olarak dünyaya gelmiş bireylerin doğumla birlikte köleliğiydi. Üçüncü ortak kölelik sebebiyse bir ülkeye ticaret vasıtasıyla getirilen kölelerin durumuydu ve neredeyse tüm hukuk sistemleri tarafından -yazılı olmasa da- onaylanmış kadim bir âdetti.

Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihsâlinin son kalemi olarak dârülişlâmda köle istihsâli başlığı altında üzerinde duracağımız doğumla birlikte köleliktir. Bu hukukî durumu özetle sosyohukukî durumları köle olan ebeveynlerin çocukları olarak dünyaya gelmiş bireylerin, tıpkı ebeveynleri gibi köle olması şeklinde tanımlamak mümkündür. İşin aslına bakılırsa tezimiz kapsamında ele alınan asıl konunun özellikle uluslararası köle ticareti olduğu hesaba katıldığında doğumla birlikte köleliğin bu kapsamda değerlendirilemeyeceği düşünülebilir. Çünkü bunlar sadece *Köle İstihdâm Kuşağı*'nın kendi iç ticaretiyle alakalı değerlendirilebilecek köleler olduklarından uluslararası köle ticareti kapsamına dâhil edilemezler gibi görünmektedirler. Fakat hem Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihsâlinin kalemlerini bir arada görebilme hem de son kalemdeki kölelerimizi dünyaya getiren câriyelerin -yani annelerinin- çoğunlukla esirlerden veya ticareten getirilmiş kişilerden oldukları hesaba katıldığında kısaca da olsa değinmek faydalı olacaktır. Bunun yanında Abbâsîler'in uluslararası ticaret haricindeki köle elde etme süreçlerini tam olarak değerlendirmek adına da bahsedilmesi gerekli bir konu olduğu söylenebilir.

Modern zamanların aksine odaklandığımız dönemde kölelik, hürriyet ile birlikte insanların sosyohukukî durumlarından birisi olmaya devam etmekteydi. Mütemadiyen kölelerin hürriyetleri ellerinden alınmış insanlar olduğuna vurgu yapmamıza rağmen durumun her zaman böyle olmadığı, doğdukları andan itibaren sosyohukukî durumları köle olan insanların da bulunduğu altı çizilmelidir. Hatta bu husus dönemin geçerli hukuk sistemlerinin neredeyse tamamının üzerinde

mutabakata vardığı pek az meseleden biriymi³²⁶. Tüm bunlardan anlaşılması gereken dönem hukukları dâhilinde kanunen ve kanun dışı olarak insanların sosyohukukî durumlarının hürden köleye dönüştürülmesinin haricinde insanlar köle olarak doğabiliyorlar ve dahası bu durum onlar için ömürleri boyunca da sürebiliyordu.

Abbâsî dönemi köle istihşâlini daha iyi anlamak adına özelde İslâm hukukunu ele aldığımızdaysa hangi dinin üyeleri olduklarına bakılmaksızın dârüislâm çatısı altındaki insanlara köle statüsünün verilebildiği yegâne durumun da yine doğumla birlikte kölelik olduğunu belirtmek gerekir. Buna rağmen diğer hususlarla birlikte İslâmiyet ve onun hukuk sistemi fıkıh, köleliğe karşı en büyük mücadeleyi vermiş inanç ve hukuk sistemlerinin de başında gelmekteydi. Bu amaç doğrultusunda İslâmiyet, öncelikle insanların hür statülerini muhafazaya ağırlık vermiş sonrasında da kölelik kurumunu mümkün mertebe kısıtlama yoluna gitmiştir. Buhârî'nin naklettiği bir hadise göre Hz. Peygamber kıyamet gününde üç kişinin hasmı olduğunu belirtir. Bu üç kişiden biri de *hür bir kişiyi satarak parasını yiyen kişi* idi³²⁷. Hiçbir Müslümanın Kıyamet Günü'nde Hz. Peygamber'in hasmı olmayı tercih etmeyeceğinden ve Peygamber'in sünnetinin Müslümanlar nezdindeki önemi göz önüne alındığında bu hadisin yaptırım gücünü kestirmek hiç zor olmayacaktır.

³²⁶ Örneğin Roma hukukuna göre, bir köle annenin çocuğu istisnasız bir şekilde köle olurdu. Bkz. Edgar S. Shumway, "Freedom and Slavery in Roman Law", *The American Law Register (1898-1907)*, IL/12 (1901), s. 640. Adam Mez'in aktardığına göre, Şark Hıristiyanları nezdinde bir kişinin kendi câriyesiyle cinsî münasebeti zina sayıldığından doğan çocuk da bir veledizina olarak hür olamazdı. Dahası bu, babanın şerefine sürülmüş bir leke sayılırdı. Bkz. "Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Köleler", çev. Cemal Köprülü, *Ülkü*, XI/63 (1937), s. 216, krş. Cahen, *İslamiyet*, s. 132. Belki de bunun kökenlerinde eski Atina hukukunda uygulanmış olan kanunlar bulunmaktadır. Örneğin Batı hukukuna kökenlik eden Roma ve Atina hukuklarında ömür boyu köleliğe dair bkz. Luigi Capagrossi Colognesi, "Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik", çev. Özcan Çelebican, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XLIII/1-4 (1993), s. 309-310. Esin Ozansoy, Atina'da köle ve hür arasındaki evliliğin yasak olduğunu; buna rağmen bu tür bir evlilik gerçekleşmişse doğan çocukların da köle kabul edildiklerini aktarır. Devamında da Bizans'ta ilk defa miladî VIII. yüzyılın hukukî kodifikasyonları *Ekloga*'lar tarafından bu evliliklere müsaade edildiğini de ekler. Bkz. "Bizans'da Isaurion'ların Ekloga'sına Göre Medeni Hukuk", *Anadolu Araştırmaları*, 12 (1990), s. 199. Savaşçı-müstahsil kavimlerimizden Macarlar'daysa, köle kadınlardan doğanlar da yine köle olurlardı. Bkz. Ferenc Eckhart, *Macaristan Tarihi*, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002, s. 30.

³²⁷ Muhammed Fehr Şakfe tarafından aktarılmıştır. Bkz. "İslâm Hukukunda İşçinin Hakları", çev. Servet Armağan, *İTED*, VIII/1-4 (1984), s. 166. Hür birinin satılmasına dair Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) aktardığı diğer bir rivayet için bkz. *Kitâbü'l-Harâc*, s. 276.

İslâm hukukuna göre insanların doğdukları andaki sosyohukukî statüleri, anne ve babalarının sosyohukukî statülerine yani ebeveynlerinin köle veya hür olup olmadıklarına göre değişiklik göstermekteydi. Mesela dârüislâmda köle anneye babanın çocuklarının doğumundan itibaren statüsü kaçınılmaz bir biçimde köleydi. Şaşırtıcı bir biçimde söz konusu durum ebeveynlerin Müslüman olmaları durumunda dahi geçerliydi³²⁸ ve yalnızca efendileri tarafından âzat³²⁹ edilmeleriyle birlikte statütüleri değiştirilebilirdi. Annenin hür olması durumunda statüsü anneye bağlı çocuk da hür olurdu. Hür bir babayla bu hür babanın kendi câriyesinden dünyaya gelmiş çocukların statüleri de yine hür olurdu ve dahası bu şekilde dünyaya gelmiş çocuk, câriye olan annesinin de daha sonrası için hürriyetini garanti altına alırdı. Yani bu durumdaki anne, sahibinin veya efendisinin çocuğunu doğurmuş olarak *ümmü veled* statüsüne geçerdi³³⁰ ki pek çok Abbâsî halifesinin annesinin ve eşinin durumu da tam olarak buydu³³¹. Efendisiyle hürriyetine kavuşmak için anlaşma yapmış olan kölenin -yani mükâtebin- kitâbet veya mükâtebe döneminde satın aldığı câriyesinden doğan çocuğu da hür olurdu³³². Fakat yine bir câriyenin kendi efendisi olmayan hür bir erkekten dünyaya gelmiş çocukları için bu durum söz konusu değildi. Bu durumda çocuk annenin statüsüne bağlı bir biçimde yine de köle olurken³³³ çocuk da annenin efendisinin emvalinden sayılırdı³³⁴. Netice itibarıyla

³²⁸ Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 175.

³²⁹ Pehlevîce olan *âzât* kelimesi, ‘soylu ve hür’ manalarına gelmekte olup (bkz. Harold Walter Bailey, “Iranian Studies”, *BSOAS*, VI/4 (1932), s. 953) Türk dillerine (bkz. *Codex Cumanicus*, ed. Comes Géza Kuun, Budapestini 1880, s. 8’de Lat. *liber homo* = *asat kişi*; Şemseddin Sâmî, *Kâmûs-ı Türki*, İstanbul 1317, s. 31) Fars. *âzâd* (آزاد) aracılığıyla aynı manaları haiz bir şekilde geçmiş olmalıdır. Fakat Arapça’da bu kelime kullanılmaz. *Kur’ân*’da (bkz. en-Nisâ 4/92; el-Mâide 5/89) ‘âzat etme’ manasına gelen *tahrîr* (تَحْرِير) terimi kullanılmıştır ve ‘hürleştirme, kölelikten kurtarma’ olarak da çevirilebilir. Yine daha çok fıkıh kitaplarında rastlanan ‘*utk* (عُتْق) ve ‘*i’tâk* (إِعْتَاق) da âzat etme eylemi için kullanılan diğer tabirlerdir. Ayrıca bkz. Mehmed Fuad Köprülü, “Âzâd”, *İA*, II, 83-85.

³³⁰ Debûsî, diğer kölelerin aksine olarak ümmü veledlerin mal olarak kabul edilmediğini de aktarır. Bkz. *Te’sîsü’n-nazar*, s. 123-124.

³³¹ Ramazan Şeşen, Abbâsî halifelerinden sadece üçünün (Ebü’l-Abbas es-Seffâh, Mehdî-Billâh ve Emîn) annelerinin hür kişiler olduklarını aktarır. Bkz. *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 94. Anneleri ümmü veled olan halifeler için ayrıca bkz. Özdemir, *İslâm’ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 45-46.

³³² Bkz. Fahrettin Atar, “Mükâtebe”, *DİA*, XXXI, 533.

³³³ Tüm bunlar için daha detaylı olarak bkz. Fendoğlu, *Kölelik ve Cariyelik*, s. 175-176.

³³⁴ Ferenc Eckhart’ın belirttiğine göre, Macar kanunlarındaki durum da böyle iken enteresan bir ayrıntı olarak bir câriyeyle evlenen hür şahıs da köleliğe düşmekteydi. Bkz. *Macaristan Tarihi*, s. 30. *Ekloga*’da ise, tam tersi bir durum söz konusudur ve buna göre bir köle efendisi tarafından hür biriyle evlendirildiğinde kendisi de hür statüsüne geçerdi. Bkz. Ozansoy, “Bizans’da Isaurion’ların Ekloga’sına Göre Medeni Hukuk”, s. 199.

İslâm hukukunun bir gereği olarak Abbâsîler döneminde hukukî manada da bir köle istihsâlinin varlığından söz edilebileceği aşikârdır.

Şimdiye değin Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihsâlinin beş yolu olduğunu açıkladık. Bunlar; Abbâsîler'in Bizans topraklarına gerçekleştirdikleri gazâlar, Abbâsîler'in Bizans haricinde kalan bölgelere gerçekleştirdikleri gazâlar, Abbâsîler'in kendilerine karşı isyan edenlerden esir almaları, Abbâsîler'in harâc olarak köle almaları ve son olarak da genel manada dârüislâm dâhilinde hukuken köle istihsâlidir. Sonuç itibarıyla bahsettiğimiz yöntemlerle elde edilmiş kölelerin Abbâsîler'in insan ihtiyacını karşılamaya yetecek ölçüde olmadığını düşündüğümüzü belirtmeliyiz. Kolayca tahmin edilebileceği üzere bunun en başlıca nedeni Abbâsî döneminde gazâ ve fetihlerin evvelki dönemlere nazaran ciddi manada azalmış olmasıydı. Yine Bizans'tan alınan esirler zaman zaman ciddi sayılara ulaşmış gibi gözükmesine rağmen bu esirler çoğu zaman köleleştirilmeden karşılıklı mübadelelerde³³⁵ salınmışlardı. İslâm hukukunun isyancıları köleleştirmeye her zaman müsaade etmemesinden dolayı bu şekilde elde edilen kölelerin de çok olmadığını düşünmek mümkündür.

Elbette uluslararası köle ticaretini dışarıda tuttuğumuzda Abbâsîler'in kendi köle ve insan ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik en önemli istihsâl kalemleri köle olarak aldıkları harâclardı. Çünkü bu şekilde alınan köleler, zaten köle ticareti açısından önemli olan ve ihtiyaca binaen belirlenen bölgelerden getirilmekteydiler. Bu nokta dikkate alındığında harâcın köle olarak aynî alınmasının Abbâsî memleketi dâhilindeki insan ve nihayetinde köle ihtiyacını karşılamaya yönelik çok önemli bir etken olduğunu söyleyebiliriz. Fakat bu şekilde köle istihsâli de verdiğimiz örneklerden biraz daha fazlasıyla sınırlı kalmışa benziyor³³⁶. İşin aslına bakılırsa Abbâsîler tarafından gerçekleştirilmiş köle istihsâlinin genel manada ihtiyacı karşılayamadığının en güzel göstergesi de aynı dönemde Abbâsî merkezli uluslararası köle ticaretinin muazzam derecede gelişmiş olmasıdır.

³³⁵ Mâverdî, esir mübadelesini bir nevî ticaret olarak tanımlamıştır. Bkz. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 114, 255.

³³⁶ Daniel Pipes'in pasajına bkz. "Turks in Early Muslim Service", *TUBA*, 2 (1978), s. 89.

İkinci Bölüm

AVRASYA KÖLE İSTİHSÂL KUŞAĞI

Tarihin hangi dönemi için geçerli olmuş olursa olsun uluslararası köle ticaretine dair tüm safahatın anlaşılabilmesi ve sıhhatli bir biçimde ortaya konulabilmesi yolunda teklif ettiğimiz *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* şablonu çerçevesinde ele alınması gerekli ilk kuşak hem *köleler*'e hem de *müstahsiller*'e ev sahipliği yaptığını belirttiğimiz *Köle İstihsâl Kuşağı*'dır. En basit ifadesiyle *Köle İstihsâl Kuşağı* demekle kastedilen, *müstahsiller* tarafından *köleler*'in elde edildikleri coğrafyaların bütünüdür. Yani yanıltıcı gibi gözüken ismine rağmen bu kuşak aslında kesintisiz ve tek parçalı bir yapı olarak tasavvur edilmemiştir. Bundan ziyade *köleler*'in istihâl edildiği benzer sosyoekonomik ve sosyocoğrafi özelliklere sahip bölgelerin bir yekûnundan meydana geldiğini söylemek daha doğrudur. Çalışmamızın merkezinde bulunan *köleler*'in en temelde *Köle İstihsâl Kuşağı*'nın bir unsuru olmaları, bu kuşak üzerinde diğer iki kuşağımız olan *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* ile *Köle İstihdâm Kuşağı*'na nispeten daha hassas bir biçimde durulmasını da gerektirir. Çünkü uluslararası köle ticareti çok kesin bir biçimde *Köle İstihsâl Kuşağı*'ndaki gelişmelerin bir sonucu ve *köleler*'in kimlerden seçileceğine de aslında yine bu kuşaktaki *müstahsiller* yani çoğunlukla savaşçı kavimler karar vermekteydiler. Bu açıdan bakıldığında da uluslararası köle ticaretini doğru bir biçimde analiz edebilmenin aslında *Köle İstihsâl Kuşağı*'nı, bu kuşaktaki istihâl sürecini ve de istihâl sürecinde belirleyici rol oynamış savaşçı kavimleri anlayabilmekten geçtiği açıktır.

Teorik bir tanımlamadan sonra Avrasya'daki *Köle İstihsâl Kuşağı*'nı Abbâsîler üzerinden biraz daha somutlaştırmamız gerekirse, buna Abbâsî memleketine veya daha geniş bir çerçevede Abbâsî hâkimiyetindeki bölgelerin tamamına getirilmiş

kölelerin istihsâl süreçlerinin gerçekleştirildiği Avrasya dâhilindeki her bir coğrafyanın bu kuşağın bir parçasını oluşturduğunu belirtmekle başlayabiliriz. Fakat bunun beraberinde özellikle vurgulanması gereken çok önemli bir ayrıntı daha bulunmaktadır. Buna göre dönem dâhilinde Avrasya'nın herhangi bir bölgesinde köle istihsâli yapılmış olmasının o bölgeyi bizim *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'mızın bir parçası kabul etmemiz için de yeterli sayılmamasıdır. Çünkü en temelde Abbâsîler tarafından istihdâm edilmiş kölelerle ilgilendiğimizden, bir bölgeyi *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'mızın bir parçası kabul edebilmemiz için burada istihsâl edilmiş kölelerin en nihayetinde ticareten Abbâsî memleketine ulaştırılmış olması da gerekmektedir. Çünkü *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın tayininde çok önemli bir husus olarak kölelerin müstahsilleriyle yine aynı köleleri istihdâm edecek Abbâsîler arasında somut bir biçimde ortaya konulabilecek ticarî bir bağın da bulunmuş olması gerekmektedir.

Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı'nı oluşturan bölgelerdeki köle müstahsillerinin Abbâsîler'le aralarındaki bağlantıya göre belirlenmiş olması durumu bir nebze de olsa izahata muhtaçtır. Örneğin elde ettikleri kölelerin büyük bir kısmını çoğunlukla aracı tüccarlar vasıtasıyla Abbâsîler'e ve dârüislâma sevk eden Varyag-Ruslar'ı veya Türkler'i müstahsil konumuna yerleştirdiğimizde, odaklandığımız dönemdeki Varyag-Ruslar'ın ve Türkler'in akınlarının Müslüman memleketlerine de uzanmasından dolayı dârüislâmın da *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın bir parçası hâline gelmiş olduğu düşünülebilir³³⁷. Fakat bu mantık dâhilinde dârüislâmı da teorik açıdan *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nin bir parçası kabul etmemiz gerekirken göz ardı edilmemesi gereken önemli bir ayrıntı bunun önünde ciddi bir engel teşkil eder. Durumu böyle olan kişiler, yani düşman tarafından ele geçirilmiş Müslümanlar, tekrardan ticaret vasıtasıyla dârüislâma getirildiklerinde bunlar İslâm hukuku çerçevesinde köle olarak telakki edilemezlerdi. Burada Müslüman esirlerin kurtulmalık ödenerek eski yaşamlarına geri döndürülmesinden bahsetmek çok daha doğrudur ki zaten bu da İslâm hukuku açısından devletin ve Müslümanların aslı

³³⁷ Hatta yeri geldiğinde değineceğimiz üzere, hakikaten dârüislâmın pek çok sınırı hemen hemen her zaman için bu türden ganimet hedefli akınlara da maruz kalmıştır.

görevleri arasında yer alır³³⁸. Bu nedenle böylesine münasebetlerin, yani Avrasya'nın savaşı kavimlerinin dârüislâma yaptıkları akınlarının, müstahsillerin faaliyette bulunduğu tüm coğrafyaları göstermek adına zikredilebileceği ama Abbâsîler'le gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticareti açısından değerlendirilmeyeceğinin de belirtilmesi gerekmektedir. Neticede Abbâsî memleketini veya dârüislâmı hem *İstihsâl* hem de *İstihdâm* kuşaklarının bir parçası saymak gibi teorik bir hataya da düşmeyiz. Tüm bunlardan anlaşılması gereken en nihayetinde *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın sınırlarının belirlenmesinde Avrasya'nın müstahsil kavimlerinin kölelerini elde ettikleri bölgelerin tespitinin payı olduğu kadar bunların bizim müstahdim toplumumuz Abbâsîler'le dolaylı veya doğrudan kurdukları siyâsî ve ticarî bağlantılarının da payının bulunduğudır.

Tarih boyunca kölelerin istihsâlinin benzer sosyocoğrafî ve sosyoekonomik yapıları sahip bölgelerde gerçekleştiğini tespit edebiliyoruz. Dikkatimizi çeken husus köle müstahsili savaşı kavimlerle bunların esir ederek köle diye sattıkları kişilerin aynı sosyocoğrafî ve sosyoekonomik çevrenin parçası olmasıdır. Bu durumun da tesadüfî olmadığı, bazı ihtiyaçların ve mecburiyetlerin sonucunda ortaya çıktığı inancındayız. Durumun daha iyi anlaşılabilmesi için de ilkin *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın ve bilhassa savaşı kavimlerinin sosyoekonomik ve sosyocoğrafî açılardan değerlendirilmesinde yarar vardır.

2.1. AVRASYA KÖLE İSTİHSÂL KUŞAĞI'NIN SOSYOCOĞRAFİ VE SOSYOEKONOMİK ANALİZİ

Abbâsîler'e ulaştırılacak tüm köleleri düşündüğümüzde o dönemlerdeki müstahsil kavimlerin kölelerini elde ettikleri bölgelerin toplamından oluşmuş olan

³³⁸ *Kur'an*'da belirtildiği gibi, zekâtın sarf yerlerinden birisi de Müslüman kölelerin âzadıydı. Bkz. et-Tevbe 9/60. Bu âyetteki kölelerin âzadına tahsis edilecek hissenin kimlere verilebileceğinin değerlendirilmesi içinse bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 138-139. Ayrıca yine *Kur'an*'da müminlerin asıl iyilikleri arasında, Müslüman kölelere özgürlüklerine kavuşmaları için mallarından vermeleri gerektiği de vurgulanmıştır. Bkz. el-Bakara 2/177. Bunun yanında bazı günahların Allah tarafından affedilmesi için de köle âzat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bkz. en-Nisâ 4/92; el-Mâide 5/89; Mücâdele 58/3; el-Beled 90/11-14. en-Nûr 24/33'teyse mükâtebe akdi yapılması tavsiye olunmaktadır. Son olarak İslâm hukukuna göre devlet adına satın alınan Müslüman kölelerin derhâl hür statüsüne kavuştuklarını da belirtmek faydalı olacaktır. Bkz. Fendoğlu, *İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik*, s. 142.

Köle İstihsâl Kuşağı, Eski Kıta veya daha bilinen adıyla Eski Dünya denilen karalar topluluğuna yani Avrupa, Asya ve Afrika'ya serpiştirilmiş olarak tasvir edilebilecek belli başlı bölgelerden meydana gelmekteydi. Bunun sebebi sadece Abbâsî Devleti'nin Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının bulunduğu topraklara hâkim olmasından kaynaklanmıyordu. En az bunun kadar önemli bir diğer etken Abbâsîler'in güçlü ekonomilerinin çok uzak coğrafyalardaki her türden ürünün istihşâl sürecine de bir şekilde yön vermeyi başarmasıydı. Fakat konumuz bilhassa Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticareti olduğundan bizi asıl alakadar edenler Asya ve Avrupa kıtalarıyla buralardaki köle müstahsili savaşçı kavimlerdir. Avrasya demekle kastettiğimiz kuşak aslında batıda Orta Avrupa düzlüklerinden başlayıp doğuda Çin sınırlarına kadar uzanmaktadır. Ele aldığımız dönemle sınırlı da kalmayarak bu geniş saha hemen her zaman için savaşçı kavimlerce mesken tutulmuş bir coğrafyaydı.

Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar diye tanımladığımız şablon dâhilinde düşünüldüğünde köle müstahsili-savaşçı kavimlerin mevzubahis ticarete çok önemli bir rolleri bulunmaktaydı. Yani bunlar -genellikle Afrika'da müşahede edilen-tüccarların uygulamış olduğu çocuk kaçırma gibi "barışçıl" köle istihşâlinde³³⁹ ziyade kölelerini nihayetinde savaşçılıklarıyla elde ederek bu sürece dâhil etmişler ve hatta bir manada mevzubahis köle ticaretinin asıl başlatıcısı olmuşlardır. Durum böyle olunca çok daha fazla kölenin dâhil olduğu geniş ölçekli köle istihşâlinde yani Afrika'da gözlemlenin aksine bireysel olmayan ve bununla doğru orantılı olarak çok daha geniş ölçekli bir uluslararası köle ticaretinden bahsetmek mümkün hâle gelmektedir. Yani uluslararası ticaretin mevzusu olan köleler, çok büyük oranda

³³⁹ Ele aldığımız döneme dair *Hudûdü'l-âlem* yazarı Sudan hakkında, tüccarların Sudanlılar'ın çocuklarını çaldıklarını ve daha sonra bu çocukları hadımlaştırarak Mısır'da sattıklarını belirtir. Buna ilaveten bölgenin otokton halklarının da birbirlerinin çocuklarını çalıp yine tüccarlara sattıklarını belirtir. Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 165. Bîrûnî de (ö. 453/1061 [?]) Sudan'dan hâdimlerin getirildiğini bildirmektedir. Bkz. *Tahkîku mâ li'l-Hind*, Beyrut 2008, s. 139. Fakat anlaşıldığı kadarıyla Afrika'ya has görünen bu durum ele aldığımız dönemin sonrasında da devam etmiştir. Örneğin Nâsır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra), miladî 1035-1042 yılları arasında gerçekleştirdiği seyahatine dair anılarını anlattığı eserinde Müslümanların Beceliler'in çocuklarını çaldıklarını söyler. Bkz. *Sefernâme*, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul 1950, s. 104. Nâsır-ı Hüsrev'den yaklaşık bir buçuk asır sonra (1165-1173) bölgede bulunmuş Yahudi seyyahı Tudelalı Benjamin de hemen hemen aynı bilgileri vermektedir. Bkz. *Sefer*, çev. Nuh Arslantaş, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, İstanbul 2001, s. 84. Bu konuya dair daha detaylı bilgi için bkz. Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 131-132.

savaşçı kavimlerin esirleri olarak kariyerlerine başlamaktaydılar. Bunun Ortaçağ'ın çok büyük kısmında olduğu gibi odaklandığımız dönemin tamamında da çok net gözlemlenebildiği coğrafya olan Avrasya da tezimizin en önemli mekânlarından birisidir.

Harita 3: Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı

Sınırlarını kabaca bu şekilde çizdiğimiz Avrasya dâhilinde, köle müstahsili savaşçı kavimlerin yoğun bir şekilde gözlemlenebilmesine sebebiyet veren ve onların savaşçı karakterini oluşturan etkenlerin başında hiç şüphesiz coğrafya gelmekteydi. Mevzubahis savaşçı kavimler gelenekleri veya eğilimleri nedeniyle belli özelliklerdeki coğrafyalarda yaşamaktaydılar. Bu belli özellikteki coğrafyalar da mevzubahis kavimlerin bilhassa savaşçı karakteri ağır basan gelenek veya eğilimlerine ciddi manada yön vermişti. Buna verilebilecek en tipik örneklerin başındaysa hiç şüphesiz bozkırlı Türkler gelmektedir. İbnü'l-Fakîh bu konuda, *Türkler'den bir kısmının göçebe olduğunu ve bunların da tıpkı İslâm ülkelerindeki göçebeler gibi yağmuru ve otlak yerlerini takip ettiklerini*³⁴⁰ aktararak coğrafyanın

³⁴⁰ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 643. Çok enteresandır ki Ahmet Taşağıl'ın tespitine göre, bir şekilde aynı ifade Çin kaynaklarında da yine Türkler için kullanılmıştır: "Otluk alanları ve suları

bozkırlı Türkler üzerindeki etkilerini dile getirmiştir. Her ne kadar durum tam manasıyla İbnü'l-Fakih'in kastettiği veya onun sözlerinden anlaşıldığı gibi gelişigüzel bir dolaşımdan ibaret değilse de³⁴¹ sözleri coğrafyanın toplumlar üzerindeki yaptırım gücünü göstermesi bakımından kayda değerdir³⁴². Yine bu kavimlerden Avrupa'nın kuzeyinde meskûn Vikingler'in, Danlar'ın ve Varyag-Ruslar'ın ilk tercihleri çoğunlukla gemilerini de yüzdürebilecekleri nehir ve deniz kenarları olmuştu. Örneğin Varyag-Ruslar ilk knezleri Rürük döneminde Volhov nehri kıyısında bulunan şehirlerden önce Ladoga'ya hemen sonrasında da Novgorod'a yerleşmişlerdi. Daha sonrasında Knez Oleg döneminde Dinyeper nehri kıyısındaki Kiev şehrini merkez edinmişlerdi³⁴³. Tüm bu kavimler olağanüstü durumlar haricinde geleneksel yaşam biçimlerini destekleyen coğrafyalarda kalmaya veya buralardan çok da uzaklaşmamaya büyük özen göstermişlerdi. Buna dair en güzel misal *Orhun Yazıtları*'nda bulunmaktadır. Gök-Türk Kağanı Bilge (717-734), kardeşi Kül Tigin adına diktirdiği kitabede pek çok bölgeye akınlar yaptığını, oralara gittiğini fakat *Ötüken*'den (𐰉𐰺𐰽:𐰺𐰋𐰏/Ötüken Yış)³⁴⁴ daha iyi bir yer olmadığını, il tutulacak yerin burası olduğunu ifade eder. Sonrasındaysa Türk kavmini buradan başka yerlere giderlerse ölecekleri yani yok olacakları, burada kaldıkları müddetçe de bir sıkıntı olmayacağı şeklinde uyarır³⁴⁵. Buradaki geleneksel yaşam bölgelerini terk etmeleri hâlinde ilkin kültürel sonra da etnik asimilasyona uğrayacakları yönünde yapılan uyarının önemi mevzubahis durumun bizzat savaşçı kavimlerin kendileri

---

takip ederler". Bkz. *Kök Tengri'nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)*, İstanbul 2013, s. 30.

³⁴¹ Bozkır kavimlerinin göçerliğine dair bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, İstanbul 2000¹⁹, s. 32-35; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 37.

³⁴² Bununla birlikte Türkler ve coğrafyalarının kendileri üzerindeki etkisine dair en orijinal tespitler Câhiz tarafından yapılmıştır. Bunlar için bkz. Ramazan Şeşen, "Eski Arablar'a Göre Türkler", *TM*, XV (1968), s. 33-34.

³⁴³ Tüm bunlar için bkz. *Letopis Nestora*, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903, s. 8, 10-11; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 59-61; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 10-11, 13; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87-88.

³⁴⁴ *Ötüken* veya *Ötüken Yış* hakkındaki tartışmalar için bkz. Erhan Aydın, "Ötüken Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler", *Turkish Studies*, II/4 (2007), s. 1262-1270.

³⁴⁵ *Kül Tigin Yazıtı*, Güney 4-8, bkz. Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, İstanbul 1970, s. 1-2, 49-50, 136-137.

tarafından tarihe bir not olarak düşülmesinden kaynaklanmaktadır. Bu nedenle de konumuz açısından sahip olduğu değer tartışılmazdır.

Resim 2: Gemileriyle Sefere Giden Varyag-Ruslar

Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı'nın köle müstahsili savaşçı kavimlerinin ayrılmayı tercih etmedikleri coğrafyaları için Daniel Pipes'in Abbâsî Devleti'nin memlûklarının kökenlerine dair kullandığı tabir ve mantık oldukça açıklayıcıdır. Daniel Pipes, memlûkların getirildiği bölgeleri tanımlamak için ikame ettiği -aslında coğrafi bir terim olan- *marginal area* ile genel olarak bozkırlar, çöller, dağlık alanlar ve ormanlık bölgeleri kastetmişti³⁴⁶. Onun bu tabiri kullanmasındaki kasıt mevzubahis türden bölgelerin iklim ve coğrafya açısından sergiledikleri sıra dışı özelliklerin, sakini olan kavimlere sosyoekonomik ve sosyokültürel açılardan yaptığı sınırlamaydı³⁴⁷. Daniel Pipes'in de dikkat çektiği üzere coğrafyalarının toplumların ekonomileri üzerinde yaptığı tesir öylesine karşı konulamazdır ki burada bir seçimden ziyade dayatmacı bir zorundalıktan bahsedilmesini de gerekli kılar. Bu

³⁴⁶ Bunun karşıtı veya tamamlayıcısı olarak da *government area* tabirini kullanır. Ayrıca Daniel Pipes tarafından nasıl teorilendirildiği için bkz. *Slave Soldiers and Islam*, s. 75-81.

³⁴⁷ Yine neden bu türden bölge insanların özellikle memlûk olmaları amacıyla seçildiğine dair ayrıca bkz. Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, s. 197.

zorundalık farklı iktisadî sistemlerin üyelerinin (çiftçi, avcı-toplayıcı, çoban, göçebe vs.) diğerlerini -aralarında etnik aidiyetin bulunması hâlinde bile- sürekli olarak küçümsemeleriyle³⁴⁸ de içselleştirilir. Bu durum savaşçı kavimlerin kültürlerinin veya geleneklerinin bir parçası olduktan sonra da her ne kadar zor ve ağır şartlar altında olsalar da yaşam biçimlerini değiştirmek konusunda çok da hevesli davranmamalarıyla sonuçlanmıştır³⁴⁹. Buradaki kültürel muhafazakârlık çok kolay değiştirilebilen bir durum olmadığı gibi bunun gerçekleştirilebilmesi için de ilgili toplumun çok olağan dışı dönemler veya durumların içerisinde bulunmaları gerekirdi.

Sayıdığımız etkileri yaratacak coğrafyaların karakteristik olanları arasında Avrasya'nın acımasız bozkırları ve çölleri, kuzeyin tundra ve tayga kuşakları elbette ilk akla gelenlerdir. Tüm bu coğrafyaların en önemli ortak noktaları, daha ileri teknolojilerin geliştirilmesine kadar sakinlerine yaşam tarzlarını ve geçimlik ekonomilerini değiştirmek hususunda çok fazla seçenek sunmamış olmalarıdır. Bundan dolayıdır ki buralardaki kavimler aradan yüzyıllar geçse de ya da bu coğrafyadaki kavimler tamamen değişse de medenî toplumlar tarafından aslında değişen bir şey olmadığını gösterircesine hep aynı isimlerle anılmaya devam edilmişlerdir. Örneğin VIII. yüzyılın başlarında kaleme alındığı düşünülen Latince coğrafya eseri *Cosmographia*'da³⁵⁰ gecenin altıncı saati hâlâ *İskit Ülkesi*, yedinci saatiyse *Sarmat Ülkesi* olarak geçmekteydi. İlave olarak eserde, o coğrafyalarda yaşayan Slavlar'ın da İskitler'le aynı kökenden oldukları bilhassa

³⁴⁸ Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik*, çev. Ülker İnce, Ankara 2002³, s. 141. Cengizî siyasi yapılardan Çağatay Hanlığı tarihinde bu ötekileştirmeye dair tipik bir örnek bulunmaktadır. Çağatay Hanlığı, Tarmaşirin Han'ın (1326-1335) öldürülmesinden sonra ikiye bölünmüştü. Doğuda kalarak Cengiz Yasası'na bağlılıklarını devam ettiren Moğollar diğerleri tarafından *çete* (haydut); batıda kalan ve Emîr Timur'u da çıkaracak olan kültüre sahip olanlarsa diğerleri tarafından *karaunas* (melez) olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bkz. Hayrunnisa Alan, *Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurular (1360-1506)*, İstanbul 2007, s. 19-20.

³⁴⁹ Ahmet Taşağıl, bunu genel olarak Türk halklarından geleneksel yaşam biçimlerini değiştirenlerin yanında kendi geleneksel yaşam çevrelerinde kalmaya devam edenler için: "*Ama çoğunluk zor yaşamı daha çok sevdiler*" diyerek ifade eder. Bkz. *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 37. Ayrıca Mustafa Fayda'nın benzer durumdaki Bedevîler için söylediklerine de bkz. "Bedevî", *DİA*, V, 312.

³⁵⁰ Bkz. Alexander P. Kazhdan, "Cosmographer of Ravenna", *ODB*, I, 536-537.

vurgulanmaktadır³⁵¹. Benzeri bir biçimde en önemli Müslüman coğrafyacılarının başında gelen Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (ö. 232/847), *Burcân topraklarını* (<Arzû Burcân/ارض برجان) yani Tuna Bulgarları'nın³⁵² topraklarını *Sarmat beldeleri* (<Bilâdü Sermâtiye/سرماطيه بلاد) olarak anmaktadır³⁵³. Yine Bizans İmparatorluğu'nun XI. yüzyıldaki en önemli entelektüel simalarından Mikhael Psellos³⁵⁴ (ö. 1081 [?]) da eserinde Slavlar'dan bahsederken hâlâ İskit tanımlamasını kullanmaya devam ediyordu³⁵⁵.

Sıkça savaşı kavim ortaya çıkararı³⁵⁶ sıradışı coğrafyalarda hâkim sert iklim ve doğa koşullarının kolayca tahmin edileceği üzere bölge halklarının geçimlik ekonomileri üzerinde ciddi manada olumsuz bir etkisi bulunuyordu. Hatta Ahmet Taşağıl'ın özellikle de Avrasya bozkırları hakkında söylediği gibi, *bu tür coğrafyalarda hayatta kalmak bile bir başarıydı*³⁵⁷ demek hiç de abartılı olmaz. Bu durum da doğal olarak pek çok modern araştırmacıyı söz konusu kavimlerin savaşı karakterlerinin böylesine belirginleşmesinde üzerinde yaşadıkları coğrafyaların da bir payının bulunmuş olabileceği düşüncesine sevketmiştir³⁵⁸. Hepsinin sıra dışı iklim ve coğrafyalar olmalarının yanında ortak bir diğer özellikleri de tarım yapabilme

³⁵¹ “Sexta ut hora noctis Scytharum est patria, unde Sclavinorum exorta est prosapia... Setima ut hora noctis Sarmatum est patria...”. Bkz. *Ravennatis Anonymi Cosmographia*, ed. Moritz Eduard Pinder – Gustav Parthey, Berolini 1860, s. 28-29.

³⁵² İslâm kaynaklarında Tuna Bulgarları'nın *Burcân* şeklinde de adlandırılmasına dair bkz. Şan, “Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)”, s. 51-57.

³⁵³ Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî, *Kitâbü'l-Cografya*, ed. Hans von Mzik, Leipzig 1926, s. 105. Hârizmî genel olarak Klaudios Ptolemaios'u (ö. 170) takip ettiği için haberdeki Sarmatlar da Ptolemaios'un eserinden alınmıştır. Ptolemaios'un eserinde bahsettiği Avrupa'daki Sarmatlar için bkz. *Geographia*, I, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843, s. 167-174. Ptolemaios (Müslümanlarca Batlamyus) ile Hârizmî'nin eserleri arasındaki münasebet için bkz. Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, s. 96-97; Kraçkovskiy, *Arabskaya Geografiçeskaya Literatura*, s. 94-96; İhsan Fazlıoğlu, “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”, *DİA*, XVI, 227.

³⁵⁴ Mikhael Psellos için bkz. Alexander P. Kazhdan, “Psellos, Michael”, *ODB*, III, 1754-1755.

³⁵⁵ Psellos, *Khronographia*, İng. çev. E. R. A. Sewter, Türk. çev. Işın Demirkent, *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı*, Ankara 1992, s. 77-78.

³⁵⁶ Omeljan Pritsak'ın aktardığına göre, benzeri bir tabir olan *vagina nationum*, VI. yüzyılın önemli Got tarihçilerinden Jordanes'e aittir. Bkz. “Rusların Kökeni”, s. 49.

³⁵⁷ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 29.

³⁵⁸ Durum Macar Türkolog István Vásary tarafından Türk kavimleri için oldukça iyi bir şekilde özetlenmiştir. Bkz. *Eski İç Asya'nın Tarihi*, çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007, s. 29-30. Bedeviler odaklı benzer analizler için bkz. ed-Dûrî, *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 63-64; Fayda, “Bedevî”, s. 313.

imkânlarının ciddi manada sınırlı veya hiç bulunmadığı bölgeler³⁵⁹ olarak sakinleri olan kavimlere geçimlik ekonomileri için sunmadıkları -başta ziraat olmak üzere- temel maddelere erişim konusunda tarımcı ve tüccar topluluklarla ister barışçıl isterse de hasmane bir tavırla yoğun bir etkileşime girmeye zorlamalarıydı³⁶⁰. Fakat İdil Bulgarları örneğinde de olduğu gibi uygun coğrafyalara yerleşildiği zaman tarımın yapıldığına tesadüf edilmekle³⁶¹ birlikte Aleksandr Yu. Yakubovskiy'in de belirttiği gibi ziraatle uğraşmak onların köle istihsâliyle de uğraşmalarına engel olmamıştı³⁶². Bu coğrafyaların halklarının da söz konusu türden ürünlere ulaşmaya yönelik olarak kullandıkları yöntemin çoğunlukla akınlar³⁶³ olduğunu söylemek mümkünken ticaret de en az akınlar kadar önemli hatta hayatî bir rol oynamaktaydı³⁶⁴. Üçüncü Bölüm'de daha detaylı bir şekilde üzerinde duracağımız üzere dârüislâmın ticaret yaptığı bölgeler çoğunlukla bu türden coğrafyalardır. Wolfram Eberhard'a göreyse yerleşik toplumun çok rahatça yönlendirebildiği bu

³⁵⁹ Buna dair bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 33.

³⁶⁰ Philip D. Curtin'in bu zorundallığı, tam da bizim kastettiğimiz şekliyle, ekolojik sınırlar çerçevesinde tanımlaması için bkz. *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, çev. Şaban Bıyıklı, İstanbul 2008, s. 20-21. Ayrıca bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 6; Richard N. Frye, *Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası*, çev. Füsün Tayanç – Tunç Tayanç, İstanbul 2009², s. 87; Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010, s. 275.

³⁶¹ İbn Rüste, İdil Bulgarları'nın tarımla uğraştıklarını ve buğday, arpa, darı vb. hububatı ettiklerini bildirmiştir. Bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37. İdil Bulgarları'na ait arkeolojik buluntular arasında tarım aletlerinin de bulunmuş olduğunu hatırlatmakta fayda var. Bunlara dair bkz. Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 2003⁵, s. 247-248.

³⁶² Aleksandr Yu. Yakubovskiy, "Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair", *Ülkü*, XII/72 (1939), s. 508. Örneğin yine İdil Bulgarları, Burtaslar'a karşı akınlar düzenliyorlar ve bu akınlarında da *onlardan esirler alıyorlardı* (يَسْتُونَهُمْ). Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37.

³⁶³ Câhiz'in konu hakkında aktardıkları için bkz. *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 86-87. Ayrıca bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, çev. Hasan Eren, Ankara 2006, s. 2-3; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 46-47; Sören Stark, "Hükümdarlık Topraklarında Sanat: Bizans, İran ve Çin Arasında Kalan Türklere Ait Yerleşim Bölgelerinde Lüks Malların Birikimi ve Üretimi (Yakl. 550-750)", *Ötüken'den İstanbul'a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) (3-5 Aralık 2010 İstanbul) Bildiriler*, İstanbul 2011, s. 53.

³⁶⁴ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 255; Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 60; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 7-8; Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2009, s. 170; Yuriy F. Buryakov, "Eski ve Ortaçağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri", çev. Alesker Aleskerov, *Türkler*, III, Ankara 2002, s. 237.

süreçte diğerlerinin sürekli bir mağduriyeti söz konusuydu ve aslında yaptıkları yağma ve akınlar da mağduriyetlerine gösterdikleri reaksiyonlardan ibaretti³⁶⁵.

Akınların görece daha ön planda olmasında barışçıl ticarî faaliyetlerin bu kavimlerin asimilasyonu ile neticelenmesi gibi ciddi bir tehlikeyi de barındırmış olmasının payı olduğunu da düşünebiliriz. Böylesine bir zorundalık karşısında savaşçı kavimlerin ve devletlerin yöneticileri, Peter B. Golden'in de belirttiği gibi, yerleşik toplumun ürünlerinin ve yaşam standartlarının cazibesi karşısında halklarını uyarmak ve buna karşı tedbirler almak zorunda kalmışlardı³⁶⁶. *Orhun Yazıtları*'nda buna dair olarak aktarılan uyarıları da bulmak mümkündür. Ötüken'i terk etmemeleri konusunda halkına telkinde bulunan Bilge Kagan, Ötüken'den ayrılmadan da Tabgaç (𐰉𐰺𐰽𐰸) yani Çinliler'le anlaşacağını; altını, gümüşü, ipekli kumaşları sıkıntısızca verdiklerini ve bu nedenle de sözü tatlı, ipeklisi yumuşak Tabgaç kavmine aldanıp onların yakınına yerleşmemeleri gerektiğini söyler. Bunun yerine de Ötüken'den kervan göndermelerinin de yeterli olacağını vurgular³⁶⁷. Bu uyarının barındırdığı bir diğer mühim ayrıntı Tabgaç olarak isimlendirilen Çin Devleti'nin kökenlerinin de tıpkı Gök-Türkler gibi bozkırlı Türkler'e dayanmasıdır. Hunlar'ın Çin'de kurdukları Tabgaç Devleti zamanla bozkıra ait özelliklerini yitirerek Çinleşmişti³⁶⁸. Yani uyarıda bu husus vurgulanmasa da ne derece gerçekçi temellere dayandığı anlaşılmaktadır.

Nihayetinde her iki yönetime de başvurularından dolayı araştırmacılar bu kavimleri *akıncı-tüccar* veya *savaşçı-tüccar* şeklinde de tanımlamaktadırlar³⁶⁹. Bunların akıncı ve tüccar özelliklerini tam ve kesin hatlarla birbirinden ayırmak veya

³⁶⁵ Wolfram Eberhard, "Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci", çev. Osman Gazi Özgüdenli, *TKİD*, 18 (2008), s. 5.

³⁶⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 8-9.

³⁶⁷ *Kül Tigin Yazıtı*, Güney 4-8, bkz. Ergin, *Orhun Âbideleri*, s. 1-2, 49-50, 136-137.

³⁶⁸ Tabgaçlar için bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 119-122; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 90-93; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 58-61.

³⁶⁹ Her iki tanımlama Erik I. Bromberg tarafından Vikingler için formüle edilmiştir. Bkz. "Wales and the Medieval Slave Trade", *Speculum*, XVII/2 (1942), s. 263-264. Bunu krş. Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 29. Bunu yine kuzey kavimleri odaklı teorilendiren asıl kişiye Henri Pirenne'dir. Bkz. *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 31-32. Ayrıca bkz. Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Ankara 1999⁴, s. 15.

ne derece tüccar ve de ne derece akıncı olduklarını kestirebilmekse çok mümkün gözüküyor³⁷⁰. Örneğin İbn Hurdâzbih'in rotalarına dair bilgi verdiği tüccar *Rûslar*'ın³⁷¹ sadece ticaretle uğraşmış oldukları oldukça şüphelidir. Zaten ticaretin kendileri için hayatî derecede önemli olmasından dolayı da savaşçı kavimlerin birçoğu -örneğin Hazarlar, Varyag-Ruslar, Bulgarlar, Uygurlar, Oğuzlar ve Macarlar gibi diğerleri- uygun coğrafyalara yerleşerek zaman içerisinde önemli ticaret merkezlerine de sahip araçlara dönüşüvermişlerdir³⁷². Kaynaklarımızın ittifakla bildirdiklerine göre mevzubahis aracılık elbette savaşçı kavimlerin hâkim oldukları bölgelerden geçen ticaret yollarının denetimini ve korumasını üstlenmelerini de kapsayan bir tür ticaret ve tüccar hamiliğinden ibaretti³⁷³. Bu ticarî ilişkilerde coğrafyalarının en değerli ihraç maddeleri arasında bulunan her türden hayvansal ürüne, değerli hayvan kürklerine ve derilerine, bala, balmumuna, canlı hayvanlara ve bunların etine, değerli madenlere yerleşik komşuları tarafından oldukça yoğun bir ilgi gösterilmekteydi. Fakat en az bunlar kadar değerli bir diğer ürünleriyse özellikle medenî dünyanın beğenisine ve hizmetine sundukları kölelerdi.

Savaşçı kavimlerin sıradışı coğrafyalarının kendilerine çıkardığı zorluklarla ve yoksunluklarla baş edebilmek adına gösterdikleri ve nihayetinde savaşçı karakterlerinin pekişmesine yardımcı olan hayatî reflekslerin en önemlisi çeşitli vasıtalarla amfibi birlikler hüviyetini kazanmış olmalarıydı. Örneğin kavimlerden bozkır coğrafyasında yaşayanlar sahip oldukları atlar ve bu atları kullanma becerileriyle düşmanları karşısında kendilerine bariz bir üstünlük sağlamışlardı. Özellikle Türk kavimlerinin atları üzerinden tanımlanmasına dair bazı örnekler oldukça vecizdir. İbnü'l-Fakîh'in Abbâsî vezirlerinden Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'den (ö. 190/805) naklettiğine göre Yahyâ, dünya üzerinde sadece beş hükümdar bulunduğunu ifade etmiş ve bunlardan biri olan Türk Hükümdarı'nı da

³⁷⁰ Bu türden kavimlerin her iki yolu, yani hem akınları hem de ticareti, tercih etmelerine veya buna mecbur kalmalarına dair bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 68; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 30-33.

³⁷¹ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 154.

³⁷² Örnek olarak Ahmet Zeki Velidî Togan'ın 840 yılı sonrası Uygurlar'ına dair tespitleri için bkz. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul 1981³, s. 99.

³⁷³ Misalen bkz. Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 144, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48.

melikü'd-devâb (ملك الدواب), yani binek hayvanlarına -özellikle de atlara- hâkim olan hükümdar, diye nitelemiştir³⁷⁴. Câhiz ise Türkler ve atları arasında adeta bir simbiyozisten bahseder:

“Türk’ün ömrünün günlerini toplasan atı üzerinde geçen günlerin yer üzerinde oturarak geçirdiği günlerden daha çok olduğunu görürsün. Türk, kısraklarınının aygrına biner; akın yapmak, yolculuk etmek ve avlanmak için veya herhangi bir maksatla yurdundan çıkarsa kısrağı ve tayları onu takip eder. İnsan avlamazsa hayvan avlar. Buna da imkân bulamayıp yiyeceğe muhtaç olursa hayvanlarından birinin kanını emer. Susuz kalırsa kısraklarından birini sağar. Altındaki hayvanı dinlendirmek isterse yere inmeden diğerine biner”³⁷⁵.

Atların bu manada Müslümanlar nezdinde de büyük önemi bulunduğunu belirtmek ilginç olacaktır. Örneğin *Kur’ân*’da Müslümanlara düşmanları karşısında güçlerinin yettiği kadar savaş atı hazırlamaları emredilmektedir³⁷⁶. Bununla birlikte İslâm hukukuna göre de atlı gazilere, yaya gazilere verilen 1 sehîm (hisse) yerine ikisi atı için olmak üzere toplamda 3 sehîm verilmesi uygundur³⁷⁷.

Ağırlıklı olarak Avrupa’nın kuzeyinde meskûn denizciler³⁷⁸ olan Vikingler, Danlar ve Varyag-Ruslar gibi diğerleriyle, Türk kavimlerinin atlarıyla yaptıklarına benzer biçimde, sahip oldukları hafif ve süratli gemileri sayesinde hem denizler hem de nehirler üzerinden mesafe tanımaksızın akınlar düzenlemekteydiler³⁷⁹.

³⁷⁴ Rivayetteki diğer hükümdarlarsa Çin, Arap, Hint ve Bizans hükümdarlarıdır. Bkz. İbnü’l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 183.

³⁷⁵ Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 84.

³⁷⁶ el-Enfâl 8/60. Ayrıca Âdiyât Sûresi’nin ilk âyetlerinde atlar üzerine yemin edildiğini de hatırlatabiliriz. Bkz. el-Âdiyât 100/1-6. Yine savaş hazırlığı olarak at beslenmesiyle ilgili Mâverdî’nin aktardığı hadis ve yorumlar için bkz. *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 89.

³⁷⁷ Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 48-49. Fakat Macid Hadduri’nin de belirttiğine göre bazı mezhepler, bu sehîmi atlara insanlardan fazla pay verilemeyeceği gerekçesiyle 3 değil 2 olarak kabul etmişlerdir. Bkz. *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 127-128. Ayrıca bkz. Mâverdî, *el-Ahkâmü's-sultâniyye*, s. 267-268; Debûsî, *Te'sîsü'n-nazar*, s. 246.

³⁷⁸ Omeljan Pritsak, bunlara *nehir veya deniz göçebeleri* demektedir. Bkz. “Rusların Kökeni”, s. 65.

³⁷⁹ Bu kavimlerden *Ruslar*’ın akınlarını gemileriyle ve ne şekilde yaptıklarına dair misaller için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 129; Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab*, I, 145-147; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 55; *Letopis Nestora*, s. 9, 14, 16; *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, ed. A.

Konstantinos Porphyrogenetos'un ifadesine nazaran bu gemiler hafif oldukları için nehirler arasında geçiş yapılmak istenildiğinde omuzlarda gayet kolay bir biçimde taşınabilmekteydi³⁸⁰. Böylelikle de mevzubahis gemici kavimler de binekleri olmadan hızlı ve uzak mesafeli akınları için gerekli mobilizasyonu sağlamış oluyorlardı³⁸¹.

Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı hakkında altı çizilmesi gereken bir diğer önemli ayrıntı hem kölelerin hem de bu kölelerin müstahsillerinin çok büyük oranda bu kuşağın bir parçası olmuş olduklarıdır. Dönemin Avrasya'daki savaşçı- müstahsil kavimlerinin pek çoğu birbirleriyle de sürekli bir mücadele hâlinde olmalarından dolayı aynı zamanda bu kuşağın kölelerini de oluşturmaktaydılar. Yani bu kavimler yeri geldiğinde müstahsil yeri geldiğinde de köleydiler. Avrasya dâhilindeki kavimlerden Varyag-Ruslar gibi bazıları mütemediyen müstahsil konumundayken; Slavlar gibi bazıları da mütemediyen köleydiler. Türkler gibi diğer bazılarıysa hem müstahsil hem de köle konumundaydılar.

Bunların sosyal yapılarına baktığımızda savaşçı kavimlerin üyelerinin haricinde kalan köleler, Slavlar gibi genel olarak siyasî teşekkül oluşturamamış ve dağınık bir biçimde yaşayan kavimlerden istihşâl edilirdiler. Bunlar savaşçı kavimlere çoğu zaman boyun eğmiş ve en temel görevleri kendilerine yüklenen harâcı aksatmadan ödemek olan uysal tebaalar olarak da tanımlanabilir. *Povest Vremennih Let'*e göre öncesinde Hazarlar'a harâc ödemekle mükellef kılınmış bölgenin otokton halklar, Varyag-Ruslar'ın güneye iniş süreçlerinde bu sefer de

---

N. Nasonov – M. N. Tihomirov, Moskva – Leningrad 1950, s. 107-110; *Pskovskaya Letopis*, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837, s. 2. Yine denizci kavimlerden Danlar'ın Britanya ve İrlanda'ya gemileriyle düzenledikleri akınlar için bkz. Henricus Huntendinensis, *Historia Anglorum*, İng. çev. Thomas Forester, *The Chronicle of Henry of Huntingdon*, London 1853, s. 138; Fabius Ethelwerdus, *Chronicon*, İng. çev. John Allen Giles, *Old English Chronicles*, London 1906, s. 21-22; *Flores Historiarum*, I, İng. çev. Charles Duke Yonge, *The Flowers of History*, London 1853, s. 447-448. Frederick I. Kaplan'a göre, Varyag-Ruslar'ın Doğu Avrupa'da hâkimiyeti Hazarlar'dan alabilmelerinin nedeni de bu gemileriydi. Bkz. "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", *ASEER*, XIII/1 (1954), s. 3.

³⁸⁰ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 50-51.

³⁸¹ Bozkırım atlarının ve nehir veya denizlerin gemilerinin yanında bir de Bedevîler'le özdeşleşmiş develer de bu mobilizasyona örnek olarak zikredilebilir. Fakat Mustafa Fayda'nın belirttiğine göre, Bedevîler de ani baskınlarında tıpkı Türkler gibi atlarını kullanmaktaydılar. Bkz. "Bedevî", s. 312.

Varyag-Ruslar'a aynı şekilde harâc ödemek zorunda bırakılmışlardı³⁸². Harâca bağlanmayanlarsa aşağıda göreceğimiz gibi, Varyag- Ruslar'ın akınlarının hedefi olmuşlar ve kendilerinden esirler alınmıştır. Yani savaşçı kavimlerin uyruğu olmayan

Harita 4: Avrasya'nın Kavimleri

diğerleri kölelerin elde edileceği potansiyel halkları meydana getirmişlerdi. Bir diğer önemli köle grubuysa merkezî yapıya sahip devletlerin tebaaları olan halktan elde edilenlerdi. Örneğin Bizans'a bağlı Balkanlar'daki halk kitlelerinin durumu çoğunlukla buydu. Bu halk kitleleri, tıpkı X. yüzyılda Macarlar'ın Balkanlar'da yaptıkları gibi³⁸³, imparatorluğun sınırlarından içeri girerek yağma ve talanda bulunan savaşçı kavimler karşısında merkezin desteğinin her zaman için yeterli olmaması nedeniyle neredeyse tamamen korumasızdılar. Hatta aşağıda göreceğimiz gibi zaman zaman Bizans başkenti dahi bu türden akınlara maruz kalmıştı. Bunların akınlarının büyük bir çoğunluğuyysa Bizans başkentini ele geçirmek için değil;

³⁸² Bkz. *Letopis Nestora*, s. 11; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 61; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 13-14; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87, 89.

³⁸³ Bkz. İbn Rüste, *el-A 'lâku'n-nefise*, s. 127; *Letopis Nestora*, 23; Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 220, 223, 231.

savaşçı kavimlerin onun zenginliğinden ve ihtişamından faydalanmaya çalışmalarından yapılmaktaydı.

Avrasya dâhilinde savaşçı kavimlerin akınlarının hedefinde bulunmuş bazı bölgeler, köle istihşâli açısından daha fazla önem kesbetmiş gibi gözükmektedirler. Tezimizin odaklandığı dönemde Avrasya dâhilinde “köle veya insan deposu” olarak tavsif etmenin mümkün olduğu biri Avrupa’ya biri de Asya’ya ait iki geniş coğrafya ön plana çıkmaktadır³⁸⁴. Mevzubahis coğrafyalardan Avrupa’ya ait olanı Müslüman coğrafya yazımında genellikle *Bilâdü’s-Sakālibe* (بلاد الصقالبة)³⁸⁵ şeklinde anılan Doğu ve Orta Avrupa, Balkanlar, Karadeniz’in kuzeyindeki sahayı havi oldukça geniş olduğu anlaşılan coğrafyaydı. Yine Türkler’in yoğun olarak yaşadıkları coğrafyalar yani *Bilâdü’l-Etrâk* (بلاد الاتراك) veya *Türkistân* (تُرْكِسْتَان)³⁸⁶ da Türkler’in birbirleri üzerine yağma akınları yaparak³⁸⁷ köle olarak satacakları esirlerini elde ettikleri bölgeler olmasından dolayı *Köle İstihşâl Kuşağı* içerisinde yer almaktaydılar.

Avrupa’nın çok büyük bir kısmını havi *Bilâdü’s-Sakālibe*’den istihşâl edilerek Müslüman diyarlarına sevk edilen kölelerin büyük bir kısmını Bizans kaynakları tarafından *Sklavenoi* (Σκλαβηνοί)³⁸⁸, İslâm kaynakları tarafından da *Sakālibe* (صقالبة)³⁸⁹ olarak tanımlanan geniş halk kitleleri oluşturmaktaydı. Omeljan Pritsak’ın belirttiği gibi *Sakālibe* etnonimi, Arap kültür çevresinde ilk zamanlar sadece Slav

³⁸⁴ Tirmak içinde kullandığımız tabirleri ihdas eden ve yine mevzubahis depolara -ki bunlar *Bilâdü’s-Sûdân*, *Bilâdü’l-Etrâk* ve *Bilâdü’s-Sakālibe* idi- işaret eden Maurice Lombart’tır. Bkz. *İslâmın Altın Çağı*, s. 265-266.

³⁸⁵ Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafya literatüründe tanımlanan *Bilâdü’s-Sakālibe* için derli toplu bir özet için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, III, 416.

³⁸⁶ *Türkistân* için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, II, 23-26.

³⁸⁷ Bu konuda İbnü’l-Fakîh’in aktardıklarına bkz. *Kitâbü’l-Büldân*, s. 643.

³⁸⁸ Bizans ve *Sklavenoi* için bkz. George Ostrogorsky, “Byzantium and South Slavs”, *SEER*, XLII/98 (1963), s. 1-14; Florin Curta “Sklaviniai and Ethnic Adjectives: A Clarification”, *Byzantion Nea Hellás*, 30 (2011), s. 85-98; José Marín Riveros, *La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas*, Valparaíso 2010, s. 21-53, bu eserin tanıtımı için ayrıca bkz. Erman Şan, “J. M. Riveros: La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas”, *MJH*, III/1 (2013), s. 283-288.

³⁸⁹ *Sakālibe* için bkz. Peter B. Golden, “Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)”, *EF²*, VIII, 872; Ahmet Taşağıl, “Sakālibe”, *DİA*, XXXVI, 3-4.

Harita 5: Bilâdü's-Sakālibe ve Bilâdü'l-Etrâk

halkları için ‘sarı-başlı köle’ anlamında³⁹⁰ kullanılmış gibi gözükürken; daha sonrasında Doğu ve Orta Avrupa’daki pek çok halka teşmil edilmiştir³⁹¹. Bunun tam olarak manası *Sakālibe* genel ismi altında aslında Avrasya dâhilindeki diğer

³⁹⁰ Pritsak, “Rusların Kökeni”, s. 45. *Sakālibe*’nin Müslümanların görüş açısına girmeleri çok erken dönemlerde -galiba Hz. Peygamber döneminde- gerçekleşmiştir. Çünkü Hz. Peygamber’den nakledilen Nûh peygamberin soyuna dair bazı hadislerde, *Sakālibe*’ye de tesadüf edilmektedir. Örneğin Ebû Hüreyre (ö. 58/678) vasıtasıyla Hz. Peygamber’den nakledilen bir hadiste Yâfes’in çocukları Ye’cûc ve Me’cûc, Türk ve *Sekālibe* (الصقالية) olarak zikredilmektedir. Bu hadis için bkz. İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, LXII, thk. Ebû Said Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut 1998, s. 277-278. Yine aynı isimlerin Yâfes’in çocukları olarak sıralandığı bir diğer rivayet için bkz. İbn Sa’d, *Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr*, I, 26.

³⁹¹ Örneğin İbn Rüste (*el-A'lâku'n-nefise*, s. 116) ve Ebû Ubeyd el-Bekrî (*el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 255), Tuna Bulgarları’ndan bahsederlerken de bunları *Sakālibe*’nin bir kolu olarak zikretmişlerdir. Taberî ise, Tuna Bulgar Çarı Symeon’dan *Melikü's-Sakālibe* (ملك الصقالية) ve *Sâhibü's-Sakālibe* (صاحب الصقالية) yani *Slavlar’ın Meliki* olarak söz eder. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülük*, X, 45. Tuna Bulgarları bir Türk kavmi olmalarına rağmen üzerinde hâkimiyet tesis ettikleri tebaalarının ağırlıklı olarak Slavlar’dan oluşması bu durumun sebebi olarak gösterilebilir. Fakat aynı şekilde, yine bir Türk kavmi olan İdil Bulgarları’nın hanı Âlmış b. Şilki için İbn Fadlân da yine *Melikü's-Sakālibe* (ملك الصقالية) veya *Sâhibü's-Sakālibe* (صاحب الصقالية) unvanlarını kullanmayı tercih etmiştir. Bkz. *er-Rihle*, s. 1-2. Buna dair ayrıca bkz. Semen Rapoport, “Mohammedan Writers on Slavs and Russians”, *SEER*, VIII/22 (1929), s. 83-84. Yine Burtaslar’ın da İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak anılmaları Mihail İ. Artamonov tarafından tartışılmıştır. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 291. Endülüs’teki *Sakālibe* için de aynı durum söz konusudur. Bkz. Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları (Medeniyet Tarihi)*, II, Ankara 1997, s. 8-9. Nihat Yazılıtaş da Fâtımîler’in ordusunda bulunan Avrupalı unsurların genel olarak *Sakālibe* şeklinde anıldıklarını belirtir. Bkz. “Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 196.

kavimlere mensup şahısların da köle olarak İslâm memleketlerine getirilerek istihdâm edildikleridir³⁹². *Sakālibe*'nin daha çok Slavlar'a işaret etmiş olduğu doğrudur. Fakat neredeyse tüm Avrupalı kavimler için kullanılmış olmasından dolayı *Sakālibe* ismiyle İslâm memleketlerine köle olarak getirilen şahısların milliyetlerini sıhhatli bir biçimde tespit etme imkânı maalesef her zaman mümkün olmaz.

Abbâsî memleketinde ve İslâm diyarlarında istihdâm edilen kölelerin elde edildiği en önemli bölgeler, özellikle de memlûk birliklerini oluşturanların ağırlıklı olarak buradan elde edilmesi nedeniyle, belki de Asya kıtasında bulunanlardı. Asya'nın çok büyük bir kısmını hâvi *Bilâdü'l-Etrâk*'tan istihsâl edilerek Müslüman diyarlarına sevk edilen kölelerin ezici çoğunluğunuydu çeşitli Türk kavimlerine mensup köleler oluşturmaktaydılar. Bunun bir yansıması olarak Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni (ö. 682/1283), Türkistân'ın özelliklerinden bahsederek diğer önemli ürünlerine ilaveten *güzel/yakışıklı veya kıymetli köleleri* (الرفيق الروقة) de zikreder³⁹³. *Sakālibe*'nin Doğu ve Orta Avrupa'dan getirilen köleler için genel bir isimlendirme olarak kullanılmasına benzer bir biçimde Türk de Asya'dan getirilen köleler için genel bir isimlendirme olarak kullanılmışa benzemektedir. Yani Ortaçağ İslâm eserlerinde Türk köleleri denilmekle kastedilenin, Türkler tarafından elde edilen köleler mi yoksa Türk olan köleler mi ve hatta Türkler tarafından elde edilen Türk köleler mi olduğu konusu her zaman için çok net değildir. Nihayetinde bilhassa konumuz özelinde hem *Sakālibe* hem de Türk tanımlamalarının etnik bir aidiyet vurgusu taşımakla birlikte daha çok coğrafi temelli tanımlamalar gibi durmaktadırlar.

³⁹² Buna dair bkz. Vladimir İ. Lamanskiy, *O Slavyanah v Maloy Aziy, v Afrike i v İspaniy*, Sankt Peterburg 1859; Clifford Edmund Bosworth, "Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)", *EF*, VIII, 878-879; Mehmet Nadir Özdemir, "Sakālibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/1 (2011), s. 89-107; Dimitri E. Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekove*, Moskva 2002, bu eserin tanıtımı için ayrıca bkz. Erman Şan, "D. E. Mişin: Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekove", *TD*, 52 (2010), s. 203-212.

³⁹³ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848, s. 348, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 149.

2.2. AVRASYA'NIN KÖLE MÜSTAHSİLLERİ VE İSTİHSÂL SÜREÇLERİ

Uluslararası ticaretin mevzusu olacak köleler *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nda temelde birkaç usulle istihsâl edilmekteydiler. Mevzubahis usullerin en önemlisi; savaşlarda, akınlarda ve gazâlarda anveten ele geçirilen ve sonrasında köle olarak satılacak tutsakların istihsâli yani *esareten istihsâl*'di. Bu şekilde ele geçirilmiş kölelerin müstahsilleriyse çok büyük oranda savaşçı kavimler olarak nitelendirdiklerimizdi. Bunun yanında savaşçı kavimlerin haricinde kalan diğerleri de köle olarak satılacak bireyler istihsâl etme adına zahiren daha barışçıl gözükten usullere başvurmaktaydılar. Örneğin *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* halklarının kendi hukukları çerçevesinde hukukî bir müeyyide olarak köle statüsüne düşüp böylelikle de ticaretin mevzusu olabilmekteydiler. Nihayetinde yalnızca esirler değil; borç, kumar, kaçırılma, suç vs. sebeplerden dolayı köleleştirilmiş kişiler³⁹⁴ de ticareten *Köle İstihdâm Kuşağı*'na taşınmışlardı. Fakat kolayca tahmin edilebileceği gibi zikrettiğimiz usuller arasında savaşçı kavimlerin anveten istihsâl ettikleri köleler sayıca en fazla olanlardı ve uluslararası köle ticaretinin asıl mevzusu da bunlardı.

Savaşçı kavimler medenî dünyaya arz edecekleri kölelerini en temelde savaşlarda ve akınlarda elde etmekteydiler. Aslında ticaretin kendileri için hayatî derecede önemli olmasından dolayı savaşların çoğunun da ticaret yollarına veya bunları denetleyen bölgelere hâkim olabilmek adına çıkmış olduğu da iddia edilebilir³⁹⁵. Elbette savaş sebeplerini ticaret gibi sadece ekonomik kaygılarla sınırlandırmak doğru bir yaklaşım olmaz. Ticaretin yanında çağın genel havasına uygun olarak siyasî ve ideolojik muhafazakârlıklar veya ihtiraslar da savaşların diğer sebepleri arasında önemli bir mevkie sahiptiler. Hangi nedenle olursa olsun söz konusu kavimler açısından konuya bakıldığında savaşların kârdan ziyade zararı olduğundan Mihail İ. Artamonov'un da tespit ettiği gibi mecbur kalınmadıkça çok da

³⁹⁴ Ali Abdu'l-Wahid Wafi tarafından verilen listeye bkz. "İslâmiyete Göre Kölelik", s. 208.

³⁹⁵ Örneğin Gülçin Çandarlıoğlu, X. yüzyılda Orta Asya'daki küçük şehir devletlerinin İpek Yolu ticareti için birbirleriyle sürekli mücadele içinde bulduklarını, yolun tamamı üzerine göz dikmiş bulunan Çin'in de 940 yılında Kao Chü-huei'yi Hoten idarecisine göndererek bu yolda bir adım attığını ifade eder. Bkz. "Kao Chü-huei Seyahatnamesi", *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, I, İstanbul 1986, s. 190.

tercih edilen bir durum değildi³⁹⁶. Hatta bu manada István Vásary'nin savaşı barışçıl ticarî faaliyetlerin alternatifi olarak sunması da çok doğru bir yaklaşımdır³⁹⁷.

Köle istihşâlinin gerçekleştirilmesi yönünde en çok uygulanmış usulse, Peter B. Golden tarafından *köle toplama seferleri*³⁹⁸ şeklinde tanımlanan, genel olarak ganimet hedefli yapılmış akınlardı. Uluslararası köle ticaretinin asıl itici gücü olan savaşçı kavimler değerli ganimetleri ve elbette köleleri sağlayacak akınlarını öncelikle ister yerleşik olsun ister olmasın komşuluklarındaki bölge halkların, özellikle de nispeten kolay av görünümündeki daha savunmasız ve korumasız olanların üzerine, yoğunlaştırmışlardı. Bunların akın yaptıkları kavimler arasında yine kendileri gibi savaşçı olan diğerlerinin de bulunduğunu belirtmiştik. Bu açıdan bakıldığında tarihin savaşçı kavimlere yüklediği misyonlardan birinin de ya köle olmak ya da etmek olduğu söylersek hiç de abartmış olmayız. Biraz daha geniş bir perspektif dâhilinde belirtmek gerekirse Ortaçağ'a ait gerçek manada tarihî niteliği olmayan buna mukabil Ortaçağ insanlarının zihin dünyalarının meşguliyetlerini göstermesi bakımından değerli sayılabilecek gerek epik gerekse de romanlar ve hikâyeler gibi edebî metinlerde daima esarete bir göndermenin bulunması da bundan kaynaklanmış olsa gerekir³⁹⁹.

Savaşçı kavimlerin bizi alakadar eden en belirgin ortak özellikleri, miladî VIII. ve X. yüzyıllar arasında hemen nerdeyse tamamının uzak veya yakın bölgelere

³⁹⁶ Bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 458.

³⁹⁷ Bkz. Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 122.

³⁹⁸ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 221.

³⁹⁹ Müslümanların Bizanslılar'la münasebetlerinin yansıdığı edebî eserlerin hepsinin en belirgin teması tahmin edilebileceği gibi esarettir. Bunlar için bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 228-252. Türk tarihinden buna bir misal vermek gerekirse, ilk akla gelecek olan elbette *Oğuz Destanı*'dir. Uzun yüzyıllara dair Türk toplumsal hafızasını temsil eden destanda esaretin, esirliğin Türkler nezdindeki yerini tayin etmek hiç de zor değildir. Buna dair özellikle bkz. Mehmet Kaplan, "Türk Destanında Alp Tipi", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Ankara 2010, s. 207-208. *Oğuz Destanı*'nin çok güzel bir tercümesi Ahmet Zeki Velidi Togan tarafından yapılmıştır (İstanbul 1982). Yine esarete dair vurguya Ortaçağ'ın belki de en önemli roman kahramanlarından Sir Beues of Hamtoun'un hikâyesinde de rastlamak mümkündür. Buna dair bkz. Francis Dvornik, "The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe", *Transactions of the Royal Historical Society*, XXIX (1947), s. 43. Sir Beues of Hamtoun'un hikâyesi için bkz. Eugen Kölbing, *The Romance of Sir Beues of Hamtoun*, London 1885. Son olarak Varyag-Ruslar'ın önemli destanlarından *İgor Bölüğü Destanı*'ndaki esarete dair vurgular için bkz. Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 436-437, 441.

akınlar yapmış ve neticede elde ettikleri esirleri de köle olarak satmış olmalarıdır. Bu kölelerin pek azı istisna olmak üzere neredeyse tamamı döneminin en büyük talep merkezlerinin başında gelmesinden dolayı Abbâsîler ve onlara bağlı diğer Müslüman siyasî yapılar tarafından istihdâm edilmişlerdi. Bu noktadan itibaren üzerine eğileceğimiz husus sosyoekonomik ve sosyocoğrafi sınırlarını belirlediğimiz *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın müstahsillerinin -yani savaştı kavimlerinin- kölelerini nerelerden ve ne şekillerde elde ettiklerinin tespiti. Fakat bu hususta karşılaştığımız güçlüklerden biri, savaştı kavimlerin diğerlerini gerek akınlarda gerekse de savaşlarda esirleştirmelerinin her zaman için kaynaklarımıza yansımamış olmasıdır. Dönemin tarihçilik anlayışına uygun olarak kaydedilmeleri gereken büyük savaşların haricinde sıradan ganimet seferleri maalesef her zaman için kaynaklarımızda yer bulamamışlardır. Tam da bu noktada Ortaçağ Müslüman coğrafya literatürü, *Kaynak Tahlili* kısmında da açıkladığımız üzere, barındırdığı bilgilerin mahiyeti açısından bizler için çok daha fazla önem kazanır.

Kaynaklarımızdan edinebildiğimiz bilgilerin her zaman için yeteri derecede açıklayıcı olmamasından dolayı bundan sonra yapacağımız; Avrasya dâhilinde köle istihsâliyle en çok uğraşmış kavimler olan Varyag-Ruslar'ın, Macarlar'ın ve Türkler'in faaliyette buldukları bölgeleri yani istihsâl bölgelerini tespit etmek olacaktır. Bunu yaparken izleyeceğimiz yöntemse köle istihsâlinin savaştı kavimlerin akınlarının ve savaşlarının doğal sonucu olmasından dolayı her defasında esirleştirmeye özel bir gönderme aramaksızın söz konusu kavimlerin savaştıkları ve akın yaptıkları kavim ve bölgelerin ele aldığımız dönemde kimler ve hangi bölgeler olduğunun tayinini içeren bir analizden ibaret olacaktır.

2.2.1.Köle Müstahsilleri Olarak Varyag-Ruslar ve İstihsâl Süreçlerine Dair

İbn Rüste'nin, bir yere vardıklarında oranın halkını mahvetmeden, namuslarına tecavüz etmeden ve onları esir almadan (يسترقُّهم) dönmediklerini belirttiği⁴⁰⁰ *Rûslar*'ın erken tarihlerinden itibaren köle istihsâliyle de ciddi manada uğraşmış

⁴⁰⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 130, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 40.

oldukları bilinmektedir. Ruslar'ın köle istihşâliyle yoğun bir biçimde uğraştıkları erken tarihlerini tespit edebilmekse gerçekten çok müşkül bir meseledir. Ruslar'dan bahseden Ortaçağ'ın yazılı kaynaklarında bunların faaliyetlerinin VIII. ve X. yüzyıllardaki seyri hakkında aktarılan pek çok bilginin kimi zaman anakronik kimi zaman da epik mahiyette olmasının da bunda çok büyük payı bulunur. İlaveten mevcut bilgilerin tam olarak ne şekilde yorumlanması gerektiği hakkında aradan geçen yaklaşık iki asırlık ilmî münakaşaya rağmen Rus tarihinin erken dönemlerinin yeniden inşası üzerinde hâlâ tam bir mutabakata varıldığı söylemek de maalesef çok zordur⁴⁰¹. Burada erken dönemlerini değerlendireceğimiz savaşçı-müstahsil Ruslar'ı tanımlamak için tercih ettiğimiz Varyag-Rus terimi de ne tamamen İskandinavya'ya ne de tamamen Doğu Avrupa'ya aittir.

Bugün düşündüğümüz manada bir millet olarak Ruslar'ın ortaya çıkışı bizim ele aldığımız zaman aralığında tam olarak gerçekleşmemiştir. Rus milletinin ortaya çıkışı daha sonraki bir dönemde belki de XI. yüzyıla doğru başlayacak Hıristiyanlaşma ve beraberinde gelen Slavlaşma süreçleriyle birlikte söz konusu edilmesi gereken bir durumdur⁴⁰². Bundan dolayı burada bahsedeceğimiz köle müstahsili savaşçı bir kavim olan Varyag-Ruslar, İsveç'teki Vikingler'den bir zümrenin Kuzeydoğu Avrupa'nın otokton halklarıyla karışarak oluşturacakları Rus milletine evrilmelerinden hemen önceki geçiş dönemine ve bazen de biraz daha öncesine aittirler. Geçiş dönemi diye nitelendirdiğimiz zaman aralığına dair haberlerinde *Povest Vremennih Let*'in akabinde Ruslar'ı oluşturacak Slavlar'ı, Fin-

⁴⁰¹ Rus tarihinin bu erken dönemleri hakkında fikir serdetmiş araştırmacıların -zaman zaman ideolojik olarak da yorumlanabilecek- yaklaşımları, genel olarak birbirine rakip iki ekol etrafında değerlendirilmelerine neden olmuştur: Normanistler ve Anti-Normanistler. İsimlerinden de anlaşılacağı gibi, bunlardan ilki Ruslar'ın köken olarak İskandinavyalı olduklarını; diğerleri ise bunun tam tersi olarak Ruslar'ın, Doğu Avrupa'nın otokton halklarından oldukları görüşlerini savunmuşlardır. Buna dair bkz. Nicholas V. Riasanovsky, "The Norman Theory of the Origin of the Russian State", *Russian Review*, XVII/1 (1947), s. 96; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. XIX-XX. Ruslar'ın kökenine dair Peter B. Golden'in düşünceleri ve bu tartışmaların geldiği son nokta için bkz. "Rūs", *EF*², VIII, 618-623.

⁴⁰² Hıristiyanlaşmanın nihayetinde Slavlaşmayla sonuçlanmasının başlıca nedeni, Kiev Knezi I. Vladimir'in (978-1015) Hıristiyanlığı resmen kabul etmesini müteakip dönemde dinî külliyat ihtiyacının yaklaşık bir buçuk asır evvel Kilise Slavcası'yla kaleme alınmış eserlerle karşılanmasıdır. Buna dair bkz. Ayşe Pamir Dietrich, *Eski Rusça Dilbilgisi*, İstanbul 2003, s. 11, 19-28; Emine İnanır, *Rus Edebiyatı İncelemeleri*, İstanbul 2003, s. 1-5; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 29-34.

Ugorlar'ı, İskandinavyalılar'ı ve belki de diğerleri gibi her bir etno-kültürel unsuru açıkça birbirinden ayrı konumlandırması da bunun kanıtıdır⁴⁰³.

İslâm kaynakları açısından bakıldığında da *Rûs* (الروس) ismiyle tanımlananların tam olarak kimler olduğunun net bir şekilde ortaya konulduğunu söylemek zordur. Bu manada Ortaçağ Müslüman coğrafya literatüründe *Rûs* ismiyle bahsedilenlerin kimliklerini doğru bir şekilde tespit edilmesinin Varyag-Ruslar'ın erken tarihlerini anlayabilmek yolunda atılmış çok önemli bir adım olacağı kesindir. Fakat bundan daha da önemlisi tezimizin odaklandığı dönemde *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı* dâhilinde en önemli köle müstahsili savaşçı kavimlerden biri olan Varyag-Ruslar'ı daha net bir şekilde tanımlamamız konusunda da bize çok büyük bir yardımı dokunacaktır.

İstahrî ve İbn Havkal'ın eserlerinde Rus tarihinin erken dönemlerini anlama adına önemli bir pasaj bulunmaktadır. İslâm kaynaklarında *Rûs* tanımlamasıyla kimlerin kastedildiklerini değerlendirmemiz esnasında anahtar vazifesi görebilecek pasajda *Rûs*'un (الروس) üç sınıftan bahsedilir⁴⁰⁴. Burada bahsedilen *Rûs*lar'ın ilk sınıfı *Bulgār*'a (بلغار)⁴⁰⁵ yakın oldukları ve hükümdarlarının da *Kûyâbe* (كُوَيْبَةَ) şehrinde oturduğu ifade edilenlerdir. Kolayca anlaşılacağı gibi burada kastedilen Kiev (Киев) daha doğrusu Kiev Knezliği'dir. Varyag-Ruslar'ın IX. yüzyılın ikinci yarısından beri hâkim oldukları şehir, 882 yılında İsveç kökenli Rurik Hânedanı⁴⁰⁶ tarafından idare edilen Rus Devleti'nin de merkezi yapılmıştır. Pasajda *Rûs*lar'ın ikinci sınıfı olarak sunulan *Salâviyye* (الصَّلَاوِيَّة), aslında Doğu Slavları'ndan, Novgorod (<Novegorod/Новгородъ) çevresinde meskûn Slovenler

⁴⁰³ Buna dair Akdes Nimet Kurat'ın tespitleri için bkz. *Rusya Tarihi*, s. 17.

⁴⁰⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 225-226; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 305.

⁴⁰⁵ Her ne kadar İstahrî ve İbn Havkal, İdil Bulgarları'nın önemli şehri Bulgar'dan bahsediyor gibi gözükseler de yakınlık konusundaki aktardıkları aslında Tuna Bulgarları'yla alakalıdır. Bkz. Anatoliy P. Novoseltsev, "Vostoçniye İstoçniki o Vostoçnih Slavyanah i Rusi VI-IX vv.", *Drevnerusskoye Gosudarstvo i Ego Mejdunarodnoye Znaçeniye*, ed. V. T. Paşuto – L. V. Çerepnina, Moskva 1965, s. 416.

⁴⁰⁶ William Roos, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", *EHR*, VII/26 (1892), s. 210.

(<Sloveni/Словѣни) idiler⁴⁰⁷. Novgorod ise Rürük tarafından 862 yılında kurulan Rus Knezliği'nin merkeziydi. Bu açıdan bakılınca İstahrî'nin pasajında *Salâviyye* olarak zikredilen Slovenler'in, bu devletin kurucuları ve idarecileri olan *Rûslar*'ın bir sınıfı sayılmasında yanlış bir taraf bulunmadığı da görülür. Diğer ikisine nazaran konumuz açısından çok daha özel bir yere sahip *Rûslar*'ın üçüncü ve son sınıfı İstahrî tarafından *Ersâniyye* (الأرثانية) olarak adlandırılanlardı. İstahrî tarafından bunların hükümdarlarının oturduğu şehrin adı da *Ersâ* (أرثا) olarak verilmiştir. *Ersâniyye*'nin kimliğini tespit hususunda tarihçiler tarafından pek çok fikir ileri sürülmesine rağmen henüz nihaî bir sonuca ulaşıldığı söylenemez. Pasajda bahsedilen *Ersâ* şehrinin, araştırmacıların bir kısmının da işaret ettiği gibi, İsveç'te bulunduğu⁴⁰⁸; hatta bunun için en uygun adayın da Mälaren gölündeki bir adada konumlanmış çok önemli Viking dönemi yerleşmesi Birka olduğu düşünülebilir.

Mälaren gölü üzerinde konuşlanmış Birka, Varyag-Ruslar'ın kuzey Avrupa'ya giriş yaptıkları birkaç nokta arasında en çok tercih etmiş oldukları Finlandiya Körfezi'nin⁴⁰⁹ tam karşısında bulunan ve ticarî açıdan da çok önemli bir şehirdi. Hatta araştırmacıların belirttiklerine göre Kuzeydoğu Avrupa'ya giden İskandinavyalılar'ın büyük bir kısmını da yine Mälaren gölü havzasından gidenler oluşturmuştu⁴¹⁰. Ele aldığımız dönem içerisinde Birka'yla Rusya, yani Varyag-

⁴⁰⁷ Bu teşhisler ve teşhis sürecine dair bkz. Omeljan Pritsak, "The Name of the Third Kind of Rus and of Their City", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1-2 (1967), s. 2.

⁴⁰⁸ XIX. yüzyılın başlarından itibaren konuya dair fikir beyan etmiş araştırmacıların, Karadeniz'le İsveç arasında kalan bölgedeki çeşitli halkları *Ersâniyye* ve yine çeşitli şehirleri de *Ersâ* olarak teşhis etmiş oldukları söylenebilir. Anatoliy P. Novoseltsev tarafından *Ersâ* ve *Ersâniyye*'ye dair araştırmacıların görüşleri güzel bir şekilde özetlenmiştir. Bkz. "Vostoçniye İstoçniki o Vostoçnih Slavyanah i Rusi VI-IX vv.", s. 417-418. Yine benzeri bilgilerin yanında bu konuya dair yapılan ilmi tartışmaların da bir özeti Alf Thulin tarafından verilmiştir. Bkz. "The Third Tribe of the Rus", *Slavia Antiqua*, 25 (1978), s. 103-107. Bu eserlerin yanında Omeljan Pritsak'ın çalışmasıyla Peter B. Golden'in çalışmalarına, hem benzeri bilgiler hem de bu iki değerli araştırmacının konu hakkındaki görüşleri için bakılabilir. Bkz. Pritsak, "The Name of the Third Kind of Rus and of Their City", s. 2-3; Peter B. Golden, "The Question of the Rus' Qaghanate", *AEMAE*, 2 (1982), s. 91-97. Alf Thulin'in aktardığına göre Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, Friedrich Westberg, Ahmet Zeki Velidî Togan ve Johannes Kolmodin gibi çok değerli şarkiyatçılar *Ersâ* şehrinin İsveç'te olabileceği yönünde fikir beyan etmişlerdi. Bkz. "The Third Tribe of the Rus", s. 106, 126, 129.

⁴⁰⁹ Bkz. Vilhelm Ludvig Peter Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State*, Oxford – London 1877, s. 78-80.

⁴¹⁰ Araştırmacılar, İsveç'te bulunan XI. yüzyıl öncesine ait runik yazılı kitabelerden yola çıkarak doğruya en çok da Mälaren gölü civarından kişilerin gittiği kanaatine varmışlardır. Bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 80; Charlotte Hedenstierna-Jonson, "Rus",

Ruslar'ın eski ve yeni yurtları, arasında münasebetlerin bulunduğu dair günümüze ulaşmış epeyce arkeolojik buluntu da mevcuttur. Fakat bunlardan daha önemlisi Charlotte Hedenstierna-Jonson, odaklandığımız dönem içerisinde özellikle de Dinyeper ve İtil nehirleri boyunca ortak bir Rus kültürünün hâkim olmaya başladığını bilhassa belirtir. Yine onun tespitine göre Birka da bu ortak Rus kültürünün kuzeydeki halkasını teşkil etmekteydi⁴¹¹. Bu tespitle birlikte Varyag-Ruslar'ın Kuzeydoğu Avrupa'da ilk yerleşim yerleri olan Ladoga (*Staraya Ladoga/Aldeigjuborg*) ve *Rürikovo Gorodişçe* (Novgorod/*Hólmgarðr*) ile Birka arasındaki yapısal benzerliklerden de bahseder⁴¹².

Tüm bunlardan çıkarılması gereken netice İslâm kaynaklarının *Rûslar* demekle Kiev ve Novgorod gibi Doğu Avrupa şehirlerinde kümelenmiş Varyag-Ruslar kadar ve bazen onlardan da fazla İsveç'tekileri de kastetmiş olduklarıdır. Yine İslâm coğrafya literatürünün önde gelen uzmanlarından Ramazan Şeşen'in de kanaati bu yöndedir ve belirttiğine göre genel olarak İslâm coğrafyacıları Vikingler'i *Rûs* şeklinde isimlendirmişlerdi⁴¹³. Tüm bu saptamalar doğrultusunda bundan sonrasında köle müstahsilleri olarak değerlendirilecek Varyag-Ruslar'ı Kiev'e hâkim olacakları IX. yüzyıl ortalarına kadar daha çok İsveç ve Novgorod civarındakiler oluşturmaktaydı. Kiev'e hâkim olmalarını müteakip süreçteyse İsveç ve Novgorod civarındakilere bir de Kievli Varyag-Ruslar'ı eklemek gerekecektir.

İsveç'teki Vikingler veya onlardan bir grup olan Varyag-Ruslar⁴¹⁴, VIII. yüzyıla gelinceye değin *Povest Vremennih Let*'te Varyag Denizi (<More

---

Varangians and Birka Warriors”, *The Martial Society: Aspect of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia*, ed. Lena Holmsquist Olausson – Michael Olausson, Stockholm 2009, s. 161, 168-169.

⁴¹¹ Bkz. Charlotte Hedenstierna-Jonson, “Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka”, *RGZM – Tagungen*, 17 (2009), s. 30-31 vd; Hedenstierna-Jonson, “Rus’, Varangians and Birka Warriors”, s. 168.

⁴¹² Bkz. Hedenstierna-Jonson, “Rus’, Varangians and Birka Warriors”, s. 161.

⁴¹³ Bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 37, dn. 55; Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 39, dn. 70.

⁴¹⁴ Samuel H. Cross, “The Scandinavian Infiltration into Early Russia”, *Speculum*, XXI/4 (1946), s. 511.

Varyaskiy/Море Варяский)⁴¹⁵ diye adlandırılan Baltık denizinin özellikle güney ve doğu sahilleri civarında faaliyette bulunmuşlardı. Yine *Povest Vremennih Let*'te Varyaglar'ın Baltık denizi sahillerinde yaşadıkları ve *Tevrât*'ın Tekvîn bölümüne dayanan bir geleneğe uyularak⁴¹⁶ da Nûh Peygamber'in (<Noy/Ной) oğullarından Sâm'ın (<Sim/Симъ) hissesine düşen topraklara doğru yayıldıkları hikâye edilir⁴¹⁷. Her ne kadar epik bir anlatıma sahip olsa da tarihî bir arka planının⁴¹⁸ da bulunmuş olması muhtemel bu habere uygun bir biçimde William Roos'un da belirttiği gibi o dönemlerde Baltık denizi çevresinde hem Norveçli Vikingler'in hem de Danimarkalı Danlar'ın yağmaları söz konusu olmasına rağmen bu denizlerin asıl hâkimleri İsveçli Vikingler'di⁴¹⁹.

Baltık denizinin doğusunda ve özellikle de Finlandiya Körfezi'nde faaliyetlerini yoğunlaştırmış Varyag-Ruslar'ın en geç VIII. yüzyılda Finlandiya Körfezi'nin hemen doğusundaki Ladoga gölünün güneyinde yerleşmeye

⁴¹⁵ *Varyag Denizi* ve kaynaklarda geçen benzeri diğer ifadelerin değerlendirilmesi için bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 112-114.

⁴¹⁶ Tekvîn 10: 2. İşin aslı bu gelenek, Ortaçağ'da üç büyük semavî dinden birine mensup olan ve tarih yazma geleneğine sahip halkların neredeyse tamamında bulunuyordu. Roma İmparatorluğu döneminde yazılmış bir Yahudi tarihindeki durum için bkz. Flavius Iosephus, *Antiquitates Judaicae*, İng. çev. Henry St. John Thackeray, *Josephus IV: Jewish Antiquities, Books I-IV*, Cambridge – Massachusetts 1961³, s. 59-77. İlk Hıristiyan halklardan biri olan Albanlar arasındaki durum için bkz. Movsēs Khorenats'i, *Hayoc' Patmut' iwn*, s. 27-29. Bizans'taki durum için bkz. Ioannes Malalas, *Khronographia*, İng. çev. Elizabeth Jeffreys – Michael Jeffreys – Roger Scott, *The Chronicle of John Malalas*, Melbourne 1986, s. 4-10. İspanyolca yazılmış ilk genel dünya tarihinde de yine bu gelenek devam ettirilmiştir. Bkz. Alfonso el Sabio, *Primera Crónica General Estoria de España*, I, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906, s. 5-7. Anglo-Sakson tarihlerindeki durum için bkz. *Flores Historiarum*, I, 7-12. Süryanî tarih yazımındaki örnek için bkz. İbnü'l-İbrî, *Makhtebhanūth zabhne*, I, 73-74.

⁴¹⁷ *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 52; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 2.

⁴¹⁸ Ortaçağ'ların Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri arasında da kavimlerin menşei varsayılan ilk ata vasıtasıyla, “İkinci veya Sonraki Âdem” (آدم الأخير) olarak da bilinen, Nûh peygamberin soyuna bağlamak geleneği devam ettirilmiştir. Eğilimin kökeninde şüphesiz *Kur'ân*'ın *Sâffât Sûresi*'ndeki (37/75-77) Nûh Peygamber'e ve soyunun akıbetine dair âyetler bulunur. Bu âyetlerde onun neslinin yeryüzünde kalanlar olduğu söylenmekle birlikte çocukları hakkında bir ayrıntıya girilmez. Müslüman âlimleri *Kur'ân*'da bahsedilmeyen bu bilgileri, gerek Hz. Peygamber'den rivayet edilen hadisler gerekse de *Tevrât*'ın Tekvîn bölümünden istifadeyle ve çok önemli bir ayrıntı olarak kendi dönemlerindeki halkları da listeye ekleyerek yeniden kurgulamışlardır. Örnek olarak bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 218-222. Benzeri içeriğe sahip tüm anlatılarda olduğu gibi, *Povest Vremennih Let*'te de bu şekilde bir yeniden kurgulama söz konusudur.

⁴¹⁹ Roos, “The Swedish Part in the Viking Expeditions”, s. 209-210.

başladıklarına dair bilgilere sahibiz⁴²⁰. Burası Nors sagalarında *Garðariki* yani ‘Şehirler Yeri’ olarak anılan bölgenin de kuzey kısımlarına denk gelmekteydi⁴²¹. Yine en geç VIII. yüzyılın sonları ve IX. yüzyılın başlarında kuzey-güney doğrultusunda uzanan Dinyeper, Don ve İtil nehirleri gibi Doğu Avrupa’nın çok önemli suyollarını kullanarak hem ticareten hem de siyaseten güney yönüne doğru yayılmaya başlamışlardı. Bu yayılmanın bir göstergesi olarak Varyag-Ruslar’ın yine aynı dönemlerde güneyde yani Akdeniz havzası civarında da tarihî simalar olarak belirdiklerini *Annales Bertiniani* haber vermektedir. *Annales Bertiniani*’de 839 yılı olaylarında *Rus Kağanı*’nın (*Rhos... quos rex illorum chacanus*)⁴²² elçilik heyetinin Bizans başkenti Konstantinopolis’e gidişine dair bir bahis bulunur. Bunlar geri dönüş yolları üzerindeki karışıklıklar nedeniyle ülkelerine geri dönememişler ve Bizans İmparatoru Theophilos’un (829-842) kendilerine yardım ve kolaylık sağlanmasını rica ettiği bir mektupla yollarını değiştirerek Ingelheim’daki Frank Kralı Ludovicus Pius’un (ö. 840) sarayına gönderilmişlerdi⁴²³. Bu elçilik heyetinin birincil amacının kölelerin de dâhil olduğu değerli emtiaları için ticarî anlaşmalar yapmak olduğu düşünülebilir. Peter B. Golden’in de belirttiği gibi haberde bahsedilen *Rhoslar*’ın İsveçli olma ihtimalleri ağır basmaktadır⁴²⁴. Çünkü metinde bu *Rhoslar*’ın ülkeleri

⁴²⁰ Cross, “The Scandinavian Infiltration into Early Russia”, s. 505. Charlotte Hedenstierna-Jonson, arkeolojik buluntulara binaen İskandinavyalılar’ın VI. yüzyıl gibi erken bir tarihte buralara ulaşmış olduklarını belirtir. Bkz. “Rus”, Varangians and Birka Warriors”, s. 159.

⁴²¹ *Garðariki* hakkında bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 80; Cross, “The Scandinavian Infiltration into Early Russia”, s. 514; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 15.

⁴²² *Annales Bertiniani*, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883, s. 19. Buradaki *Rhos* yöneticisinin Avrasya bozkırlarına ve özellikle de Türkler’e ait olan *kagan* (Gök-Türk. 𐰽𐰺𐰍) unvanını kullanmış olması, araştırmacıları bunların Hazarlar’la bir bağlantısı bulunmuş olduğu düşüncesine sevk etmiştir. Bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 31; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 470; Constantine Zuckerman, “Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları”, çev. Bülent Keneş, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 486. Yine Douglas Morton Dunlop da aynı fikirdedir ve Joseph Marquart’ın da bu düşüncede olduğunu aktarır. Bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 256. Fakat buradaki asıl mesele, Rus Kağanlığı ve şayet mevcut idiyse nerede bulunmuş olduğu meselesidir. Bu konuyu müstakil bir çalışmada değerlendiren Peter B. Golden, Rus Kağanlığı’nın İtil nehrinin yukarı kısımlarında İtil-Oka Havzası’nda bulunmuş olabileceğini ve ayrıca bunların da yukarıda İstahrî’den alıntıladığımız pasajdaki *Rûslar*’ın üçüncü sınıfı olduğunu düşünmektedir. Tüm bunlar ve konu hakkında tüm tartışmalara dair bkz. “The Question of the Rus’ Qaghanate”, s. 77-97.

⁴²³ *Annales Bertiniani*, s. 19-20, krş. Golden, “The Question of the Rus’ Qaghanate”, s. 81.

⁴²⁴ Golden, “Rûs”, s. 619. Ayrıca bu konuda Vilhelm Ludvig Peter Thomsen’in görüşleri için bkz. *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 41-44. Mihail İ. Artamonov’a göreyse bunlar Orta Dinyeper Slavları’ydı. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 469.

olarak zikredilen *Sueonia* bilindiği gibi o dönemlerde İsveç'e verilen isimdi⁴²⁵. Ramazan Şeşen'e göre İbn Rüste'nin ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin eserlerindeki *Rûslar*'a dair olan ve birazdan göreceğimiz kısımlar da yine İskandinavya'yla ilgilidirler⁴²⁶. Hatta İbn Rüste'yle Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin de tıpkı *Annales Bertiniani*'deki *Rhos chacanus* ile tamamen aynı manaya gelen bir *Hâkânü Rûs*'tan (خاقان رُوس) bahsetmeleri de bu ihtimali oldukça kuvvetlendirmektedir⁴²⁷.

İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserindeki *er-Rûsiyye* (الروسية) ile ilgili aktarılan bilgiler de aşağı yukarı *Annales Bertiniani*'deki bilgilerle aynı döneme dairdirler. Fakat *Annales Bertiniani*'de bahsedilenlerin aksine buradaki Varyag-Ruslar, özellikle İsveç topraklarının hemen karşısındaki Finlandiya Körfezi'nden geçerek Ladoga ve İlmen gölleri çevresinde faaliyette bulunanlar olmalıdır. İbn Rüste'nin *Rûslar* hakkında aktardıkları şöyledir:

“*Rûslar*'a (*er-Rûsiyye*) gelince... Onlar etrafı gölle çevrili bir adadadırlar. Onların oturdukları bu ada, ormanlıklar ve ağaçlıklar arasından üç günlük yol mesafesi [genişliği]ndedir... Ve onlar [*Rûslar*], *Sakālibe*'ye hücum ederler. Onların [*Sakālibe*'nin] yanında karaya çıkana kadar gemilerle giderler ve onları [*Sakālibe*'yi] esir ederek *Hazarân*'a (خزران) ve *Bulkâr*'a (بلكار) satmak için götürürler...”⁴²⁸.

İstahrî'nin *Ersâniyye Rûslar*'ı hakkında verdiği bilgilere paralel olarak buradaki *Rûslar* da *Sakālibe* esirleri elde edebilmek amacıyla yurtlarından gemilerle geliyorlardı. Karaya çıktıktan sonra *Sakālibe*'den esirler almalarını müteakip bunları

⁴²⁵ Bkz. Cross, “The Scandinavian Infiltration into Early Russia”, s. 508; Thulin, “The Third Tribe of the Rus”, s. 123.

⁴²⁶ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 39, dn. 70.

⁴²⁷ Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 129-130, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 39-40; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 58. İslâm kaynaklarındaki benzeri tüm tanımlamalar ve bunların değerlendirilmesi Peter B. Golden tarafından yapılmıştır. Bkz. “The Question of the Rus' Qağanate”, s. 82.

⁴²⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 129, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 39. Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafyasında *er-Rûs* (الروس) başlığıyla aktarılan benzer bilgilerin bir kısmının da yine bu döneme ve bu konuya ait oldukları anlaşılıyor. Bkz. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 58.

da Bulgar ve İtil⁴²⁹ şehirlerine götürüyorlardı. İbn Rüste'nin etrafı gölle çevrili olarak nitelediği *Rûslar*'ın bu adası; Baltık denizindeki Gotland, Öland ve Âland adaları olabileceği gibi Birka'nın da aslında bir ada oluşu hesaba katılarak ihtimaller arasında bulundurulması gerektiği anlaşılır⁴³⁰. Ayrıca zikredilen yerlerin tamamının o dönemlerde Baltık denizindeki önemli uluslararası çarşıların bulunduğu yerler olduğu⁴³¹ gibi İskandinav coğrafyasında İslâm memleketlerinden gelmiş eşyalara ve dirhemlere en çok da buralarda rast gelinmesi de kayda değerdir⁴³². Bu açıdan bakılınca söz konusu bilgiler çok açık bir şekilde İslâm kaynaklarındaki *Rûslar*'a İsveçliler'in de dâhil edilmesi gerektiğini göstermektedir.

Yine İbn Rüste'nin pasajından köle müstahsili Varyag-Ruslar'ın Baltık denizinin güney ve doğu sahillerinde faaliyet gösterdikleri ilk dönemlerde otokton halklardan elde ettikleri ganimetler arasında köle olarak satacakları *Sakālibe* esirlerinin de bulunduğu anlaşılıyor. İbn Rüste'nin burada bahsettiği *Sakālibe*'yse, daha yukarıda işaret etmiş olduğumuz gibi, çeşitli boylar şeklinde Doğu ve Kuzeydoğu Avrupa'da geniş bir alana yayılmış bulunan başta Slavlar ve Fin-Ugorlar⁴³³ olmak üzere Avrupalı diğer halkları da dışarıda bırakmayan bir

⁴²⁹ Aleksandr Yu. Yakubovskiy, Hazarân'ın İtil şehrinin ticaret merkezi olan doğu kısmı olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair", s. 508. İtil'in doğu kısmının ticaret merkezi olması hakkında bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 221-222, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 159.

⁴³⁰ Peter B. Golden, direkt olarak Birka'yı zikrederek buradaki *ada* (جزيرة) kelimesinin gerçekten de bir adaya işaret etmiş olabileceği ihtimalini dillendirir. Fakat kabaca Dicle ve Fırat nehirleri arasında kalan bölgenin Müslümanlar tarafından ada manasına gelen *el-Cezîre* şeklinde adlandırılmasından yola çıkarak pasajdaki ada ile İdil ve Oka nehirleri arasında kalan bölgenin kastedilmiş olma ihtimaliniyse daha kuvvetli bulur. Bkz. "The Question of the Rus' Qaghanate", s. 91-92.

⁴³¹ Bkz. Roos, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", s. 219; Märit Thurborg, "Regional Economic Structures: An Analysis of the Viking Age Silver Hoards from Oland, Sweden", *World Archaeology*, XX/2 (1988), s. 304.

⁴³² Bu buluntulara dair bkz. Egil Mikkelsen, "Islam and Scandinavia during the Viking Age", *Byzantium and Islam in Scandinavia: Acts of a Symposium at Uppsala University June 15-16 1996*, Göteborg 1998, s. 39-51.

⁴³³ Ahmet Zeki Velidî Togan'a göre de İslâm tarih ve coğrafya yazımındaki Nuh Peygamber'in soyundan olan *Saklâb* da Fin ve Slav kavimlerinin atasıydı. Bkz. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 18. Yani buradaki bilgiyle kastedilenlerin evvel emirde Fin-Ugor ve Slav asıllı otokton halklar oldukları anlaşılıyor.

tanımlamayıydı⁴³⁴. Yani daha kesin bir ifadeyle bu müstahsil kavmin Doğu Avrupa'nın kuzeyindeki ilk kölelerini de ağırlıklı olarak kuzeyin Fin-Ugor ve Slav ahalisi oluşturmuş olmalıdır. Varyag-Ruslar'a İsveçliler'i de dâhil ettiğimizden yine aşağı yukarı aynı dönemlerde bunlar tarafından istihşâl edilen kölelere Danlar'la birlikte katıldıkları seferlerde özellikle Avrupa'nın batısından aldıkları esirleri⁴³⁵ de eklememiz doğru olur.

Bundan sonrasında Varyag-Ruslar, IX. yüzyıl ortaları itibarıyla güneye daha fazla sokulmaya başlayacaklar Doğu Avrupa'nın siyasî ve ticarî hayatına iyiden iyiye entegre olarak ona yön vereceklerdir. Bu yayılmanın en somut göstergeleri ise İbn Hurdâzbih tarafından tarif edilen *Rûs Tüccarlarının Güzergâhı* (مسلك تجار الروس)⁴³⁶ ile *Povest Vremennih Let*'te betimlenen *Varyaglar'dan Grekler'e Yol*'dur (Путь из Варягъ въ Грекы)⁴³⁷. Böylelikle Varyag-Ruslar, detaylarına Üçüncü Bölüm'de girecek, her iki yolu da kullanarak güneyin o dönemdeki en büyük iki ekonomisi Bizans İmparatorluğu'na ve Abbâsî Devleti'ne içerisinde kölelerin de bulunduğu emtialarını ulaştırmayı başarmışlardı. Fakat ticarî de olduğu görülen bu yayılmanın kuzeylilerin benzeri faaliyetlerini hatırlayınca çok da barışçıl olmadığını kestirmek bizler için zor olmayacaktır.

İskandinavyalılar'ın Kuzeydoğu Avrupa'da yerleşmeye başladıkları bölgeye *Garðaríki* yani “şehirler yeri” adını verdiklerini söylemiştik. Araştırmacıların belirttiğine göre bu tanımlamayla ağırlıklı olarak Finlandiya Körfezi'nin doğu sahilleri civarında ve özellikle de Ladoga gölünün güneyinde kalan yerler kastedilmekteydi. *Garðaríki*'ye dâhil şehirlerden bizim için şimdilik daha fazla önem kesbedenlerden biri de Nors sagalarında *Aldeigjuborg* olarak anılan Ladoga (Ладога)

⁴³⁴ Peter B. Golden, bunlara İskandinavyalılar'ın da dâhil edilmesi gerektiğini vurgular. Bkz. “The Question of the Rus' Qaghanate”, s. 80.

⁴³⁵ Bkz. Roos, “The Swedish Part in the Viking Expeditions”, s. 212-219.

⁴³⁶ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 154.

⁴³⁷ *Letopis Nestora*, s. 2; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 53; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 4. Omeljan Pritsak bu yolun ortaya çıkışının 860 yılı sonrasında gerçekleştiği kanaatindedir. Bkz. “Rusların Kökeni”, s. 63.

şehridir⁴³⁸. Ladoga gölünün yaklaşık 10 km. güneyinde ve Volhov nehri üzerinde kurulan şehir, *Garđariki* dedikleri bölgede İskandinavyalı tüccarlara ait olduğu bilinen en eski yerleşim yeri olmasının⁴³⁹ yanında bizler açısından önemli olduğu asıl husus XVI. yüzyıl sonlarına kadar Rusya'yı yönetecek hânedanın kurucusu Rürik'in (Rus. Рюрикъ; Eski Nors *Hræker*) bilebildiğimiz kadarıyla ilk ikametgâhının da burası olmuş olmasıdır⁴⁴⁰. Rürik önderliğindeki Varyag-Ruslar kısa bir zaman içerisinde Ladoga gölü çevresinden Volhov nehri vasıtasıyla daha güneydeki İlmen gölü civarına doğru hâkimiyetlerini genişletmişlerdi. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi İlmen gölü ve yakın çevresi İstahrî'nin pasajında *Salâviyye* olarak geçen Slovenler'in meskûnu olduğu sahaydı. *Povest Vremennih Let*'te aktarıldığına göre Rürik'in 862 yılında Slovenler'in şehri Novgorod'u (<*Novegorod*/Новѣгородъ), diğer bir deyişle sagalardaki *Hólmgarđr*'i⁴⁴¹, ele geçirmesiyle de Rus Knezliği kurulmuş oluyordu⁴⁴². Akdes Nimet Kurat, bu kuruluşu epik olarak nitelendirmesine rağmen bu andan itibaren *Povest Vremennih Let*'te Rürik'in geniş bir sahanın tek hâkimi olmuş olarak tanımlanmasını kabul eder⁴⁴³.

⁴³⁸ Tatjana N. Jackson, *Staraya Ladoga* (Eski Ladoga) olarak bilinen *Aldeigjuborg*'un 750'lerdeki ilk sakinlerinin İskandinavyalılar olduğunu; Slavlar'ınsa 760'larda şehre geldiklerini aktarır. Jackson'un sagalardaki bilgilerden yola çıkıp bunları arkeolojik verilerle destekleyerek ulaştığı *Aldeigjuborg* isminin etimolojisine ve şehrin ilk sakinlerine dair yorumları için bkz. "Aldeigjuborg of the Sagas in the Light of Archaeological Data", *Á austrvega: Saga and East Scandinavia*, I, ed. Agneta Ney – Henrik Williams – Fredrik C. Ljungqvist, Gävle 2009, s. 438-442.

⁴³⁹ Bkz. Golden, "The Question of the Rus' Qaghanate", s. 93.

⁴⁴⁰ Vilhelm Ludvig Peter Thomsen'in (*The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 13, dn. 2) dikkat çektiği üzere, *İpatyevskaya Letopis*'te, aynı yıl Novgorod'a hâkim olmasından hemen önce Ladoga'ya hâkim olduğu şeklinde geçmektedir. Yine diğerlerinde, Rürik'in kardeşlerin ölümü Novgorod'a hâkim olmasından sonra zikredilmesine rağmen *İpatyevskaya Letopis*'te bu da Ladoga üzerinde hâkimiyet kurulmasından sonra gösterilmektedir. Novgorod hâkimiyetiye tüm bunlardan sonra gerçekleşmişti. Bkz. *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 11-12. Akdes Nimet Kurat'a göre, Rürik'in *Aldeigjuborg*'a varışı da 860 yılına doğru olmuştur. Bkz. *Rusya Tarihi*, s. 19.

⁴⁴¹ *Hólmgarđr*'in Novgorod oluşuna dair bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 80. Buradaki Novgorod'un, araştırmacılar tarafından *Rürikovo Gorodişçe* diye adlandırılan ve İlmen gölünün kuzeyinde ona dökülen Volhov nehrinin ağzına yakın bir konumda bulunan bir arkeolojik site olduğunu da belirtmek gerekir. Nitekim Peter B. Golden, Novgorod şehrinin 930 yılları civarında kurulmuş olduğundan bununla kastedilenin *Rürikovo Gorodişçe* olması gerektiğini söylemektedir. Bkz. "Rūs", s. 622. Charlotte Hedenstierna-Jonson'un aktardığına göre de *Rürikovo Gorodişçe*'nin kuruluşu IX. yüzyıl başlarına tarihlenmektedir. Bkz. "Rus", Varangians and Birka Warriors", s. 160.

⁴⁴² *Letopis Nestora*, s. 8-9; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 59-60; *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, s. 106-107; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87.

⁴⁴³ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 19-20.

Rürük'in 870-879 yılları arasında bir tarihteki ölümünden⁴⁴⁴ sonra yönetimi ele alan Oleg (Rus. Олегъ; Esk. Nors *Helgi*), 882 yılında Kiev şehrini *Povest Vremennih Let'*teki ifadeye göre *knez boyundan olmayan* ama Rürük'e bağlı Varyag komutanları *Askold* (Rus. Аскольдъ; Esk. Nors *Höskuldr*) ve *Dir*'den (Rus. Диръ; Esk. Nors *Dýri*)⁴⁴⁵ alarak burayı devletin merkezi hâline getirmiştir⁴⁴⁶. Akdes Nimet Kurat, bu manada Rus Devleti'nin gerçek kurucusu da sayılan Oleg'in⁴⁴⁷ faaliyetlerinin esas kısmınınsa, çevre memleketlerini yağmalamaktan ibaret olduğunu belirtir⁴⁴⁸ ki gerçekten de bu dönemlerde pek çok Slav kabilesini kendine bağlayarak onlardan harâc almaya başlamıştır⁴⁴⁹. Fakat bununla birlikte müteakip dönemde Varyag-Ruslar'ın ilgilerinin sadece çevre memleketlerle sınırlı kalmadığı; ganimet ve köle elde etme hedefli akınlarının Avrupa kıtasının çok geniş bir sahasına (Hazar denizi civarından Orta Avrupa'ya kadar) yayıldığına da şahit oluruz. Bundan sonrasında her ne kadar o dönemdeki tek Varyag-Rus merkezi olmasa da Doğu Avrupa'da artık gerçek manada bir Rusya'dan bahsetmek de mümkün gözüküyor. Bu Rusya'nın merkezi Kiev; hâkimleriye Rürük Hânedanı idi.

Usta gemiciler olarak Omeljan Pritsak'ın tabiriyle *nehir ve deniz göçebeleri* Varyag-Ruslar, tüm İskandinav kavimleri gibi hafif ve süratli gemilerinin de yardımıyla, denizler ve de özellikle nehirler üzerinden mesafe tanımaksızın Avrupa'nın dört bir yanına seferler ve akınlar düzenleyebilmekteydiler. Yine Oleg dönemindeki bu seferlerin tamamı da ganimet hedefli yapılmamaktaydı. Bunun

⁴⁴⁴ Bu tarihi Peter B. Golden verir. Bkz. "Rüs", s. 620. Akdes Nimet Kurat ise, *Povest Vremennih Let'*teki kronolojiye uygun olarak 879 der. Bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 21.

⁴⁴⁵ Askold ve Dir hakkında bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 68, 145-146; Alexander A. Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, Cambridge 1946, s. 177-178.

⁴⁴⁶ *Letopis Nestora*, s. 10-11; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 13; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 60-61. Peter B. Golden, bunun gerçekleşmesini 880-882 yılları arasına tarihler ve *Novgorodskaya Pervaya Letopis*'te bunun Oleg'e değil Rürük'in oğlu İgor'a mal edildiğine dikkat çeker. Bkz. "Rüs", s. 620. Karşılaştırmak için bkz. *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, s. 107.

⁴⁴⁷ George Vernadsky de aynı görüştedir. Bkz. *Political and Diplomatic History of Russia*, Boston 1936, s. 38.

⁴⁴⁸ Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 21-22.

⁴⁴⁹ *Letopis Nestora*, s. 11; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 61; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 13-14; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87, 89.

yanında müteakip devirdeki tüm tarihleri boyunca deneyecekleri gibi⁴⁵⁰ bazıları Avrasya'nın çok önemli güzergâhlarını kontrol etme hedefiyle gerçekleştiriliyordu. Varyag-Ruslar'ın Avrupa kıtası genelindeki bu geniş çaplı faaliyetlerine dair bilgiyi Ortaçağ'ın meraklı gözlemcisi Mes'ûdî şöyle aktarır:

“*Sakālibe* meliklerinin ilki *ed-Deyr/Dîr*'dir (الدير)... Bundan sonra *Sakālibe* meliklerinden *el-Ufrag* [?] (الأفرغ) gelir... Onun [*el-Ufrag*] çok sayıda askeri vardır ve *er-Rûm* (الروم), *el-Ferenc* (الفرننج), *en-Nûkberd/Nevkuberd* (النوكبرد) ve bunlardan başkaca milletlerden olanlarla savaşır. Bunların arasındaki savaşlarda bir diğeri bir öteki galip gelir durur”⁴⁵¹.

Buradaki *ed-Dîr* ile *Povets Vremennih Let*'te Kiev'in Rürük Hânedanı öncesi yöneticilerinden biri olarak betimlenen *Dir*'in (Диръ) aynı kişiler oldukları açıktır. Mes'ûdî'nin *ed-Dîr*'den sonraki *Sakālibe* hükümdarı olarak zikrettiği *el-Ufrag* ise çok büyük ihtimal dâhilinde *Dir*'in hâkimiyetindeki Kiev'i onun elinden alan Knez Oleg'dir⁴⁵². Haberdeki *Rûm*'un Bizans İmparatorluğu; *Ferenc*'in Doğu Frank İmparatorluğu; *Nevkuberd* veya *Nûkberd*'in de Macarlar'ın bir boyu olma ihtimali⁴⁵³ hesaba katılınca sadece bu pasajdaki bilgilerin bile medenî dünyanın hizmetine sunulan kölelerin *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'ndaki istihşâline dair ciddi doneler sağladığı açıkça görülür.

⁴⁵⁰ Knez Oleg'in bu yayılma ve kontrol siyasetiyle Moskova Çarı IV. İvan'ın (1533-1584) faaliyetleri arasında çok büyük benzerlikler bulunmaktadır. Çar İvan'ın buna ilkin Kazan Hanlığı'ndan başlamış olduğu söylenebilir. Daha detaylı bilgi için bkz. Erman Şan, *Moskova Rusyası İle Kazan Hanlığı İlişkileri (Şah Ali Döneminde: 1516-1552)*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.

⁴⁵¹ Mes'ûdî, *Mürûcü 'z-zeheb*, I, 324.

⁴⁵² Bizim *el-Ufrag* diye verdiğimiz ismin, diğer elyazmalarındaki şekilleri için de 'Affî Nâîf Hatum tahkikinin ilgili sayfasına bakılabilir. Alexander A. Vasiliev'e göre de Mes'ûdî'nin pasajında bahsedilen kişiler *Dir* ve *Oleg* idiler. Vasiliev'in görüşleri ve oradaki tartışma için bkz. “The Second Russian Attack on Constantinople”, *DOP*, 6, (1951), s. 178-179. *Povest Vremennih Let*'teki anlatıya da uygun bir biçimde Mes'ûdî'nin *Sakālibe* hükümdarları olarak zikrettiği şahısların, anlaşılacağı gibi Kiev merkezli Varyag-Rus knezleri oldukları görülür. Bununla birlikte Peter B. Golden'in bunun sorgulanabilir olduğunu belirttiğini ve *Dir* veya *Deyr*'i Mes'ûdî'yle çağdaş Merkezî Avrupa'daki bir Slav yönetici olarak sunduğunu da ifade etmek gerekir. Bkz. “Rūs”, s. 620.

⁴⁵³ Mes'ûdî tarafından *Nevkuberd/Nûkeberd* [?] (النوكبرد), *Bezkerd* (البزكرد) (*Mürûcü 'z-zeheb*, I, 324, 329) veya *Nevkuberde/Nûkberde* [?] (نوكبردة) (*et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 158) olarak adlandırılanlar çok büyük ihtimal dâhilinde Macarlar'dan bir boyu veya direkt olarak Macarlar'a işaret etmekteydi.

Knez Oleg döneminde Konstantinopolis üzerine yapılan seferler hakkında hem Rus hem de Bizans kaynaklarından oldukça malumat sahibi olabiliyoruz. Fakat bizzat Oleg'in isminin verilerek başka milletlerden olanların yanında Frank⁴⁵⁴ ve Macarlar ile de savaşıldığının söylenmesine ilaveten aynı dönemde Kafkaslar ve Hazar denizi civarına da benzer amaçlı akınların yapıldığı bilgisiyle birleştirilince dönemin Avrasya dâhilindeki en önemli müstahsillerinden Varyag-Ruslar'ın ganimet ve köle toplama seferlerinin ne kadar geniş bir alana yayıldığı daha bir netlik kazanır. Buna rağmen mevzubahis bölgelerde faaliyette bulunmuş Varyag-Ruslar'ın sadece Kiev merkezli olmadıklarını hatırlatmakta büyük fayda vardır⁴⁵⁵. Kiev Knezliği'nin her geçen gün gücünü ve bölge halkları üzerindeki otoritesini arttırmasına rağmen Varyag-Rus gruplarının tamamını bir arada tutmak gibi zor bir meseleyi o dönemlerde henüz başarmış olması ihtimali de çok yüksek değildir. Hele İskandinavya'dan Varyag-Rus akışının devam ettiği de⁴⁵⁶ göz önünde bulundurulursa bu çok daha zor gözükmetedir. Fakat bununla birlikte yine aynı dönemde Varyag-Ruslar, kuzeyde Finlandiya Körfezi civarından ve hatta İskandinavya'dan neredeyse güneyde Karadeniz'e kadar olan sahanın hâkimleri veya sakinleri konumundaydılar.

*Povest Vremennih Let'*te Varyag-Ruslar'ın Macarlar'la doğrudan bir temasına veya aralarındaki bir mücadeleye dair herhangi bir bahis yoktur. Burada belirtildiğine göre 888-898 yılları arasında Macarlar (<Ugri/Угри), doğu yönünden gelip Kiev şehri yanından geçmişler ve sonra da Dinyeper'e varınca da orada duraklamışlardı. Haberin devamındaysa aşağıda Macarlar bahsinde detaylıca göreceğimiz gibi bu andan itibaren de komşuluklarındaki kavimlerle mücadeleye tutuşmuş oldukları bilgisi vardır⁴⁵⁷. Mes'ûdî'nin pasajında bahsedilen Varyag-Ruslar'ın Franklar ve

⁴⁵⁴ Şayet burada Mes'ûdî tarafından Frank topraklarını yağmalayan Danlar veya onlarla birlikte hareket eden İsveçli Varyag-Rus kıtalarıyla karıştırılmıyorsa. Bunlar için bkz. Roos, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", s. 212-219.

⁴⁵⁵ George Vernadsky de bunu özellikle Hazar denizi çevresindeki İslâm memleketlerine akın yapan *Rûslar* için söyler. Bkz. *Political and Diplomatic History of Russia*, s. 39.

⁴⁵⁶ Bu, hem sagalardan hem de özellikle İskandinavya'da bulunmuş runik yazılı kitabelerden anlaşılmaktadır. Bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 81; Tatjana N. Jackson, "Novgorod the Great in Baltic Trade before 1300", *Acta Borealia*, XXV/2 (2008), s. 84 vd.

⁴⁵⁷ *Letopis Nestora*, s. 11-12; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 62; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 14.

Macarlar'la olan mücadelesi de bu dönem olaylarını yansıttığı olarak yorumlanabilir. Anlaşılan bunlar veya bunlardan bazı gruplar arasında detayları kaynaklarımıza çok da aksetmemiş birtakım sürtüşmeler söz konusu olmuştur. Çünkü böylesine yayılcı bir politika izleyen Knez Oleg'in hemen dibindeki bu türden gelişmelere kayıtsız kalmamış olması gerekir. Bunların neticesinde adı geçen tüm kavimlerin de bir şekilde köle ticaretiyle uğraşmış olmalarından dolayı birbirlerinden ganimet olarak da pek çok esir aldıklarını düşünebiliriz.

Yine Mes'ûdî'nin aynı pasajında bahsedildiği gibi Varyag-Ruslar'ın ele aldığımız dönemde ganimet hedefli akınlarından Avrasya dâhilindeki pek çok kavim ve bölge gibi Bizans İmparatorluğu da nasibini almıştı. İmparatorluğun başkenti Konstantinopolis -Varyag-Ruslar'ın deyişiyle *Tsargrad* (Царьградъ) veya *Tsesargrad* (Цесарьградъ)⁴⁵⁸ - Ruslar üzerindeki cazibesini tarihin hiçbir döneminde yitirmemiştir. Varyag-Ruslar nispeten daha yakın sayılacak hedeflerin yanında Konstantinopolis gibi daha uzak ama başarılı olmaları hâlinde daha kıymetli ganimetler garanti eden yerlerde de şanslarını denemekten geri kalmamışlardı. Bizim odaklandığımız dönemde de şehir, akınlarının hedefi olmasının yanında Varyag-Ruslar tarafından getirilen ürünler için de çok önemli bir pazar konumundaydı⁴⁵⁹.

Alexander A. Vasiliev'in konu hakkında bilgi veren tüm kaynakları değerlendirerek sunduğu 860 yılı⁴⁶⁰, George Ostrogorsky tarafından da Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis üzerine yaptıkları ilk seferin tarihi olarak kabul edilmektedir⁴⁶¹. Varyag-Ruslar daha sonraki seferlerinde yapacakları gibi bunda da şehri kuşatarak çevresini de tahrip etmişlerdi. *Povest Vremennih Let'*te ilk seferin

⁴⁵⁸ "Caesar'ın (Çar'ın) Şehri" manasında kullanılmıştır. Bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 80, dn. 1.

⁴⁵⁹ Maria M. Mango, X. yüzyıl başlarında Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis'e kürk, bal, balmumuyla birlikte köle götürdüklerini ve şehrin banliyösü konumundaki St. Mamas'ta ikamet ettiklerini belirtir. Bkz. "The Commercial Map of Constantinople", *DOP*, 14 (2000), s. 204. Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis'le olan ticarî münasebetlerine Üçüncü Bölüm'de temas edeceğimizden şimdilik sadece buraya yaptıkları akınlardan bahsetmekle meşgul olabiliriz. Fakat bu esnada Frank Friedeberg Seeley tarafından yapılan, Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis seferlerinin aslında uygun ticarî koşulların sağlanabilmesi adına gerçekleştirilmiş oldukları uyarısını da göz ardı etmememiz gerekir. Bkz. "Russia and Slave Trade", s. 129.

⁴⁶⁰ Vasiliev, *The Russian Attack on Constantinople in 860*, s. 149.

⁴⁶¹ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 213.

kahramanları olarak, yukarıda Kiev şehrinin Rürük Hânedanı öncesi yöneticileri olduklarını ifade ettiğimiz, Askold ve Dir zikredilmektedir. Bunlar şehri 200 gemilik bir donanmayla kuşatmışlardı (bkz. Resim 3). Her ne kadar *Povest Vremennih Let'*te

Resim 3: Askold ve Dir'in Konstantinopolis Seferi

verilen 863 yılıyla⁴⁶² Vasiliev ve Ostrogorsky'nin ısrar ettikleri 860 yılı birbirine uymuyorsa da bizim için önemli olan husus Varyag-Ruslar'ın bu dönemlerde Konstantinopolis şehri üzerine ilk seferlerini gerçekleştirmiş olmalarıdır⁴⁶³. Nihayetinde bunlar herhangi bir başarı elde edemedi de geri dönmüşlerdi.

Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis'e yaptıkları ikinci seferiyse bizzat Knez Oleg idare etmişti (bkz. Resim 4). 907 yılındaki seferde de ilkinе benzer bir biçimde yine şehrin çevresi tahrip edilmişti⁴⁶⁴. Fakat bu seferin en önemli neticesi taraflar

⁴⁶² Knez Rürük, akrabası olmayan bu iki boyara Konstantinopolis'e gitmeleri için izin vermişti. Bunlar Dinyeper'de ilerlerken Hazarlar'a harâc ödemekte olan Kiev'i görmüşler ve burayı sahiplerinin ellerinden almışlardı. Adları Askold ve Dir olan bu iki boyar, sonrasında 200 gemiyle Konstantinopolis'e gitmişler ve şehri kuşatarak tahrip etmişlerdi. Bkz. *Letopis Nestora*, s. 9-10; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 60; *Letopis po İpatkomu Spisku*, s. 11-12.

⁴⁶³ Alexander A. Vasiliev (*The Russian Attack on Constantinople in 860*, s. 174-175) ve ona dayanarak Peter B. Golden ("Rūs", s. 619), bunların Kiev'den gelmiş olabileceklerini düşünürler. George Vernadsky (*Political and Diplomatic History of Russia*, s. 37) ise, Kiev'den mi yoksa Azak civarından mı geldiklerinin belli olmadığı görüşündedir.

⁴⁶⁴ *Letopis Nestora*, s. 14-16; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 64-65; *Letopis po İpatkomu Spisku*, s. 17-19. Bu sefer hakkındaki en detaylı araştırma da Alexander A. Vasiliev'e

arasında 911 yılında resmen onaylanacak ticaret ağırlıklı bir anlaşmanın yapmasıydı. Ganimet için neler yapabileceklerini gösteren bu anlaşmadaki bir maddeye göre Varyag-Ruslar, Bizans'ın askerî seferlerine iştirak hakkını da elde etmeyi başarmış gözükmektedirler⁴⁶⁵. George Ostrogorsky, 912 yılında Müslümanlar tarafından imha edilmiş Bizans donanmasında bu madde gereğince gerçekten de muayyen bir ücret

Resim 4: Knez Oleg İdaresindeki Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis Çevresini Tahribi

karşılığında 700 Varyag-Rus denizcinin de bulunduğunu Konstantinos Porphyrogenetos'un *De ceremoniis* adlı eserine dayanarak göstermiştir⁴⁶⁶. Fakat bundan daha önemlisi *Povest Vremennih Let*'te aktarıldığı üzere Varyag-Ruslar'ın Bizans'la yaptıkları köle ticaretine dair düzenlemenin de bu anlaşmada yer almış olmasıdır⁴⁶⁷.

---

aittir ve burada konuya dair bilgi veren tüm kaynaklarla birlikte konuya dair araştırmacılar tarafından serdedilmiş tüm görüşler değerlendirilmiştir. Bkz. "The Second Russian Attack on Constantinople", s. 161-225.

⁴⁶⁵ *Letopis Nestora*, s. 18-19; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 68; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 21-22.

⁴⁶⁶ Bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 241.

⁴⁶⁷ Anlaşma maddeleri için bkz. *Letopis Nestora*, s. 16-22; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 67-68; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 19-25. Krş. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 175, dn. 1.

Konumuz sınırları dâhilinde Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis üzerine olan son iki seferiyse Kiev Rusyası'nın knezi İgor (Rus. Игорь; Esk. Nors *Ingvarr*) döneminde gerçekleştirilmişti. Bunlardan ilki 941 yılında denizden çok sayıda gemiyle gelen Varyag-Ruslar'ın ani bir baskını şeklinde gelişmiş; Anadolu yakasında karaya çıkarak *Povest Vremennih Let*'in ifadesine göre ele geçirdikleri insanlara türlü işkenceler yapmışlardır. Fakat sonrasında her zaman olduğu gibi “Konstantinopolis'in Kurtarıcı Azizi Grek Ateşi”⁴⁶⁸ (bkz. Resim 5) sayesinde tehlike savuşturulmuştu⁴⁶⁹. Geri dönerek yeni bir sefer için hazırlıklara başlayan Knez İgor, Peçenekler'in de katılımıyla biraz sonrasında 943 yılında hem karadan hem de denizden Konstantinopolis'e doğru ilerlemeye başladı. Bu ilerleyişten çekinen Bizanslılar yine bir anlaşmayla durumdan sıyrılmasını bilmişlerdir⁴⁷⁰. Bu sefer sonrasında yapılan anlaşmanın maddeleri arasında, tıpkı 911 yılındaki gibi, köle ticaretine dair hususların da yer alması konumuz açısından önemlidir⁴⁷¹.

Avrasya'nın en önemli köle müstahsili savaşçı kavimlerinden Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis üzerine yaptıkları seferlerde birincil amaçlarının, elbette ganimet olduğu ama köle istihsâli olmadığı söylenebilir ve çoğu zaman için de kaynaklarımızda buna dair açık bir gönderme yapılmamıştır. Bununla birlikte Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis seferlerinden asıl beklentilerinin Bizans'tan koparılacak harâc ve ticarî imtiyazlar olması daha muhtemeldir. Fakat dikkat çekici husus yapılan anlaşmalarda köle müstahsili Varyag-Ruslar'ın Bizans'la yapmaya devam ettikleri köle ticaretine dair düzenlemelerin de bulunmuş olmasıdır.

⁴⁶⁸ Bilindiği gibi Konstantinopolis, Emevîler döneminde Müslümanlar tarafından üç kez kuşatılmış, bunların son ikisinde (54-58/674-678 ve 99/717) Bizanslılar kullandıkları Grek Ateşi sayesinde Müslüman donanmalarına ağır zayıat verdirerek kuşatmaların hedefine ulaşmasını engellemişlerdir. Buna dair bkz. Avcı, *İslâm Bizans İlişkileri*, s. 71, 81. Grek Ateşi için bkz. Abdülkadir Özcan, “Âteş-i Rûmî”, *DİA*, IV, 57.

⁴⁶⁹ *Letopis Nestora*, s. 23-24; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 71-72; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 28; Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 221-222; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 486-487. Bu sefer için ayrıca bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 23.

⁴⁷⁰ *Letopis Nestora*, s. 24-25; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 72-73; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 27-28; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 488-489.

⁴⁷¹ İlgili maddeler için bkz. *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 75; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 31.

Resim 5: Grek Ateşi

Yine İstahrî'ye göre Varyag-Ruslar'ın bir diğer hedefleriye Balkanlar'da üç asrı aşkın bir süredir hâkim güç konumunda bulunan Tuna Bulgarları'ydı⁴⁷². İstahrî, *Rûslar*'a dair şöyle bir haber aktarmaktadır:

“...Onlar [*Rûs*], kuzeyden *Rûm*'a [Bizans İmparatorluğu] komşudurlar ve çok kalabalıktırlar. O derece kuvvetlidirler ki kendilerine komşu olan *Rûm*'a ve Hıristiyan olan *Bulgârü'd-dâhil*'e (بلغار الداخل) [İç Bulgâr] harâc koymuşlardır...”⁴⁷³.

Buradaki *Bulgârü'd-dâhil* yani İç Bulgâr etnonimi açıkça Tuna Bulgarları için kullanılmıştır⁴⁷⁴. *Rûslar*'ın hem Tuna Bulgarları'na hem de Bizans'a harâc koymalarına dair atıf elbette Kiev Knezi İgor'un yukarıda da bahsettiğimiz 941 ve

⁴⁷² Tuna Bulgarları'nın bölgeye gelişleri ve ilk dönemleri için bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, “Yurt Tutan Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu”, *Omeljan Pritsak Armağanı*, ed. Mehmet Alparğu – Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 395-401.

⁴⁷³ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 226, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 162.

⁴⁷⁴ Josef Marquart'ın önerisini kabul eden Vladimir F. Minorsky de bu görüştedir ve etnonimin Ebû Zeyd el-Belhî'ye ait olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, London 1937, s. 438-440. Daha detaylı bir analiz için bkz. Şan, “Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)”, s. 63-65.

943 yıllarında hedefinde Konstantinopolis'in bulunduğu seferleriyle ilgili olmalıdır. Fakat kaynaklardan bilebildiğimiz kadarıyla söz konusu seferler sırasında veya öncesinde Varyag-Ruslar, Tuna Bulgarları üzerine herhangi bir harâc yüklememişlerdi. Burada İgor tarafından üzerlerine gönderilmiş Peçenekler'in icra ettiği bir uygulamaya mı gönderme yapıldığı da belli değildir. Bununla birlikte ele aldığımız dönemin biraz sonrasına ait olmakla birlikte Tuna Bulgarları'na yıkıcı darbenin de yine Varyag-Ruslar tarafından indirilecek olması önemlidir. İbn Havkal'daki anlatıya buna dair bilgi de eklenmiştir ve İstahrî'ye kıyasla her zaman olduğu gibi daha günceldir:

“...Onlar [*Rûs*], kuzeyden *Rûm*'a [Bizans İmparatorluğu'na] komşudurlar ve onlar çok kalabalıktırlar. O derece kuvvetliyidiler ki eskiden kendilerine komşu olan *Rûm*'a ve aralarında Müslümanların ve Hıristiyanların bulunduğu *Bulgārü'd-dâhil*'e (بلغار الداخل) [İç Bulgār] haraç koymuşlardı. *Rûs*'un üzerlerine gelmesi ve onları yurtlarından sürüp çıkarmaları nedeniyle zamanımızda *Bulgār*, *Burtâs* ve *Hazar*'dan hiçbir iz kalmamıştır...”⁴⁷⁵.

İbn Havkal'ın pasajındaki ilavelerde, *Bulgar'dan zamanımıza bir iz kalmamıştır* denilmekle de Kiev Knezi Svyatoslav'ın (964-972) 968 yılında Tuna Bulgar Hanlığı'nın başkentini ele geçirmesine⁴⁷⁶ atıf yapılmıştır. *Povest Vremennih Let*'teyse Knez Svyatoslav'ın bunun gerçekleşmesinden yaklaşık bir sene sonra annesi Olga'ya ve boyarlarına şöyle hitap ettiği yazılıdır:

“...Kiev'de kalmak istemiyorum. Tuna [nehri kenarın]'daki *Pereyaslavets*'te (Переяславец) [Tuna Bulgar Hanlığı'nın başkenti Preslav⁴⁷⁷] yaşamak istiyorum. Çünkü orası [Preslav] benim arazimin ortasındadır ve orada tüm zenginlikler toplanır: Grekler'den [Bizans'tan] altın, ipekli, şarap ve çeşitli

⁴⁷⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 305.

⁴⁷⁶ Sürece dair olarak bkz. Steven Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, London 1930, s. 201-205.

⁴⁷⁷ Tuna Bulgarları'nın merkezi Preslav için bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 268-272; Géza Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, çev. Heyet, Ankara 1999², s. 73.

meyveler; Çekler'den ve Macarlar'dan gümüş ve atlar; *Ruslar'dan* ise kürkler, balmumu, bal ve *hizmetçiler/köleler* (изъ Руси ... челядь⁴⁷⁸),⁴⁷⁹.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Knez Svyatoslav'ın bu sözleri aslında Varyag-Ruslar'ın savaşçı-tüccar özelliklerini bariz bir biçimde gözler önüne sermektedir. Burada *Rusi* denilmekle kastedilen Ruslar'ı da sadece Kiev Knezliği'ne bağlı olanlar şeklinde düşünmemek gerekir. Fakat bundan daha da önemlisi haberimizden Varyag-Ruslar'ın X. yüzyılda hem köle müstahsilleri hem de köle tüccarları olarak kalmaya devam ettikleri açıkça anlaşılabilir.

Knez İgor'un Konstantinopolis'e yaptığı ikinci seferindeki yardımcılarında olan Peçenekler'le Varyag-Ruslar arasında da mücadeleler yaşanmaktaydı. *Povest Vremennih Let'e* göre Peçenekler (<Peçenegi/Печенѣги) ilk kez 915 yılında⁴⁸⁰ Rus topraklarına girmişler fakat Knez İgor'la anlaşma yaparak Tuna'ya doğru yollarına devam etmişlerdi. Ama bunun hemen sonrasında 920 yılına ait kayıta İgor'un Peçenekler'le mücadelesinin devam ettiği bilgisinin bulunması⁴⁸¹ şayet yapıldıysa barışın aslında çok kısa sürdüğünü göstermektedir. Konstantinos Porphyrogenetos, Peçenekler'le Varyag-Ruslar arasındaki münasebetleri genellikle barışçıl olarak yorumlamasına rağmen dönem dönem yaşanan mücadelelerden ve karşılıklı olarak yapılan akınlardan da bahsetmektedir. Fakat onun betimlemesinde genellikle dominant taraf Varyag-Ruslar değil Peçenekler'dir⁴⁸². Buna rağmen İslâm dünyasına ticareten Peçenek köleler de getirilmekteydi ve bunların bazılarının da mevzubahis

⁴⁷⁸ *Çelad* (челядь), Eski Rusça'da hizmetçiler ve köleler için kullanılan kelimelerden birisidir. Daha detaylı bilgi için bkz. Max Vasmer, *Etimologičeskiy Slovar Russkogo Yazıka*, IV, Moskva 1987², s. 330.

⁴⁷⁹ *Letopis Nestora*, s. 35; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 86; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 43-44. Karşılaştırmak için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 25.

⁴⁸⁰ Akdes Nimet Kurat, bu ilk karşılaşmanın çok daha önce 889 yılında gerçekleştiğini ve zaten Peçenek-Rus münasebetlerinin özellikle de ilk dönemlerinin *Povets Vremennih Let'e* te anakronik olduğunu belirtir. Bkz. *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937, s. 85.

⁴⁸¹ *Letopis Nestora*, 23; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 71; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 26; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 99-100. Peçenekler'in Varyag-Ruslar'la bu dönemdeki mücadelelerine dair Mihail İ. Artamonov'un yorumu için bkz. *Hazar Tarihi*, s. 451-452.

⁴⁸² Bkz. Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 49-51.

mücadeleler esnasında Varyag-Ruslar tarafından elde edilmiş olmaları büyük ihtimal dâhilindedir.

Varyag-Ruslar'ın akınlarının uzandığı coğrafyalardan en şaşırtıcı olanıysa dârüislâm yani İslâm memleketleridir. Bu coğrafyanın Varyag-Ruslar'ın köle ve kürk gibi ürünlerinin ulaştığı en önemli talep merkezlerinden biri olmasına ilaveten aradaki mesafenin de bu durumu şaşırtıcı kıldığı söylenebilir. İslâm kaynaklarında aktarıldığına göre Varyag-Ruslar'ın dârüislâmın merkez bölgelerine yaptıkları akınlarına X. yüzyılın başlarından itibaren tesadüf edilmektedir⁴⁸³. George Vernadsky ise bu akınları Karadeniz sahillerinde kontrolü ele geçirmiş Varyag-Ruslar'ın artık sıradaki hedeflerinin Hazar denizi olmuş olması şeklinde yorumlar⁴⁸⁴. Mes'ûdî, *Rûslar*'ın 300/912-913 yılından sonra her birinin içinde 100 adam bulunan yaklaşık 500 gemiyle İtil'den Hazar denizine girdiklerini ve gemilerinin denize yayıldığını; akabinde de bölüklerinin Gilân, Deylem, Taberistân, Cürçân'ın sahili Âbeskûn, *Bilâdü'n-Neffâte* (Bakü) ve Azerbaycan civarlarına dağıldıklarını aktardıktan sonra şunları ilave eder:

“...Akabinde *Rûslar* (الروس) kan döktüler. Kadınlarla çocuklara sahip oldular/gasp ettiler ve malları ganimet olarak aldılar. Akınlar düzenleyip yıktılar ve yaktilar...”⁴⁸⁵.

Kendilerine karşı direniş gösterilmeye çalışılmışsa da Mes'ûdî'ye göre bunda pek de başarılı olunamamıştır. Bölgede birkaç ay kaldıktan ve yeterince ganimet topladıktan sonra da dönmeye karar vermişlerdir. Dönüş yolunda İtil nehrine geldiklerinde Hazar Kağanı'na sefer öncesinde vardıkları mutabakat gereği ganimetlerin yarısını gönderdiler. Fakat tüm bu gelişmelerden haberdar olan Hazar Kağanı'nın Müslüman

⁴⁸³ Mihail İ. Artamonov, bunun IX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığını belirterek Hazar denizi ve çevresinde bir dizi Varyag-Rus akını zikreder. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 475.

⁴⁸⁴ Vernadsky, *Political and Diplomatic History of Russia*, s. 39. Benzer bir tespitte bulunan Frederick I. Kaplan'a göre ise bu sefer, Kafkasya ticaretini ele geçirmek için düzenlenmişti ve gelişmelerin neticesinde Kafkasya ticaretinin ele geçirilmesiyle de Hazarlar'ın çöküşü gerçekleşmişti. Bkz. “The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians”, s. 5-7, 10. Benzeri bir diğer yorum için bkz. Constantine Zuckerman, “Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine”, çev. Osman Karatay, *Hazarlar ve Musevîlik*, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 119-120.

⁴⁸⁵ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zehab*, I, 145-147, krş. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 49-51.

askerleri *el-Ersiyye* (الأرسية)⁴⁸⁶ ile Hazar Müslümanları Kağan'a şunları söylemişlerdi:

“...O kavimle [*Rûslar*'la] aramızdan çekil. Onlar [*Rûslar*] bizim Müslüman kardeşlerimizin memleketlerine saldırlar. Kan dökerek *kadınları ve çocukları esir aldılar* (سبوا النساء والذاري)!”.

Bundan sonrasında *Ersiyye* dediklerini yaparak geri dönüş yolundaki *Rûslar*'a saldırmışlardı. Hazar Müslümanlarının ellerinden kurtulabilen *Rûslar*'sa ilkin Müslüman Burtaslar ve onlardan sonra da yine Müslüman İdil Bulgarları tarafından fena hâlde hırpalanmışlardı⁴⁸⁷. Geri dönüş rotaları *Rûslar*'ın Kiev'den gelmemiş olabileceklerini veya daha doğru bir ifadeyle Kiev'e dönmediklerini göstermektedir. Novgorod da ihtimaller arasındadır ama ısrarla üzerinde durduğumuz gibi bu seferleri gerçekleştiren *Rûslar* çok daha uzak coğrafyalardan gelmiş -belki de İskandinavya'dan- maceracılar da olabilirler. Zaten Kiev bakış açısıyla kaleme alınmış *Povest Vremennih Let*'te Varyag-Ruslar'ın Müslüman topraklarına yaptıkları hiçbir seferin zikredilmemiş olması Peter B. Golden ve Alf Thulin tarafından buradaki *Rûslar*'ın Kiev ile bağlantısının olmadığını gösterebileceği şeklinde yorumlanmıştır⁴⁸⁸.

Varyag-Ruslar'ın İslâm topraklarına benzeri bir diğer seferleriye en geniş anlatımı İbn Miskeveyh'in eserinde bulunan 332/943-944 yıllarında Hazar denizinin batı kısmındaki önemli ticaret şehri Berdea üzerine yapılanıydı. İbn Miskeveyh, seferi şöyle haber vermektedir:

“Bu sene [332/943-944], *Rûs* (الروس) diye bilinen milletin askerleri Âzerbaycân'a ulaştılar ve Berdea'ya ilerleyerek *halkını esir aldılar* (سبوا أهلها)!”.

⁴⁸⁶ Hazarlar'ın Hârizmli Müslüman askerleri olan *el-Ersiyye* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 176-177.

⁴⁸⁷ Bu sefer için ayrıca bkz. Vladimir F. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 111; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 22.

⁴⁸⁸ Golden, “The Question of the Rus' Qaghanate”, s. 81; Thulin, “The Third Tribe of the Rus”, s. 114.

Devamında da şunları söyler:

“...Onlar [*Rûslar*] geniş yapılı ve cesur çok büyük bir millettir. Hezimet nedir bilmezler ve onlardan biri öldürünceye veya öldürülünceye değin üstlendiği işini bırakmaz...”⁴⁸⁹.

332/943-944 yılındaki akınları esnasında *Rûslar* pek çok kişiyi esir etmelerinin ve bunlara kötü muamelede bulunmalarının yanında burada bir müddet de ikamet etmişlerdi⁴⁹⁰. Sonrasındaysa talihin de yardımıyla İslâm memleketlerini terk etmişlerdir⁴⁹¹. Hem İbn Miskeveyh hem de Mes‘ûdî’deki haberler aslında şimdiye kadar savaşı kavimlerin ve özellikle de İskandinavyalı olanların ganimet ve esir odaklı seferlerine dair sunduğumuz genel çerçeveye tam olarak uymaktadırlar. Diğer tüm İskandinavyalılar’ın da yaptıkları gibi Varyag-Ruslar da belli sayıdaki kişiden oluşan gruplarla çok uzak mesafelere değin zaman zaman kolonyal da olabilen maceralara atılabiliyorlardı. Özellikle değerli ganimetler elde edeceklerini bildikleri bölgelere ne kadar uzak olduğuna bakmaksızın sefer düzenleyebiliyorlar ve eğer talihin yardımıyla geri dönebilirlerse de yüklü ganimetin sahibi olabiliyorlardı. Bunu da İskandinav edebiyatının belki de en değerli ürünleri sagalarda sarahaten müşahade etmek mümkündür⁴⁹².

Yukarıda göstermeye çalıştığımız gibi ele aldığımız dönemde Avrupa kıtasının en önemli köle müstahsilleri olarak Varyag-Ruslar, kıtanın çok büyük bir kısmında

⁴⁸⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve te‘âkibü’l-himem*, V, 265. Krş. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, VII, 75. İbnü’l-İbrî’deki (*Makhtebhanûth zabhne*, I, 224) haberde *Rûslar*’a dair açık bir bilgi bulunmazken; bu seferin düzenleyicileri olarak *Askalap*, *Lagzaya* ve *Alan* kavimleri sıralanır.

⁴⁹⁰ *Hudûdü’l-‘âlem* müellifine göre Varyag-Ruslar, buradaki ikametleri esnasında Berdea’nın *Mübârekî* isimli köyünde bir karakol kurmuşlardı. Bkz. *Hudûdü’l-‘âlem*, s. 144.

⁴⁹¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-ümem ve te‘âkibü’l-himem*, V, 265-268. Krş. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’l-târîh*, VII, 75-78. *Rûslar*’ın bu seferi için ayrıca bkz. Minorsky, *A History of Sharvân and Darband*, s. 111-112; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 23; Zuckerman, “Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine”, s. 100-121. Ziya Bünyadov, Ruslar’ın böylesine bir sefer yapabilme cüretlerini, halifeliğin zayıflamasına bağlar ki zaten biraz sonrasında da Abbâsî Halifeliği’nin merkezi Büveyhîler’in tahakkümü altına girecektir. Bünyadov’un yorumları için bkz. *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, Azer. çev. Cabbar Cabbarov – Həsən Alizade, Bakı 2007, s. 198.

⁴⁹² Vikingler’in Greenland ve *Vinland* maceraları, bahsettiğimiz durum için güzel örneklerdir. Buna dair bkz. William R. Short, *Icelanders in the Viking Age: The People of the Sagas*, North Carolina – London 2010, s. 202-207.

faaliyette bulunarak kendileri açısından köle istihâl bölgeleri meydana getirmişlerdi (bkz. Harita 6). Bu açıdan değerlendirildiğinde o dönemlerde diğer başka yerlere olduğu gibi Abbâsî memleketine Avrasya'dan getirilen kölelerin önemli bir kısmının müstahsili de bunlar olsa gerektir. Köle müstahsili Varyag-Ruslar'ın Kuzeydoğu Avrupa'daki ilk faaliyet bölgesini *Garðariki*'nin kuzey kısmı olan ve Ladoga ile

Harita 6: Varyag-Ruslar'ın Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya

İlmen gölleri civarındaki bölgeler oluşturmuş; buraların otokton halkları Fin-Ugorlar ve Slavlar da ilk kölelerini teşkil etmişti. Fakat Varyag-Ruslar'ın İskandinavya'daki bakiyeleri tarafından *Garðariki*'de faaliyet gösterilen dönem öncesinde veya bununla eş zamanlı olarak seferlerine iştirak ettikleri Danlar'la birlikte Batı ve Orta Avrupa'dan alınmış esirleri de bunlar arasında bulunmuş olarak farz edebiliriz. Daha sonrasında güneye yani Karadeniz yönüne doğru yayılmaya başlayan Varyag-Ruslar, istihâl bölgelerini de kabaca Baltık denizi ile Karadeniz arasındaki çok geniş sahanın neredeyse tamamı üzerine teşmil etmişlerdi. Odaklandığımız dönemin sonlarına doğru (X. yüzyıl ortaları) Balkanlar'da da faaliyetlerini tespit edebildiğimiz Kiev Knezliği'nin Varyag-Ruslar'ı Orta Avrupa'da da bunu yapmış gözükmedirler. Tüm bunların yanında son olarak görmüş olduğumuz gibi

faaliyetlerini Avrupa kıtasıyla sınırlı tutmayarak Asya kıtasındaki İslâm memleketlerine doğru da taşımışlardır. Bu açıdan bakıldığında Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin onlar için sarf ettiği, *onların ekili arazileri yoktur ve kılıçları haricinde de başka hiçbir kazançları bulunmaz*⁴⁹³ cümlesi de çok doğru gözüküyor. Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere Varyag-Ruslar tarafından Avrasya dâhilinde istihsâl edilmiş köleler de çoğunlukla İdil Bulgarları ve Hazarlar vasıtasıyla Abbâsîler'e kadar ulaştırılmışlardır.

2.2.2. Köle Müstahsilleri Olarak Macarlar ve İstihsâl Süreçlerine Dair

Ele aldığımız dönemde Avrasya dâhilindeki en önemli köle müstahsillerinden biri olarak sunduğumuz Varyag-Ruslar bu işte kesinlikle yalnız değildiler. Türkler haricindekilerin faaliyet alanları Varyag-Ruslar'ınki kadar geniş bir sahaya yayılmamış olmasına rağmen diğer savaşçı kavimler de köle istihsâliyle ciddi ciddi meşgul olmaktadır. Bunlardan biri de köle istihsâli konusundaki şöhretleri ve faaliyet alanları Varyag-Ruslar'la yarışacak derecede olan Macarlar'dı. Tıpkı Varyag-Ruslar için olduğu gibi gerek Latin ve Bizans gerekse de Rus ve İslâm kaynaklarında Macarlar'ın istilalarına ve diğer kavimleri esir edişlerine dair çokça atıf bulmak mümkündür. Derecesi belirsiz ve tartışmalı olmakla birlikte Fin-Ugor ve Türk unsurlarının karışımından meydana gelen Macarlar'ın⁴⁹⁴ IX. yüzyılın ortasına kadarki tarihleri araştırmacılar tarafından da sıklıkla dillendirildiği gibi hâlâ tam olarak çözümlenememiş pek çok sorun nedeniyle bir hayli muğlâktır⁴⁹⁵. Fakat tıpkı bozkırlı Türkler gibi atlı bir kavim oldukları ve bolca ganimet getiren akınlarını da atlarının sürati sayesinde yapabildikleri düşünülünce Türk etkisinin hiç de

⁴⁹³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 58.

⁴⁹⁴ Macarlar'ın, Fin-Ugorluğa ve Türklüğe aidiyetleri hakkında bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 5; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972, s. 41; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 214, 217; Vâsary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 229; James Patrick Mallory, *Hint-Avrupalıların İzinde*, çev. Müfit Günay, Ankara 2002, s. 174; İsmail Doğan, "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", *DTCFD*, XLVII/2 (2007), s. 1-12.

⁴⁹⁵ Macar tarihinin erken safhaları için bkz. Vâsary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 220-230; Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 1-7; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 41; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 214-217. Peter B. Golden tarafından bu konudaki tartışmalar çok iyi bir şekilde özetlenmiştir. Bkz. "Rusya'nın Orman Kuşağı Halkları", çev. Mete Tunçay, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 328-335.

azımsanmayacak derecede olduğu anlaşılmaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Varyag-Ruslar'ın gemileriyle yapmış olduklarını Macarlar, tıpkı Türkler gibi, sahip oldukları atlarla yapmaktaydılar.

Belirtildiğine göre Macarlar 830 ile 890'lar arasında Karadeniz kıyılarında Don ile Dinyeper veya Donets nehirleri arasındaki *Lebedia* (Λεβεδία) ismi verilen yurtlarında bulunuyorlardı⁴⁹⁶. Macarlar'ın uluslararası köle ticareti açısından bizim görüş açımıza girmeleri de onların *Lebedia* dönemlerine rastlamaktadır. Ferenc Eckhart tarafından aktarılan kayda değer bir ayrıntı, savaşçı bir kavim olarak Macarlar'ın henüz *Lebedia*'daki yurtlarında iken komşularına akınlar yapmak suretiyle köle istihşâlinde bulunmaya başlamış olmalarıdır⁴⁹⁷. Vladimir F. Minorsky'nin belirttiği üzere İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* isimli eserindeki Macarlar'a (<*el-Macgariyye*/المَجْغَرِيَّة) dair bilgiler⁴⁹⁸ de tam olarak onların *Lebedia*'daki dönemlerini ele almaktadır⁴⁹⁹. İbn Rüste'nin anlatısında Macarlar'ın *Sakālibe*'den ne şekilde köle istihşâlinde bulduklarını gösterir mahiyetteki bu bilgiler de konumuz açısından çok değerli addedilebilecek ayrıntıları haizdirler:

“... *el-Macgariyye* [Macarlar] Türkler'den bir sınıftır... Ve onların [Macarlar'ın] ülkesi geniştir ve hudutlarından biri *Bahrü'r-Rûm* (بحر الروم) [Karadeniz kastediliyor] ile birleşir. Bu denize [Karadeniz], biri Ceyhûn'dan [Amuderya'dan] daha büyük olan iki nehir dökülür. Onlar [Macarlar da] bu iki nehir arasında sakindirler... Onlar [Macarlar], *Sakālibe*'den kendilerine yakın olanların hepsine üstün gelirler... Ve onlar [*Sakālibe*], onların [Macarlar'ın] elinde esir mertebesindedirler... Macarlar, *Sakālibe* üzerine akın düzenlerler ve

⁴⁹⁶ *Lebedia*'yı Konstantinos Porphyrogenetos (*De administrando imperio*, s. 170-171) zikreder ve etimolojisini de eski yöneticilerden Lebedias'ın adıyla açıklar. Konstantinos Porphyrogenetos tarafından yapılan muğlâk tarif nedeniyle araştırmacıların *Lebedia* teşhisleri farklı farklı olmuştur. Peter B. Golden (*Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217), Don ve Donets nehirleri arasındaki sahayı; Ferenc Eckhart (*Macaristan Tarihi*, s. 5, 8) ve Akdes Nimet Kurat (*Peçenekler*, s. 45) ise, Don ile Dinyeper arasındaki sahayı önermişlerdir.

⁴⁹⁷ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

⁴⁹⁸ Tadeusz Lewicki'ye göre Ortaçağ İslâm literatüründe Macarlar'ın en erken anılışı da budur. Bkz. “Mağjars, Mağjaristân”, *EF*², V, 1010-1011. Ortaçağ İslâm kaynaklarında Macarlar hakkında bilgi veren diğer eserler ve bunların değerlendirilmeleri için de Lewicki'nin yazısının devamına bakılabilir.

⁴⁹⁹ Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 320.

[aldıkları] *sebâyâ* (السبایا) ile birlikte deniz kıyısına, *Bilâdü'r-Rûm*'un girişindeki Kherson⁵⁰⁰ (<Kerh/خ) denilen yere gelinceye kadar giderler... Macarlar esirleriyle *Kerh* denilen yere geldikleri zaman Rûmlar [Bizanslılar da] oraya denizden çıkar ve orada çarşı kurarlar. Onlar [Macarlar] onlara [Rûmlar'a] *köle* (الرقیق) verirler...⁵⁰¹.

Açıkça görüldüğü üzere İbn Rüste'nin bu pasajı aslında savaşı bir kavmin kölelerini istihşâl edişleriyle müteakip nakil ve satış süreçlerine dair çok net ve değerli ayrıntıları bir arada barındırmak gibi eşsiz bir öneme sahiptir. *Sakālibe*'den özellikle de *sebâyâ* şeklinde nitelendirilen kadın ve çocukların esir edilmesi, sonrasında bunların ticaret amacıyla Bizanslı tüccarların ayağına götürülmeleri ve karşılığında da kendileri için gerekli emtiayı temin etmeleri konumuz açısından çok özel ayrıntılardır. Çünkü burada her zaman bir arada bulunamayacak kölelerin istihşâli, nakliyesi ve ticaretiyle ilgili olan tüm safahata dair hususiyetlerin bir manada derli toplu bir özeti bulunmaktadır.

890'lara kadar *Lebedia*'da kalan Macarlar bu tarihte doğudan gelen Peçenekler'in⁵⁰² tazyikiyle Tuna ve Dinyeper nehirleri arasında, yani Konstantinos Porphyrogenetos tarafından *Atelkhoudsou* (Ἀτελχοῦζου) şeklinde anılan Eteköz'e, doğru ilerlemek zorunda kalmışlardı⁵⁰³. Ferenc Eckhart'ın tespitine göre böylece Eteköz'de yerleşen Macarlar, bu sefer de 892 yılında Doğu Frankları'nın Kralı Arnulphus Carintiae'nin (887-899) müttefiki olarak Büyük Moravya Knezi I.

⁵⁰⁰ Kherson şehri için bkz. Omeljan Pritsak – Anthony Cutler, “Cherson”, *ODB*, I, 418-419; Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah*, s. 121.

⁵⁰¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 127, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 38; Daniel A. Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, Sankt Peterburg 1869, s. 25-27.

⁵⁰² Peçenekler, VIII. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzlar tarafından itilmeleriyle, daha doğudan IX. yüzyıl sonlarına kadar kalacakları İtil ve Yayık nehirleri arasındaki bölgeye gelmişlerdi. IX. yüzyılın sonlarına doğruysa Hazarlar'ın baskısıyla da İtil nehrini geçmişlerdi. Bkz. Hüseyin Namık Orkun, *Peçenekler*, İstanbul 1933, s. 9-10; Kurat, *Peçenek Tarihi*, 22-32. Bu değerli araştırmacıların çalışmalarına ilaveten Kanglı Türkleri tarihinin rekonstrüksiyonunu konu edinen ve yeni bir yaklaşım teklif eden değerli çalışmasında Osman Yorulmaz'ın Peçenek erken tarihine dair aktardıklarına da bkz. *Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012, s. 21-38.

⁵⁰³ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 172-173. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 217; Kurat, *Peçenekler*, s. 43-46; Carlile A. MacArtney, “The Petchenegs”, *SEER*, VIII/23 (1929), s. 343; Vásary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 227.

Svyatopolk'un (871-894) hâkimiyetindeki Slavlar'la meskûn topraklara akın yapmaya başlamışlar ve nihayetinde tarihteki bu ilk Slav devletinin⁵⁰⁴ de sonunu hazırlamışlardı⁵⁰⁵. *Povest Vremennih Let*'te 888-898 yılları arasındaki Macarlar (<Ugri/Угри) hakkındaki kayıt da onların Etelköz'de buldukları döneme dair gibi gözükmektedir. Yine tıpkı İbn Rüste'nin alıntılıadığımız pasajı gibi Macarlar'ın ne şekilde ve nerelerden köle istihşâlinde bulduklarını göstermesi açısından son derece önemlidir:

“... Macarlar (<Ugri/Угри), Kiev yakınından geçerek şimdilerde *Ugor* [Karpatlar] olarak anılan dağlara gittiler. Ve Dinyeper'e vardıklarında, orada karargâh kurdular... [Macarlar] Doğudan gelerek *Ugor Dağları* denilen yüksek dağları aşmakla uğraştılar ve komşuluklarındaki Ulahlar (<Volohe/Волохи) ve Slovenler (<Sloveni/Словѣни) ile savaşmaya başladılar... Macarlar, Bizans'a (<Greki/Греки) karşı savaş açtılar ve Trakya ile Makedonya arazilerini (землю Фрачьску и Макидоньску) Thessalonike'ye (<Selun/Селунь) kadar ele geçirdiler/gasp ettiler (пополониша) ve sonra Moravyalılar'a (<Morava/Морава) ve Çekler'e (<Çehi/Чехи) karşı savaş açtılar.”⁵⁰⁶

İbn Rüste'nin kaydıyla birlikte değerlendirildiğinde kolayca fark edilebileceği gibi *Povest Vremennih Let*'in bu kaydında da Macarlar, X. yüzyıl öncesinde Karadeniz'in kuzeyinde bulunuyorlarken kölelerinin kahir ekseriyetini de komşuluklarındaki *Sakālibe*'den yani çoğunlukla Slavlar'dan elde etmekteydiler. Bu dönemin geneline dair İslâm coğrafya literatüründeki bilgiler de daima bunu teyit eder mahiyettedir⁵⁰⁷. Örneğin Gerdizî (V./XI. yüzyıl), sürekli olarak Macarlar'ın yağma akınlarına maruz kaldıklarını söylediği Slavlar'ın kaleler kurduklarını ve Macarlar geldiğinde de bu

⁵⁰⁴ Moravya Knezliği için bkz. Ivo Štefan, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, *Studien zur Archäologie Europas*, 14 (2011), s. 333-354; Jiří Macháček, “Great Moravian State – A Controversy in Central European Medieval Studies”, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*, XI/1 (2012), s. 5-26.

⁵⁰⁵ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-11. Krş. Kornél Bakay, “Hungary”, *The New Cambridge Medieval History*, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 538.

⁵⁰⁶ *Letopis Nestora*, s. 11-12; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 62; *Letopis po Īpatskomu Spisku*, s. 14-15; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 482.

⁵⁰⁷ Misal olarak bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 74-75, 95.

kalelere saklandıklarını söylemektedir⁵⁰⁸. Bununla bağlantılı olarak Peter B. Golden de *Sakālibe* üzerine köle elde etmek için yapılan akınların büyük kısmının ya bir önceki başlıkta değerlendirdiğimiz Varyag-Ruslar ya da bu başlıkta değerlendirmekte olduğumuz Macarlar tarafından yapıldığını özellikle belirtir⁵⁰⁹. Bu ise İslâm dünyasına *Sakālibe* ismiyle getirilmiş kölelerin ezici bir çoğunluğunun müstahsillerinin Varyag-Ruslar’la birlikte Macarlar olduğu manasına gelmektedir.

Yine *Povest Vremennih Let*’teki anlatımda Sloven, Çek ve Moravyalı Slavlar’a ilaveten Tuna civarındaki *Volohi* yani Ulahlar⁵¹⁰ üzerine de seferler yaparak onlarla savaştıklarından bahsedilmiştir. Ulahlar, Tuna nehrinin kuzey kıyılarında yani Eteköz ile Macarlar’ın bir sonraki yurtları olacak Panonya arasında meskûn oldukları için Macar akınlarının hedefi olmaktan da kurtulamamışlardır. Makedonya ve Trakya arazilerinin *Selun* yani Thessaloniki’ye kadar tahrip edilişi mevzuysa hâlâ Eteköz’de buldukları dönemde kendilerinden köle istihâlinde buldukları Ulahlar ve Slavlar’ın yanında Tuna Bulgarları’na karşı da benzeri akınlar yapmaktan geri kalmadıklarına işaret eder⁵¹¹. Zaten *Povest Vremennih Let*’te bulunan ve aşağıda değerlendirilecek kayıt da direkt olarak Macarlar’ın Tuna Bulgarları’na karşı yapmış oldukları ve neticesinde ganimet elde edecekleri akınlarıyla ilgilidir.

Povest Vremennih Let’te 899-902 yılları arasında verilen ama araştırmacılar tarafından 895 olarak düzeltilen bir kayıta belirtildiğine göre Bizans İmparatoru VI. Leon (886-912), Bulgarlar karşısında aldığı 894 yılındaki mağlubiyet⁵¹² üzerine Macarlar’ı Tuna Bulgarları’na karşı kışkırtmış ve Macarlar da büyük bir sefer

⁵⁰⁸ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 85; Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, s. 344.

⁵⁰⁹ Golden, “Al-Sakāliba”, s. 877.

⁵¹⁰ Ulahlar ve memleketleri hakkında bkz. Alexander P. Kazhdan, “Vlachia”, *ODB*, III, 2183; Alexander P. Kazhdan, “Vlachs”, *ODB*, III, 2183; Kemal Karpat, “Eflak”, *DİA*, X, 466-467.

⁵¹¹ XIII. yüzyılın başları civarında kaleme alınmış *Gesta Hungarorum*’da da Kiev’den Panonya’ya geçiş süreci anlatılırken Macarlar’ın komşuları olarak -tıpkı rivayetimizdeki gibi- Slavlar (Sclavi), Bulgarlar (Bulgarii) ve Ulahlar (Blachii) sıralanır. Bkz. Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, İng. çev. Martyn Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation”, *SEER*, IV/87 (2009), s. 692.

⁵¹² Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 169-170. Krş. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 57-58; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 238; Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 147-148.

düzenleyerek Tuna Bulgarları'na çok zor anlar yaşatmışlardı⁵¹³. Hatta *Povest Vremennih Let*'te bunun için kullanılan ifade Macarlar'ın geldiklerinde *tüm Bulgar ülkesini esir ettikleri* (всю землю Болгарьску плѣноваху)⁵¹⁴ şeklindedir (bkz. Resim 6). Mihail İ. Artamonov'un belirttiğine göre Macarlar bu seferleri esnasında Tuna nehrini geçip Bulgar topraklarını yağmaladıktan sonra da Tuna Bulgarları'nın o dönemdeki başkentleri Preslav'a kadar ilerleyerek aldıkları bolca ganimete ilaveten halkını da esir etmişlerdi. Daha sonrasındaysa elde ettikleri esirleri de şimdiye değin çoğunlukla yaptıkları gibi Bizanslılar'a satmışlardı⁵¹⁵. İşin aslına bakılırsa tahta çıkışının üzerinden çok geçmemiş olmasına rağmen Symeon (893-927) gibi Bizans'a kafa tutabilen⁵¹⁶ ve henüz 894 yılında Bizans ordusunu mağlup etmiş bir Tuna Bulgar Çarı'na karşı bile taaruz edebilmişlerdi (bkz. Resim 6). Bu, Macarlar'ın ganimet konusundaki tamahkârlıklarının boyutunu gözler önüne sermeye yeter de artar bir örnek olmasının yanında tanımlamaya çalıştığımız savaşçı-müstahsil kavim davranışına dair de tipik bir misaldir.

Macarlar'ın Eteköz'deki yurtlarını terk etmeleri de 895 yılında Bulgarlar'a karşı düzenledikleri seferleriyle çok yakından alakalıydı. Çünkü Symeon kuvvetlerini yeniden topladıktan sonra Macarlar'ın çok çekindikleri⁵¹⁷ ve onları *Lebedia*'daki yurtlarından da çıkararak Peçenekler'le anlaşarak onlarla birlikte Macarlar'ın yurduna

⁵¹³ Fakat Bizans, bu yardımdan umduğu faydayı da elde edememiş ve 896 yılında Symeon, günümüz Edirne'si yakınlarında olan Bulgarophygon yanında Bizanslılar'a ağır bir mağlubiyet yaşatmıştır. Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 172. Krş. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Bulgarophygon için bkz. Alexander P. Kazhdan, "Boulgarophygon", *ODB*, I, 317. Buna dair haber, 283/896-897 yılı içerisinde Taberî tarafından da aktarılmıştır. Bkz. *Târîhu 'l-ümem ve 'l-mülük*, X, 45.

⁵¹⁴ *Letopis Nestora*, s. 14; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 63-64; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 16-17; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 484-485.

⁵¹⁵ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 444-445.

⁵¹⁶ Tuna Bulgarları'nın hükümdarı olan Symeon'un nihai hedefi *Roma Basileusu* olmaktı. Symeon dönemi ve bu dönemdeki Bizans-Bulgar münasebetleri için bkz. Stephen S. Bobčev, "Bulgaria under Tsar Simeon", *SEER*, VII/21 (1929), s. 621-633; Angel Nikolov, "Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered", *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence*, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A. Sulikowska-Gaska, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-108.

⁵¹⁷ Macarlar'ın Peçenekler'den çekinmelerine dair Konstantinos Porphyrogenetos tarafından Macarlar'ın ağızından nakledilen sözlere bkz. *De administrando imperio*, s. 57, krş. Orkun, *Peçenekler*, s. 10.

saldırmışlardı. Tuna Bulgarları'yla Peçenekler'in ortak taaruzuysa nihayetinde Macarlar'ın batıya doğru ilerleyişlerinin kaldığı yerden devam etmesini sağlamış ve Macarlar, Karpatlar üzerinden Orta Avrupa sahasına girmişlerdir⁵¹⁸. 896 yılındaki Bulgar-Peçenek darbesinden sonra da artık o bölgelerde kendilerine daimî bir yurt kurmaya koyulacaklardı⁵¹⁹. Bundan böyle Macarlar'ın önlerinde köle istihşâli açısından Merkezî Avrupa çok daha büyük bir alan olmuş oldu.

Resim 6: Macarlar'ın Tuna Bulgar Çarı Symeon'u Takipleri

Etelköz'den batı yönüne doğru hareket eden Macarlar, yukarıda Varyag-Ruslar kısmında Mes'ûdî'den aktardığımız *Sakālibe* melikleri *ed-Deyr/Dîr* ve *el-Ufreg*'in *en-Nūkberd/Nevkuberd* ile savaşmasıyla ilgili pasajdan⁵²⁰ da hatırlanacağı üzere bu dönemde Varyag-Ruslar'la da mücadele etmişlerdi. Yine anonim *Gesta*

⁵¹⁸ Anlatının tamamı Konstantinos Porphyrogenetos tarafından aktarılmıştır. Bkz. *De administrando imperio*, s. 177. Skylitzes ise Peçenekler'den bahsetmez. Bkz. *Synopsis Historion*, s. 169-171. Ayrıca bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 9; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 239. Kornél Bakay ise, *Annales Alamannici* ve *Annales Bertiniani*'ye dayanarak Macarlar'ın henüz 862 yılında Avrupa sahnesinde boy gösterdiklerini ve Ludovicus Germanicus'un (843-876) hükümdarı olduğu Doğu Frankları'nın arazisine de bir akın düzenlemiş olduklarını belirtir. Bkz. "Hungary", s. 536.

⁵¹⁹ Konstantinos Porphyrogenetos, *De administrando imperio*, s. 172. Hatta Macarlar biraz sonrasında buraları ele geçirerek XX. yüzyıla değin de ellerinde tutmayı başaracaklardır. Bkz. Sandor Papp, "Slovakya", *DĪA*, XXXVII, 337.

⁵²⁰ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, I, 324.

Hungarorum'daki daha detaylı fakat karışık bir anlatımda⁵²¹ da Macarlar'ın Kiev yöneticisiyle mücadelelerini müteakip bir anlaşmaya vardıklarından söz edilir⁵²². Avrasya'nın köle istihşâli konusunda önde gelen bu iki kaviminin birbirleriyle bir dönemliğine de olsa mücadele içerisine girmiş olması konumuz dâhilinde kaydedilmeye değer özel bir ayrıntıdır. Hatta anonim *Gesta Hungarorum*'da buna kanıt olarak yorumlanacak başka bir haber daha bulunur. Burada Macarlar'ın Hazar kökenli yönetici hânedanının kurucusu Árpád'ın (yakl. 895-yakl. 907) Panonya'ya gelişten sonra yerel yöneticilerden biri olan Salanus⁵²³ ile barış tesis etmek için hediyeler gönderdiği zikredilir. Árpád'ın Salanus'a gönderdiği on iki beyaz at ve on iki devenin yanında bizim için önemli olan asıl hediyeler Salanus'un eşine gönderdikleridir. Salanus'un eşi için gönderilen kürkler gibi değerli diğer hediyelere ilaveten on iki hünerli Rus kızının da bulunduğu⁵²⁴ haberi Macarlar'ın elinde esir Rus kızları olduğununun bir kanıtı sayılabilir. Fakat Macarlar yeni yurtlarında büyük kârlarla satacakları kölelerini daha çok Latin Batı'dan yani Franklar'dan ve Germenler'den ayrıca güney ve güneydoğu komşuları olan Slavlar'la Tuna Bulgarları'ndan elde edeceklerdi.

Macarlar henüz Panonya'da yurt tutmalarından evvel 892 yılında Doğu Frankları'nın müttefiki olarak yağmalayarak tahrip ettikleri Büyük Moravya arazisine bu tarihten sonra da akınlar yapmaya devam etmişlerdir. Yani bölgeye gelip yerleşmeye başlamalarından sonra da hedefi ganimet ve köle olan kârlı akınlarına son vermemişlerdi. Bu açıdan bakıldığında Carlile A. MacArtney'in Macarlar'ın 898 ve 955 yılları arasındaki durumlarına dair tespitleri oldukça manidardır. Onun ifadesine göre dönemin tarihçileri, belirtilen zaman diliminde bazıları Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'in çok yakınlarına ve İtalya'daki Otranto'ya kadar uzanan otuz üç sefer kaydetmişlerdi ki MacArtney bu sayıya nice

⁵²¹ Anonim *Gesta Hungarorum*'un anlatısına dair bkz. Carlile A. MacArtney, "The Eastern Auxiliaries of the Magyars", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1 (1969), s. 49.

⁵²² Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 692.

⁵²³ Steven Runciman, buradaki Salanus'un Moravya knezlerinden II. Svyatopolk olduğunu ifade eder. Bkz. *First Bulgarian Empire*, s. 133.

⁵²⁴ Belae regis Notarius, *Gesta Hungarorum*, s. 697.

küçük seferin de dâhil edilmediğini belirtir. Tüm bu seferlerin de nihayetinde ganimet ve esir elde etmek için olduğunun altını çizer⁵²⁵. Gerçekten de Macarlar Panonya'ya geldiklerinde etrafa ganimet ve köle hedefli akınlar yapmak açısından oldukça müsait bir ortam bulmuşlardı. Genellikle modern literatürde 'yurt kurma dönemi' olarak adlandırılan Macarlar'ın bu çağdaki akınları için Ferenc Eckhart da 'çapulculuk seferleri' tanımlamasını kullanır⁵²⁶. Macarlar'ın Hıristiyanlaşmaya başlayacakları XI. yüzyıla değin⁵²⁷ neredeyse aralıksız bir biçimde devam eden akınlarının belki de tek gayesi; çokça ganimete ilaveten elde edecekleri esirler olduğundan dolayı Eckhart'ın böyle bir tanımlama yapmakta oldukça haklı gözüktüğünü söyleyebiliriz.

Resim 7: Macarlar'ın Tuna Bulgarları'na Ait Bir Şehre Akınları

Bir yandan Franklar arasındaki siyasî boşluk, diğer bir yandan Büyük Moravya Knezliği'nin yıkılmış olması ve son olarak da Tuna Bulgar Çarı Symeon'un bu

⁵²⁵ Carlile A. MacArtney, *Hungary: A Short History*, London 1962, s. 10.

⁵²⁶ Bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 18.

⁵²⁷ İsmail Doğan'ın belirttiğine göre, tıpkı bizim köle istihsâli açısından yaptığımız gibi, Macarlar da kendi tarihlerini XI. yüzyıl başındaki Hıristiyanlaşmanın öncesi ve sonrası olarak ikiye ayırmaktadırlar. Bkz. "Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi", s. 8-9. Macarlar'ın Hıristiyanlaşma süreçlerine dair olarak bkz. William Toth, "The Christianization of the Magyars", *Church History: Studies in Christianity and Culture*, XI/1 (1942), s. 33-54.

dönemde güneyle daha fazla alakadar bir politika takip etmesi⁵²⁸ Macarlar'ın işini oldukça kolaylaştırmışa benziyor. Böylesi bir ortamda Macar akınlarının daha çok olmak üzere Latin Batı'nın önemli şehirleri üzerine yapılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bunun yanında Bizans ve Rus kaynaklarında ve hatta ilaveten İslâm kaynaklarında da akis bulan, Macarlar'ın Balkanlar ve Trakya'ya düzenledikleri iki büyük sefer vardır ki bunlar Latin Batı'ya yapılanları aratmayacak derecededir. Skylitzes, Tuna Bulgar Çarı Symeon'un ölümünden sonra (927) komşuları Macarlar'ın, Sırp'ların, Hırvatlar'ın ve bunların haricinde kalan diğerlerinin Bulgarlar'a karşı saldırı planları yapmaya başladıklarını belirtiyor⁵²⁹. Bu sözleri doğrular bir biçimde 934 yılında Macarlar, Konstantinopolis önlerine kadar ilerleyecekleri büyük çaplı bir sefer de tertip etmişlerdi. Tabii ki Macarlar'ın Konstantinopolis'e değin yapacakları sefer yalnızca Bizans'a karşı değil aynı zamanda ve aslında arazilerinden geçmek zorunda oldukları Tuna Bulgarları'na karşı da düzenlenmiş oluyordu. Hatta Steven Runciman'ın da belirttiği gibi Macarlar'ın bu sefer esnasında aldıkları esirlerin ezici çoğunluğunu da tahmin edileceği gibi Bulgarlar oluşturmuştu⁵³⁰. *Povest Vremennih Let*'te Macarlar'ın çok geniş çaplı olduğu anlaşılan mevzubahis seferleri şöyle haber verilmektedir:

“6442 [934] yılında. Macarlar (<Ugri/Угри) *Tsargrad*'a [Konstantinopolis] ilk gidişlerinde *tüm Trakya'yı esir ettiler* (плѣноваху всю Фракію). [Bizans İmparatoru I.] Roman [os Lakapenos] ise Macarlar'la barış tesis etti.”⁵³¹.

Skylitzes, bu bilgilere Bizans İmparatoru I. Romanos'un (919-944) tutsakları kurtarmak konusunda hiçbir masraftan kaçınmadığı bilgisini de ekler⁵³². Macarlar'ın Konstantinopolis'e değin uzanan seferlerinin bir diğeri de en az 934 yılındaki kadar ve anlatılara bakılırsa belki de ondan çok daha büyük olan 943 yılında

⁵²⁸ Tüm bu siyasi ortama dair bkz. Fehér, *Bulgar Türkleri Tarihi*, s. 58-59; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 243-249. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 8-17; Bobčev, “Bulgaria under Tsar Simeon”, s. 621-633.

⁵²⁹ Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 215.

⁵³⁰ Runciman, *First Bulgarian Empire*, s. 185.

⁵³¹ *Letopis Nestora*, s. 23; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 71; *Letopis po Īpatskomu Spisku*, s. 27.

⁵³² Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 220.

gerçekleştirdikleriydi. *Povest Vremennih Let*'in⁵³³ ve Skylitzes'in⁵³⁴ yalın anlatılarının yanında Mes'ûdî, Macarlar'ın 943 yılındaki seferlerinden çok daha ayrıntılı bir biçimde bahsetmiştir. Mes'ûdî'nin ilgili haberi aslında 320/932 yılında Bizans'a ait olduğunu belirttiği *Velender* (وَأَنْدَر)⁵³⁵ isimindeki bir şehrin Peçenekler ve Macarlar tarafından ele geçirilmesinin anlatımıyla başlar. Akdes Nimet Kurat'a göre Mes'ûdî tarafından uydurulmuş birtakım fantastik öğelerle de süslenmiş anlatıda bazı tarihî olayların karıştırılması da söz konusudur⁵³⁶. Fakat Kornél Bakay'a göre 943 yılındaki bu seferde Peçenekler ve Macarlar -tıpkı Mes'ûdî'nin kaydettiği gibi- birlikte hareket etmişlerdi⁵³⁷. Bununla birlikte aşağıda tercümesini vereceğimiz Mes'ûdî'nin haberinin son kısmı da Macarlar tarafından 943 yılında Konstantinopolis önlerinde sonlanmış akınlarıyla ilgili olmalıdır. Çok ilginç bir ayrıntı olarak da Ortaçağ İslâm kaynaklarında pek rastlanmayan bir biçimde Mes'ûdî, tıpkı Bizanslı tarihçilerin de yaptıkları gibi Macarlar'dan direkt olarak *Türk* (الترك) diye bahsetmektedir:

“... Onların haberi *Melikü'r-Rûm Armenûs*'a (ملك الروم أرمنوس) [I. Romanos Lakapenos] 332 [/943-944] senesinde ulaştığı vakit... Türkler [Macarlar] üç gün sonra Konstantinopolis'e (القسطنطينية) gitmek amacıyla şehirden [*Velender*'den] çıktılar. Köylerden, meralardan ve çiftliklerden [rastladıkları insanları] öldürerek, *esirler* (أسراً) ve *sebâyâ* (سبياً) alarak Konstantinopolis surları önüne kadar geldiler. Ve burada yaklaşık kırk gün boyunca kaldılar ve bu zaman zarfında [esir almış oldukları] *kadın ve çocukları* (المرأة و الصبي) ipeklerle, ipekli elbise ve bezlerle değiştirdiler...⁵³⁸”

⁵³³ Bkz. *Letopis Nestora*, s. 24; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 72; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 28.

⁵³⁴ Bkz. Skylitzes, *Synopsis Historion*, s. 223.

⁵³⁵ *Velender* ve tüm diğer varyantları hakkında bkz. Minorsky, *Hudūd al-'ālam, The Regions of the World*, s. 465-471.

⁵³⁶ Konu hakkındaki tartışmalara ve tartışmaya dair kaynakçaya ilaveten Akdes Nimet Kurat tarafından verilen pasajın tam tercümesiyle onun yorumları için bkz. *Peçenekler*, s. 116-124. Yine pasajın tamamının Türkçe tercümesi için bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 53-55.

⁵³⁷ Bakay, “Hungary”, s. 543.

⁵³⁸ Mes'ûdî, *Mürüçü'z-zeheb*, I, 159, 161, krş. Kurat, *Peçenekler*, s. 119; Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 54-55. Mes'ûdî'nin Macarlar'dan *Türk* (الترك) şeklinde bahsetmesinin nedeni, anlatısının aslında Bizans rivayetine dayanmasından kaynaklanmış olabilir. Çünkü Konstantinos

Mes‘ûdî, pasajının devamında da Türk olarak bahsettiği Macarlar’ın akınlarının nerelere kadar ulaştığına dair bir de betimlemede bulunur:

“... [Macarlar] bu bölgelerden *Sakālibe topraklarına* (<Arzū’s-Sakālibe/صقاليبةآل) (أرض) ve Roma’ya (<Rūmiyye/روميّة) değin varan akınlar düzenlediler. [Sonrasındaysa] Onların [Macarlar’ın] akınları, bu zamanda Endülüs sınırı civarına, Francia’ya (<el-İfrence/الإفرنجية) ve Galicia’ya (<el-Celālike/الجلالفة) da ulaşmıştır”.

Durum gerçekten de Mes‘ûdî’nin bahsettiği gibi bir hâl olarak Avrupa kıtasının pek çok bölgesi ve bu bölgelerin otokton halkları Macarlar’ın akınlarının başlıca hedefi hâline gelmişlerdi. Kornél Bakay’ın Macarlar tarafından Batı ve Orta Avrupa’ya yapılan akınları zikrettiği kısım incelendiğinde Mes‘ûdî’nin ifadelerinde herhangi bir abartı bulunmadığı da görülür⁵³⁹. Bu da Macarlar’ın Panonya’ya gelişlerinden sonra eskisine nazaran çok daha geniş bir alana yayılmış yeni köle istihşâl bölgeleri oluşturdukları manasına gelmektedir.

Germen kroniklerinde belirtildiğine göre de Macarlar’ın yaptıkları bezdirici akın ve yağmalar Latin Batı için çok daha vahim bir şekilde cereyan etmişlerdi. Hatta Regino Prumiensis’in (ö. 915)⁵⁴⁰ Macarlar’ı (Hungari) *en saldırgan* ve buna ilaveten *tüm yabanılların en gaddarları olan bir halk* (gens Hungarium ferocissima et omni belua crudelior) olarak nitelendirmesinin⁵⁴¹ sebebi de tamamen bundan kaynaklanmış olmalıdır. *Povest Vremennih Let*’teki Macarlar’ın tüm Trakya’yı esir ettiklerine dair ifadeden de hatırlayacağımız gibi Germen kroniklerindeki haberlerde de Macarlar’ın tahribinden akın yapılan bölgenin tamamının etkilendiğinin belirtilmesi çok ilginç bir detaydır. Basmakalıp veya tesadüf olamayacak bu ifadeler aslında Macarlar’ın ganimet seferlerinin şiddetini göstermektedirler. Regino

---

Porphyrogenetos da Macarlar’dan *Türkler* (Τούρχων) olarak bahsetmektedir. Bkz. *De administrando imperio*, s. 50-51, 170-179. Bunun için ayrıca bkz. Minorsky, *Hudūd al-‘ālam, The Regions of the World*, s. 469-470.

⁵³⁹ Bakay, “Hungary”, s. 541-544.

⁵⁴⁰ Regino Prumiensis için bkz. Johann Peter Kirsch, “Regino of Prüm”, *TCE*, XII, 719.

⁵⁴¹ Regino Prumiensis, *Reginonis abbatis prumiensis Chronicon*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 131.

Prumiensis'in eserini devam ettiren Adalbert'in (ö. 981)⁵⁴² eserindeki 915 yılına ait kayıta *Alamannia'nın tamamını* (totam Alamanniam), 926 yılına ait kayıta da *Francia'nın, Alsatia'nın, Gallia'nın ve Alamannia'nın tamamını* (totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam) Macarlar'ın *ateş ve kılıçla tahrip ettikleri* (igne et gladio vastaverunt) şeklindeki kayıt da buna misal gösterilebilir⁵⁴³. Ferenc Eckhart'ın yurt kurma dönemindeki Macarlar'ın seferlerini çoğunlukla bir iki kabilenin teşebbüsü olarak yorumlamasına rağmen⁵⁴⁴ buradaki örneklerden anlaşıldığı kadarıyla yurt kurma süreciyle birlikte tek bir merkezden idare ve sevk ediliyormuş havası uyandıran daha geniş çaplı seferler de yapılmaya başlanmışa benzemektedir.

Macarlar'ı değerlendirdiğimiz bu başlıkta tezimizin odaklandığı dönemde Avrasya dâhilinde faaliyet göstermiş önemli köle müstahsillerinden olan bu savaşçı kavim, kendi tarihlerinin coğrafi seyrine paralel olarak ilk köle istihsâl alanlarını Karadeniz'in kuzey sahillerinde oluşturmuşlardı. IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden 890'lara kadar *Lebedia*'daki yurtlarındaiken kölelerini genellikle komşuluklarında bulunan ve aralarında siyasî bir birlikten bahsetmenin de pek mümkün olmadığı Slavlar'dan elde etmişlerdi. Sonrasındaysa köle istihsâl bölgelerini -kademeli olarak- yurt tutacakları Orta Avrupa düzlüklerine kadar da genişletmişlerdir. Bir sonraki durakları Etelköz'deyse köle istihsâlinde buldukları halklara Tuna Bulgarları'nı ve Ulahlar'ı da eklemişlerdi. IX. yüzyılın sonuyla X. yüzyılın başlarından itibaren gelerek yurt tutacakları Panonya'daykenki akınlarından son olarak Germenler ve Franklar nasiplerini almışlardı. Böylelikle de IX. ve X. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve batı kıyıları, Balkanlar, Orta Avrupa ve bunların yakın çevresi Macarlar'ın köle istihsâlinde buldukları coğrafyaları; buraların otokton halkları da Macarlar'ın kölelerini oluşturduklar. Macarlar tarafından istihsâl edilen köleler, başta Bizans'a aitlimanlar olmak üzere fakat bununla birlikte İtalyan ticaret şehirleri ve uluslararası tüccarlar vasıtasıyla nihayetinde İslâm dünyasına kadar ulaştırılmışlardı. Çünkü dikkat edilirse Macarlar'ın köle istihsâlinde bulunduğu kavimlerin ve coğrafyaların

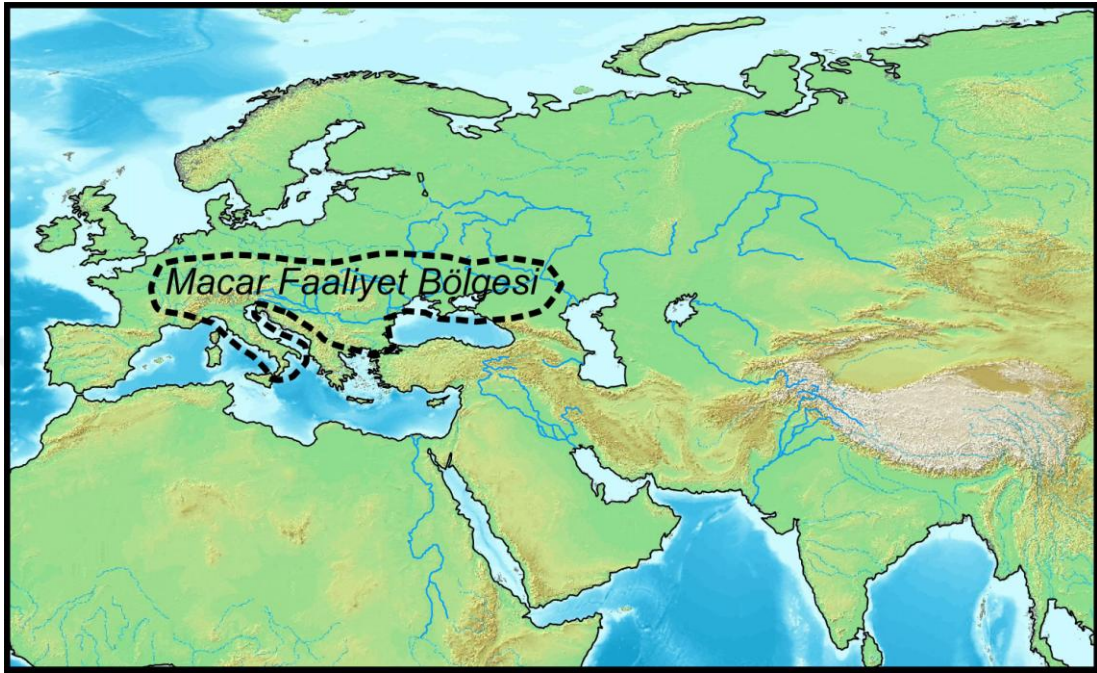
⁵⁴² Adalbert için bkz. Thomas Joseph Campbell, "Adalbert, Saint", *TCE*, I, 127.

⁵⁴³ Her iki haber için bkz. Adalbert, *Continuatio Reginonis*, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890, s. 157, 158.

⁵⁴⁴ Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15.

çoğunlukla Hıristiyan dünyasına ait oldukları görülecektir. Bunlar için en uygun alıcılar da elbette Hıristiyanlardan ziyade Müslümanlardı.

Harita 7: Macarlar'ın Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya

2.2.3. Köle Müstahsilleri Olarak Türkler ve İstihsâl Süreçlerine Dair

Şimdiye kadar değinmiş olduklarımızın haricinde kalan *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın diğer savaşçı-müstahsil kavimlerinin birkaçı istisna olmak üzere neredeyse tamamının İbnü'l-Fakîh tarafından aktarılan bir haberde karakter itibarıyla *yırtıcı hayvanların kardeşleri ve savaşın evlatları* (إحوة السباع و أبناء المغازي)⁵⁴⁵ diye tanımlanan Türkler'in çeşitli boylarından meydana geldiklerini söylemek mümkündür. Avrasya'nın tamamı bir arada düşünüldüğünde dönemin en önemli köle müstahsilleri de yine şüpheye yer bırakmayacak şekilde Türkler'di. Odaklandığımız dönemde köle istihşâliyle de ciddi bir biçimde meşgul olmuş ve Avrasya'nın hemen her bölgesinde rast gelmenin mümkün olduğu Türkler; Hazarlar, Bulgarlar, Peçenekler, Oğuzlar, Kırgızlar, Kıpçaklar, Kimekler, Uygurlar, Dokuz-Oğuzlar,

⁵⁴⁵ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 275.

Karluklar vs. gibi boylardan oluşmaktaydılar⁵⁴⁶. Kaynaklarımızda onlara dair haberler aktarılırken genellikle Türkler şeklinde umumî isimlendirmelere daha fazla rast gelinmekle birlikte zaman zaman boy isimleri verilerek aktarılan haberlere de tesadüf edilir. Fakat her bir Türk boyunu ayrı ayrı değerlendirmek temas edilmek istenen asıl mevzuyu haddinden fazla dallandırıp budaklandıracağından; burada mevzubahis boyları Türkler olarak genel bir şemsiye altında ele almak daha doğru olacaktır. Bu biraz da Hugh Kennedy'nin de işaret ettiği gibi İslâm kaynaklarında Türk denilmekle tam olarak hangi boyun kastedildiğinin tespitinin her zaman için mümkün olmamasından⁵⁴⁷ da kaynaklanmaktadır. Bu tespitlere paralel bir biçimde Maurice Lombart da dönemin en önemli üç köle istihşâl bölgesinden birisinin de - yine umumî bir tanımlamayla- *Bilâdü'l-Etrâk* yani Türkler'in yaşadıkları coğrafyaların tamamı olduğunu belirtir⁵⁴⁸. Bunun manası hem Türkler'in adı geçen tüm boyları tarafından elde edilen esirlerin hem de onlardan alınan esirlerin İslâm memleketlerini köle açısından besleyen en önemli unsurlardan biri olduğudur. Bu sebepten dolayı biz de çoğunlukla Türkler'den genel olarak bahsederek köle istihşâli süreçlerini daha anlaşılır bir şekilde resmetmeye çalışacağız.

Ortaçağ Müslüman müellifleri tarafından meydana getirilmiş muazzam derecedeki geniş literatürde savaşçı özellikleriyle en fazla ön plana çıkarılan kavmin

⁵⁴⁶ Ele aldığımız dönemde Türk boylarının işgal ettiği sahayı görebilmek adına her ne kadar daha geniş bir zaman aralığını ele alsalar da bkz. Eberhard, "Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti", s. 125-191; Bartold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 11-15; Ahmet Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, Ankara 2004, s. 48-129; Gülçin Çandarlıoğlu, *Pre-Islamic Turkish History and Culture*, çev. Mehmet Töre Yıldırım – Bekir Sadık Topaloğlu, İstanbul 2015, s. 45-54, 57-58.

⁵⁴⁷ Esasında Hugh Kennedy, Abbâsî Devleti'nde memlûk olan Türkler'den bahsetmektedir ama her iki durumda da mevzubahis sorun ortaktır. Bkz. *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, s. 120. Buna karşılık Mehmet Şemseddin Günaltay ise, Ortaçağ İslâm kaynaklarında Türk denilmekle kastedilenlerin Siriderya'nın ötesindeki bozkırlı Türkler olduğunu; Fergana veya Horasan gibi bölgelerde şehir hayatı yaşayan Türkler'inse bu bölgelere veya şehirlere nispetle isimlendirildiklerini belirtmektedir. Bkz. "Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü", *Belleten*, VI/23-24 (1942), s. 178-179. Daniel Pipes ise, Ortaçağ Müslüman müelliflerinin kullandıkları Türk isimlendirilmesinin, daha geniş tabanlı bir tanımlama olduğunu vurgulayarak bunu tasnif etmiştir. Pipes'in Türk tasnifi için bkz. "Turks in Early Muslim Service", s. 85.

⁵⁴⁸ Bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 265-266. Ayrıca bkz. Aydın Usta, *Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)*, İstanbul 2007, s. 491.

Türkler olduğunu iddia edersek herhâlde yanılmış olmayız⁵⁴⁹. Elbette Türkler'in savaşçı özelliklerinin böylesine ön plana çıkarılmasında zaman zaman fantastik öğelerle bezenmiş anlatıların da etkisi bulunmasına rağmen biraz mübalağalı olmakla birlikte bu anlatıların çoğunlukla gerçek durumlardan kaynaklandıkları da söylenebilir⁵⁵⁰. Bunun başlıca nedenlerinden biri ilk dönem Müslümanlarının muazzam derecede hızlı sayılabilecek ilerlemelerinin ve fetihlerinin hız kesmek zorunda kaldığı Kafkaslar ve Mâverâünnehir gibi bölgelerin aslında Türk hâkimiyeti veya kontrolü altındaki bölgeler olması, buralarda en ciddi mukavemetin de yine Türkler tarafından gösterilmesi⁵⁵¹ ve bu dönem için İslâmiyet'in yayılmasına Türkler'in ciddi bir mânia teşkil etmesi⁵⁵².

Zorunlu hâller dışında tarımla çok meşgul olmadıkları anlaşılan bu bozkır kavmi kadim dönemlerden itibaren şartların da zorlamasıyla savunmadan ziyade sahip oldukları ve Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni tarafından Türkistân'ın özellikleri arasında sayılan atları⁵⁵³ sayesinde de akıncı ve savaşçı hüveyetine bürünmüşlerdi. Fakat bu durumun Türk toplulukları tarafından içselleştirilmiş olduğu ve Türkler arasında akın yapmanın, savaşmanın ve esir almanın çok saygın bir yeri

⁵⁴⁹ Bu konuya dair Ramazan Şeşen'in özellikle de ilk dönem Müslüman edebiyatında Türkler'in tasvirini değerlendirdiği çok değerli çalışmasına bkz. "Eski Araplar'a Göre Türkler", *TM*, XV (1968), s. 12-36. İlginç bir detay olarak Ebû Hâmid el-Gırnâtî (ö. 565/1169), Endülüs halkının savaşçılığında bahsederken, onların savaş aletlerini işleme ve harp gayretleriyle buna verdikleri önemde Türkler'e benzediklerini belirterek aslında Türkler'in dârülslâmın neresinde olursa olsunlar Müslümanlar nezdindeki algısını da sarahaten göstermiş olur. Bkz. *Tuhfetü'l-elbâb ve nuhbetü'l-a'câb*, çev. Fatih Sabuncu, *Gırnâtî Seyahatnamesi*, İstanbul 2011, s. 98.

⁵⁵⁰ Böylesi bir anekdot için bkz. Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 111-112.

⁵⁵¹ Buna dair kısaca bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 202-219; Kmosko, "Araplar ve Hazarlar", s. 133-155; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 38-39; Eklemeddin İhsanoğlu – Ramazan Şeşen, "Araplarla Türklerin İlk Temasları", *İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri*, İstanbul 2000, s. 11-13.

⁵⁵² Fakat sonrasında bu durum değişecek ve Bernard Lewis'in de eserinde vurguladığı gibi Türkler, başka hiçbir halkta müşahede edilmeyecek derecede İslâmiyet'e samimi bir şekilde bağlanacaklardır. Bkz. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, s. 112.

⁵⁵³ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 348, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 149. Yine hatırlayınız İbnü'l-Fakîh'in Abbâsî vezirlerinden Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'den naklettiğine göre Yahyâ, dünya üzerinde sadece beş hükümdar bulunduğunu ifade etmiş ve bunlardan biri olan Türk Hükümdarı'nı da *melikü'd-devâb*, yani binek hayvanlarına hâkim hükümdar, olarak nitelemişti. Bkz. *Kitâbü'l-Bıldân*, s. 183.

bulunduğu da bir gerçektir⁵⁵⁴. Kolayca tahmin edilebileceği gibi Türkler'in böylesine akınlardan umdukları ve sonunda mutlaka elde ettikleri ganimetlerinin önemli bir kısmını da nihayetinde köle olarak satacakları esirler oluşturmaktaydı⁵⁵⁵. Elbette işin insanî tarafını da barındırmakla birlikte⁵⁵⁶ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından aktarılan ve onların elde ettikleri esirleri öldürmek âdetinde olmadıkları şeklindeki haberi⁵⁵⁷, bu esirleri en önemli ticarî emtiaları olarak değerlendirdikleri yönündeki düşüncemizi destekler.

Avrasya'nın en bariz savaşçı-müstahsil kavminin, nihayetinde köle olarak satacakları esirlerini elde ettikleri akınlarnın hedefinde sadece yabancılar da bulunmuyordu. Her ne kadar Ebû Ubeyd el-Bekrî tarafından memleketlerinin büyüklüğü Çin'den Horasan'a kadar diye tarif edilse⁵⁵⁸ de neredeyse Avrasya'nın tamamında tesadüf etmenin mümkün olduğu Türkler, aralarındaki hâkimiyet mücadelesinin de bir tezahürü olarak mütemadiyen birbirlerine karşı akınlara gerçekleştirmektedirler. Örneğin İbnü'l-Fakîh'in Türkler'in birbirleri üzerine yağma akınları yaptıklarını ve birbirlerinin *aile efradını esir ettiklerini* (فيسبون الحرم و الزراري) belirtmesi de⁵⁵⁹ aslında çeşitli Türk boyları arasındaki mücadeleye bir

⁵⁵⁴ Hatta Câhiz tarafından oldukça net ve biraz da acımasız bir şekilde aktarıldığına göre Türkler, sadece ve sadece ganimet için savaşırldı. Bkz. *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 86. Eski Türk toplumunda savaşmanın, sefere çıkmanın ve esir almanın ne şekilde sembolize edildiğine dair bkz. Abdülkadir İnan, "Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri", *Zeki Velidi Togan'a Armağan*, Ankara 2010, s. 480-483. Yine bu doğrultuda Türkler'e ait destanlarda savaşçı, kahraman ve akıncı kişilerin ne şekilde karakterize edilerek ön plana çıkarıldığına dair olarak da bkz. Kaplan, "Türk Destanında Alp Tipi", s. 205.

⁵⁵⁵ Bunu destekler mahiyette bilgiler, Sebük Tegin'e atfedilen *Pendnâme*'de de bulunmaktadır. Bkz. Erdoğan Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)", *İTED*, VI/1-2 (1975), s. 227.

⁵⁵⁶ Türkler'e esir düştüğünü belirten Sümâme b. Eşres'in (ö. 213/828), onların esirlerine ikram ve taltifte bulduklarını anlattığı haber için bkz. Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 94. Mu'tezile'nin önde gelenlerinden ve es-Sümâmiyye'nin kurucusu Sümâme b. Eşres (ö. 213/828), Abdülkâhir el-Bağdâdî'ye nazaran da ilginç bir detay olarak âzatlı bir köleydi. Bkz. *el-Fark beyne'l-fırak*, s. 125-126. Sümâme b. Eşres'e dair daha ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Aruçi, "Sümâme b. Eşres", *DİA*, XXXVIII, 130-131. Yine *Oğuz Destanı*'nda bu konuda Oğuz'un, Şirvan ve Şamahî'dan aldığı kadın ve çocuk esirleri daha sonra iade etmesi hakkındaki anlatıya bkz. Ahmet Zeki Velidî Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982², s. 29-30.

⁵⁵⁷ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, I, 326.

⁵⁵⁸ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 198.

⁵⁵⁹ İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 643. Benzeri haberlere Çin kaynaklarında da rast gelmek mümkündür. Misalen bkz. Edouard Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007, s. 196.

göndermedir⁵⁶⁰. Bu durumdan yalnızca yabancı kaynaklar aracılığıyla değil yine bizzat Türkler tarafından dikilmiş yazıtlar vasıtasıyla da haberdar olabiliyoruz. Ötüken Uygurları'nın en önemli kağanlarından Moyen-Çor (747-759) tarafından diktirilmiş *Şine Usu Yazıtı*'nda⁵⁶¹ bu konuda önemli ayrıntılar gizlidir. Moyen-Çor Kağan, Oğuz seferlerinden⁵⁶² bahsettiği bir yerde Sekiz-Oğuz ve Dokuz-Tatarlar'ı⁵⁶³ itaat altına almak için yaptığı ilk savaşı müteakip onların evini, barkını ve at sürülerini yağmalamadığını özellikle belirtirken; aynı amaca yönelik bir sonraki savaştaysa bu kez at sürülerini, servetlerini, kızlarını ve karılarını ganimet olarak getirdiğini ifade eder⁵⁶⁴. Gerdizî'nin bahsettiği Dokuz-Oğuzlar'ın yani Uygurlar'ın⁵⁶⁵ Hanı'nın Oğuzlar'a saldırıp onlardan çoğunu öldürdüğü, birçoğunu da esir aldığı ve bunlardan daha önemlisi bu esirleri köle olarak satmak suretiyle çok para kazandığını belirttiği haber⁵⁶⁶ de mevzubahis seferlerle ilgili gözükmektedir⁵⁶⁷. Şayet bu doğruysa yazıtta esir edildikleri belirtilen kişiler de bekleneceği üzere Uygurlar tarafından köle olarak satılmış olmalıdırlar.

Türkler'in birbirleri üzerine akınlar yaptıklarına dair haberlerinden bir diğerinde İbn Rüste, Hazarlar'ın Peçenekler üzerine her sene akınlar düzenlemekte

⁵⁶⁰ Benzeri bir durumdan bahseden Ya'kübî de, Türkler'in çok sayıda kabilesi ve devletleri olduklarını belirttikten sonra bunların da zaman zaman birbirleriyle savaştıklarını ifade eder. Bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.

⁵⁶¹ *Şine Usu Yazıtı* hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erhan Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, Çorum 2007, s. 21-25.

⁵⁶² Moyen-Çor Kağan dönemi ve mevzubahis Oğuz seferleri hakkında bkz. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 13-16.

⁵⁶³ Bu iki boy birliği hakkında bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 41-42; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 118, 169-170.

⁵⁶⁴ Bkz. Aydın, *Şine Usu Yazıtı*, s. 58-59; Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, Ankara 2011³, s. 168-169. Yine buna dair kendisine atfedilen *Pendnâme*'de Sebük Tegin'in Tuhsiler tarafından ne şekilde esir edildiğinin anlatıldığı kısma bkz. Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)", s. 228. Tuhsiler içinse bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 118.

⁵⁶⁵ Peter B. Golden'in de belirttiği gibi, İslâm tarihçileri ve coğrafyacıları bu isimlendirmeyi hem Ötüken Uygurları hem de Turfan Uygurları için kullanmışlardır. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 127. Ayrıca bkz. Bartold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 11.

⁵⁶⁶ Bkz. Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygurluk*, s. 344.

⁵⁶⁷ Ahmet Zeki Velidî Togan'ın belirttiğine nazaran, Gerdizî'nin Uygurlar'la alakadar haberleri miladî 750 yılına yani tam da Moyen-Çor Kağan dönemine aittir. Bkz. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 28.

olduklarını belirtir⁵⁶⁸. Eğer gerçekten de İbn Rüste'nin aktardığı gibi Peçenekler üzerine periyodik aralıklarla yapılan akınlar söz konusuysa bunu Hazarlar gibi büyük ordulara⁵⁶⁹ sahip merkezî devletlerin dönem dönem askerlerini akınlar ve ganimetlerle tatmin etmesine hamletmek de mümkündür. Hatta tarih boyunca böyle devletlerin yöneticilerinin, askerlerinin çıkarabilecekleri olası huzursuzlukların da önünü bu şekilde almayı tercih ettikleri malumdur⁵⁷⁰. Yani evveleminde böyle olmasa da köle istihşâlinin de bu akınların düzenleniş sebeplerinden biri olduğu anlaşılır. Zaten İbn Rüste'nin Peçenekler'den alındığını düşündüğümüz esirlerden bahsetmemesine rağmen hemen akabinde Hazarlar'ın ganimet taksimatına değinmiş olması da akınların bir amacının da ganimet olduğunu göstermeye yeterlidir. Benzeri bir şekilde İbn Fadlân'ın eserinden Hazarlar'ın X. yüzyıl başlarında Oğuzlar'la mücadele ettiklerini ve bu mücadeleler neticesinde de ellerinde Oğuz esirlerinin bulunmuş olduğu anlaşılmaktadır⁵⁷¹. Peter B. Golden'in de işaret ettiği üzere bu esirlerin sadece vassallık gereği olarak tutulmadıklarını aslında iki taraf arasındaki mücadeleler sonucu alınmış esirler oldukları söylenebilir⁵⁷². Hatta daha net bir ifadeyle buradaki durumun da Oğuzlar'ı kontrol altında tutmanın yanında yine bir nevî köle istihşâline işaret ettiği de belirtilmelidir.

Türkler'in nihayetinde birbirlerinden esirler alacakları, kendi aralarında yoğun mücadelelerin yaşandığı ve bunların neticesinde miladî X. yüzyılda İslâm memleketlerine gelen kölelerin sayısındaki artışa da sebep olmuş olması muhtemel bir diğer durumdan bahsetmek de faydalı olabilir. Mes'ûdî'nin aslında *Bendü*⁵⁷³ *Sâlûnike*'den (بند سالونیکه), yani Bizans'ın Thessaloniki Theması'dan, bahsettiği

⁵⁶⁸ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 125, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 36. Ayrıca bkz. Orkun, *Peçenekler*, s. 11.

⁵⁶⁹ Hazarlar'ın ordusu ve askerleri hakkında bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 176-177; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 177-178.

⁵⁷⁰ Richard N. Frye da oldukça yerinde bir tespitle, yerleşik halkların da en az diğerleri kadar yağma yaptıklarını belirtmektedir. *Orta Asya Mirası*, s. 48.

⁵⁷¹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 17-18.

⁵⁷² Golden, "The Migrations of the Oğuz", s. 77.

⁵⁷³ *Bend* (ç. *bunûd*) kelimesi, idarî bölge manasına gelmekte olup pasajda tam olarak Bizans Themaları için kullanılmıştır. *Bend* için bkz. Lane, *An Arabic-English Lexicon*, I, 259. Pasajın themalara dair kısmının değerlendirilmesi içinse bkz. Brooks, "Arabic Lists of the Byzantine Themes", s. 67-77.

kısımda bu konuya dair değerli bilgiler bulunmaktadır. Mes‘ûdî’ye göre, Thessaloniki Theması’na 320/932 yılında hâkim olan *Valandariyye* (ولندرية)⁵⁷⁴ Türkleri’nin -ki ona göre bunlar: Peçenekler (*Becenâk*/بجناك), *Yecnî* (يجني), Başgırtlar (*Becgird*/بجغرد) ve Macarlar (*Nükberde?* veya *Nevkuberde?*/نوكبيرة) idi- Balkanlar’a gelme sebepleri, bunlarla Oğuzlar (*el-Guziyye*/الغزية), Karluklar (*el-Harluhiyye*/الخرلخية) ve Kimekler (*el-Keymâkiyye*/الكيمائية) arasındaki savaşlar ve bunlar tarafından Hazar denizi civarına yapılan akınlardı⁵⁷⁵. Mes‘ûdî’nin bahsettiği mücadelelerin asıl sebebiyse 916 yılında Çin’in kuzeyinde kurulan Liao (Karahıtay) Devleti’nin batı yönüne doğru genişlemesiydi⁵⁷⁶. Aslında Liao genişlemesinin tetiklediği anlaşılan bu muazzam göç hareketleri bozkırlı kavimlerin batıya doğru itilmesine⁵⁷⁷ ve İslâm kaynaklarına da yansıdığı gibi bunların kendi aralarında büyük mücadeleler yaşanmasına neden olmuştu. Haberin önemli olduğu bir diğer husus Türkler’in kendi aralarındaki mücadelelerin neredeyse Çin’den Bizans’a kadar muazzam büyüklükteki sahayı etkilemiş olmasıdır. Bu kadar geniş bir sahaya yayılmış mücadeleler esnasında pek çok kişinin esir edildiğine ve bunların köle olarak pazarlara sevk edildiğine de şüphe yoktur. Çünkü İstahrî’nin bahsettiğine göre tam da bu dönemde Mâverâünnehir’e çok sayıda Türk kölesi getirilmekteydi⁵⁷⁸.

Bilhassa henüz Müslüman olmamış Avrasya’daki köle müstahsili Türkler’in ganimet ve esirler elde ettikleri bir diğer coğrafyaysa dârüislâm yani Müslümanların hâkimiyeti altında bulunan topraklardı. İslâmiyet’in erken devirlerinde Müslüman gazilerinin Türkistân sınırlarına dayanmasından itibaren Türkler’le aralarında başlamış münasebetlerin özellikle ilk dönemler için çok da dostane oldukları

⁵⁷⁴ *Valandariyye* için bkz. Minorsky, *Hudūd al-‘ālam, The Regions of the World*, s. 465-473; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 81-84.

⁵⁷⁵ Mes‘ûdî, *et-Tenbîh ve’l-işrâf*, s. 158, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 57. Sergey G. Agacanov da Karluklar, Kimekler ve Oğuzlar arasında bir ittifak bulunduğundan ve bunların adları anılan diğer boylara saldırarak 932 yılı civarında Bizans sınırlarına ulaşmalarına sebebiyet verdiklerinden bahseder. Bkz. *Oğuzlar*, çev. Ekber N. Necef – A. Annaberdiyev, İstanbul 2002⁴, s. 193-194.

⁵⁷⁶ Bkz. Bolat Kumekov, “Kimekler”, çev. D. Moldabayeva, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 770; Taşağıl, *Kök Tengri’nin Çocukları*, s. 234. Liao Sülalesi için bkz. Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 241-244.

⁵⁷⁷ Tarih boyunca Asyalı özellikle de Türk kavimlerinin batıya doğru göçlerinde izledikleri rotalar için bkz. Vásary, *Eski İç Asya’nın Tarihi*, s. 31.

⁵⁷⁸ İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 288, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

söylenemez. Müslümanlar kendilerine göre “kâfir olan ve şirk içerisindeki Türkler”⁵⁷⁹ üzerine gazâlar gerçekleştirirken; Türkler de her fırsatta Müslüman diyarlarına akınlar yapmaktan geri kalmamaktaydılar. Bu konuda İstahrî, İslâm dünyası için Türkler’den daha şiddetli dârülharp bulunmadığını ve sürekli olarak Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklara akınlar yaptıklarını belirtir⁵⁸⁰. Ya‘kübî’ye Türkler’in Horasan’ı çepeçevre sarmış olduklarını, bu Türkler’in Horasan’ın her yerinde savaştıklarını söyledikten sonra Horasan’ın haricinde hiçbir bölgenin Türkler’e karşı böylesine bir mücadelenin içinde olmadığını belirtir⁵⁸¹. Yine *Hudûdü’l-‘âlem* yazarı tarafından Oğuzlar’ın da sürekli olarak İslâm ülkelerine akınlar yaptıkları ve mümkün olduğu kadar da hızlı bir şekilde buraları yağmaladıktan sonra çekildikleri belirtilmektedir⁵⁸².

Ele aldığımız dönemde Hazarlar’ın özellikle de miladî VIII. yüzyılın ikinci yarısında hedeflerinde Kafkaslar’ın güneyinde uzanan Müslüman toprakları bulunan oldukça büyük ve önemli seferleri göze çarpar. Kaynaklarımızın belirttiğine göre bunlardan 145-147/762-765 yılları arasında gerçekleştirdiklerinde Bâbülevbâb’ın güneyinde uzanan İslâm beldelerindeki Müslüman ve zimmî ahalden pek çok esir almışlardı⁵⁸³. Diğer kaynaklarımız esirlerin çok olduğunu belirtip herhangi bir rakam vermezlerken İbnü’l-İbrî, Hazarlar tarafından esir edilerek götürülenlerin sayısını oldukça abartılı bir biçimde 50.000 olarak sunar⁵⁸⁴. Bir diğer büyük seferleriye 183/799-800 yılında yine Bâbülevbâb’ı geçerek Müslüman topraklarına karşı gerçekleştirmiş olduklarıydı. Burada da abartılı bir biçimde yine zimmîler de dâhil toplamda 100.000 esir aldıkları belirtilir⁵⁸⁵. Her iki örnekte verilen esir sayılarının

⁵⁷⁹ Ya‘kübî, söz konusu durum hakkında şöyle bir betimleme yapar: “Mâverâünnehir’in ötesi *Bilâdü’ş-şirk*’tir, bu bölgelerin tamamı da *Bilâdü’t-Türk*’tür”. Bkz. *Kitâbü’l-Büldân*, s. 126.

⁵⁸⁰ İstahrî, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 291, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁵⁸¹ Bkz. Ya‘kübî, *Kitâbü’l-Büldân*, s. 126.

⁵⁸² Bkz. *Hudûdü’l-‘âlem*, s. 100-101.

⁵⁸³ Ya‘kübî, *Târîhu’l-Ya‘kübî*, II, 260; Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VII, 649 ve VIII, 7; Theophanes, *Khronographia*, s. 600; Lewond, *Patmut’iwn*, s. 30; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, V, 84, 88. Bu dönem seferleri için ayrıca bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 317-322; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 193-196.

⁵⁸⁴ İbnü’l-İbrî, *Makhtebhanüth zabhne*, I, 200.

⁵⁸⁵ Bu, aynı zamanda Hazarlar’ın İslâm dünyasına karşı gerçekleştirdikleri son büyük seferdi. Buna dair bkz. Taberî, *Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk*, VIII, 270; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil fi’t-târîh*, V, 248;

oldukça abartılı olduğunu kabul etmekle birlikte yine de bir hayli esir aldıkları ve bunların büyük bir çoğunluğunun da nihayetinde satıldıklarını düşünebiliriz.

İslâm memleketlerine karşı Türkler tarafından yapılan mevzubahis türden seferler ve yağma akınlarına mani olmak adına Müslüman idareciler tarafından yapılan ilk işlerden biri de, Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un ısrarla üzerinde durduğu bir husus olarak⁵⁸⁶, istihkâmlar inşa edilmesiydi. Bunların inşasındaki ve oluşturulmasındaki başlıca amacın açık bir şekilde düşman istilalarını engellemek olduğu bellidir. Fakat en az bunun kadar önemli bir diğer amaç da bezdirici bir hâl alabilen ganimet akınlarına mani olabilmektir. Müstahkem mevkiiler nihayetinde esir ticareti yapan savaşçı kavimler aleyhine olarak kâr-zarar dengesini bozmuştur. Hatta Makdisî el-Beşşârî, Türkler karşısında Müslümanların savunmada olma durumunu bir ileri boyutta tasvir ederek Mâverâünnehir'in dârülislâm için Türkler'e set ve Oğuzlar'a karşı da kalkan olduğunu belirtir⁵⁸⁷. İbn Hurdâzbih'se, Horâsân'ın en uç noktası olduğunu belirttiği *Râst* (الراست) hakkında, buranın iki dağ arasında bulunduğunu ve Türkler'in yağma için buradan giriş yaptıklarını, Fazl b. Yahyâ b. Hâlid el-Bermekî'nin (ö. 193/808) de buna mani olmak amacıyla girişe bir kapı yaptırdığını söyleyerek⁵⁸⁸ aslında tam da vurgulamak istediğimiz duruma işaret eder. Nerşahî tarafından aktarılan bir diğer haberdeyse konuya dair değerli detaylar bulunmaktadır. Nerşahî'nin aktardığına göre Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh (775-785) tarafından 168/782-783 yılında Horasan'a emîr olarak atanan Ebû'l-Abbâs İbnü'l-Fazl b. Süleymân-i Tûsî, Merv'e gidince Buhara'nın önde gelenleri kendisini ziyaretlerinde şu türden bir şikâyette bulunmuşlardı:

“... Biz, her vakit ansızın gelen ve köyleri yağmalayan Türk kâfirlerinden [dolay] sıkıntıdayız. Henüz az önce geldiler. Sâmdûn Köyü'nü yağmaladılar ve Müslümanları esir ederek götürdüler...”

İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, III, 225-226; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 164. Bu sefere dair tartışmalar içinse bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 326-329; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 198-200.

⁵⁸⁶ Bkz. Bartold, *Türk-Moğol Ulusları Tarihi*, s. 3.

⁵⁸⁷ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 260, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 252.

⁵⁸⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 34, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 186.

Ebü'l-Abbâs Tûsî kendilerine çözüm önerilerini sorunca Buhara önde gelenleri şu cevabı vermişlerdi:

“... Eskiden câhiliye döneminde Türkler, Soğd vilayetini yağmalıyor idiler. Soğd'un kadın bir padişahı vardı⁵⁸⁹. O, Soğd'a [bir] sur dikti ve Soğd vilayeti Türkler'den eman buldu...⁵⁹⁰.”

Aslında Mâverâünnehir ve yakın çevresindeki nerdeyse tüm şehirler için bunu söylemek mümkündür⁵⁹¹. Yine Türkler'in akınlarına yoğun bir biçimde maruz kalan Kafkaslar'daki Derbend/Bâbülevbâb hakkında Lewond, buranın Hunlar'ın ve Hazarlar'ın akınlarına karşı inşa edildiğini belirtir⁵⁹². *Derbendnâme* yazarı tarafından belirtildiğine göreyse Hârûnürreşîd döneminde (786-809) yine aynı amaca yönelik olarak şehrin surları da yenilenmişti⁵⁹³. Fakat Müslüman topraklarını çepeçevre saran Türkler'e karşı böylesine yerel önlemlerin yetersiz kaldığı da aşîkârdır. Çünkü Câhiz tarafından aktarılan bir diyalogta Türkler'in şehirlere girmek konusunda tatbik ettikleri hileler sayesinde bu türden kalın ve yüksek duvarları da kolayca aşabildikleri bilgisi bulunur⁵⁹⁴. Türkler'in akınları karşısında bu türden geçici çözümlerin yetersiz kalması karşısında Müslümanların uygulayacağı en etkili çözümse Türkler'in ivedilikle Müslüman olmalarının sağlanmasıydı.

Türkler'in İslâmiyet'e girişlerinin İslâmiyet'in erken dönemlerinden itibaren gerçekleşmesine rağmen Aydın Usta'nın da belirttiği gibi miladî X. yüzyılın başları gibi bir tarihten itibaren bu süreç hız kazanmış ve böylece Türkler'in Müslümanların

⁵⁸⁹ Nerşahî tarafından bahsedilen kadın padişah, İslâm kaynaklarında Buhara Melikesi Kabac Hatun şeklinde geçmektedir. Kabac Hatun'a ve onun Müslümanlarla olan münasebetlerine dair bkz. Erkan Göksu, “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 261-283; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 44-45.

⁵⁹⁰ Bkz. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 50-51.

⁵⁹¹ Yine Mehdî-Billâh döneminde Semerkand'a yaptırılmış olan surun da amacı bu olsa gerek. Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 146.

⁵⁹² Lewond, *Patmut'awn*, s. 30. Derbend/Bâbülevbâb'ın kuruluşu hakkında Sâsânî Kisrâsı Enûşirvan I. Hüsrev'le (531-579) Hazar Kağanı arasında geçtiği belirtilen diyaloglara ve akabindeki gelişmelere bkz. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, s. 341-342; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 304-305, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 131-132.

⁵⁹³ *Derbendnâme*, s. 128.

⁵⁹⁴ Bkz. Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 90.

hâkimiyetindeki topraklara yaptıkları akınlar da doğal olarak azalmıştı⁵⁹⁵. Yani öncesinde savaşçı-müstahsil kavim hüviyetindeki Türkler İslâmiyet'e girdikleri andan itibaren Müslüman gazilerine dönüşmüşlerdi. *Hudûdü'l-âlem* müellifi tarafından aktarılan haberlerde Sütkend ve Fârâb başta olmak üzere diğer bazı şehirlerde Türkler'in bu Müslümanlaşma süreci görülebilmektedir⁵⁹⁶. Genel olarak semavî dinlerin ritüelleri daha çok yerleşikleşmeyi gerektirdiği için zamanla savaşçı kavimler nispeten daha uysal bir hâle de dönüşmekteydiler⁵⁹⁷. Fakat hem İslâmiyet'i hem de Türkler'i nispeten bu yargının dışında tutmak mümkündür. Çünkü bilindiği gibi İslâmiyet'te kâfirlerle mücadele etmek ve onlar üzerine gazâda bulunmak çok önemli bir ödev olmasına ilaveten Türkler'in de savaşçı özellikleriyle tebarüz eden bir kavim olmaları diğer dinlere nazaran daha çok İslâmiyet'i benimsemelerinde oldukça etkili olmuştu⁵⁹⁸. Bununla birlikte Müslüman olmalarından itibaren Türkler'in ganimet hedefli akınlarını yapacakları bölgelerinse İslâm hukuku gereğince akın yapılan bölge halklarıyla dindaş olup olmadıklarına göre daralmış olduğu da kesindir.

Bundan böyle Müslüman olan Türkler de gayrimüslimlere yani dârülharbe gazâyı üzerlerine alarak Müslüman köle müstahsillerine dönüşmüşlerdi. Örneğin ticaret ve tarımla yoğun bir şekilde ilgilenmelerinden dolayı savaşçılık açısından

⁵⁹⁵ Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 91. Bu durumla koşut olarak Claude Cahen, Müslüman gazilerinin de artık onlara gazâ yapamadıklarını yani dolaylı olarak köleleştirilecek esirler alamadıklarını belirtir. Bkz. *İslamiyet*, s. 227.

⁵⁹⁶ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 118-119. Özellikle Mâverâünnehir ve yakın çevresinde Türkler'in Müslümanlaşma süreçlerine dair güzel bir özet için bkz. Abdülkerim Özyayın, "Türk (Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü)", *DİA*, XLI, 477-478.

⁵⁹⁷ Bununla ilgili olarak Ferenc Eckhart'ın Macar Kralı I. Szent István (1000/1001-1038) dönemine dair aktardıklarına bkz. *Macaristan Tarihi*, s. 31. Fakat yine Tuna Bulgarları gibi diğerleri üzerindeyse pek bir değişiklik yaratmamış gibi gözükmektedir. Bunlar aynı dinin üyeleri oldukları Bizans'la da mücadele etmeye ve onlardan esirler almaya devam etmişlerdi. *Hudûdü'l-âlem*'in bilinmeyen müellifi Tuna Bulgarları'na dair bir pasajda, *Bulgarî*'nin (بلغرى) *Rûmî* (رومى) olmalarına yani Tuna Bulgarları'nın Hristiyan ve Bizans tebaası olmalarına rağmen kendilerinin dışındaki diğer Rûmîler'le sürekli savaştıklarını aktarır. Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 157-158. Burada Bulgarlar'ın aynı zamanda Rûmî olduklarının ve diğer Rûmîler ile sürekli savaştıklarının söylenmesiye, 971 yılında Bizans İmparatoru I. Ioannes Çimiskes (969-976) tarafından Bulgar başkentinin zaptedilerek hâkimiyet altına alınmasına ve kısa süre sonra Bulgarlar'ın Bizans'a karşı isyanlarına bir göndermedir. Tüm bu gelişmeler için bkz. Runciman, *A History of the First Bulgarian Empire*, s. 201-216; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 274-280.

⁵⁹⁸ Türkler'in İslâmiyet'i benimsemeleri konusunda bkz. Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 1-3.

diğer Türkler'e göre nispeten daha uysal sayılabilecek İdil Bulgarları, *Hudûdü'l-âlem*'in ve Makdisî el-Beşşârî'nin belirttiği gibi, Müslüman olmalarından sonra gazâlar düzenlemeye başlamışlar⁵⁹⁹ ve böylelikle de Müslüman köle müstahsillerine dönüşmüşlerdi. Hatta Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, Bulgarlar'ın kâfirler üzerine gazâ yaptıklarını belirttiğinden sonra *kadınlarını ve evlatlarını esir olarak aldıklarından* (و یسیي نساءهم و ذرارهم) söz etmektedir⁶⁰⁰. Bu noktadan itibaren İdil Bulgarları'nın öncesine nazaran daha belirgin bir biçimde köle istihşâliyle uğraşmaya başladıklarını düşünebiliriz⁶⁰¹. Bu da tıpkı İfrîkiye'deki⁶⁰² Berberîler'in durumuna benzer biçimde⁶⁰³, büyük çoğunlukla yine henüz Müslüman olmamış Türkler üzerine yapılan seferler manasına gelmektedir⁶⁰⁴. Bu örnek aynı zamanda dârülharbin dârülişlâma ve harbîlerin⁶⁰⁵ de gazilere dönüşmesi açısından kayedilmeye değer bir diğer husustur⁶⁰⁶.

Avrasya Köle İstihşâl Kuşağı dâhilinde köle istihşâliyle de meşgul olmuş Türkler'in faaliyette buldukları sahalara yalnızca işaret ettiklerimizle sınırlı değildi. Yine Asya'daki Türkler'in özellikle de Uygurlar'ın geleneksel rakipleri olan Çin ve

⁵⁹⁹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 163; Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 361, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 176.

⁶⁰⁰ Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 412.

⁶⁰¹ Bkz. Yakubovskiy, "Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair", s. 508.

⁶⁰² İfrîkiye için bkz. Nadir Özkuyumcu, "İfrîkiye", *DİA*, XXI, 515-516. Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafya literatüründe tanımlanan İfrîkiye hakkında bir özet için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 228-231.

⁶⁰³ İfrîkiye'nin fethinin tamamlanması, Abbâsîler'in iktidarından önce gerçekleşmiş ve bu coğrafya genel olarak dârülişlâma dönüşmüştü. Hakkı DursunYıldız'ın belirttiğine göre, bu süreçte neredeyse İfrîkiye'nin tamamına yayılmış bir hâlde olan Berberî kabileleri bir yandan İslâmiyet'e girerlerken diğer bir yandan da hızlı bir şekilde Araplaşıyorlardı. Bkz. "Berberîler", *DİA*, V, 481. Bunların da Müslüman olmasından sonradır ki Elizabeth Savage'nin de belirttiği gibi öncesinin köleleri olan Berberîler, bölgedeki Müslüman gazileriyle birlikte köle müstahsillerine dönüşmüşlerdi. Bkz. "Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic", s. 351.

⁶⁰⁴ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 101.

⁶⁰⁵ Harbî, fiilî veya muhtemel düşmanlık ve savaş ilişkisi sebebiyle dârülharbin tebaası olan kişiler için düşman anlamında kullanılan terimdir. Bkz. Ahmet Özel, "Harbî", *DİA*, XVI, 112-113; Hadduri, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, s. 163-164.

⁶⁰⁶ Konumuz açısından çok önemli bir detay olarak İslâm hukukuna göre bir bölgenin dârülharpten dârülişlâma dönüşmesi hakkında bkz. Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârülişlâm Dârülharb*, s. 87-88.

Tibet’le dönem dönem ciddi mücadeleye tutuştukları⁶⁰⁷ ve bu mücadeleler esnasında esirler aldıkları anlaşılmaktadır. Gülçin Çandarlıoğlu tarafından Çin kaynaklarından aktarılan bir habere göre 772 yılında Uygurlar, Çin başkentindeki çarşıya saldırıp halkın kız ve erkek çocuklarını yağmalamışlardı⁶⁰⁸. Burada özellikle kız ve erkek çocuklarına yapılan gönderme bunların köle olarak kullanılabilir veya satılabilir en uygun özellikteki bireyler olmasından dolayı önemlidir⁶⁰⁹. Yine Gülçin Çandarlıoğlu tarafından Çin kaynaklarına dayanılarak verilen bilgiye göre 791 yılında Uygurlar Çinliler karşısındaki aldıkları mağlubiyetin ardından Çin İmparatoru’na ellerindeki Karluk ve Tibet esirlerinden bazılarını hediye olarak göndermişlerdi⁶¹⁰. Tam da bu dönemlerde Uygurlar’la aralarında yoğun mücadeleler yaşandığını bildiğimiz Karluklar’dan ve Tibetliler’den alınmış esirlerden bahsedilmesi de önemlidir. Bu bilgileri teyiden Uygurlar’a ait yazıtlarda da X. yüzyılın ilk çeyreğinde yine Tibetliler’le mücadele edildiği ve onlardan esirler alındığına dair bilgiler de mevcuttur⁶¹¹. Kolayca tahmin edilebileceği gibi bahsi geçen esirler yalnızca hediye olarak gönderilmemiş büyük bir kısmı da Mâverâünnehir üzerinden İslâm dünyasına köle olarak sevk edilmişlerdi.

Kısaca değindiğimiz Türkler tarafından gerçekleştirilmiş diğer köle istihşâl kalemlerinin yanında yazılı kaynaklarımızdan ve günümüze ulaşabilmiş belgelerden anlaşılabilir kadarıyla Türkler köle olarak satacakları esirlerini sadece savaşlıklarıyla elde etmemekteydiler. Ortaçağ İslâm coğrafya literatüründe Hazar ülkesiyle ilgili olmasına rağmen yine Hazarlar’la sınırlı kalmayarak *Avrasya Köle İstihşâl Kuşağı*’nın tamamında “hukuken köle istihşâline” ışık tutabilecek mahiyette

⁶⁰⁷ Peter B. Golden, Uygurlar’ın, Tibetliler’in ve Çinliler’in IX. yüzyılda Asya’nın bu bölgesindeki en büyük üç siyasî güç olduklarını belirtir. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 132. Aralarındaki mücadelelerin sebebi de aslında tamamen budur.

⁶⁰⁸ Bkz. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 97.

⁶⁰⁹ Buna dair benzer bir örnek de tarihçi Utbî (ö. 427/1036) tarafından Mahmûd-ı Gaznevî’nin (998-1030) 392/1002 yılındaki II. Hint seferinin sonunda alınan ganimetlere dair verdiği bilgidir. Burada Utbî, mağlupların çocuklarının ve sığırlarının ganimet olarak alındığını bildirmektedir. Bkz. *Kitâbü’l-Yemîni*, İng. çev. James Reynolds, *The Kitab-i-Yamini*, London 1858, s. 39. Mevzubahis sefer için bkz. Erdoğan Merçil, “Mahmûd-ı Gaznevî”, *DİA*, XXVII, 363.

⁶¹⁰ Bkz. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 119-120.

⁶¹¹ Bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 235.

bazı haberlerin varlığından da söz edebiliriz. Bu türden haberlere göre Hazar toplumundaki putperestler (<Ehlü'l-*evsân*/اهل الاوثان), birbirlerini köle etmeyi (استرقاق) (بعضهم بعضاً) normal karşılamaktaydılar⁶¹². Bundan çıkarılacak neticelerden biri Hazar ülkesinde bulunan ve henüz semavî dinlerden birine girmemiş toplulukların -ki bunlar arasında Türk dışı unsurlar da az değildi- kendi hukuklarının bu duruma müsaade etmiş olmasıdır⁶¹³. Bu da özellikle yazılı hukuka sahip olmayanlar arasında daha çok olmak üzere Ortaçağ toplumlarında sık gözlemlenen bir vakıa olarak, kişilerin hukuken köle statüsüne düşmelerine dair güzel bir örnek kabul edilebilir⁶¹⁴. Bu örneğin konumuz açısından önemli olduğu bir diğer husus şimdiye kadar çoğunlukla köle ticaretine konu edilecek esirlerden bahsetmemize rağmen hür bireylerin de bağlı oldukları kanunların bir gereği olarak köle statüsüne düşüp satılmış olmalarıdır. Zaten bu haberlerin devamında yine Hazar toplumundaki aynı şahısların *çocuklarını satmayı* (بيع اولادهم) da normal karşıladıkları bilgisi bunu teyit

⁶¹² Misalen bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 223, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 160; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 25.

⁶¹³ Mes'ûdî, Hazar başkentinde ikisi Müslüman, ikisi Yahudi, ikisi Hıristiyan ve biri de *Rûslar* ve *Sakâlibe* gibi diğerleri için câhiliye hükümlerine göre karar veren toplamda yedi kadı (hâkim) bulunduğu bahseder. Bkz. *Mürûcû'z-zeheb*, I, 142, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 46. Câhiliyeye mensup olanların davalarını çözüme kavuşturmak için de bir hâkimin bulunması, Hazar başkentinde semavî dinlerin mensubu olanların haricindeki kavimlerin hukuklarının da tanındığını göstermesi bakımından önemlidir. Böylece Hazar memleketi dâhilinde yukarıda bahsedilen türden durumların yaşanması hiç de şaşırtıcı değildir.

⁶¹⁴ Aslında *Köle İstihsâl Kuşağı*'nın halklarına dair bir kölelik hukukundan teferruatıyla bahsedilmesi çok da kolay bir mesele değildir. Bunun başlıca nedeni, aralarında yazılı geleneğin çok da yaygınlaşmaması ve bize ulaşabilen metinlerden köle hukukuna dair olanlarının da bütünü görme konusunda ciddi manada yetersiz kalmalarıdır. Durum böyle bir vaziyet arz etse de *Köle İstihsâl Kuşağı*'nın halkları arasında herhangi bir hukukun bulunmadığı şeklinde bir yargıya kapılmak da yanlış olacaktır. Aslında modern araştırmacıların onlar için kullandıkları gelenek, töre, örf ve zaman zaman kültür gibi terimlerle karşılanan olgular tam olarak yazılı olmayan hukuklarına dair hususları da barındırırlar. Buna dair bkz. Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, I, Ankara 1947, s. 13; Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb*, s. 15; Abdullah Demir, *Türk Hukuk Tarihi*, İstanbul 2011, s. 23. Buradaki sorun, onların hukuklarının kendileri tarafından yazıya ya geçirilmemiş ya da çok az geçirilmiş olduğundan yeteri derecede istifade imkânının bulunmamasıdır. İşin tuhaf kısmıysa, hukuklarına dair bilgilerin esaslı bir kısmını yazılı geleneğe sahip ve onlara çoğu zaman da barbarlar nazarıyla bakan komşularından öğrenmemizdir. Tahmin edilebileceği gibi, böylesine bir bakış açısıyla kaleme alınmış ve konuya dair çoğunlukla uç örnekleri aktaran eserlerden sıhhatli bilgilerin seçilerek çıkarılması ayrıca bir mahareti gerektirir. Sadri Maksudi Arsal (*Türk Tarihi ve Hukuk*, I, 15), araştırmacıları bu türden bilgileri oldukça ihtiyatlı bir biçimde kullanmaları gerektiği konusunda uyararak ancak ihtiyatlı bir yaklaşım ve sağlam bir tenkitle bu kaynaklardaki bilgilerin çok faydalı olabileceğini ekler. Bu komşuların yaptıkları bir diğer hata da; onlar arasındaki münferit olayların zaman zaman genellenmesi gibi bir eğilim içinde olmalarıdır. Bu nedenle yazılı olmayan hukuk sistemlerinden bahsettiğimizde işaret ettiğimiz bu hususların da göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

etmektedir⁶¹⁵. Dönemin hukuk sistemleri dâhilinde düşünüldüğünde söz konusu durumun yalnızca Hazarlar veya *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'nın halklarıyla sınırlı kalmamış olduğu; tüm kuşaklarımız dâhilinde hukuken köle statüsüne düşürülen bireylerin de ticarete konu edildikleri özellikle belirtilmelidir.

Türkler arasındaki hukuken köle istihsâline ışık tutabilecek diğer bir haberde ünlü seyyah Mis'ar b. Mühelhil (ö. 390/1000 [?]), Karluklar'dan bahsederken onların arasında kumarda insanların yakınlarını kaybedebildiklerini ve bunları kumarda kazanan şahsın da tüccarlara satmakta serbest olduğunu belirtmektedir⁶¹⁶. Bununla paralel bir diğer bilgiyse miladî IX. yüzyılda Gök-Türk harfleriyle kaleme alınmış bir fal kitabı olan *İrk Bitig*'de bulunmaktadır. Burada da yine kumarda oğlunu kaybeden şâhisa dair bir misal vardır⁶¹⁷. Bu türden hukukî veya içtimaî uygulamalar neticesinde köleleştirilmiş kişilerin bizim odaklandığımız uluslararası köle ticareti açısından çok da önemli olmadığı kesindir ama yine de bir nevî köle istihsâli sayılması açısından da zikredilmeye değerdir. Benzeri bir diğer durum da Turfan Uygurları'nın günümüze ulaşmış hukukî vesikalarında müşahede edilir. Bunlara göre toplumdaki bireyler pamuklu bez veya nakit ihtiyaçları karşısında kendi çocukları da dâhil erkek ve kadın kölelerini satabiliyorlardı⁶¹⁸. Burada hukukî açıdan önemli ayrıntı, tıpkı Karluklar'a dair aktardığımız örnekteki gibi, babaların hür çocuklarını satmasıyla bu çocukların statülerinin hürden köleye dönüşmesidir. Yine kumarla ilgili mevzuda söylediğimiz gibi bu durum da uluslararası köle ticaretinden ziyade

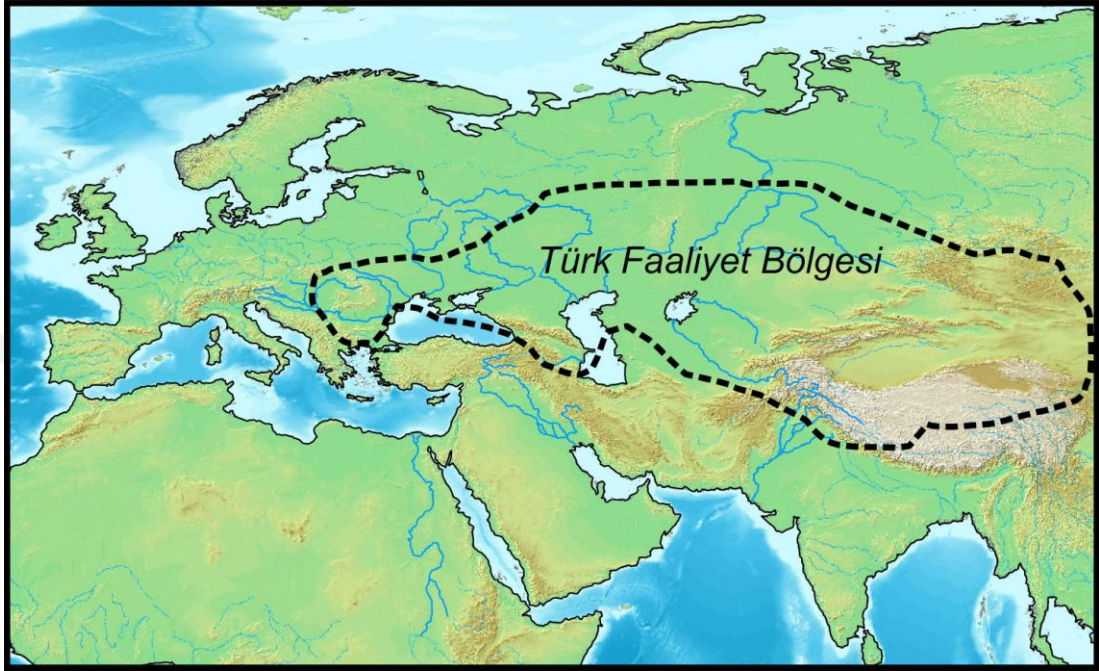
⁶¹⁵ Bir önceki dipnotta yaptığımız açıklamalar da göz önünde bulundurularak, burada bahsedilenlerin gerçekten de aktarıldığı gibi kendi evlatlarını satan ebeveynler oldukları düşünülebilir. Hatta günümüze ulaşmış Uygur hukukî vesikaları arasında böyle olanlara da tesadüf edilir. Bu vesikalar ve değerlendirilmeleri için bkz. Özkan İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Ankara 1987, s. 135-136, 139-140; Abdülkadir İnan, "Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler", *DTCFD*, VI/3 (1948), s. 134-135. Fakat İslâm kaynakları tarafından aktarılan bu durum, belki de eski Türk âdetlerinden biri olan ve çocukları kötü ruhlardan korumak için uygulanan *Satlık-Bala* âdetiyle de yakından alakalı olabilecek bir uygulamayı da yansıtıyor olabilir. *Satlık-Bala* içinse bkz. Helif Kurbatov, "İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler", çev. Halil Açıkgöz, *TDA*, 88 (1994), s. 105.

⁶¹⁶ Burada belirtmek gerekir ki Ramazan Şeşen'in de dikkat çektiği üzere, Mis'ar b. Mühelhil'in Karluklar hakkında aktardığı bilgilerde birtakım yanlışlar ve abartılar göze çarpmaktadır. Hem bu haber hem de Ramazan Şeşen'in yorumları için bkz. *İbn Fazlân: Seyahatnâme*, İstanbul 1995, s. 93-94.

⁶¹⁷ Bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 273.

⁶¹⁸ Bu vesikalar ve değerlendirilmeleri için bkz. İzgi, *Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, s. 97-104, 135-144.

Uygur toplumunun kendi içtimaî yapısına dair olarak değerlendirilmelidir ama yine de Avrasya dâhilindeki köle istihşâlinin bir diğer boyutuna işaret etmektedir.

Harita 8: Türkler'in Faaliyet Gösterdikleri Coğrafya

Avrasya Köle İstihşâl Kuşağı dâhilindeki en belirgin savaşçı-müstahsil kavim olan Türkler, köle olarak satacakları esirlerinin önemli bir kısmını birbirleriyle yaptıkları mücadeleler esnasında elde etmekteydiler. Bununla birlikte diğer kavimlerin meskûn oldukları bölgelere de akınlar yaparak esirler almaktaydılar. Söz konusu bölgeler arasında Müslümanların hâkimiyeti altındaki topraklar da bulunuyordu ve akınlarında buralardan da esirler elde ediyorlardı. Fakat yine aynı dönemlerde başlayan İslâmlaşma süreciyle birlikte Türkler, Müslüman gazilerine dönüşerek dârülharbe yapılan gazâları da üzerine almışlardır. Son olarak Türkler arasında hukuken köle istihşâli dediğimiz usulle de kölelerin elde edildiklerini gördük. Türkler tarafından istihşâl edilmiş kölelerin neredeyse tamamının uluslararası ticarete konu edildiği de söylenebilir. Çünkü tıpkı diğer müstahsil-savaşçıl kavimlerimiz için olduğu gibi, Türkler arasında da kölelik kurumunun varlığından ciddi manada bahsetmek zordur. Üçüncü Bölüm'de görüleceği üzere, Türkler tarafından Avrasya dâhilinde istihşâl edilmiş kölelerin çok büyük bir kısmı

da *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* vasıtasıyla Abbâsîler'e kadar ulaştırılmışlardır.

Ele aldığımız dönem Avrasya coğrafyasının tamamı göz önünde bulundurulduğunda Varyag-Ruslar, Türkler ve Macarlar haricindeki diğer savaşçı kavimlerin de köle istihşâliyle uğraşmış olduklarını söyleyebiliriz. Fakat diğer savaşçı kavimlerin köle istihşâliyle meşgul oldukları sahanın toplamının bile Türkler'in, Macarlar'ın veya Varyag-Ruslar'ın bunu yapmış oldukları sahayla asla kıyaslanamayacağı da bir gerçektir. Zaten bu savaçı kavimlerin ayrı birer başlık altında değerlendirilmelerine sebep olan hususların başında faaliyet gösterdikleri sahaların muazzam derecedeki genişliği gelmekteydi. Elbette bir diğer etken de nihayetinde Abbâsî memleketinde istihdâm edilecek kölelerin kahir ekseriyetinin müstahsillerinin de bunlar olmasıydı. Avrasya'nın diğer kavimlerin köle istihşâlinde buldukları bölgelerse çok daha dar ve buna paralel olarak istihşâl ettikleri köleler de sayıca çok daha azdı. Nicelik açısından bu türden farkların bulunmuş olmasına rağmen nitelik açısından Avrasya dâhilindeki tüm müstahsillerinin az çok benzer formasyona sahip olmuş oldukları da iddia edilebilir. Hatta bu çoğu zaman için de oldukça doğrudur; yani köleler çoğunlukla savaşlar, akınlar ve seferler gibi benzeri durumların neticesinde esaret altına alınmış insanlardan oluşmaktaydılar. Buna ilaveten diğerleri tarafından istihşâl edilen kölelerin ciddi manada çok az bir kısmı *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* üzerinden Abbâsîler'e ulaştırılmışlardı. Bu nedenle Avrasya'nın Varyag-Ruslar, Macarlar ve Türkler haricindeki diğer savaşçı kavimlerinden ve bunların köle istihşâl süreçlerinden bahsetmek teferruattan başka bir fayda getirmez.

Üçüncü Bölüm

AVRASYA KÖLE NAKİL VE TİCARETİ KUŞAKLARI

Tarihin hangi dönemi için geçerli olmuş olursa olsun uluslararası köle ticaretine dair tüm safahatın anlaşılabilmesi ve sıhhatli bir biçimde ortaya konulabilmesi yolunda teklif ettiğimiz *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* şablonu çerçevesinde ele alınması gerekli ikinci kuşak *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'dır. Giriş kısmında uluslararası köle ticaretinin sıhhatli bir biçimde anlaşılabilmesi adına iki temel sorunun cevaplandırılması gerekliliğini vurgulamıştık. Bunlardan ilki olan ne türden coğrafyaların sakinlerinin ne türden kavimlerin mensupları tarafından köle olarak istihşâl edildikleri sorusunu konumuzun sınırları dâhilinde İkinci Bölüm'de açıklamaya çalıştık. Bu noktadan itibaren cevaplandırılması gereken ikinci soru istihşâl edilmiş *köleler*'in istihdâm edilecekleri memleketlere yani *efendiler*'ine kimler tarafından, hangi güzergâhlar kullanılarak ve ne şekilde ulaştırılmış olduklarıdır. İşte bu ve benzeri soruların cevaplarına ulaşmak adına önerdiğimiz *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*, diğer iki kuşağımız olan *Köle İstihşâl Kuşağı*'yla *Köle İstihdâm Kuşağı* arasında bulunan ve diğer ikisine nazaran daha soyut bir kuşaktır. Nihayetinde *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* adından da anlaşılacağı gibi hem *köleler*'in taşındığı hem de ticaretlerinin gerçekleştiği coğrafyalar ve güzergâhlar bütünü olarak da tanımlanabilir.

Diğer kuşaklarımız için geçerli olduğu gibi *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın da kendine has ve onu diğer kuşaklarımızdan ayırt edebilmemize olanak sağlayan birtakım unsurları ve özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerinden ilki soyut bir biçimde var olduğunu tasavvur ettiğimiz *Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'nın her

birinin, merkezinde bulunan *ticaret adası* etrafında şekillenmiş olmasıdır. Yanıltıcı gibi gözükmesine rağmen *ticaret adası* tabiri kuşaklarımızın kesişme noktalarında bulunan ve her açıdan farklı kültürler arasında en yoğun temasların yaşandığı büyük ticarî bölgeler için kullanılmıştır.

Aracılar olarak tanımladığımız uluslararası köle tüccarlarının dönemin neredeyse tüm ticarî güzergâhlarında *köleler*'i taşıdıkları düşünülebileceği gibi neredeyse tüm önemli şehirlerde de *köleler*'in satışının gerçekleştirildiği öngörülebilir. Fakat burada *Uluslararası Köle Ticaretinde Kuşaklar* şablonu çerçevesinde belirleyici olan asıl husus ele alınmak istenilen dönem ve toplumlara göre değişkenlik gösterebilecek her bir *Köle İstihdâm Kuşağı*'na yine her bir *Köle İstihdâm Kuşağı*'ndan yoğun ve sistematik bir köle akışının gözlemlenebildiği güzergâhların ve bu güzergâhları birbirine bağlayan bölgelerle şehirlerin *Köle Ticareti ve Nakli Kuşakları*'nı meydana getirmesidir. Ancak bu şekilde çalışmanın mevzusu olan *efendiler* ile onlara göre belirlenmiş *müstahsiller* arasında bir rabıta kurulabilir. Bu doğrultuda tezimizin dönemi ve coğrafyası göz önünde bulundurularak bazı güzergâhların ve şehirlerin uluslararası köle ticareti açısından diğer bazılarına göre çok daha fazla önem kesbedeceği de muhakkaktır.

Tezimizin odağında Abbâsîler'in bulunması ve bizim de Abbâsî hâkimiyeti altındaki topraklara ulaştırılmak üzere bilhassa Avrasya'da istihdâm edilmiş kölelerle ilgilenmemiz nedeniyle konumuz dâhilinde bahsettiğimiz *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın mevzubahis unsur ve özelliklerini dakik bir biçimde tavsif ve tasnif etmemiz gerekir. Böylelikle burada teorik olarak bahsettiğimiz *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nı Abbâsîler odaklı somutlaştırarak çok daha sağlam bir zemine de oturabiliriz.

Ele aldığımız dönemde Abbâsî hâkimiyeti altındaki topraklara dünyanın hemen hemen her bölgesinden ticareten kölelerin getirilmiş olduğunu söylemek hiç de abartılı bir ifade olmaz. Çünkü Giriş kısmında da üzerinde durduğumuz üzere o dönemlerde Müslüman coğrafyasının merkezi olan Irak ve onun da merkezi olan Bağdat, bilinen dünyanın neredeyse tüm ticarî güzergâhlarının kesişme veya hedef

noktasında bulunuyordu⁶¹⁹ ve neredeyse mevzubahis tüm ticarî güzergâhlar vasıtasıyla da buraya köleler taşınıyordu⁶²⁰. Bu nedenle Abbâsiler odaklı düşünüldüğünde diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkan güzergâhların ve şehirlerin üzerinde durmak Abbâsî hâkimiyeti döneminde gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretini anlamak yolunda daha isabetli olacaktır. Bununla birlikte asıl konumuz Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticareti olduğundan Avrasya'dan başlayıp nihayetinde Abbâsî memleketine ve onun merkezine⁶²¹ ulaşan ticarî güzergâhları yani *Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'nı tespit ederek bunların üzerine yoğunlaşmalıyız.

Avrasya'yla Abbâsiler arasında iki adet *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*; bunlara koşut olarak da iki adet *ticaret adası* bulunmaktadır (bkz. Harita 9). Bunlardan biri tam manasıyla dârülişlâma dâhilken diğeri için bunu söylemek zordur. Kuşaklarımıza isimlerini de veren mevzubahis ticaret adalarının ilki İtil nehriyle birlikte Hazar deniziyken, ikincisiyse Mâverâünnehir'dir. Göreceğimiz gibi her iki kuşağımızı da isimlerini aldıkları mevzubahis ticaret adaları üzerinden tanımladık. Abbâsî memleketine Avrasya'dan ticarî emtianın ve bilhassa da kölelerin, üzerinden getirildiği ilk ticaret adamız İtil nehriyle onun devamındaki Hazar denizi ve bunların yakın çevresi olduğundan ilgili kuşağımıza *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* adını verdik. Durumu tıpkı İtil ve Hazar denizi gibi olan bir diğer ticaret adası Mâverâünnehir ve onun yakın çevresi olduğundan ikinci kuşağımıza da *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* adını verdik. Yani *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* diye tanımladığımız *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* ile *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*, üzerinde Abbâsiler'e doğru olan

⁶¹⁹ Buna dair bkz. Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, s. 101-104; Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 174.

⁶²⁰ Örneğin İbn Butlân'ın çalışmasına göz atıldığında, Abbâsî coğrafyasına Afrika, Asya ve Avrupa kıtalarına ait pek çok kavmin mensubunun köle olarak getirildiği kolayca fark edilebilir. Bkz. *Risâle fi şira'r-rakık ve taklîbi'l-'abîd*, s. 560, 562, 576-581.

⁶²¹ Buradaki merkezden kasıt, Abbâsiler için önemini vurguladığımız Bağdat'tır. Fakat elbette Abbâsî memleketinde köle ticaretinin yapıldığı özel köle satış yerlerinin ve çarşılarının bulunduğu tek şehir Bağdat değildi. Sâmerâ ve Basra da bu türden mekânlara ev sahipliği yapmaktaydı. Bunlara dair bkz. Beg, "Abbasî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", s. 519-520; Demirci, *Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı: 869-883*, s. 84.

uluslararası köle ticaretinin izlerini süreceğimiz hem kölelerin taşındığı hem de ticaretlerinin gerçekleştiği coğrafyalar ve güzergâhlardır.

Harita 9: Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları Üzerindeki Ticaret Adaları

Hem Mâverâünnehir ve çevresi hem de İtil nehriyle birlikte Hazar denizi ve çevresi Ortaçağ'ın en önemli kesişme noktalarının başında gelmelerinin yanı sıra her zaman diğerlerinin ürettiklerine muhtaç ve diğerleri tarafından üretilenlerden farklı ürünlere sahip coğrafyalar ve kültürler arasında da önemli geçiş bölgeleriydiler. Bu özellikleri onların uluslararası ticarete vazgeçilmez bölgeler arasında bulunmalarını sağladığı gibi her ikisinde de dünyanın her bir köşesinden gelen tüccarlar ve ürünleri toplanmaktaydı. Konumuz açısından daha önemli olan husus ticaret adası olarak nitelendirdiğimiz mevzubahis bölgelerin hem savaşçı-müstahsil kavimlerin hem de müstahdim toplumunun sınırında bulunmuş olmasıdır. Yani bu bölgeler her iki taraf için de hayati temasların gerçekleştirildiği mekânlar olmak gibi bir öneme sahiptiler. Uluslararası ticarete konu edilen kölelerimiz de istihâl edilmelerinin akabinde bu ticaret adalarına naklolunuyor, daha sonrasındaysa istihâm edilecekleri yerlere dağıtılıyorlardı. Bunun manası müstahsil kavimler tarafından istihâl edilen

kölelerin, Philip D. Curtin tarafından tanımlanan *aktarmalı ticaret*⁶²² yöntemiyle, istihdâm edilecekleri Abbâsîler'in hâkimiyeti altındaki topraklara ulaştırılmış olduklarıdır.

Mâverâünnehir ve İtil-Hazar odaklı düşündüğümüzde birbirlerinden çok farklı coğrafyalardan ve kültürlerden gelmiş tüccarlar tarafından gerçekleştirilmiş ticaret, ister yazılı olsun ister olmasın bir şekilde uluslararası ticaret hukukuna bağlı olarak işletilmişlerdi. Bu uluslararası hukukun çok büyük oranda İslâmî olduğu da rahatlıkla iddia edilebilir. Çünkü her iki ticaret adasının önemli bir kısmının Müslüman denetimine tâbi olmasının yanında bunlar üzerinden taşınan uluslararası ürünlere en büyük talep de yine Müslüman dünyasından gelmekteydi. Örneğin bir nevî uluslararası gümrük tarifesi olarak da tanımlanabilecek *onda bir* veya Müslümanlar tarafından kullanıldığı şekliyle *uşûrû't-ticâre*⁶²³, odaklandığımız coğrafyanın çok büyük bir kısmında her türlü ticarî emtiadan alınmaktaydı. Memleketleri üzerinden gerçekleştirilen ticaret dâhilinde *uşûrû't-ticâre* almış kavimlerin bazılarının Müslüman dahi olmaması kayda değer gözükmemekte ve vurgulamak istediğimiz durumu güzel bir biçimde özetlemektedir. İbn Hurdâzbih'in Varyag-Rus tüccarlarının İtil'e getirdikleri mallarından *onda birini* Hazarlar'ın hükümdarına vergi olarak vermelerinden bahsetmesi tam olarak bu duruma işaret eder⁶²⁴. Benzer bir şekilde İbn Rüste, İdil Bulgarları'nın ülkelerine gelen Müslüman gemilerinden de aynı vergiyi aldıklarını belirtirken⁶²⁵; İbn Fadlân biraz daha detaylı bir biçimde Hazar memleketinden Bulgar memleketine bir gemi geldiğinde hükümdarın bizzat gemiye çıkarak içerisindeki malları saydığını ve hepsinden *uşûr* aldığını haber vermişti⁶²⁶.

⁶²² Philip D. Curtin tarafından *aktarmalı ticaret*'in ne şekilde betimlendiğine bkz. *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, s. 21-22.

⁶²³ *Uşûrû't-ticâre* için bkz. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 113-115.

⁶²⁴ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 154.

⁶²⁵ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37.

⁶²⁶ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 36-37. Aydın Usta'nın da belirttiği gibi, İbn Fadlân'ın Bulgar hükümdarının gemilere bizzat çıkarak vergi aldığı şeklindeki ifadesi, bu işlemin aslında hükümdarın bir memurunun vasıtasıyla yapılmış olduğu şeklinde anlaşılması gerekir. Bkz. "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)", *TDA*, 170 (2007), s. 231, dn. 56.

Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın bir diğer önemli unsuru elbette her türden ticaretin olduğu gibi uluslararası köle ticaretinin de gerçekleştirildiği mekânlara ev sahipliği yapan uluslararası öneme sahip şehirleridir. Ticaret adası olarak tanımladığımız yerler, bu türden şehirlerin yoğun bir şekilde kümелendikleri bölgeler olduğu gibi *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* da aslında ticaret yollarıyla birbirine bağlanan söz konusu uluslararası şehirlerin oluşturduğu çok önemli bir ağdan ibaretti. *Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* dâhilindeki en önemli uluslararası şehirler arasında aşağıda daha detaylıca değinme fırsatı bulacağımız İdil Bulgarları'nın merkezi Bulgar, Hazarlar'ın merkezi İtil, Kafkaslar'ın en önemli şehri Bâbülebvâb ve Hârizm'in en önemli merkezlerinden Cürcâniye gibi şehirler bulunmaktayken; *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* dâhilindeyse *Mâverâünnehir*'in en önemli iki merkezi Semerkand ve Buhara'ya ilaveten Türkler'in sınırındaki Fergana ve İsbîcâb gibi şehirler bulunuyordu.

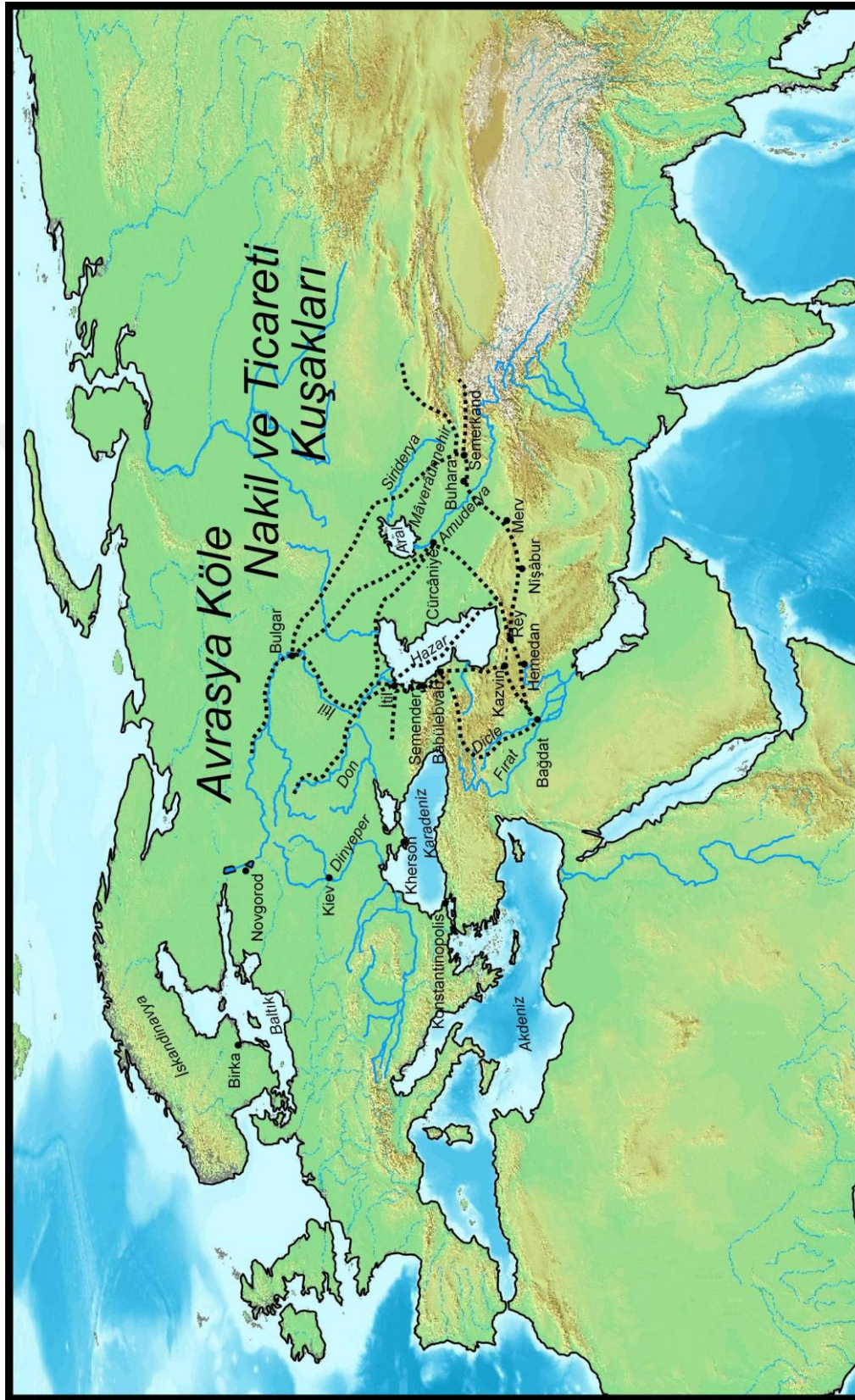
Zikredilen şehirlerin önemli bir çoğunluğunun uluslararası ticaret açısından ortak noktalarından biri de panayırlarıydı⁶²⁷. Belli tarihlerde kuruldukları anlaşılan panayırlara dünyanın her bölgesinden gelen tüccarların ticaretini yaptığı emtialar arasında hiç şüphesiz köleler de bulunmaktaydı. Bilindiği gibi tüm panayırların en temel özelliği muayyen aralıklarla ve yılın belli dönemlerinde kurulmalarıydı. Yani bunlar tıpkı günümüzün uluslararası fuarları gibi her sene uzak ve yakın pek çok coğrafyadan uluslararası tüccarın, üreticinin ve aracının buralarda toplanmalarına olanak sağlamaktaydılar.

Tüm bu saydıklarımızın yanında *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın en önemli unsurlarıysa *aracılar* olarak tanımladığımız uluslararası köle tüccarlarıdır. Çünkü şimdiye değin bahsettiğimiz tüm güzergâhlar üzerindeki uluslararası şehirleri birbirlerine bağlayanlar yollardan ziyade *aracılar* olarak tanımladığımız ve yollara hayat veren uluslararası tüccarlardır. Bu *aracılar* bahsedilen ticaretin uluslararası

---

⁶²⁷ Panayırlar ve bunların Ortaçağ ticaretindeki rolleri için bkz. Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 113-120.

Harita 10: Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları

hüviyeti nedeniyle, her üç kuşağa da ait olabiliyorlarken en fazla *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* dâhilinde faaliyet göstermişlerdir. Odaklandığımız konu ve coğrafya göz önünde bulundurulduğunda *aracilar* yani uluslararası köle tüccarları arasında hem müstahsil hem de köle tüccarı olan Varyag-Ruslar, Hazarlar, İdil Bulgarları ve Müslümanlar bulunuyorken genel olarak uluslararası ticaretle meşgul oldukları anlaşılan Avrupa menşeli *Râzâniyye* tüccarları ve Mâverâünnehir menşeli Soğd tüccarları da bu listeye eklenmelidir.

Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'mız hakkında vurgulanması gereken bir diğer önemli husus son alıcılarına yani efendilerine ulaştırılmadan önce kölelerin iğdiş edilme gibi işlemlerden⁶²⁸ de geçirildiği veya kölelere meslekî becerilerin kazandırıldığı merkezlerin de hemen her zaman için *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* içerisinde yer almış olmasıdır. Bu türden merkezler, efendileri olacak şahısların veya kurumların beğenileri ve beklentileri doğrultusunda kölelerin adeta son bir rötüştan geçirildikleri yerler oldukları için uluslararası köle ticaretinin de ayrılmaz bir parçasıydılar. *Köle İstihsâl Kuşağı*'ndan gelen ve *Köle İstihdâm Kuşağı*'na nakledilecek kölelerle ticareten ilk temasın sağlandığı yerler olması nedeniyle mevzubahis rötüşlar için *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın tercih edilmesinin gerçekten de mantıklı bir seçim olduğu söylenebilir. Bu bağlamda *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nda belirgin bir biçimde memlûk adayı kölelere temel askerî eğitimler verilmekteyken; *Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ndaysa köleler mevzubahis rötüş kapsamında genellikle iğdiş edilmekteydiler.

Bundan sonrasında yapacağımız *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'na dair sıraladığımız söz konusu tüm hususları irdelemek olacaktır. Fakat en az bunun kadar önemli bir diğer nokta şimdiye değin Abbâsî Devleti döneminde uluslararası köle ticaretinin muazzam derece inkişaf etmesinin sebebi olarak sunduğumuz argümanların da bir şekilde sınanmasıdır. Giriş kısmında Abbâsî Devleti döneminde uluslararası köle ticaretinin ön plana çıkmasına sebep olarak Abbâsîler'den *de facto* ayrılan siyasî yapılar nedeniyle köle deposu olarak tanımladığımız bölgelere artık

⁶²⁸ Bu konuya dair Mehmet Nadir Özdemir tarafından aktarılan kısa fakat önemli pasaja bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 114-115.

gazâların yapılamamasın ve yine aynı nedenle fetihlerin de gerçekleşmemesinin Abbâsî dönemi İslâm toplumunca ihtiyacı duyulan kölelerin -dârüli-slâma dâhil bölgelerden de elde edilemediklerinden- ticareten getirilme zorunluluğunun ortaya çıkmasını göstermiştik. Seleflerinin aksine insan veya köle deposu diye tanımlanan bölgelerle doğrudan bir temasları kalmayan Abbâsîler, mevzubahis bölgelerin kölelerine ancak güçlü ekonomilerinin sağladığı finansman ve uluslararası köle ticareti vasıtasıyla erişim sağlayabilmişlerdi. Yani en nihayetinde sorgulanacak olan Avrasya dâhilindeki köle depolarından istihsâl edilmiş kölelerin İslâm toplumuna yönlendirilmelerinin gerçekten de Abbâsî hâkimiyeti döneminde başlayıp başlamadığıdır.

3.1. İTİL-HAZAR KÖLE NAKİL VE TİCARETİ KUŞAĞI⁶²⁹

Abbâsîler'e kölelerin ulaştırılmasını sağlayan kuşaklardan ilki olan ve ana hatlarıyla Avrupa'nın kuzeydoğu bölgelerindeki kıtanın en önemli köle istihsâl bölgelerinden başlayan *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*, başta İtil olmak üzere ilaveten Don gibi büyük nehirleri takiben güneye doğru inmekteydi. Her iki büyük nehir üzerinden iki farklı rotayı takip ederek Hazar denizine vardıktan sonra da hem Hazar denizini hem de yakın çevresini kullanarak Müslüman memleketlerine ulaşan kuşak, çoğunlukla iki Türk kavmi olan İdil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın⁶³⁰

⁶²⁹ *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* tanımlaması yerine Aydın Usta tarafından kullanılmış 'Kuzey Ticaret Yolu' (bkz. "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 221) tanımlamasını tercih edebiliriz. Fakat uluslararası köle ticareti açısından tanımlamaya çalışacağımız kuşak ve bağlı bölgelerin tamamı için daha kapsayıcı olabileceği düşüncesiyle, Peter B. Golden tarafından kullanılmış 'İtil-Hazar Ticaret Ağı' (bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 197) tanımlamasına benzer bir biçimde *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ni, şimdije değin kullanageldiğimiz terminolojiye de sadık kalma adına daha uygun bulduk.

⁶³⁰ Hazarlar, VII. yüzyıl ortalarında Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın yıkılışını müteakip Karadeniz-Hazar bozkır sahasında bağımsızlıklarını kazanarak devletlerini kurmuşlardı. Batı Gök-Türk Kağanlığı'nın yıkılış süreci ve akabinde Hazar Kağanlığı'nın kuruluşuna dair bkz. Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler*, Ankara 1995, s. 92; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 229-241; Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 46-62; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 71-73. Hazar Kağanlığı'nın sınırları ele aldığımız dönem içerisinde oldukça değişkenlik göstermesine rağmen genel hatları itibarıyla bkz. Ahmet Taşağıl, "Hazarlar", *DİA*, XVII, 116-117. İdil Bulgarları, tarihte kendi adlarını taşıyan ilk devletin kurucusu Kubrat'ın 660'lar civarındaki ölümü üzerine Karadeniz'in kuzeyindeki yurtlarından boylar hâlinde göç etmeye başlamışlardı. Bu dağılışı Bizanslı tarih yazarı Nikephoros (ö. 828) tarafından betimlenmiştir. Bkz. *Historia Syntomos*, İng. çev. Cyril Mango, *Short History*, Washington 1990, s. 88-89. Bunlar içerisinde İdil Bulgarları'nı oluşturacak Otuz-Ogurlar'sa İtil ve Kama nehirlerinin birleştikleri bölgeye çekilmişlerdi. İdil Bulgarları'nın burada Hazar Kağanlığı'nın yıkılışına kadar, yani ele aldığımız dönemin tamamı boyunca, onlara bağlı olduklarını da belirtmemiz gerekir. İdil

hâkimiyeti altındaki topraklardan geçiyordu. Hem İdil Bulgarları'nın hem de Hazarlar'ın önemli ticaret şehirlerine uğramasına rağmen *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın Hazar denizine kadarki kısmının nihaî varış noktasının uzunca bir süre için Hazarlar'ın başkenti İtil⁶³¹ şehri olduğu anlaşılmaktadır⁶³².

İdil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın memleketleri yalnızca miladî IX. yüzyıldan itibaren Doğu ve Kuzey Avrupa'nın en önemli köle müstahsilleri olarak beliren Varyag-Ruslar'ın değil ilaveten yakın çevrelerindeki diğer kavimlerin ve özellikle de kuzeyin ürünlerine bitmek tükenmek bilmez bir ilgi duyan Müslüman dünyasının tüccarlarının uğrak yerleri arasındaydı. Böylesine önemli arz ve talep merkezlerinin ortasında bulunarak onları birbirlerine bağlaması ve periferisindeki kavimlerin ekonomik hayatında yaşamsal derecede bir önemi haiz olması *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın uluslararası ticarete tekrardan⁶³³ önemli bir güzergâh olarak belirmesine katkıda bulunmuştu. Bunun belki de en önemli kanıtı Roman K. Kovalev ve Alexis C. Kaelin'in döneme dair İslâm sikkelerinin sirkülasyonu hakkında ortaya koydukları etkileyici sonuçlardır⁶³⁴. Bunlara göre arkeolojik kazılar neticesinde Avrupa kıtasında günyüzüne çıkartılmış Abbâsî sikkelerinin neredeyse tamamının *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* şeklinde tanımladığı hat üzerinden ve bir şekilde onunla bağlantılı bölgelere yayıldıkları çok net bir biçimde anlaşılmaktadır.

Henri Pirenne tarafından mevzubahis güzergâhın önem kazanmasındaki asıl etken olarak İslâm fetihleri görülmesine⁶³⁵ rağmen bunda İslâm fetihlerinin durmuş olmasının, daha doğrusu Abbâsîler'in gazâlar da yapabilecekleri bölgelerin

---

Bulgarları'nın meskûn olduğu coğrafya için bkz. Ahmet Taşağıl, "İdil Bulgar Hanlığı", *DİA*, XXI, 472.

⁶³¹ İtil şehri hakkında bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 495-512.

⁶³² Buna dair bkz. Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 225.

⁶³³ Kuzeyin, Ortadoğu'yla ticaretindeki ana güzergâhlardan olan bu yol ağının ve yakın çevresinin İslâm öncesi dönemlerdeki ticaretine ve önemine dair bkz. Richard N. Frye, "Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia", *DOP*, 26 (1972), s. 263-269; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 112.

⁶³⁴ Daha detaylı analizleri için bkz. Roman K. Kovalev – Alexis C. Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", *History Compass*, V/2 (2007), s. 562-568.

⁶³⁵ Bkz. Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, s. 190.

komşuluğundan yoksun kalmalarının, payı daha büyük olmuşa benziyor. Şimdiye değin üzerinde durduğumuz bir husus olarak aynı zamanda Avrasya dâhilinde “insan veya köle deposu” olarak tanımlanan bölgelerle doğrudan teması kaybetmiş oldukları manasına da gelmekteydi. Böylece Abbâsî dönemi İslâm toplumunca ihtiyaç duyulan kölelerin artık ticareten getirilmesinden başka seçenek de kalmamıştı. Bu durumda gerek savaşçı-müstahsil kavimlerin gerekse de profesyonel-aracı tüccarların faaliyetleri neticesinde diğer güzergâhlara ilaveten *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* Abbâsîler’in köle ihtiyacını karşılama noktasında en önemli güzergâhlardan biri olarak belirdi. Hazarlar’ın İslâm topraklarına 183/798-799 yılında gerçekleştirdikleri seferlerinden⁶³⁶ sonraki dönemde, yani miladî IX. yüzyıldan itibaren, her iki tarafın da çıkarına olan mevzubahis ticarî faaliyetlerin belirgin bir biçimde gözlemlenmeye başlamasının⁶³⁷ sebebi de tamamen buydu. Hatta burada -tıpkı benzeri tüm münasebetlerde olduğu gibi- biraz daha fazlası gerçekleşmiş; ihtiyacı duyulan ürünlerle birlikte İskandinavyalı Varyag-Ruslar da Karadeniz ve Hazar denizi çevrelerine kadar inmişlerdi. İkinci Bölüm’den hatırlanacağı gibi Varyag-Ruslar’ın Karadeniz civarında görülmeleriyle mevzubahis güzergâhın önem kazanması hemen hemen aynı tarihlerde gerçekleşmiştir⁶³⁸.

⁶³⁶ Buna dair bkz. Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 270; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 248; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, III, 225-226; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 164. Bu sefere dair tartışmalar içinse bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 198-200.

⁶³⁷ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 532; Peter B. Golden, “Hazarlar”, çev. Osman Karatay, *Hazarlar ve Musevilik*, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 16; Wilhelm Heyd, Rusya ve Baltık denizi civarında bulunmuş İslâm sikkelerinin miladî VII.-XI. yüzyıllara ait olduklarını; bunlar arasında en çok tesadüf edilenlerinse miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başına ait olanlar olduklarını belirtir. Heyd’in bu bölgelerde bulunmuş tüm İslâmî sikkelerden vardığı sonuç da; İslâm memleketleriyle Kuzey ve Doğu Avrupa arasındaki ticaretin doruk noktasının da miladî IX. yüzyıl sonuyla X. yüzyıl başları olduğudur. Bkz. *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 66, 75. Egil Mikkelsen’e göreyse, sikke akışı miladî VIII. yüzyıl sonunda başlayıp en geniş hacmine de X. yüzyılda ulaşmıştır. Bkz. “The Vikings and Islam”, *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 546. VIII. yüzyılın ilk yarısında Avrupa’nın doğusundaki Müslüman dirhemlerinin sirkülasyonuna dair olarak bkz. Roman K. Kovalev, “What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? -Question Revisited”, *AEMAE*, 13 (2004), s. 102-103.

⁶³⁸ Varyag-Ruslar’ın güneyde görünmelerinde en temel etken olarak hem Bizans hem de Bulgarlar ve Hazarlar üzerinden İslâm memleketleriyle yürütülen ticarî faaliyetler gösterilmektedir. Bkz. Dvornik, “The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe”, s. 27-32. Varyag-Ruslar’ın güneye iniş süreçleri hakkında ayrıca Omeljan Pritsak’ın temelde onları tüccar korumaları olarak gördüğü tahlilleri için bkz. “Rusların Kökeni”, s. 53-61. Pritsak’ın görüşleriyle karşılaştırmak için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 15-16. Bu konuda Florin Curta’nın çalışmasındaki tartışmalar için bkz. “Markets in

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın ticarî hacminin Abbâsîler döneminde en yüksek seviyeye ulaştığı, üzerinden taşınan kölelerin ve kürklerin de ele aldığımız dönemin sonuna kadar dünyanın geri kalanından ziyade İslâm dünyasına aktığı kesindir. Hatta Avrupa kıtasındaki İslâmî sikkelerin bu güzergâh takip edilerek taşınmış olmasından dolayı bizim *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* dediğimiz hat, araştırmacılarca manidar bir biçimde “Gümüş Yolu” şeklinde tanımlanmışken; bahsi geçen gümüş sikkelerin (dirhem) de en temelde kürkler ve köleler için kullanıldığı bilhassa belirtilir⁶³⁹. Buna uygun olarak güzergâhın büyük bir kısmına hâkim olan İdil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın gelirlerinin hatırı sayılır bir kısmını arazileri üzerinden yapılan ticaretten elde ettikleri anlaşılmaktadır⁶⁴⁰. İstahrî'ye göre de durum böyleydi ve Hazar hükümdarının gelir kapılarının (<ebvâbü'l-mâl/ابواب مال) en önemli kısmını yolların gözetimiyle birlikte tüm yollar, tüm denizler ve tüm nehirler üzerinden geçen emtiadan alınan vergiler oluşturmaktaydı⁶⁴¹. İstahrî'ninkine benzer tarifleri yapmış tüm Ortaçağ müelliflerinin aslında kastettikleri İdil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın arazileri üzerinden gerçekleştirilen ticarete izin vermeleri ve onu himaye etmeleri karşılığında her türlü ticarî emtiadan, yukarıda da değindiğimiz gibi, bir nevî bölgenin uluslararası gümrük tarifesi olarak tanımlanabilecek *onda bir* veya Müslümanlar tarafından kullanıldığı şekliyle *uşûrû't-ticâre* almalarıydı⁶⁴².

Özetlemeye çalıştığımız duruma uygun olarak özellikle miladî VIII. yüzyıl sonlarından itibaren Kafkaslar, Hârizm, Hazar denizi ve Mâverâunnehir vasıtasıyla İslâm dünyasıyla çok sıkı ticarî ve kültürel irtibatı bulunan Hazarlar'ın merkezleri İtil

---

Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgaria: Contrasting Views of Trade in Muslim Europe”, *Al-Masaq*, XXV/3 (2013), s. 308-310.

⁶³⁹ Buna dair bkz. Kovalev – Kaelin, “Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia”, s. 569-570.

⁶⁴⁰ Buna dair bkz. Omeljan Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, çev. Osman Karatay, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 517; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 198.

⁶⁴¹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 221, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 158. Ayrıca bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 162.

⁶⁴² Bu konu hakkındaki değerlendirmeler için bkz. Usta, “Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri”, s. 229; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 128-129.

ve İdil Bulgarları'nın merkezleri Bulgar⁶⁴³ şehirleri uluslararası ticaret için çok önemli birer *ticaret limanı*⁶⁴⁴ hâline gelmişlerdi⁶⁴⁵. Kolayca tahmin edileceği üzere her iki şehir bunu biraz da, öneminden dolayı *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'na da ismini veren ve ulaşımı ciddi manada kolaylaştıran, İtil nehri üzerinde konuşlanmış olmalarına borçluydular⁶⁴⁶.

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın güney ucu kabaca Bizans ve Abbâsîler gibi dönemin en büyük ekonomileriyle buluşurken⁶⁴⁷; kuzeyiye elbette köleler başta olmak üzere uluslararası piyasalarda karşılığı olan değerli hayvan kürkleri, bal ve balmumu gibi ürünlerin dünya üzerindeki en önemli istihâl alanlarındandı. Mevzubahis aracılık rolünü en güzel şekilde özetleyen araştırmacı olarak Omeljan Pritsak'ın -özellikle de Hazarlar için- kullandığı terimle ifade etmek gerekirse Hazarlar'ın ve İdil Bulgarları'nın yaptıkları aslında çok büyük oranda yeniden ihracattan başka bir şey değildi⁶⁴⁸. Buna uygun olarak İstahrî'nin de Hazarlar'dan İslâm memleketlerine ticareten getirilen emtianın, aslında Hazarlar'a da başka yerlerden getirildiğini belirtmesiyse durumu çok net bir şekilde gözler önüne sermektedir⁶⁴⁹.

Uluslararası ticaret açısından bahsettiğimiz mevzubahis özelliklerin İdil Bulgarları'ndan biraz daha fazla olmak üzere Hazarlar için geçerli olduğunu ifade edebiliriz. Çünkü odaklandığımız dönemde Hazar memleketi, İdil Bulgarları'nın memleketine oranla daha fazla ticaret güzergâhının yani tüccarın ve nihayetinde

⁶⁴³ Bulgar şehri hakkında bkz. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 113; Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 224-226.

⁶⁴⁴ Uluslararası ticarete *ticaret limanı modeli* için bkz. Curtin, *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, s. 15-16.

⁶⁴⁵ Bkz. Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 223.

⁶⁴⁶ İtil nehrinin ticarî açıdan sahip olduğu öneme dair bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 125-126.

⁶⁴⁷ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 195.

⁶⁴⁸ Pritsak, "Türk-Slav Ortak Yaşamı", s. 517. Ayrıca bkz. James Mavor, *An Economic History of Russia*, I, London – Toronto 1914, s. 11; Ananiasz Zajaczkowski, "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. Çağatay Bedii, *Bellekten*, XXVII/107 (1963), s. 478; Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 229.

⁶⁴⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 221, 223-224, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 158-160.

de ticarî emtianın buluşma noktasını meydana getirmekteydi⁶⁵⁰. Dönemin büyük bir kısmında da Hazarlar ve onların şehirleri, özellikle bu dönem için ticaret yapabilecekleri bölgeler biraz daha sınırlı kalmış gibi gözükken İdil Bulgarları'nın şehirlerinden ticarî açıdan biraz daha fazla öneme sahip olmuşlardı⁶⁵¹. Müslüman tüccarlarının her iki şehre de gelmelerine rağmen çok daha belirgin bir biçimde İtil'de yerleşmeyi tercih etmeleri⁶⁵² de tamamen bundan dolayıdır. Bununla ilgili olarak değerlendirilebilecek bir haberinde Mes'ûdî, Hazar memleketinde *Rûslar*'ın ve *Sakālibe*'nin bulduklarını ve biraz daha ileride de bunların *Hazar hükümdarının askerleri ve kulları* (هم جند الملك و عبیده) olduklarını belirtir⁶⁵³. Peter B. Golden, bu konuda başkaca bir bilgi bulunmaması nedeniyle *Rûslar*'ın ve *Sakālibe*'nin Hazar Kağanlığı'ndaki katılımlarının ne dereceye vardığının belirlenmesinin zor olduğunu belirtmesine⁶⁵⁴ rağmen Egil Mikkelsen, İdil Bulgar memleketindeki *el-Berencâr* (البرنجار) denilen Müslüman topluluğun Varyaglar (*Væringar*) yani Vikingler oldukları şeklindeki yorumları da aktararak *Rûslar*'ın orada ticaret amacıyla buldukları ihtimaliniyse ısrarla söz konusu eder⁶⁵⁵. Yani sadece güneyden gelen Müslüman tüccarları değil kuzeyli kavimler de ticaret için İtil şehrine gelmiş gibi gözükmedirler.

⁶⁵⁰ Buna dair İbrahim Kafesoğlu tarafından tanımlanan *Pax Hazarica* (Hazar Barışı) için bkz. *Türk Millî Kültürü*, s. 172. Hazar ülkesine tüccarların geldiği belirtilen coğrafyalara dair Ali Ahmetbeyoğlu tarafından verilen listeye bakıldığında, söz konusu durum daha net bir biçimde anlaşılabilir. Bkz. "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", *Belleten*, LXIX/254 (2005), s. 126.

⁶⁵¹ Bulgar şehrinin tam manasıyla bölgenin en önemli ticarî merkezi hâline gelmesiyle, ele aldığımız dönemin biraz daha sonrasında Varyag-Ruslar'ın Hazarlar'ın memleketini 965 yılında tahrip etmelerini müteakip olacaktır. Bkz. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 117; Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 235.

⁶⁵² İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 220, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 158; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 141-143, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 46-47; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 368-369. Peter B. Golden, buradaki Müslümanların ve tüccarların çok büyük ihtimalle Orta Asya'nın İraniler'i olduğunu düşünmektedir. Bkz. "Hazarlar ve Musevilik", çev. Osman Karatay, *Hazarlar ve Musevilik*, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 50. İbn Fadlân'ın belirttiğine göre, Hazar hükümdarı bunların başına hukukî işleriyle ilgilenmesi amacıyla unvanı *Haz Çavuşu* olan birini de memur tayin etmişti. Bkz. *er-Rihle*, s. 47.

⁶⁵³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 142-143, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 46-47.

⁶⁵⁴ Aslında burada Peter B. Golden, bir *drujina* kıtasının varlığından söz eder gibidir. Bkz. *The Question of the Rus' Qaghanate*, s. 80.

⁶⁵⁵ Bkz. Mikkelsen, "The Vikings and Islam", s. 543-544. Douglas Morton Dunlop (*Hazar Yahudi Tarihi*, s. 198) ve Peter B. Golden (*Hazar Çalışmaları*, s. 254) ise, İbn Fadlân tarafından bahsedilen *el-Berencâr* isimli topluluğu Hazarlar'ın Belencer şehrinden göç etmiş kişiler olarak görmektedirler ki aslında genel kanaat de bu yöndedir.

Odaklandığımız dönemde bölgenin en önemli -hatta kölelerden bile daha önemli- ticarî ürünleri, Avrasya'nın kuzeyindeki devletleşme süreçlerini de çok yakından etkilemiş⁶⁵⁶; samur, sincap, kakım, tilki gibi hayvanların çok değerli kürkleri idi. Tıpkı köleler gibi zenginliği ve ihtişamı da simgeleyen⁶⁵⁷ bu kürklerin çok büyük rağbet görmesinin nedeniniyse Mes'ûdî, özellikle *Burtâsiyye* ismi verilen tilki kürklerinden siyah olanlarını Arap ve Acem meliklerinin giymekle övünmeleri ve bunlardan kalpak, kaftan ve palto yaptırılmaları olarak açıklar⁶⁵⁸. Hatırlanacak olursa *Povest Vremennih Let'*e göre Knez Oleg'in Kiev'deki ilk faaliyetleri arasında (882-885 yılları arası) bölgenin otokton Slav halklarını yıllık muayyen miktarda kürk vergisine tâbi kılması da bulunmaktaydı⁶⁵⁹. Zaten İbn Rüste de Varyag-Ruslar'ın mesleklerinin samur, sincap ve benzeri hayvanların kürklerinin ticaretiyle uğraşmak olduğuna ilaveten Burtaslar'la Bulgarlar'ın sermayelerinin çoğunluğunun kürklerden oluştuğunu belirterek⁶⁶⁰ kürklerin bölge toplumlarının ekonomileri üzerindeki önemini de vurgulamış olur. Hatta bu önem o dereceye varmıştır ki Hazarlar'ın, İdil Bulgarları'nın ve Kiev'deki Varyag-Ruslar'ın para sistemlerinde kürklerin çok önemli bir yer işgal ettikleri görülür⁶⁶¹.

⁶⁵⁶ Varyag-Ruslar'ın, İdil Bulgarları'nın ve Hazarlar'ın devletleşme süreçlerinde bölgenin en önemli gelir kaynaklarından olan kürk ticaretinin de önemli bir payı bulunmuş olmalıdır. Buna dair bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 168-169. İdil Bulgarları için özellikle bkz. Curta, "Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgaria", s. 310-311.

⁶⁵⁷ Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 235.

⁶⁵⁸ Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, I, 143, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48. Bunlara ilave olarak Roman Kovalev ve Alexis C. Kaelin tarafından aktarılan diğer örneklere de bkz. "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", s. 569-570.

⁶⁵⁹ Bkz. *Letopis Nestora*, s. 11; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 61; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 13-14; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 87, 89.

⁶⁶⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, 129, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37, 39.

⁶⁶¹ Örneğin İbn Rüste, İdil Bulgarları'nın bir sincap derisini 2,5 dirhemin karşılığı olarak kullandıklarını belirtir. Bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 38. Omeljan Pritsak'ın para sistemleri üzerine olan çalışmasında açıkça gösterdiği gibi; kürkler, kur oranının hesaplanmasında Bulgarlar'dan daha önce Hazarlar tarafından kullanılmışlardı. Bu daha sonra Kiev Knezliği'nin para sisteminde de müşahede edilecektir. Bkz. *The Origins of the Old Rus' Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries*, Cambridge 1998, s. 22-25, 33-34, 40-42. Akdes Nimet Kurat, bunun sikke azlığından kaynaklandığını ve ilaveten Türkçe *tiyin* (sincap) kelimesinin Kazan Türkleri tarafından da bir tür madeni para için kullanılmaya devam edildiğini belirtir. Bkz. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 114-115. Enteresandır ki İdil Bulgarları'nın ataları olan Ogur boyları, Ting-ling boylar birliğinin Ural Dağları civarında yaşayan kollarıydılar ve Ahmet Taşağıl'ın bildirdiğine göre (bkz. "İdil Bulgar Hanlığı", s. 472), Çince transkripsiyonu Ting-ling olan bu

Bulgar şehrinin İtil'den ticarî açıdan daha önemli olduğu varsayılabilecek bir ürün varsa bu da bölge ekonomisi ve ticareti üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olmuş olan mevzubahis kürkleri⁶⁶². Çünkü Bulgar şehri Peter B. Golden'in de belirttiği gibi⁶⁶³ bu türden ürünlerin ilk toplanma yerlerinden biri olmuşa benziyor. Bulgar tüccarlarının bu değerli ürün için daha kuzeye doğru gittiklerine dair İslâm kaynaklarında birtakım haberlere rastlamak mümkündür⁶⁶⁴. Bununla birlikte doğudan, Batı Sibiryaya içlerine doğru olan bölgeden de kürklerin gelmiş ve getirilmiş olabileceğini ihtimaller arasında değerlendirebiliriz⁶⁶⁵. Yine Bulgar şehrine çoğunlukla kuzeyli Varyag-Ruslar tarafından da satılmak amacıyla kürkler getirilmekteydi⁶⁶⁶. Bulgar şehrinde kürklerin toplanmasına benzer bir biçimde Varyag-Ruslar tarafından ve Kiev civarındaki nehirlerden Hazarlar'ın İtil şehrine de kürkler gelmekteydi⁶⁶⁷. Hazarlar'ın memleketlerinin kürk ticaretinde oynadığı asıl rolse kürklerin güneydeki talep merkezlerine ulaştırılmasında nihaî toplanma yeri olmasıydı. Hazarlar bir yandan bu kürkleri ticareten elde ettikleri gibi diğer bir yandan da İdil Bulgarları ve Slavlar gibi aslında kendilerine bağlı kavimlerden de harâc olarak almaktaydılar⁶⁶⁸. Böylece kuzeyin en önemli ürünü sayılabilecek kürkler, başta İslâm memleketlerine sevk edilmek üzere uluslararası ticarete sunuldukları İtil şehrinde toplanmış oluyorlardı. Kürklerle birlikte bölgenin önemli diğer ihraç maddeleri arasındaysa bal ve balmumu, canlı hayvanlar, deriler, balık

---

kelimenin aslında 'tiyinli' yani 'sincaplı' manasına geldiğine dair de birtakım görüşler bulunmaktadır. Ting-lingler, Ting-lingler'in Ogurlar ve Bulgarlar'la münasebetine dair bkz. Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 7-16.

⁶⁶² Curta, "Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgāria", s. 313.

⁶⁶³ Peter B. Golden, bu güzergâhta taşınan orman ürünlerinin ana kaynağı olarak Bulgar şehrinin görür. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 205.

⁶⁶⁴ İbn Fadlân'ın bildirdiğine göre Bulgar tüccarları, üç ay uzaklık mesafesindeki *Vîsû* (ويسوا) topraklarına giderek samur ve siyah tilki kürkü getirmekteydiler. Bkz. *er-Rihle*, s. 32-33. İbn Fadlân'ın ve diğer İslâm coğrafyacılarının bahsettikleri *Vîsû*, aslında Fin-Ugor kabilelerinden ve Ladoga gölüyle Beyaz Deniz civarında bulunan Vepsi (Rus. *Ves/Ves'*) idi. Bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 210; Pritsak, "The Name of the Third Kind of *Rus* and of Their City", s. 4, 8; Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 111.

⁶⁶⁵ Buna dair bkz. Curta, "Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgāria", s. 314.

⁶⁶⁶ İbn Rüste, *el-A'laku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37.

⁶⁶⁷ İstahfî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 221, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 158.

⁶⁶⁸ İbn Fadlân, Hazarlar'ın İdil Bulgarları'ndan senelik olarak hane başına bir samur kürkü aldıklarını belirtir. Bkz. *er-Rihle*, s. 36. Slav kabilelerinden aldıkları benzeri harâclar için bkz. Bkz. *Letopis Nestora*, s. 7-8; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 58; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 10-11.

ürünleri, zırhlar vs. gibi önemli ürünleri saymak mümkündür. Güneydense buralara çoğunlukla tekstil ürünleri ihraç edilmekteydi⁶⁶⁹. Fakat tüm bu değerli ticarî emtia yanında bizim için asıl önemli olanlarsa elbette kölelerdir.

3.1.1. İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı Üzerindeki Uluslararası Köle Ticareti

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın uluslararası ticarete oynadığı aracılık rolü sadece kuzeyin ve güneyin tipik ürünleriyle birlikte bahsi geçen tüm bölgelerin tüccarlarının bir buluşma mekânı olmasıyla sınırlı değildi. Bunun da ötesinde ve konumuz açısından çok daha önemli olarak yakın coğrafyalardan yani Doğu ve Kuzey Avrupa'nın otokton halklarından ve bilhassa Varyag-Ruslar gibi savaşı-müstahsil kavimler tarafından toplanan kölelerin İslâm memleketlerine veya Abbâsîler'e iletildiği önemli bir aktarma merkezi işlevini de üstlenmişti. Yakın coğrafyaların müstahsil kavimleri tarafından ele geçirilmiş kölelere İslâm memleketlerinde her zaman için bir talebin söz konusu olması güzergâhın Abbâsî döneminin neredeyse tamamı boyunca en önemli köle nakil yollarından biri olarak işlerliğini muhafaza etmesini sağlamıştı. Burada mevzubahis edilen kölelerin kahir ekseriyetini İkinci Bölüm'de gördüğümüz gibi genellikle İslâm kaynaklarında *Sakālibe* olarak isimlendirilmiş, mevzubahis ticaret ağının yakınındaki coğrafyalarda meskûn Slav, Fin-Ugor ve Türk kavimlerinin bireyleri oluşturmaktaydı. Fakat tüm ticarî ve siyasî bağlantılar göz önünde bulundurulduğunda bunlara bir de Macarlar'ın ve bilhassa genel olarak İskandinavlılar'ın Batı ve Orta Avrupa'dan elde ettikleri Frank, Germen hatta Anglo-Sakson kölelerin de eklenmesi gerektiğini düşünüyoruz⁶⁷⁰.

⁶⁶⁹ Bölgenin ithal ve ihraç ürünlerine dair daha detaylı listeler için bkz. Usta, "Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 227-228, 234; Bernard Lewis, *Tarihte Araplar*, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2009⁵, s. 123; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 63-64, 126-127.

⁶⁷⁰ Varyag-Ruslar'ın haricindeki İskandinavlı köle müstahsili savaşı kavimler arasında, Britanya da dâhil Batı ve Kuzey Avrupa'da faaliyette bulunmuş Danimarka civarındaki Danlar; İrlanda, Britanya, Grönland ve hatta Amerika kıtasına (*Vinland*) gidecek Norveç'teki Vikingler bulunmaktaydı. Çeşitli Viking gruplarının tasnifi hakkında bkz. Stefan Brink, "Who were the Vikings?", *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 4-7; Jared Diamond, *Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır Ya Da Yıkılır?*, çev. Elif Kırıl, İstanbul 2006, s. 215-216.

En başta Hazar ve Bulgar pazarlarını dolduran kölelerin sadece yeniden ihraç edilmek üzere diğer müstahsiller tarafından ticareten getirilenlerden oluşmadığını belirtmek gerekir. Hem Hazarlar hem de İdil Bulgarları uluslararası ticarete bu derece önemli rol oynayan topluluklar olmalarına rağmen -özellikle daha erken dönemlerde olmak üzere- kendilerinin de savaşçı kavimler olarak köle istihşâliyle meşgul oldukları bilhassa vurgulanmalıdır. Yani yeri geldiğinde hem Hazarlar hem de İdil Bulgarları tarafından istihşâl edilmiş köleler de ticarete konu edilmişlerdir.

Hazarlar'ın henüz İslâm memleketlerinin önemli bir ticaret ortağı olarak belirmelerinden önce yani miladî VIII. yüzyıl ortalarına kadarki dönemde Kafkaslar'ın güneyindeki bölgelere kadar sarkarak bu bölgelerden aldıkları çok sayıda esirin⁶⁷¹ kaderi tahmin edileceği üzere köle olarak pazarlarda satılmak olmuştur. Bizim ele aldığımız döneme dair olarak İbn Rüste'nin ifadesine nazaran

---

Örneğin, *Flores Historiarum*'un yazarı tarafından, genel olarak eklestik tarihyazımında savaşçı kavimler için kullanılanlara uygun olarak “*Şeytanın çocukları*” diye hitap edilen Danlar'a dair 833 yılına ait bir kayıta yaş ve cinsiyet gözetmeden yaptıkları yağmalardan bahsedilir. Bkz. *Flores Historiarum*, I, 395, 452. Bilindiği gibi, genel olarak İskandinavlılar'ın Britanya ve İrlanda'ya karşı gerçekleştirdikleri bu türden seferler XI. yüzyılın sonlarına kadar da devam edecektir. Bu seferler için genel olarak bkz. Clare Downham, “Vikings in England”, *The Viking World*, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 341-349. Anakıtada da Frank memleketine sık sık akınlar düzenlemelerine (bkz. F. Donald Logan, *The Vikings in History*, London – New York 1992, s. 112-137) rağmen Vikingler'in İslâm kaynaklarına da yansıdığı üzere bu akınları Endülüs'e değin uzanmıştı. Ya'kübî, 229/843-844 yılında *kendilerine Rûs denilen Mecûslar*'ın (المجوس الذين يقال الروس) Endülüs Emevîleri'nin önemli merkezlerinden İşbiliye'ye bir akın yaptıklarını, orada talanda bulunarak ganimet aldıklarını ve insanları öldürerek etrafı da yakıp yıktıklarını zikreder. Bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 193-194. Fakat Endülüs'ün Müslüman kaynaklarında bunlardan sadece *Mecûs* olarak bahsedildiği ve *Rûs* ismine herhangi bir atfın yapılmamasından dolayı bu akının Vikingler'in hangi kolu tarafından gerçekleştirildiğinin tam olarak tespit edilemediğini de belirtelim. José Antonio Conde'nin de direkt bu olayla ilgili olarak belirttiği gibi *Mecûs*, Araplar'ın kuzeyli kavimler için de kullandıkları tanımlamalardan birisiydi. Hem bu haber hem de Conde'nin yorumu için bkz. *Historia de la dominacion de los Arabes en España*, I, 228-229. Ya'kübî'nin İşbiliye'ye akın yaptıklarını belirttiği *Rûslar* gibi, Mes'ûdî de 300/912-913 yılında yine Endülüs'e denizden gemilerle gelerek sahilleri yağmalayan *Rûslar*'dan (هذه الأمة هم الروس) bahsetmesine rağmen bunların da Vikingler'in hangi koluna bağlı oldukları tam kesin değildir. Bkz. *Murûcü'z-zeheb*, I, 128-129. Bu tarihten sonrasına dair de İber Yarımadası'na Vikingler tarafından gerçekleştirilmiş benzeri birkaç sefer daha zikredilmiştir. Bu seferler için bkz. Victor M. Aguirre Cano, *The Viking Expeditions to Spain during the 9th Century*, Odense 2013, s. 46-69. Bunların söz konusu ettiğimiz ticarî bağlantılarına dair bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 271; Dvornik, “The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe”, s. 43; Roos, “The Swedish Part in the Viking Expeditions”, s. 210, 212, 219. Vikingler'in batı ile münasebetlerinin ekonomik ve ticarî açıdan da değerlendirilmesi için bkz. Pirenne, *Hız Muhammed ve Charlemagne*, s. 276-280; Johannes Heindrick Kramers'in bahsettiği İslâm-Bulgar ticaretinin Almanya'da dahi izlerinin görülmesi meselesi de tamamen bununla ilgilidir. Bkz. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1934, s. 34.

⁶⁷¹ Buna dair misaller için bkz. Movsēs Khorenats'i, *Hayoc' Patmut' iwn*, s. 162-163, 168-169.

Hazarlar'ın her sene Peçenekler üzerine seferler düzenledikleri bilgisine sahibiz⁶⁷². *Hudûdü'l-âlem*'de aktarıldığına göreyse İslâm ülkelerine getirilen Hazar kölelerinin çoğunu da bu Peçenekler oluşturmaktaydılar⁶⁷³. Fakat bu şekilde elde ettikleri köleler çok büyük meblağlara ulaşmamış olmalı ki İbn Havkal, Hazarlar'dan İslâm dünyasına taşınan *kölelerin* (الرفيق) de tıpkı diğer ticarî emtia gibi Hazarlar'a başka yerlerden getirildiğini özellikle vurgular⁶⁷⁴.

Benzeri şekilde İdil Bulgarları da memleketlerine sadece tüccarlar tarafından ticareten getirilen kölelere bel bağlamamışlardı. Onlar da Burtaslar'dan⁶⁷⁵ aldıkları esirleri⁶⁷⁶ köle olarak pazarlarına sevk etmiş olmalıydılar. Örneğin İbn Fadlân, Bulgar Meliki'nin yağma için bir yere asker gönderdiğinde elde edilen ganimetten pay aldığını belirtir⁶⁷⁷. Açıkça zikredilmese de söz konusu ganimetler arasında köleler de bulunmuş olmalıdır. Bununla birlikte hem Hazarlar hem de İdil Bulgarları tarafından istihşâl edilen kölelerden çok daha fazlası bilhassa İslâm memleketlerine ulaştırılmak amacıyla şehirlerine ticareten getirilenlerden oluşuyordu. Yani Abbâsîler döneminde Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretini düşündüğümüzde hem Hazarlar hem de İdil Bulgarları köle müstahsillerinden ziyade köle tüccarları veya uluslararası köle ticaretinin gerçekleştirildiği mekânların ev sahipleri olarak ünlenmişlerdi.

⁶⁷² İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 125, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 36. Ayrıca bkz. Orkun, *Peçenekler*, s. 11.

⁶⁷³ *Hudûdü'l-âlem*, s. 160. *Hudûdü'l-âlem* müellifi, buradaki Peçenekler'den *Becenâk-i Hazar* (بجناك خزر) yani Hazar Peçenekleri olarak bahsetmektedir. Vladimir F. Minorsky'nin belirttiğine göre mevzubahis Hazar Peçenekleri, Macarlar'ı ilk yurtları olan *Lebedia*'dan çıkaranlardı ve Don nehrinin batısından Azak'a kadar uzanan sahada bulunmaktaydılar. Bkz. *Hudûd al-âlam, The Regions of the World*, s. 443.

⁶⁷⁴ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 303.

⁶⁷⁵ Tıpkı Macarlar gibi Burtaslar da İslâm kaynaklarının bazıları tarafından bir Türk kavmi olarak tanımlanırlar. Bkz. Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, I, 143, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48. İslâm kaynaklarının bu tanımlaması aslında çok yerindedir. Çünkü Burtaslar da tıpkı Macarlar gibi benzer etno-kültürel aşamalardan geçmişlerdi. Burtaslar hakkında bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 105-107; Väsary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 204.

⁶⁷⁶ İbn Rüste'nin belirttiğine bakılırsa İdil Bulgarları, Burtaslar'a karşı akınlar düzenliyorlar ve bu akınlarında da *onlardan esirler alıyorlardı* (يسبونهم). Bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37.

⁶⁷⁷ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 23.

İdil Bulgarları'na köle getirenler arasında en bilinenleri hiç şüphesiz Varyag-Ruslar'dı. Fakat İbn Fadlân'da bulunan bir ifadeden bunun sadece Varyag-Ruslar'la sınırlı kalmadığını ve muhtemelen kuzeyden veya doğudan başkaca kavimler tarafından da köleler getirildiğini anlayabiliyoruz:

“*Rûslar veya diğer kavimlerden olan başkaları* (الروس أو غيرهم من سائر الأجناس), [Bulgarlar'a] *köle* (<rakîk/رقيق) getirirlerse, Melik için on köleden bir tanesi seçilir...”⁶⁷⁸.

İbn Fadlân'ın bahsettiği bu diğer kavimlerden olan başkaları için birkaç aday kavim söz konusu edilebilir. Ele aldığımız dönemin çok daha sonrasına ait haberlerden İdil Bulgarları'nın *Vîsû* yani Fin-Ugor kabilesi olan Vepsi (Ar. *Vîsû*, Rus. *Ves*) ile köle ticareti yaptıklarını biliyoruz⁶⁷⁹. Fakat bu köle ticareti İbn Fadlân'ın ziyareti esnasında da mevcut muydu sorusuna kesin cevap vermek gerçekten çok zordur. Çünkü İbn Fadlân, Bulgar tüccarlarının *Vîsû*'ya (Vepsi) samur ve siyah tilki kürkleri için gittiklerini belirtmesine⁶⁸⁰ rağmen aralarında gerçekleşen bir köle ticaretinden bahsetmez. Yine bu dönemler için Peter B. Golden'in İdil Bulgarları'nın komşuları olarak saydığı⁶⁸¹ Başkırtlar, bazı Peçenek unsurları, Kıpçak Birliği ve Oğuzlar da İdil Bulgarları'na köle getiren diğer kavimler arasında bulunmuş olabilirler. İkinci Bölüm'de bahsedilen X. yüzyılda Asya'nın doğusunda başlayan Liao (Karahıtay) genişlemesi, bozkırlı kavimlerin batıya doğru itilmesine ve İslâm kaynaklarına da yansıdığı gibi bunların kendi aralarında büyük mücadeleler yaşanmasına sebep olmuştu. Bu olayların bizler için önemli olduğu husus Çin'in kuzeyinden Avrupa'nın ortalarına kadar olan çok geniş bir saha üzerinde kavimlerin batı yönüne doğru göçünün başladığı ve nihayetinde de bu esnada yaşanan mücadelelerde elde edilen pek çok esirin pazarlarda köle olarak satılmasına neden olmuş olmasıdır. Zikrettiğimiz kavimlerin belki de hepsi birden İdil Bulgarları'yla içinde kölelerin de

⁶⁷⁸ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 37, 121.

⁶⁷⁹ Bunu Ebû Hâmid el-Gırnâfî haber vermektedir. Bkz. *el-Mugrib*, çev. Fatih Sabuncu, *Gırnâfî Seyahatnamesi*, İstanbul 2011, s. 193-194.

⁶⁸⁰ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 32.

⁶⁸¹ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 210.

bulunduğu ticarete tutulmuş olabilirler ama buna dair doğrudan bir kanıtın mevcut olmadığını tekrardan hatırlatmak gerekir.

Mevzubahis belirsizliklerin yanında İbn Fadlân'ın aktardıklarında dikkat çekici bir diğer detay kölelerin her on tanesinden birinin (*uşûr*) aynî vergi sayılarak alınmasıydı. Vergi sayılarak alınan kölelerin Bulgarlar'ın melikinin kendisine mi kaldığı yoksa ticareten güneye doğru yollarına devam mı ettirildikleri konusuysa belirgin değildir. İdil Bulgarları'nın ülkesi üzerinden çok sayıda kölenin İslâm memleketlerine ulaştırıldıkları⁶⁸² hesaba katılınca bunların tamamen istihdâm edilmemiş olduğu da düşünülebilir. Çünkü böyle bir durum gerçekleşmiş olsaydı Bulgar toplumunda kölelerin önemli bir yer işgal ettiğine dair bazı bulgulara sahip olmamız gerekirdi⁶⁸³. En iyi ihtimalle Bulgarlar tarafından geçiş ücretine mahsuben alınan köleler devlet adına yine Bulgar memleketindeki uluslararası tüccarlara satılmış olmalıdırlar.

⁶⁸² Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 325.

⁶⁸³ Örneğin İbn Fadlân'ın eserinde İdil Bulgar toplumunda kölelerin bulunduğu dair sadece tek bir haber yer almaktadır. Bu haberdeyse kölelerin cenaze törenlerinde ağıtçılık yaptıkları aktarılır (bkz. *er-Rihle*, s. 36). Yani burada kölelerin istihdâmına dair kuvvetli bir işaret bulunmadığı söylenebilir. Hatta bunların Gök-Türkler'in de uyguladığına benzer bir biçimde o an için ellerinde bulunan esirlerden temin edildikleri de düşünülebilir. Bkz. İsmail Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, İstanbul 2009, s. 82; Lajos Ligeti, *Bilinmeyen İç Asya*, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998², s. 72. Bununla birlikte İbn Fadlân, İdil Bulgarları'nın icra ettikleri hukuka dair bilgiler aktarırken failler için pek çok suçun cezasının da öldürülmek olduğu fark edilecektir (bkz. *er-Rihle*, s. 30-31). Duruma hukukî açıdan yaklaşmak gerekirse, köleliği uygulamış toplumların genellikle birtakım suçların cezası olarak failin statüsünü hürden köleye çevirmeye eğilimli olduklarından ve bunun da Bulgarlar arasında uygulanmadığından, Bulgarlar arasında geniş ölçekli bir kölelikten bahsetmenin çok da doğru olmayacağı sonucuna varılabilir. Yine İbn Fadlân'ın suçun faillerinin hukukî statülerinden bahsederken de kölelere değinmemesi de İdil Bulgar toplumunda kölelerin bulunup bulunmadığı konusunda önemli bir diğer detaydır. Çünkü ele aldığımız dönemde Bizans İmparatorluğu ve Abbâsî Devleti gibi köleliği tanıyan bir hukuk sistemine sahip devletlerde ve toplumlarda durum böyleydi. Abbâsîler ve Bizans nezdindeki mevzubahis durum hakkında misalen bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Harâc*, s. 252, 266; *To Eparkhikon Biblion*, İng. çev. Edwin Hanson Freshfield, *Roman Law in the Later Roman Empire*, Cambridge 1938, s. 12, 35. Bunların yanında hem yazılı kaynaklardan hem de arkeolojik buluntulardan İdil Bulgarları'nın tarımla uğraşan bir topluluk olduklarını da biliyoruz. Sadri Maksudî Arsal'ın vurguladığı gibi (bkz. *Türk Tarihi ve Hukuk*, I, 213), bir toplumun tarımla uğraşması, onlar arasında ziraî köleliğin olmuş olabileceğine de işaret edebilir. Şayet İdil Bulgar toplumunda köleler mevcut idiyse, bu kölelerin istihdâmı için en uygun kalemin ziraat işçiliği olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Köle edildiklerini söylediğimiz Burtaslar'ın ve Peçenekler'in, diğer kavimlerden aldıkları esirlerin⁶⁸⁴ de köle olarak Hazarlar'ın pazarlarına sevk edildiğine hiç şüphe yoktur⁶⁸⁵. Yine hatırlanacağı üzere İslâm coğrafyacılarının eserlerinde Hazarlar'dan gelen kölelerin kökenine dair, Hazarlar arasındaki putpereslerin *birbirlerini köle etmeyi* ve *çocuklarını satmayı* normal karşıladıkları şeklinde bir haber bulunur⁶⁸⁶. Bundan çıkarılabilecek neticelerden biri Hazar ülkesinde bulunan ve henüz semavî dinlerden birine girmemiş toplulukların kendi hukuklarının bu duruma müsaade etmiş olmasıdır. Bu da Ortaçağ toplumlarında sık gözlemlenen bir vakıa olarak hukuken köle statüsüne düşen kişilerin de Hazarlar tarafından pazarlarda satılmış olabilecekleri manasına gelmektedir.

Tüm bunlarla birlikte hem Bulgar hem de İtil şehirlerinin pazarlarını asıl dolduranlar, İkinci Bölüm'de teşhis ettiğimiz, savaşçı-köle müstahsili Varyag-Ruslar tarafından istihşâl edilen *Sakālibe* köleleriydi⁶⁸⁷. *Sakālibe* üzerine önemli bir çalışması bulunan Dimitri E. Mişin'in bahsettiğimiz güzergâh takip edilerek İslâm dünyasının merkezinde bulunan Abbâsîler'e, diğer İslâm coğrafyalarına nazaran, çok fazla *Sakālibe* köle taşınmamış olduğunu belirtmesi de önemlidir⁶⁸⁸. Çünkü Mişin, İslâm kaynaklarında buna direkt bir göndermede bulunan haberlerden yola çıkmış, yani ya *es-Saklebi* nisbesini içeren ya da *Sakālibe* denilerek verilen haberleri değerlendirmiştir. Bu türden bilgilerin sınırlı olmasının asıl sebebiyse *Sakālibe*'nin Abbâsî memleketi dâhilinde -diğer İslâm coğrafyalarının aksine- kaynaklara yansımaları daha az olası olan nispeten önemsiz, daha doğru bir ifadeyle bireysel

⁶⁸⁴ Köle müstahsilleri olarak Peçenekler'den kısaca bahsetme fırsatı bulmamıza rağmen Burtaslar'ın köle istihşâllerine dair bir bilgi aktarmamıştık. Kaynaklarımızda Hazarlar'a bağlı olarak gösterilen Burtaslar'ın da bilhassa İdil Bulgarları'na ve de Peçenekler'e karşı yağma akınları düzenlediklerinden bahsedilmektedir. Bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 125, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 25-26.

⁶⁸⁵ Bkz. Usta, "Ortaçağ İslâm Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri", s. 226-227.

⁶⁸⁶ Bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 223, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 160; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 25.

⁶⁸⁷ Golden, "Al-Sakāliba", s. 877.

⁶⁸⁸ Daha detaylı bilgi için bkz. Mişin, *Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednekovye*, s. 288-299.

olarak ön plana çıkmadıkları, görevlerde bulunmuş olmalarıdır⁶⁸⁹. Yani İslâm dünyasının batı kısmındaki orduları oluşturan *Sakālibe* kölelerinin, İslâm'ın dünyasının doğu yarısında daha ziyade domestik hizmetlerde istihdâm edildikleri söylenebilir. Örneğin Hilâl b. Muhassin es-Sâbî'nin (ö. 484/1056) miladî X. yüzyılın başlarına dair olarak bildirdiğine göre Halife Müktefi-Billâh döneminde sarayda toplamda 10.000 siyahî ve *Sakālibe hâdim* (خادم)⁶⁹⁰ yani hizmetkâr bulunurken; Muktedir-Billâh dönemindeyse 11.000 hâdimin 4.000'i *Sakālibe*'dendi⁶⁹¹. Buna uygun bir biçimde Makdisî el-Beşşârî de *Sakālibe*'nin beyaz cinsten hâdimler olduğunu belirtmektedir⁶⁹².

Köle ticareti açısından *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın dönem dâhilindeki en önemli unsurunsa Varyag-Ruslar oldukları çok rahatlıkla iddia edilebilir. Hem İslâm kaynaklarında bulunan bazı haberlere hem de Avrupa'nın kuzey bölgelerinde bulunmuş İslâmî sikkelere istinaden Vikingler'in İsveç'teki kolları olan Varyag-Ruslar'la yapılan ticaretin, onların Kiev şehrinde hâkim olmalarından daha öncesine dayandığı anlaşılmaktadır. Varyag-Ruslar'ın Doğu ile yürüttükleri bu ticaretin asıl merkezi, anakıtaya gelen Varyag-Ruslar'ın ilk faaliyet sahaları ve ilk şehirlerini kurdukları bölge de olan Ladoga'yla Novgorod şehirlerinin yakın çevresi olduğu kadar İskandinavya'nın önemli ticaret merkezlerinden Gotland, Öland, Âland ve Birka gibi yerlerdi⁶⁹³. Dönem boyunca İsveç'teki akrabalarıyla bu

⁶⁸⁹ Yine durumun takibinin her zaman nisbeler üzerinden yapılamacağını da belirtmek gerekir. Yani her seferinde buna özel bir atf aramak ve nisbeler üzerinden bunu tahlil edebilmeye çalışmak elbette beyhudedir. Örneğin benzeri bir durumda çok hayatî bir tespitle Peter B. Golden, Hazar uyruğu olarak veya basitçe Hazarlar aracılığıyla İslâm dünyasına gelmiş kişilerin veya kölelerin etnik olarak Hazar olup olmadıklarının ve hepsinin *el-Hazarî* nispesini alıp almadıklarının söylenemeyeceğini bilhassa belirtmektedir. Bkz. Golden, "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service", s. 294.

⁶⁹⁰ *Hâdim*'in (حَدَامَة, خُدَام) sözlükteki manası, 'hizmetçi', 'ev içinde uşak' ve 'işçi'dir. Kadınlar içinse *hâdime* (خَادِمَة) kullanılır. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, I, 467; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, II, 712; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 217.

⁶⁹¹ Bkz. Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsümü dâri'l-hilâfe*, thk. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1986, s. 8.

⁶⁹² Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 242.

⁶⁹³ Bkz. Dvornik, "The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe", s. 29-32; Roos, "The Swedish Part in the Viking Expeditions", s. 210.

bölgenin ticaretiyse çoğunlukla Finlandiya Körfezi aracılığıyla devam etmiş gibi görünüyor⁶⁹⁴.

Varyag-Ruslar'ın *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirdikleri ticarete dair ilk bilgilerden biri İbn Hurdâzbih tarafından aktarılan ve uluslararası Varyag-Rus tüccarlarının izledikleri güzergâhlar, uğradıkları şehirler ve ticaretleri hakkındaki bilgileri barındıran haberdur:

“*Rûs Tüccarlarının Güzergâhı*’na (مسلك تجار الروس) gelince... Onlar [*Rûslar*], *Sakālibe*’nin bir koludurlar ve hazz derilerini, siyah tilki derilerini ve kılıçları en uzak *Saklebe*’den (صقلبة)⁶⁹⁵ Rûmlar’ın Denizi’ne [kastedilen Karadeniz olmalı⁶⁹⁶] götürmektedirler. Bunların [ticarî metanın] onda birini Rûm hükümdarına verirler. Eğer *Sakālibe*’nin nehri *Tinîs*’ten (تنيس) [Don⁶⁹⁷] giderlerse Hazarlar’ın şehri *Hamlîc*’e (خَمْلِج) uğrarlar ve oranın hükümdarına [da] bunların [ticarî metanın] onda birini verirler. Sonra Cürcân denizine [Hazar denizi] varırlar ve istedikleri herhangi bir sahile çıkarlar. Bu deniz [Hazar denizi ise] 500 fersah genişliğindedir. [*Rûslar*] Bazen ticaret mallarını Cürcân’dan develerle Bağdâd’a götürürler. Yanlarındaki *Sakālibe* hizmetçileri [de onlar için] tercüme yaparlar. Bunlar [tercümanlık yapan *Sakālibe* hizmetçileri], onların [*Rûslar*’ın] Hıristiyan olduklarını ileri sürerler ve onlar da [*Rûslar*] cizye öderler⁶⁹⁸.”⁶⁹⁹

⁶⁹⁴ Bkz. Thomsen, *The Relations between Ancient Russia and Scandinavia*, s. 125-126.

⁶⁹⁵ *En uzak Saklebe* ibaresiyle kastedilenin, Baltık denizi veya Ladoga gölü civarında meskûn Fin-Ugorlar olabileceği gibi yine Novgorod ve yakın çevresine de bir gönderme olabilir.

⁶⁹⁶ Bkz. Rapoport, “Mohammedan Writers on Slavs and Russians”, s. 81.

⁶⁹⁷ Arapça metindeki *Nehrü’s-Sakālibe*’yi (نهر الصقالبة) Omeljan Pritsak, *Sakālibe’nin nehri* olarak değil de *Sakālibe* kelimesinin o dönemde sahip olduğu yan anlamlardan biri olan ‘köle’yi de işin içine katarak direkt olarak kölelerin taşındığı *Köle Nehri* yani *Köle Yolu* olarak değerlendirir. Bkz. “Rusların Kökeni”, s. 57.

⁶⁹⁸ Burada belirtildiği gibi, Varyag-Ruslar’ın Hıristiyan olduklarını beyan etmelerinden sonra onlardan cizye alınması, bunların zimmî statüsünde kabul edildiğini gösterebilir. Böylece bu tüccarlar harbî tüccarların ödemekle mükellef tutuldukları onda bir yerine yirmide bir ödemiş olmalıdırlar. Bu da anlaşılacağı gibi tüccarlar açısından daha kazançlı bir durumdu. Buna dair bkz. Ebû Yûsuf, *Kitâbü’l-Harâc*, s. 215 vd.

⁶⁹⁹ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik*, s. 154. Bu konuda Claude Cahen’in yorumu için bkz. *İslamiyet*, s. 176-177. İbn Hurdâzbih, pasajın burada aktardığımız kısmını müteakip Endülüs ile Çin arasında yolculuk yapan tüccarlardan da bahsetmektedir. Bize göre burada bahsedilenler,

Roman K. Kovalev ve Alexis C. Kaelin, bu haberin Thomas S. Noonan tarafından Müslüman-Hazar barışının da başladığı miladî VIII. yüzyıldan IX. yüzyıla geçiş dönemine ait olduğu, Avrupa kıtasının doğu yarısında bulunmuş İslâm sikkeleri üzerinden gösterildiğini belirtirler⁷⁰⁰. İbn Hurdâzbih tarafından ticaretlerinden bahsedilen ve güneyin üç önemli ticaret merkezi olan Bizans'ın başkenti Konstantinopolis, Hazarlar'ın başkenti *Hamlic* yani İtil⁷⁰¹ ve Abbâsîler'in başkenti Bağdat şehirlerine uğrayarak -kendilerinden hiç beklenmeyecek bir biçimde buralarda sadece ticaretle ilgilenen- Varyag-Ruslar'ın İkinci Bölüm'de betimlemeye çalıştığımız köle müstahsillerinden farklıymış gibi gözüksükleri de düşünülebilir.

Köle ticaretiyle uğraşan savaşçı kavimlerin böylesine uzun mesafeli yolculukları göze almış olabileceklerini düşünmek şartları oldukça zorlamak olur. Zaten dikkat edilecek olursa İbn Hurdâzbih de Varyag-Rus tüccarlarının kargoları arasında köleler olduğundan bahsetmemektedir. Bu daha çok *Annales Bertiniani*'de 838 yılında Konstantinopolis'e geldikleri belirtilen *Rhos* elçilerine⁷⁰² benzer bir amaçla Varyag-Ruslar'ın henüz İsveç'teki anayurtlarındayken karıştıkları ticaretin diğer ucunu keşfetme ve araçlar olmadan bu ticaretten daha fazla kâr elde etme istekleriyle tetiklenmiş olabilecek güneye inme süreçlerine ait bir haber görünümündedir. Şayet yine de Mihail İ. Artamonov'un önerdiği gibi bunları *hem tüccar hem de haydut*⁷⁰³ olarak görürsek İbn Hurdâzbih'in bundan bahsetmemesine rağmen Bağdat'a gelişleri esnasında yükte hafif pahada ağır diğer ticarî emtialarının yanı sıra kölelerin de kargoları arasında bulunmuş olabileceği düşünülebilir. Kargolarında köleler bulunsun veya bulunmasın herhâlde bir süre sonra Bağdat'a kadar güneye inmektense ticarî emtialarını kuzeyde kendilerine komşu da sayılabilecek bir konumda bulunan İdil Bulgarları'na ve Hazarlar'a götürerek

---

Varyag-Rus veya yalnızca Varyag-Rus tüccarları değildir. Fakat Guy F. Isitt, bu kısmı da İskandinav tüccarlarla ilgili görür. Özellikle de İran Körfezi'ndeki İskandinav tüccarlarına ait olduğunu varsaydığı bazı gemi batıklarının da buralardaki varlıklarını ispatlayabileceği düşüncesindedir. Bkz. "Vikings in the Persian Gulf", *JRAS*, XVII/4 (2007), s. 389-406.

⁷⁰⁰ Kovalev – Kaelin, "Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia", s. 568-569.

⁷⁰¹ Peter B. Golden, *Hamlic* şehriyle İtil'in aslında aynı şehirler olabileceğini belirtmektedir. Golden'in kaynaklardaki tüm bilgileri derlediği analizi için bkz. *Hazar Çalışmaları*, s. 257-269.

⁷⁰² Bkz. *Annales Bertiniani*, s. 19-20.

⁷⁰³ Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 475.

yolculuklarını burada sonlandırmanın daha zahmetsiz ve kârlı olduğuna karar vermiş olmalıdırlar. İbn Rüste'nin *el-A'lâku'n-nefise* adlı eserinde Varyag-Ruslar'ın köle ticaretine dair pasaj aynı zamanda bu söylediklerimizi de destekler mahiyettedir.

Hatırlanacağı üzere İbn Rüste'nin belirttiğine göre *Rûslar* aldıkları *Sakâlibe* esirlerini İdil Bulgarları'na ve Hazarlar'a götürmekteydiler⁷⁰⁴. Pasajda *Rûslar*'ın meskeni olarak sunulan adanın da Gotland, Öland, Âland veya Birka adalarından biri olabileceğini söylemiştik. Yine bununla ilgili olarak İbn Fadlân'ın 310/922 yılında bile Bulgar şehrine ticaret amacıyla gemileriyle gelerek köle getiren *Rûslar*'dan bahsettiği önemli bir pasajı vardır. İbn Fadlân'ın bahsettiği *Rûslar* ülkelerinden gemileriyle gelerek gemilerini İtil nehrinin kıyısında demirliyorlardı ve yanlarında getirdikleri köleleri de Bulgar şehrindeki diğer tacirlere satmaya çalışıyorlardı⁷⁰⁵. Bu dönemde Kiev'e iyiden iyiye yerleşerek merkezlerini oraya havale etmiş Varyag-Ruslar'ın konum olarak çok daha yakın bir noktada bulunan Konstantinopolis'le 911 yılında köleleri de kapsayan bir ticaret anlaşmasını yapmalarını⁷⁰⁶ da hesaba katarak Bulgar şehrindeki *Rûslar*'ın Kiev ve yakın çevresinden gelenlerden ziyade Novgorod civarından veya İsveç'ten oldukları gibi bir intiba uyandırdıkları söylenebilir.

İbn Fadlân, Bulgar şehrindeki çarşığı da kısa müddet aralıklarla kurulan bir panayır gibi tasvir etmektedir⁷⁰⁷. İbn Fadlân'ın bahsettiği *Rûslar* da Bulgar şehrindeki bu panayıra gelmiş olabilirler. Bulgar şehrinde o dönemlerde böyle bir

⁷⁰⁴ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 129, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 39. Benzeri bilgileri içeren Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin pasajı içinse bkz. *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 58. İbn Rüste'nin pasajını İkinci Bölüm'de Varyag-Ruslar'la ilgili kısımda vermemeze rağmen burada tekrardan alıntılanmakta fayda vardır: “*Rûslar*'a (*er-Rûsiyye*/الروسية) gelince... Onlar etrafı gölle çevrili bir adadadırlar. Onların oturdukları bu ada ormanlıklar ve ağaçlıklar arasından üç günlük yol mesafesi [genişliği]ndedir... Ve onlar [*Rûslar*], *Sakâlibe*'ye hücum ederler. Onların [*Sakâlibe*'nin] yanında karaya çıkana kadar gemilerle giderler ve onları [*Sakâlibe*'yi] esir ederek *Hazarân*'a (خزران) ve *Bulkâr*'a (بلكار) satmak için götürürler...”

⁷⁰⁵ Bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 37-39.

⁷⁰⁶ Bu anlaşma için bkz. *Letopis Nestora*, s. 16-22; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 65-69; *Letopis po Īpatskomu Spisku*, s. 19-25. Ayrıca bu konudaki değerlendirmeler için bkz. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, s. 171-172; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 176, dn. 1.

⁷⁰⁷ Bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 32. İdil Bulgarları'nın memleketlerindeki ticaretin ve çarşıların oynadığı role dair önemli analizler için bkz. Curta, “Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgaria”, s. 305-330.

panayır teşekkül etmişse burada Kiev'den gelmiş Varyag-Rus tüccarlarına da tesadüf etmek beklenmedik bir durum değildir. Hatta İstahrî bölge şehirleri arasındaki mesafelerden bahsederken *Bulgār* (بلغار) ile Kiev'in arasının yaklaşık yirmi merhale olduğunu da söyler⁷⁰⁸. Bunun manası, şayet Tuna Bulgarları'yla karıştırmıyorsa, iki şehir arasında insanların ve tüccarların gidip gelmiş olabileceğidir. Yine benzeri bir haberi aktaran Mes'ûdî, “*Karadeniz civarında oturan Rûslar*” diye tanımladıklarının⁷⁰⁹ aynı zamanda Bulgar hükümdarının ülkesine gidip gelen tüccarlar olduklarını belirtir. Bununla birlikte bize göre her iki haberde Bulgarlar'la kastedilenlerin Tuna Bulgarları olması daha kuvvetle muhtemeldir⁷¹⁰. İlaveten Ramazan Şeşen'in de belirttiği gibi İdil Bulgarları'nın Bulgar şehrine bu dönemde gelmiş *Rûslar*'ın da kuzeyliler olma ihtimali de çok daha yüksek ve olasıydı⁷¹¹. Hatta Samuel H. Cross, söz konusu *Rûslar*'ın kesinlikle İskandinavyalı olduklarını ifade eder⁷¹². Egil Mikkelsen ise Öland adasında bulunan ve miladî IX. yüzyılın ortalarına tarihlenen bir mezarın içindeki buluntulardan yola çıkarak -ki içinde bir de Müslüman dirhemi bulunmuştur-, bu mezarın İbn Fadlân'ın Bulgar memleketinde müşahede ettiği *Rûs önde gelenlerinden* (رؤسائهم) birinin defin törenine dair anlattıklarını andırdığını belirtir⁷¹³. Özel konumu nedeniyle Hazar ülkesinde köle ticaretinin çok daha öncelere dayanmasına rağmen Abbâsî dönemindeki köle ticaretinin çok daha kuzeye İdil Bulgarları'na kadar çıkması galip ihtimalle köle müstahsili kuzeyli -İsveç veya Novgorod aktarmalı İsveç- Varyag-Ruslar'ın kölelerini İdil Bulgarları'na götürmek suretiyle yürüttükleri ticarî faaliyetlerin bir neticesi olmalıdır. Bununla ilgili olarak *Hudûdü'l-âlem*'in yazarının *Salâbe*

⁷⁰⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 227, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 162.

⁷⁰⁹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 144, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48.

⁷¹⁰ Buna dair bkz. Şan, “Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)”, s. 63-65.

⁷¹¹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 37, dn. 55.

⁷¹² Cross, “The Scandinavian Infiltration into Early Russia”, s. 509.

⁷¹³ Mikkelsen, “Islam and Scandinavia during the Viking Age”, s. 41-43. Charlotte Hedenstierna-Jonson da benzeri kanaatleri taşımaktadır. Bkz. “Rus', Varangians and Birka Warriors”, s. 168. İbn Fadlân tarafından betimlenen defin merasimi içinse bkz. *er-Rihle*, s. 40-44.

Rûsları'nın -yani Novgorod'daki Varyag-Ruslar'ın- İdil Bulgarları'na ticarete gittiklerini belirtmesi de önemlidir⁷¹⁴.

İbn Rüste'nin pasajındaki bir diğer önemli detay da fark edilebileceği gibi, İbn Hurdâzbih'in daha erken dönemlere dair betimlemesine hilafen, *Rûs* tüccarlarının Bulgar ve İtil şehirlerinden daha öteye gitmedikleri bilgisidir⁷¹⁵. Bu da kargosu, nakliyesi çok daha kolay olan kürkler yerine uzun mesafeli ticarete pek de uymayan kölelerden oluşan tüccarlar için oldukça pratik ve mantıklı bir seçim gibi durmaktadır⁷¹⁶. Bunun manası kuzeyli Varyag-Ruslar'ın elde ettikleri kölelerin kahir ekseriyetinin *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* kullanılarak İslâm memleketlerine ulaşmış olduğudur. Arkeologlara göre bunun en önemli kanıtıysa mevzubahis ticaret ağına Gümüş Yolu denmesine de sebep olan ve tüm hat boyunca da takibini yapabildikleri Müslüman dirhemleridir⁷¹⁷. Aynı yargıya yukarıda da söz ettiğimiz istihşâl ettikleri köleleri Hazar ve Bulgar pazaralarına ticareten getiren diğer kavimler için de varmak mümkündür. Yani bunlar tarafından elde edilmiş köleler de yine bölgenin ticarî ürünlerinin toplandığı başlıca merkezler olan Bulgar ve İtil şehirleri üzerinden İslâm memleketlerine ulaştırılmışlardı.

Yine bu dönemlerde güneye ticarî amaçlarla yönelmiş Varyag-Rus tüccarlarının çok önemli bir diğer ticaret güzergâhını daha kullandıkları anlaşılıyor. Gemileriyle Bulgar ve İtil şehirlerine ulaşabilmek için kullandıkları Don ve İtil nehirlerine ilaveten Dinyeper'i kullanarak Avrupa'nın en kuzeyinden Bizans

⁷¹⁴ *Hudûdü'l-âlem*, s. 159.

⁷¹⁵ Miladî X. yüzyıla ait olduğu anlaşılan bir haberde İbn Havkal, bunu teyit ederek Hazarân'ın yani İtil'in *Rûslar* için ticarete son durak olduğunu ifade eder. Bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 301.

⁷¹⁶ Burada belki de Varyag-Ruslar'ın iki farklı karakterdeki tüccar topluluklarından bahsetmek de olasıdır. Buna göre İbn Hurdâzbih tarafından anlatılan *Rûslar*'ı -ticarî ürünlerini yine harâc vb. gibi zor kullanarak elde etmiş olabilecek- daha tüccarvarî bir topluluk şeklinde görmek de söz konusu olabilir. Bu durumda İbn Rüste tarafından bahsedilen *Rûslar*'sa, etrafta dolaşan akıncı gruplar olarak daha çok akınları neticesinde elde ettikleri esirleri en yakın pazara köle olarak götüren savaşçı-müstahsil kavim profiline yakın olacaktır. James Mavor'a göreyse, bu savaşçı kavmin köle tüccarlarına dönüşmesinin ardında, Doğu Avrupa'ya gelişlerini müteakip Slavlar'dan elde ettikleri esirleri -tarımla uğraşmak gibi bir dertleri olmadığı için- köle olarak satmaya başlamaları yatmaktadır. Bkz. *An Economic History of Russia*, I, 11.

⁷¹⁷ Bu dirhemlerin Avrupa kıtasındaki buluntu yerlerini gösteren bir harita için bkz. Mikkelsen, "Islam and Scandinavia during the Viking Age", s. 47.

başkenti Konstantnopolis'e kadar olan bir ticaret güzergâhını da domine etmeye başlamışlardı. Hatta zamanla takip ettikleri güzergâh kendi isimleriyle anılır oldu: *Povest Vremennih Let'*in tanımıyla *Varyaglar'dan Grekler'e Yol*⁷¹⁸. Varyag-Ruslar kısa bir süre içerisinde -yaklaşık IX. yüzyıl ortaları civarında- güzergâhın en önemli noktalarından biri olan ve öncesinde Hazar Kağanlığı'nın bir parçası olduğu anlaşılan Kiev⁷¹⁹ şehrini ele geçirmeyi de başardılar. Böylelikle Varyag-Ruslar, Karadeniz civarında yerleşmek için çok önemli bir merkez edinmekle birlikte ilaveten Konstantinopolis ve İslâm dünyasıyla ticarete çok önemli bir ticaret limanının da hâkimi oldular⁷²⁰. Bundan sonrasında da güneydeki Varyag-Ruslar'ın elde ettikleri köleler daha çok Bizans İmparatorluğu'nun başkenti Konstantinopolis'e götürülmüş olmalıdır⁷²¹. Kölelerin aralarındaki ticaretin önemli bir ürünü olduğuna dair *Povest Vremennih Let'*te de güzel bir kanıt bulunmaktadır. Varyag-Ruslar 944 yılında anlaşma şartlarını görüşmek için Bizans başkentinden gönderilen elçilere geri dönüşlerinde imparatora götürmeleri için birtakım hediyeler sunmuşlardı. Devletler arasındaki hediyeleşmelerde karşı tarafı etkilemek veya kendi ülkesinin ürününün reklamını yapmak amaçlı en değerli olanın gönderilmesi ilkesine uygun olarak⁷²² söz

⁷¹⁸ *Letopis Nestora*, s. 2; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 53; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 4. Bu güzergâhın Varyag-Ruslar'dan önce Müslüman, Yahudi ve Bizanslı tüccarlar tarafından kullanıldığına dair Henri Pirenne'nin aktardıklarına da bkz. *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 33. Güzergâhın ayrıntılı bir anlatımı için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 15. Ayrıca bkz. Dvornik, "The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe", s. 44. *Povest Vremennih Let'*tekinden çok daha ayrıntılı bir betimleme Konstantinos Porphyrogenetos tarafından yapılmıştır. Bkz. *De administrando imperio*, s. 57-63.

⁷¹⁹ Julius Brutzkus'un Kiev şehrinin kökenlerine, kuruluşuna ve sahip olduğu öneme dair bilgi veren tüm kaynaklardaki bilgilerin değerlendirildiği çalışması için bkz. "The Khazar Origin of Ancient Kiev", *SEER*, III/1 (1944) s. 108-124. Kiev şehrinin adının menşesine dair *Povest Vremennih Let'*te aktarılan epik rivayet için bkz. *Letopis Nestora*, s. 3-4; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 54-55; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 5-6; *Novgorodskaya Pervaya Letopis*, s. 104-105.

⁷²⁰ Kiev şehrinin bu dönemlerde sahip olduğu ticarî önem için bkz. Dvornik, "The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe", s. 31-32; Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 21.

⁷²¹ Konstantinopolis ile Kiev Knezliği arasındaki köle ticareti için bkz. Levchenko, *Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi*, s. 171-172; Heyd, *Yakandoğu Ticaret Tarihi*, s. 79. Maria M. Mango, X. yüzyıl başlarında Varyag-Ruslar'ın Konstantinopolis'e kürk, bal, balmumuyla birlikte köle götürdüklerini ve şehrin banliyösü konumundaki St. Mamas'ta ikamet ettiklerini belirtir. Bkz. "The Commercial Map of Constantinople", s. 204.

⁷²² Bunu, Anthony Cutler'in bu türden hediyelerin revaçta olan ürünlerden seçildikleri şeklinde özetlemek de mümkündür. Bkz. "Gifts and Gift Exchange as Aspect of the Byzantine, Arab, and Related Economies", *DOP*, 55, (2001), s. 272.

konusu hediyeler arasında *köleler* de (челядь) bulunuyordu⁷²³. Fakat bu hususta olası küçük bir pürüzden de bahsedilmelidir.

Henüz Hıristiyan olmamış Varyag-Ruslar'ın diğer halkların yanında Güney ve Orta Avrupa'daki Hıristiyanlardan da esirler almadıklarını görmüştük. Bunları yine Hıristiyan olan Konstantinopolis yerine Müslüman veya daha doğru bir ifadeyle Hıristiyan olmayan alıcılara buluşabilecekleri pazarlara yönlendirmiş olma ihtimalleri de bulunmaktadır⁷²⁴. Bu da Varyag-Ruslar'ın kölelerinin Kiev'den de dönemin en büyük talep merkezi durumundaki Abbâsîler'e doğru -elbette *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla- aktarılmaya devam etmiş olabilecekleri manasına gelebilir. Bununla ilişkilendirilebilecek bir bilgi olarak İslâm kaynaklarında Müslümanların ticaret amacıyla Kiev'e kadar gittikleri yönünde bir haberin de bulunduğu belirtilmelidir. Bunlarda Kiev, Varyag-Ruslar'ın merkezi olmasının yanı sıra ticaretiyle de ön plana çıkan ve bizzat Müslüman tüccarların gelerek burada alışveriş yaptıkları bir şehir olarak betimlenir. İkinci Bölüm'de Mes'ûdî'nin *Sakālibe* hükümdarlarının ilki olarak sunduğu *ed-Dir* veya *ed-Deyr*'i (الدير), *Povest Vremennih Let*'teki Kiev şehrinin Rürük Hânedanı öncesi Varyag-Rus yöneticisi Dir (Диръ) olduğunu tespit etmiştik. Mes'ûdî'nin haberinin devamı da Müslümanlarla yaptıkları ticaret hakkındadır ve burada onun ülkesinin başkentine Müslüman tacirlerin çeşitli ticaret malları götürdükleri bilgisi bulunur⁷²⁵. Mes'ûdî'ye ilave olarak İstahrî de yine Müslüman tüccarlarını kastederek *Rûslar*'la ticaret yapanların *Kûyâbe* yani Kiev civarına kadar gidebildiklerini ifade eder⁷²⁶. Bu bilgiler doğrultusunda Kiev'de bulunmuş Abbâsî dönemine ait İslâmî sikkeleri⁷²⁷ de yine

⁷²³ *Letopis Nestora*, 26; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 77; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 34; Yücel, *İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler*, s. 91.

⁷²⁴ Yine de çoğunlukla rast gelindiği üzere, fide almak suretiyle esirleri elde ettikleri toplumlara iade etmiş olma ihtimalleri de vardır. Mesela Bizans'lı tarih yazarı Psellos, Tuna Bulgarları ve Peçenekler'den bahsettiği pasajında zengin esirler için yüksek fide bedelleri istediklerini, şayet fide bedelleri gelmezse esirleri öldürdüklerini belirtir. Bkz. *Khronographia*, s. 202.

⁷²⁵ Mes'ûdî, *Mürüccü'z-zeheb*, I, 324. Bu haberin yorumu için bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 472.

⁷²⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 226; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 305; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, II, 58.

⁷²⁷ Kiev'de bulunmuş sikkeler için bkz. Thomas S. Noonan, "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe", *JAOS*, XCIV/4 (1974), s. 448-449.

Müslümanlarla yapılan ticaretin doğrudan bir kanıtı olarak yorumlamak mümkün gözüküyor. Her ne kadar ne Mes'ûdî ne de İstahrî tarafından ticareti yapılan ürünlerden bahsedilmese de herhâlde bu Müslüman tüccarlar geri dönüşlerinde yanlarına kürklere, bal ve balmumuna ilaveten Varyag-Ruslar tarafından istihşâl edilmiş kölelerden de almış olsalar gerekir⁷²⁸.

Kiev'e ticaret amacıyla gitmiş Müslüman dünyasının tüccarları konusundaki asıl belirsizlik bunların tam olarak İslâm dünyasının hangi bölgelerinden ve hangi güzergâhları takiben Kiev'e gitmiş olduklarıdır. Spekülasyona oldukça müsait bir konu olmasına rağmen yolculuklarının Karadeniz kullanılarak veya Karadeniz'in kuzeyinden yapılmış olması çok daha muhtemel gözüküyor⁷²⁹. Yine bu ticaretin zamanlamasına dair Alf Thulin X. yüzyılı işaret etmektedir ve buna dair *Povest Vremennih Let'*te bir atıf bulunmaması nedeniyle de çok önemli olmadığı kanaatini taşımaktadır⁷³⁰. Hem genel olarak Avrupa köle ticaretini etkilemesi hem de daha küçük ölçekte *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden işleyen köle ticaretini etkilemesi açısından belirtmek gerekir ki Kiev Knezliği'nin ticaretinin yönü ilk zamanlarda Konstantinopolis ve İtil odaklıyken sonrasında nüfuz sahalarını genişletmelerine paralel olarak batı ve güneybatı yönüne doğru da genişlemiştir.

⁷²⁸ Örneğin *Povest Vremennih Let'*te Kiev Knezi Svyatoslav'ın meşhur konuşmasından hatırlanacağı üzere; *kürk, balmumu, bal ve hizmetçiler/köle Ruslar'dan* (изъ Руси же скоро и воскъ, и медъ и челядь) ihraç edilebilecek ürünler olarak zikredilmekteydi. Svyatoslav'ın bahsettiği Ruslar'sa, büyük ihtimalle hiç olmazsa Baltık kıyılarına kadar yayılmış bulunanlardır ve belki de bunlara İskandinavya ve adalarındakiler de dâhildi. Svyatoslav'ın konuşması için bkz. *Letopis Nestora*, s. 35; *The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text*, s. 86; *Letopis po İpatskomu Spisku*, s. 43-44. Krş. için bkz. Kurat, *Rusya Tarihi*, s. 25.

⁷²⁹ Spekülasyona oldukça müsait olmasının nedeni, bu tüccarların direkt olarak darülslâmdan hareket eden Müslüman tüccarları mı olduğu veya Hazar memleketine de yerleşmeye başlayan Müslüman tüccarları mı olduğu veya da hem Hazarlar hem de Bulgarlar arasında İslâmlaşmanın başlamasıyla bunların yerel Müslüman tüccarlar mı olduklarının tespitinin zorluğudur. Belki de sıraladığımız tüm seçenekler birden geçerliydi. Bununla birlikte ünlü Müslüman coğrafyacı İdrîsî (ö. 560/1165), Müslüman tüccarlarının İrmîniye'den kalkarak Kiev'e kadar gittiklerini belirtmektedir. Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 120. Bu da açıkça Karadeniz kullanılarak yapılmış bir seyahatten söz etmemizi gerektirmektedir. Yine Ebû Ali Tenûhî'nin, ticarî emtiasıyla Bâbülebvâb'ın ardındaki topraklara gittiğini belirttiği tüccarın ağzından aktardığına göre, bu tüccarın karşılaştığı beyaz ve kumral olan bu halkın dili hem Türkçe'den hem de Farsça'dan farklıydı. Bkz. *Nişvârü'l-muhâdara ve ahbârü'l-müzâkere*, II, 66.

⁷³⁰ Thulin, "The Third Tribe of the Rus", s. 114.

Bunun manası da kölelerin artık bu yönere doğru da akmış olması olabilir⁷³¹. Söz konusu durum nihayetinde Abbâsîler'in Avrasya'yla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretini de etkilemiştir. Fakat söylediklerimiz sadece Kiev için geçerlidir; Kuzeyli Varyag-Ruslar'ın X. yüzyılın başlarından itibaren özellikle İdil Bulgarları'yla yaptıkları ticaretin hacminin genişlediğini zaten biliyoruz.

Yukarıda saydıklarımıza ilave olarak Birka'dan⁷³² elde edilen arkeolojik buluntular Müslüman tüccarlarının İskandinavya'ya kadar gitmiş olabileceklerini de göstermektedirler. Aslında hiç de küçümsenmemesi gereken Birka'da bulunmuş İslâm sikkeleri⁷³³ bir yana asıl önemli olanlarsa buradaki mezarlardan çıkarılmış ve üzerlerinde Arapça ibarelerin de bulunduğu günlük kullanıma dair olan yüzük ve giysi aksesuarları gibi kişisel eşyalardır⁷³⁴. Egil Mikkelsen tarafından aktarıldığına göre İsveç'e ağırlık akışının en yoğun olduğu dönem olan 890-930 yıllarına, yani yukarıda betimlediğimiz gelişmelerin hemen akabine, ait Birka mezarlarının pek çoğunda Müslüman ölçü sistemine ait ve üzerinde Arapça ibarelerin bulunduğu küre şeklinde ağırlıklar ele geçirilmiştir⁷³⁵. Bu ağırlıklarsa altın, gümüş ve ilaç gibi hassas tartılması çok önemli olan değerli metallerin ticaretinde kullanılmaktaydılar⁷³⁶. Hatta

⁷³¹ Kievli Varyag-Ruslar aşağı yukarı aynı dönemlerde Orta Avrupa'yla da ticarî münasebetler kurmaya çalışılıyordu. X. yüzyıl başlarında yine bu bölgelerde *Rugi* diye isimlendirilen Rus tüccarlarının varlığına dair bkz. Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 94. Julius Brutzkus'un Germen kroniklerinden aktardığına göre de Varyag-Ruslar, X. yüzyılın ortalarından itibaren Kiev'den Franklar'ın merkezine yakın bir konumda bulunan önemli ticaret merkezi Mainz'e de heyetler göndermeye başlamışlardı. Bkz. "Trade with Eastern Europe, 800-1200", *The Economic Review*, XIII/1-2 (1943), s. 33.

⁷³² Birka ve ticarî açıdan bu dönemlerde sahip olduğu öneme dair bkz. Charlotte Hedenstierna-Jonson, "Social and Political Formations in the Scandinavian Areas, 8th-10th Century. The Martial Perspective", *Territorio, Sociedad y Poder*, Anexo No 2 (2009), s. 97.

⁷³³ Ingrid Gustin'in detaylı analizlerinden anlaşılacağı üzere, Birka'da tüm dönemler için en çok bulunmuş olan sikkeler İslâm dünyasına ait olanlardır. Yine bunlar arasında en çok rast gelinenleri de Abbâsî ve Sâmânî devletlerinin sikkeleridir. Bkz. "Coin Stock and Coin Circulation in Birka", *Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia, AD 800-1100*, ed. James Graham-Campbell – Søren M. Sindbæk – Gareth Williams, Aarhus 2011, s. 227-244.

⁷³⁴ Örneğin Birka'daki 515 numaralı mezarda ametist taşlı gümüş bir yüzük bulunmuştur. Bu yüzükteki ametistin üzerinde Arap harfleriyle yazılmış bir şekilde "Allah" ibaresi bulunmaktadır. Egil Mikkelsen'e göre, bu tür yüzükler Hazarlar ve İdil Bulgarları arasında olduğu kadar Abbâsî Müslümanları arasında da oldukça yaygındı. Birka'da bulunan mevzubahis yüzük ve Müslüman Doğu menşeli diğer aksesuarlar için bkz. Mikkelsen, "Islam and Scandinavia during the Viking Age", s. 41-44.

⁷³⁵ Bu buluntular için bkz. Mikkelsen, "Islam and Scandinavia during the Viking Age", s. 45-46.

⁷³⁶ Bu konu hakkında bkz. Cengiz Kallek, "Miskal", *DİA*, XXX, 182-183.

bunlardan yola çıkan araştırmacılar Viking dönemi İsveç ağırlık sisteminin kökeninde İslâm vezinlerinin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Yine Egil Mikkelsen'e göre Birka mezarlarından çıkarılan tüm bu objeler yalnızca dolaylı ticarî münasebetlerle sınırlı kalmayarak buraya Müslüman tüccarlarının bizzat gittiklerini ve hatta orada ikamet ettiklerini gösterir mahiyettedirler⁷³⁷. Diğer bölgelerin tüccarları kadar Müslüman dünyasının tüccarlarının da *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nı kullanarak İskandinavya'ya ulaşmış oldukları anlaşılıyor. Fakat bunların çok büyük ihtimalle İdil Bulgarları'nın Müslüman tüccarları olduğunu da belirtmek gerekir. İstahrî'nin *Rûslar*'a dair pasajında *Rûslar*'ın üçüncü sınıfı diye tanımladığı *Ersâniyye*'nin ülkelerine gelen yabancıları öldürdüklerini ve bu nedenle de oraya kimsenin gidemediğini belirtir⁷³⁸. Çok büyük ihtimal dâhilinde İdil Bulgarları'nın tüccarları en büyük kârı kuzey ve güney arasında özellikle de kürk ve köleler gibi ürünlerde aracılık etmelerinden sağladıklarından kendilerinin söz konusu ticarete aradan çıkarılmalarını engellemek adına kuzeyli kavimlere dair böylesine fantastik haberler uydurmuş olmalıdırlar⁷³⁹.

3.1.2. İtil ve Bulgar Şehirlerinden İslâm Dünyasına Kölelerin Sevk Edildiği Ticarî Güzergâhlar

Başta Varyag-Ruslar tarafından getirilen kölelere ilaveten Hazarlar'ın ve İdil Bulgarları'nın kendilerinin elde ettikleri ve son olarak da çevre halkların ticareten getirdikleri kölelerin, İslâm dünyasına sevk edilmek üzere *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın iki ayağından ilki olarak tanımladığımız İtil nehri üzerindeki Bulgar ve İtil şehirlerinde toplandıklarını gördük. Bundan sonrasındaysa İtil ve Bulgar şehirlerinde toplanmış pek çok emtiayla birlikte bu köleler Müslüman dünyasına dâhil olan veya olmayan uluslararası tüccarlar tarafından satın alınarak İslâm memleketlerine ve nihayetinde en büyük talep merkezi olarak istihdâm edilecekleri Abbâsîler'e götürülmüşlerdi. Kaynaklarımızda da odaklandığımız

⁷³⁷ Bu buluntuların Viking tarihi araştırmacıları tarafından ne şekilde yorumlanmış olduğuna dair bkz. Mikkelsen, "Islam and Scandinavia during the Viking Age", s. 41, 49.

⁷³⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 225-226; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 305.

⁷³⁹ Bu konu hakkında Semen Rapoport'un aktardıklarına bkz. "Mohammedan Writers on Slavs and Russians", s. 92-93.

dönemin neredeyse tamamına dair olarak Hazar ve Bulgar memleketlerinden İslâm dünyasının çeşitli bölgelerine kölelerin getirildiği yönünde haberlere rast gelmek mümkündür. Genel mahiyetteki böyle bir haberde Câhiz'in oradan câriye ve kölelerin getirildiğini belirtmesine⁷⁴⁰ ilave olarak *Hudûdü'l-âlem*'de Hazar ülkesi sayısız miktarda *berde* (برده)⁷⁴¹ yani kölenin getirildiği bir yer olarak tanımlanır⁷⁴². Makdisî el-Beşşârî'ye İdil Bulgarları'ndan diğer emtianın yanı sıra bilhassa *Sakâlibe'den elde edilmiş kölelerin* (الرقيق من الصقالبة) de getirildiğini belirtir⁷⁴³.

Peki, hem Hazar hem de İdil Bulgar memleketinden yapılan sevkiyatlar hangi güzergâhlar takip edilerek gerçekleştirilmişti? Bu soruyu cevaplarken vurgulanması gereken asıl husus *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın kölelerinin bu aşamadan sonra birkaç değişik güzergâh takip edilerek İslâm dünyasına ve Abbâsîler'e ulaştırılmış olduklarıdır. Bunları genel olarak Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin söylediklerine paralel bir şekilde⁷⁴⁴ *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın ikinci ayağı konumundaki Hazar denizi üzerinden gemilerle ilerleyen güzergâhla birlikte Hazar denizinin batısından ve yine benzeri bir şekilde Hazar denizinin doğusundan olan güzergâhlar olmak üzere üç başlık altında tasnif etmek mümkündür. Hem doğusundaki hem de batısındaki güzergâhların da bir parçası olması nedeniyle Hazar denizi üzerinden olanla başlamak daha uygundur.

3.1.2.1. Hazar Denizi Üzerinden Olan Güzergâhlar

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın ve üzerinden taşınan ürünlerin İslâm dünyasının merkeziyle buluşmasını sağlayan en önemli bağlantı noktası İtil nehrinin sularının da döküldüğü Hazar deniziydi. *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti*

⁷⁴⁰ Câhiz, *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 322.

⁷⁴¹ *Berde* (برده), Farsça'da köle ve gulâm manasına kullanılan bir kelimedir. Bkz. Ali Ekber Dihhudâ, *Lugatnâme*, III, ed. Muhammed Muîn – Seyyid Ca'fer Şehîdî, Tahran 1998, s. 4563.

⁷⁴² *Hudûdü'l-âlem*, s. 160-161.

⁷⁴³ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 325.

⁷⁴⁴ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin belirttiğine nazaran, Hazar ülkesinden İslâm memleketlerine ulaşmak için, ikisi karadan ve biri de denizden olmak üzere toplamda üç yol kullanılmaktaydı. Makdisî, mevzubahis yollardan ilkinin İdil Bulgarları'ndan gelen ve Hârizm'e giden kara yolu; ikincisinin Bâbülebvâb'tan yani Kafkaslar'dan gelen kara yolu ve sonuncusunun da Hazar denizi üzerinden Âbeskûn'a varan yol olduğunu belirtmektedir. Bkz. *el-Bed' ve't-târih*, II, 10-11.

Kuşağı'nın Hazar denizi üzerinden olan güzergâhının bize göre daha önemli olma sebebiyse gemilerin karaya vurmalarını müteakip Mangışlak yarımadası⁷⁴⁵ civarındaki Oğuz Türkleri tarafından yağmalanmaları⁷⁴⁶ haricinde başkaca bir tehditin bulunmayışıydı⁷⁴⁷. Böylelikle de diğer güzergâhlara nazaran Hazar denizi üzerinden yapılan ticarî taşımacılık ve nakliyat tüccarlara mallarını hedef noktalarına ulaştırmaları konusunda daha fazla kolaylık sağlamışa benziyor.

Hazar denizi, üzerinde işleyen gemileriyle -tıpkı Akdeniz'in Avrupa, Afrika ve Asya kıtaları için oynadığı role benzer bir biçimde- kıyısındaki farklı ekonomik yapılanmalara sahip bölge ve kavimler arasında gerçekleştirilen münasebetler için kolaylık sağlamaktaydı. Ticarî açıdan böylesine önemli bir görevi üstlenmiş Hazar denizinin Ramazan Şeşen'in de belirttiği gibi⁷⁴⁸ oldukça işlek bir hâle geldiği dönemlerden birisi de odaklandığımız Abbâsî Devleti dönemi idi. Söz konusu durum hakkında Ortaçağ Müslüman coğrafyacıları Hazar kıyısındaki Müslüman memleketleriyle özellikle Hazarlar'ın başkenti İtil arasında tüccar gemilerinin sürekli bir biçimde gidip gelmekte olduğu bilgisini paylaşırlar⁷⁴⁹. Fakat Müslüman gemileri yolculuklarına İtil şehrinde son veremeyerek İdil Bulgarları'na doğru yollarına devam etmişlerdir⁷⁵⁰. Bu gemilerin İtil nehrine girdikten sonra kuzeye Bulgar

⁷⁴⁵ Ortaçağ Müslüman coğrafya eserlerinde *Siyâkûh*/سِيَاكُوْه (İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 218), *Siyâh Kûh*/سِيَاه كُوْه (Hudûdü'l-âlem, s. 60) ve *Binkışlah*/بِنْكِشْلَه (Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 355) gibi isimlerle anılan ada, aslında Hazar denizinin kuzeydoğusunda bulunan Mangışlak yarımadasıdır. Hârizm ile Hazar denizi arasında bulunan Mangışlak, X. yüzyıl sonrasındaki Oğuz Türkleri'nin önemli yurtlarından birisiydi. Mangışlak ve buradaki Türkler yani Oğuzlar için bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 61-66, 136; Ahmet Taşağıl, "Mangışlak", *DİA*, XXVII, 569-570.

⁷⁴⁶ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 219, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 157.

⁷⁴⁷ Zaten Mes'ûdî de Hazar denizinde sadece ticaret ve av amacıyla gemilerin bulunduğunu belirtmektedir. Bkz. *Mürücü'z-zeheb*, I, 146, krş. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 50. Buna rağmen Makdisî el-Beşşârî, burada gemiyle yolculuk yapmayı çok derin, karanlık ve ıssız olmasından dolayı Bahreyn'de yapılanından bile daha güç olarak tanımlanmıştır. Bkz. *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 361, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 177. Ahmet Turan Yüksel, siyasî istikrarın bozulduğu dönemlerde özellikle de Bağdat çevresindeki nehir ve kanallarda ticarete yoğunluk verilmiş olduğunu hatırlatır (bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Ticarî Hayat*, s. 104). Güvenlik kaygısıyla yapılan bu türden güzergâh tercihlerinin Hazar denizi için de geçerli olmuş olduğunu söylemek mümkündür.

⁷⁴⁸ Şeşen, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 129. Krş. için bkz. Xavier de Planhol, "Hazar Denizi", *DİA*, XVII, 110.

⁷⁴⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-mesâlik ve'l-memâlik*, s. 218; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, I, 147; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 342, krş. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 51, 157.

⁷⁵⁰ Yukarıda değinmiş olduğumuz Birka'daki Müslümanların da yolculuklarını Bulgar şehrinde sonlandırmayarak nehirler vasıtasıyla daha da kuzeye ilerleyen Abbâsî veya Sâ mânî tüccarları olma

topraklarına kadar çıkmaları da İdil Bulgarları'nın bunlardan ticaret vergisi olarak *uşûr* almasından anlaşılmaktadır⁷⁵¹. Bununla birlikte bizim için Hazar denizi üzerindeki ticaretin bu denli önemli olmasının asıl sebebiyse İbn Havkal'ın Hazarlar'ın ihracatından ve ithalatından bahsettiği kısımdan kölelerin Hazar ülkesinden Müslüman memleketlerine Hazar denizi üzerinden de getirilmiş olduğunun anlaşılmasıdır⁷⁵². Bu açıdan değerlendirildiğinde Hazar denizinin *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla İtil şehrine taşınan kölelerin İslâm memleketlerine ulaştırıldığı en temel güzergâhlardan biri olduğu söylenebilir.

Hazar denizindeki limanları ziyaret eden Mes'ûdî, Âbeskûn'dan Taberistan ve diğer yerlere gemiyle gittiğini, karşılaştığı her tüccara *Halicü'l-Kustantîniyye* yani Marmara denizi ve Hazar denizi hakkında sorular sorduğunu ifade eder⁷⁵³. Aslında bu anlatı Hazar denizinde faaliyet gösteren tüccarların burayla sınırlı kalmayarak çok daha geniş çaplı bir ticaretin parçası olduklarını da göstermektedir. Çünkü Mes'ûdî'nin bu sorgulamalarındaki asıl amacı Karadeniz'le Hazar denizinin birleşip birleşmediği konusunda⁷⁵⁴ tatmin edici bir cevaba ulaşabilmektir. Mes'ûdî'nin aktardığı bilgilerden anlaşıldığına göre kendisine kaynaklık eden bölge tüccarları Hazar denizi kadar olmasa da Karadeniz'i de iyi bilmekteydiler. Bu da Müslüman veya bölge tüccarlarının faaliyet sahalarının sınırlarını göstermesi açısından önemlidir. Yani bu tüccarlar Mihail İ. Artamonov ve George Ostrogorsky tarafından Bizans'ın özellikle de Karadeniz kuzeyindeki kavimlerle siyasî ve ekonomik temaslarının sağlandığı merkez olarak sunulan Kherson'a⁷⁵⁵ da gitmiş olmalıdırlar. Kherson'da bulunan ve miladî VIII. ve IX. yüzyıllara ait olan İslâmî sikkeler de

---

ihtimalleri az da olsa söz konusudur. Ya da Ramazan Şeşen'in belirttiğine nazaran, Bulgar'dan çok daha kuzeye kadar giden Hârizmliler de olabilirler. Bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", *Dünden Bugüne İpek Yolu*, İstanbul 2008, s. 67.

⁷⁵¹ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 126, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 37.

⁷⁵² Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 169.

⁷⁵³ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, I, 146.

⁷⁵⁴ İslâm coğrafyacıları arasında Hazar denizinin, Karadeniz gibi başka denizlerle bir bağlantısının olup olmadığı yönünde bir tartışma mevcuttu. Bu tartışmanın detaylarına ve sonuçlarına dair bkz. De Planhol, "Hazar Denizi", s. 110.

⁷⁵⁵ Her iki tarihçi de Kherson'daki köle ticaretini bilhassa zikretmişlerdir. Bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 267; Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 68.

buraya bizzat giden Müslüman tüccarlarca taşınmış olabilir⁷⁵⁶. İbn Rüste'nin anlatısından anımsacağı üzere *Kerh* yani Kherson, Macarlar'ın üzerlerine akın düzenleyerek elde ettikleri *Sakālibe* esirlerini (*sebāyâ/السبايا*) *köle* (الرقيق) olarak *Rûmlar*'a sattıkları yerd⁷⁵⁷. Yine Konstantinos Porphyrogennetos tarafından bahsedilen Kherson'daki Peçenek-Bizans ticaretini⁷⁵⁸ Carlile A. MacArtney de çok büyük oranda bir köle ticareti olarak yorumlamaktadır⁷⁵⁹. Netice itibarıyla Müslüman tüccarları Karadeniz civarındaki söz konusu bölgelerden de rahatça köle tedarik edebilecek durumdaydılar.

Kuzeyin önemli ürünlerini içeren ve Hazar denizi üzerinden İslâm dünyasına veya Abbâsî başkenti Bağdat'a doğru yapılan sevkiyat bekleneceği üzere önemli ticaret limanları vasıtasıyla gerçekleştiriliyordu. Elbette Hazarlar'ın o dönemlerdeki başkenti İtil, kölelerin toplanarak İslâm dünyasına sevk edildiği bir merkez olması nedeniyle Hazar denizi üzerindeki en önemli liman şehirlerinin başında gelmekteydi. Böylesine önemli bir liman şehrine sahip olmalarına rağmen Mes'ûdî tarafından bir yerde Hazarlar'ın gemilerinin olmadığı belirtilmesi⁷⁶⁰ de ilginç gözükmektedir⁷⁶¹. Yine Hazar'ın batı kıyısındaki ticaret merkezleri olan Bâbülevbâb (Derbend), Bakü ve Semender de Hazar denizinin batısındaki güzergâhlar açısından önemli liman şehirleri arasındaydılar. Hazar denizinin güneydoğusundaki Cürçân'ın limanı olan Âbeskûn ile güneyindeki Taberistan'ın merkez şehri Âmül de ticarî açıdan zikredilmesi gereken diğer önemli limanlardı. Bununla birlikte son olarak Gîlân ve Deylem'de de Hazar denizi üzerinden işleyen ticaret açısından önemli limanların

⁷⁵⁶ Kherson'da bulunmuş sikkeler için bkz. Noonan, "Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe", s. 452.

⁷⁵⁷ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefîse*, s. 127, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 38; Khvolson, *İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta*, s. 25-27. Ayrıca bkz. Eckhart, *Macaristan Tarihi*, s. 15; Golden, "Al-Sakāliba", s. 877.

⁷⁵⁸ Konstantinos Porphyrogennetos, *De administrando imperio*, s. 287.

⁷⁵⁹ Bkz. MacArtney, "The Petchenegs", s. 344. Krş. Orkun, *Peçenekler*, s. 57. Constantine Zuckerman tarafından aktarıldığına göre, Ruslar da Kherson ile köle ticareti yapmaktaydılar. Bkz. "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 95.

⁷⁶⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 146, krş. Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre*, s. 50.

⁷⁶¹ Fakat burada Mes'ûdî, genel olarak Hazar toplumundan ziyade özelde Hazar ordusunda bir donanmanın bulunmadığına işaret ediyor olmalıdır. Douglas Morton Dunlop'un çok daha detaylı analizleri için bkz. *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 245-247.

bulduğunu belirtebiliriz⁷⁶². Özellikle Gîlân'ın, Cehşiyârî tarafından Halife Hârûnürreşîd döneminde devlete bağlı bölgelerden alınan yıllık harâclara dair verilen listede *kölelerden 100 baş* (من الرقيق : مائة رأس) ödediğinin belirtilmesi⁷⁶³ de önemlidir. Çünkü harâcın köle şeklinde alındığı yerlerin zaten uluslararası köle ticareti açısından önemli bölgeler oldukları şeklindeki önermemizden yola çıkarak Gîlân'ın da uluslararası köle ticaretinin yapıldığı önemli bölgelerden biri olduğu düşünülebilir.

Burada İbn Hurdâzbih'in *Rûs* tüccarların izledikleri güzergâha dair aktardıklarını hatırladığımızda Hazar denizinin kuzey kısmındaki Hazarlar'la yapılan ticarete Cürcân sahilindeki limanların daha önemli gözüktüklerini söylemek mümkündür. Her ne kadar İbn Hurdâzbih, *Rûs* tüccarlarının Hazar denizinde istedikleri herhangi bir sahilde karaya çıktıklarını ifade etmesine rağmen bazen de ticaret mallarını Cürcân'dan develerle Bağdat'a götürüldüklerini belirtmesi⁷⁶⁴ Bağdat'a giden tüccarların Cürcân sahillerini daha fazla tercih ettiklerini gösterebilir. Burada İtil şehrinden sonra Hazar denizine dâhil olan gemiler, güneyde Taberistan ve Deylem'in her zaman sakin olmayan siyasî durumunu da göz önünde bulundurarak, daha güvenli gördükleri Cürcân'a yönelmişlerdir. Cürcân'ın mevzubahis limanları arasında en öne çıkanıysa Yâkût el-Hamevî'nin Hazar denizindeki gemiler için önemli bir liman olarak betimlediği Âbeskûn'dur⁷⁶⁵. Buna paralel olarak Âbeskûn, *Hudûdü'l-âlem*'in yazarı tarafından da tüm dünyadan gelerek Hazar denizinde ticaret yapan tüccarların uğrak yeri olarak tanımlanır⁷⁶⁶. Mes'ûdî'nin sözleriyle bunları bir arada değerlendirdiğimizde Âbeskûn'un uluslararası ticaretin Hazar denizi üzerindeki en önemli noktalarından biri olduğu anlaşılır⁷⁶⁷. Elbette köleler de bu uluslararası ticaretin ayrılmaz bir parçasıydılar. Böylelikle Cürcân'dan İslâm

⁷⁶² Hazar denizinin kıyısındaki bölgeler için bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 53.

⁷⁶³ Bkz. Cehşiyârî, *Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb*, s. 185, krş. Aykaç, *Abbâsi Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Divânlar*, s. 135.

⁷⁶⁴ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 154.

⁷⁶⁵ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 73.

⁷⁶⁶ *Hudûdü'l-âlem*, s. 134.

⁷⁶⁷ Zaten Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından Hazarlar'a giden yolların anlatımında denizden olan tek yol Âbeskûn'dan olanı şeklinde tanımlanmıştı. Bkz. *el-Bed' ve't-târih*, II, 11.

dünyasına giriş yapan ve çok büyük oranda *Sakālibe*'den oluşan köleler, bundan sonrasında da karadan kervanlarla dünyanın her bölgesinden gelen ürünlerin toplandığı Abbâsî merkezine doğru yollarına devam etmişlerdir.

Cürcân sahillerine varışlarıyla birlikte Müslüman topraklarına ayak basan köleler, buradan pek çok yolun ve tüccarın buluşma noktası olan Rey⁷⁶⁸ şehrine götürülmüşlerdir⁷⁶⁹. Hatırlanacağı üzere Rey, İbn Fadlân'ın İdil Bulgarları'na gitmeden önce uğramak zorunda olduğu Mâverâünnehir'e giderken kullandığı güzergâhın da üzerindeydi⁷⁷⁰. Bağdat'tan Horasan'a giden *Büyük Horasan* veya *Doğu Yolu*'nun ana güzergâhı⁷⁷¹ üzerinde bulunan Rey'den Bağdat'aysa hem Hemedan⁷⁷² hem de Kazvin⁷⁷³ üzerinden ilerleyen güzergâhlar vasıtasıyla ulaşmak mümkündür⁷⁷⁴. Nihayetinde *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden getirilen kölelerin bir kısmı, çok büyük ihtimalle Hazar denizi üzerinden betimlemeye çalıştığımız güzergâhları takiben İslâm memleketlerine veya Abbâsîler'in merkezi Bağdat'a ulaştırılmışlardı. Fakat İslâm memleketlerini *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'na ve onun sağladığı ürünlere bağlayan aşağıda göreceğimiz başkaca güzergâhlar da mevcuttu.

⁷⁶⁸ *Hudûdü'l-âlem*, s. 132. Rey şehrinin o dönemlerdeki durumuna ve haiz olduğu öneme dair bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Rey", *DİA*, XXXV, 40.

⁷⁶⁹ Maurice Lombart'ın belirttiğine nazaran Rey, bu dönemlerde önemli bir köle pazarıydı. Bkz. *İslâmın Altın Çağı*, s. 56.

⁷⁷⁰ İbn Fadlân'ın yolculuğunun bu kısmı ve uğradığı şehirler için bkz. *er-Rihle*, s. 2-4.

⁷⁷¹ Bu yolun detaylı bir tasviri için bkz. Yüksel, *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 101. Bu aynı zamanda Bağdat ile Doğu bölgeleri arasındaki *berîd* güzergâhıydı. Bkz. Ayaç, *Abbâsî Devleti'nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar*, s. 60. Ziya Kazıcı, bu güzergâhı aynı zamanda en meşhur *berîd* yolu olarak da tanımlar. Bkz. *İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi*, s. 411.

⁷⁷² Hemedan vasıtasıyla Rey'den Bağdat'a olan güzergâh için bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 41.

⁷⁷³ Kazvin vasıtasıyla Rey'den Bağdat'a doğru olan güzergâh için bkz. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 89.

⁷⁷⁴ Ayrıca İbn Rüste tarafından verilen güzergâh için bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 143-148.

3.1.2.2. Hazar Denizinin Batısındaki Güzergâhlar

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı vasıtasıyla Hazarlar'ın İtil şehrinde toplanan kölelerin İslâm memleketlerine ve elbette Bağdat'a⁷⁷⁵ ulaştırılmasında Hazar denizinin batısında, ona paralel uzanan ve Kafkasya güzergâhları diyebileceğimiz yollarla birlikte bunlar üzerinde bulunan şehirler de önemli rol oynamışlardı⁷⁷⁶. Bu amaç doğrultusunda *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın tüccarlarıyla birlikte yanlarındaki emtiaları İtil'den sonra Hazar denizinin batısından, yine Hazar denizi kıyısında bulunan ve Hazar Kağanlığı'nın eski başkenti de olan Semender'e⁷⁷⁷ varmaktaydılar. *Hudûdü'l-âlem*'in önemli bir ticaret limanı olarak betimlediği Semender'de⁷⁷⁸ İstahrî'ye göre Müslümanlardan bir topluluk bulunmaktaydı⁷⁷⁹. Semender'den hemen sonraki ve asıl önemli duraksa meşhur Bâbülevbâb/Derbend şehriydi⁷⁸⁰.

İbn Hurdâzbih, *Ebvâb* yani kapıları Kafkas Dağları'ndaki yolun da başlangıç kısmı olarak nitelemektedir⁷⁸¹. Bunun manasıysa İtil şehriden yola çıkarılarak Hazar denizinin batı kıyısından karayoluyla güneye Abbâsîler'in merkezine doğru götürülecek emtianın buradan geçmek zorunda olmasıydı. Her türlü ticarî emtiayı bulmanın mümkün olduğu Bâbülevbâb'sa Müslümanların hâkimiyetindeki bölgelerin diğer kavimlerle siyasî ve ticarî sınırı olmasından dolayı da uzak veya yakın coğrafyalardan gelen tüccarların en uğrak noktalarından birisi konumundaydı⁷⁸².

⁷⁷⁵ Bağdat şehrinin ticarî açıdan öneminden bahsettiği pasajda Ya'kübî, buraya İslâm dünyasının dışından Hind, Sind, Çin, Tibet, Türk ve Deylem ülkelerinin yanı sıra Hazar ülkesinden de malların ve tüccarların geldiğini belirtmiştir. Bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 11-14.

⁷⁷⁶ Ahmet Canbek, *Kafkasya'nın Ticaret Tarihi: Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar*, İstanbul 1978, s. 32.

⁷⁷⁷ Semender hakkında bkz. Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 511-512; Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 269-272.

⁷⁷⁸ *Hudûdü'l-âlem*, s. 162.

⁷⁷⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 222, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 159.

⁷⁸⁰ Bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 245.

⁷⁸¹ Bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 123-124.

⁷⁸² Bkz. Abbas Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", *İSTEM*, VI/12 (2008), s. 170; Heyd, *Yakandoğu Ticaret Tarihi*, s. 52. Ortaçağ Müslüman tarih yazarları tarafından Hazarlar'ın İslâm memleketlerine karşı gerçekleştirdikleri seferleri tanımlamak için kullanılmış olan "*Bâbülevbâb'tan çıktılar*" ibaresi de Bâbülevbâb'ın Hazar-Müslüman sınırında oldukça stratejik bir bölge olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Misalen bkz. Taberî, *Târîhu'l-*

Yâkût el-Hamevî'nin betimlediğine nazaran da Bâbülevbâb, yakın çevresindeki hemen hemen tüm bölgelerin tüccarlarının ve ürünlerinin buluşma noktasını teşkil etmekteydi⁷⁸³. Bâbülevbâb'ın Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından Hazarlar'a giden kara yollarından birinin önemli bir durağı olarak tanımlanmasına⁷⁸⁴ uygun bir biçimde *Derbendnâme*'de açıkça belirtildiğine göre Hazar tüccarları da uşûr ödemek suretiyle ticarî emtialarıyla Bâbülevbâb'a kadar gelmekteydiler⁷⁸⁵.

Konumuz açısından yukarıdakilere nazaran daha değerli bir bilgi olarak *Hudûdü'l-âlem*'de *Derbend-i Hazarân* (دربند خزران) olarak geçen Bâbülevbâb, aynı zamanda önemli bir köle ticareti merkezi olarak da sunulmuştur⁷⁸⁶. Benzer bir biçimde Yâkût el-Hamevî, Bâbülevbâb'ta *her türden kölenin* (الرقیق من كل نوع) bulunabileceğini bilhassa vurgular⁷⁸⁷. Peter b. Golden de Hazarlar'la Abbâsîler arasındaki köle ticaretinde Bâbülevbâb'ın önemli pazar olduğunu belirtmektedir⁷⁸⁸. Bâbülevbâb, dönem boyunca Müslümanların hâkimiyeti altında bulunmuş olmasından dolayı *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ni takiben buraya getirilmiş köleler böylelikle İslâm memleketlerine ulaştırılmış da oluyorlardı. İlâveten Bâbülevbâb'ın Hazar denizi kıyısındaki önemli ticaret limanlarından biri olması nedeniyle⁷⁸⁹ buraya İtil'den kölelerin gemilerle getirilmiş olabileceği gibi yine buradan da gemilerle güneye taşınmış olmaları da ihtimal dâhilindedir.

Güzergâhımız üzerinde Bâbülevbâb'dan sonra köle ticareti açısından çok önemli bir diğer bölgeyse birbiriyle bitişik konumdaki Arrân, Azerbaycan ve

---

ümem ve'l-mülük, VII, 649; VIII, 270; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, III, 225-226; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, I, 164. Benzeri bir ifade de Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî tarafından kullanılmış olan “*Bâbülevbâb'ın arkasındaki kâfirler*”dir. Bkz. *el-Bed' ve't-târîh*, II, 16.

⁷⁸³ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 303-304.

⁷⁸⁴ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 11.

⁷⁸⁵ Bâbülevbâb'a gelen Hazar tüccarlarına dair bkz. *Derbendnâme*, s. 92.

⁷⁸⁶ *Hudûdü'l-âlem*'in yazarı tarafından yakın bölgelerden her türden kâfir kölenin buraya getirildiği belirtilmektedir. Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 145. Aleksandr Yu. Yakubovskiy de bu görüştedir. Bkz. “Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair”, s. 508.

⁷⁸⁷ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, I, 303. Yine Makdisî el-Beşşârî tarafından Bâbülevbâb'ın ihraç ürünleri arasında *köleler* (الرقیق) de sayılmaktadır. Bkz. *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 380.

⁷⁸⁸ Bkz. Golden, “Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service”, s. 307.

⁷⁸⁹ Bkz. Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 196.

İrmîniye'nin⁷⁹⁰ oluşturduğu bölgeydi. *Hudûdü'l-âlem*'de sarahaten belirtildiğine göre bu bölgelere *Rûmî*, *Ermenî*, *Becenâkî* [Peçenek], *Hazarî* ve *Saklâbî köleler* (برده رومی و ارمنی و بجنای و خزری و صقلابی) getirilmekteydi⁷⁹¹. *Hudûdü'l-âlem*'deki bu bilgiyi hem adı geçen kavimlerden istihşâl edilmiş köleler hem de bunlar tarafından veya bunların ülkelerinden getirilmiş köleler olarak değerlendirmek gerekmektedir. Yine bu tarifin tanıklığına göre Arrân, Azerbaycan ve İrmîniye bölgelerinin, yakın çevreleri için olduğu kadar *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* için de kölelerin güneye yani Abbâsîler'e ulaştırıldığı çok önemli bir toplanma bölgesi olduğu anlaşılıyor⁷⁹². Zaten Ziya Bünyadov'a göre de Azerbaycan'ın hem şehirleşme hem de ekonomik açılardan gelişmesinin altında yatan en önemli itici güç de Abbâsîler'le yürütülmekte olan ticaretteki bilhassa üstlendikleri anlaşılabilir aracılıktır⁷⁹³. Maurice Lombart ise özellikle İrmîniye'yi kölelerin iğdiş edildiği önemli merkezler arasında da zikretmektedir⁷⁹⁴. Hemen her zaman için *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın üzerinde bulunan bu merkezlerden birinin de İrmîniye olması bölgenin köle ticareti açısından haiz olduğu önemi göstermeye yeterlidir. Tüm bunlara ilaveten bölgedeki Müslüman gazilerinin yaptıkları gazâlarda elde ettikleri kölelerin⁷⁹⁵ de aynı güzergâhlara dâhil edilerek Bağdat'a doğru sevk edildiklerine hiç şüphe yoktur.

⁷⁹⁰ Coğrafi açıdan konumları için bkz. Abdülkerim Özeydin, "Arrân", *DİA*, III, 394.

⁷⁹¹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 142. Ziya Bünyadov ise, buraya kölelerin daha çok İdil Bulgarları ve Burtaslar'dan getirildiğini belirtir. Bkz. *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 197.

⁷⁹² Çok daha ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, "Azərbaycan ve Ermenistan", çev. İsmail Aka, *DTCFD*, VIII/14 (1968), s. 84-87. Yine Ziya Bünyadov, Abbâsîler tarafından Azerbaycan ve Arrân'da basılmış sikkelerin Kuzey ve Doğu Avrupa'da da bulunmasını haklı olarak mevzubahis bölgeler arasındaki ticarete bağlamaktadır. Bkz. *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 195. Krş. Gurbanov, "Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)", s. 166-167.

⁷⁹³ Bkz. Bünyadov, *Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə*, s. 38, 192.

⁷⁹⁴ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 267.

⁷⁹⁵ Yine *Hudûdü'l-âlem*'in yazarının, bu bölgeyi tüccarların yanı sıra Müslüman gazilerinin de buluşma noktası olarak tanımlaması önemlidir. Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 142. Bu gazilerin önemli bir kısmıysa, Azerbaycan'da hâkim olarak İrmîniye üzerine gazâlarda bulunan ve bu bölgelerde Abbâsîler'den gazâları devralmış Sâcoğulları'na (889-929) bağlı olarak faaliyette bulunmuş Müslüman gazileri olmalıdırlar. Sâcoğulları için bkz. Hakkı Dursun Yıldız, "Sâc-Oğulları: Siyasî ve Askerî Tarihleri", *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)*, İstanbul 1999, s. 61-72.

İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'na dâhil olarak İtil'den Bâbülevbâb vasıtasıyla Arrân, Azerbaycan ve İrmîniye'ye ulaştırılmış kölelerin bundan sonrasında Bağdat'a nakli⁷⁹⁶ konusunda Ya'kübî'nin Azerbaycan ve İrmîniye'den gelen her şeyin Dicle üzerinden gemilerle taşındığını söylemesi de önemlidir⁷⁹⁷. Bu yolu takiben getirilen kölelerin de Ya'kübî'nin betimlediği her şeye dâhil olarak Dicle nehri üzerinden taşındıklarını düşünebiliriz. Bununla birlikte Dicle yerine Hazar denizinin batı kıyısına paralel olarak güneye uzanan kara yolu da tercih edilmiş olmalıdır⁷⁹⁸.

Hazar'ın batısındaki bu güzergâhı gerek köleler gerekse de ticarî emtia açısından besleyen yegâne kuşağın *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* olmadığını da belirtmek gerekir. Bu bölge diğer yollar vasıtasıyla gerek Bizans Anadolu'suna⁷⁹⁹ gerekse Karadeniz'in güneyindeki, batısındaki ve kuzeyindeki diğer bölgelere de bağlanmaktaydı. Örneğin bunlardan biri olan *Tarâbzunde* (طرابزوند) yani Trabzon için Mes'ûdî, şehire Müslüman, Rûm, Ermenî ve Çerkezler'in yanı sıra pek çok kavimden tüccarın da gitmekte olduğunu belirtir⁸⁰⁰. Böylelikle bu bölgelerden getirilen köleler de Hazar denizinin batısındaki mevzubahis güzergâhlara dâhil olarak Abbâsîler'e ulaştırılmışlardır. Yine *Hudûdü'l-âlem*'de İslâm memleketlerine *çok sayıda kölenin* (برده بسیار) getirildiği belirtilen⁸⁰¹ *Serîr*⁸⁰² ülkesinin durumu da tam olarak böyleydi.

⁷⁹⁶ Câhiz de Azerbaycan ve İrmîniye'den diğer ticarî emtianın yanı sıra kölelerin de getirilmekte olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 328.

⁷⁹⁷ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 23.

⁷⁹⁸ Bkz. Lombart, *İslâmın Altın Çağı*, s. 265.

⁷⁹⁹ Câhiz'in belirttiğine nazaran Bizans'tan da câriyeler ve hizmetçiler getirilmekteydi. Bkz. *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 320.

⁸⁰⁰ Bkz. *Mürücü'z-zeheb*, I, 140. Maurice Lombart ise, bu bölgede hâkim olan tüccar grubunun Ermenîler olduğunu belirtmektedir. Bkz. *İslâmın Altın Çağı*, s. 286.

⁸⁰¹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 161.

⁸⁰² Ortaçağ Müslüman tarih ve coğrafya müellifleri tarafından yarı efsanevî bir anlatıya dayandırılarak *Serîr* olarak isimlendirilen kavmin aslında Avarlar oldukları belirtilmektedir. Bkz. İhsanoğlu – Şeşen, "Araplarla Türklerin İlk Temasları", s. 4. *Serîr* hakkında daha detaylı bilgi içinse bkz. Minorsky, *Hudûd al-âlam, The Regions of the World*, s. 447-450.

3.1.2.3. Hazar Denizinin Doğusundaki Güzergâhlar

Ele aldığımız dönemin başlarında veya hemen öncesinde Hazarlar'ın batıyla yani çoğunlukla Bizans İmparatorluğu'yla⁸⁰³ kurduklarından çok daha önemli olarak doğuyla da ticarî bağlantıları bulunmaktaydı. Hatta Bizans'la ticaretlerinin de bunun bir uzantısı gibi durduğu söylenebilir. Özellikle doğudaki ticarî ortakları Orta Asya'nın en meşhur tüccar kavimleri olan Soğdlular⁸⁰⁴ ve Hârizmliler⁸⁰⁵ iken ticarî güzergâhlarının hedefinde de Hârizm ile Maverâünnehir bulunmaktaydı. Dönemin sonlarına değin aracı tüccarlar değişmiş veya dönüşmüş olmakla birlikte mevzubahis ticaretin o veya bu şekilde sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Mes'ûdî, Hazar memleketinde kağanın Müslüman askerleri Ersiyye'nin haricinde Müslüman tüccarlarının da bulunduğunu aktarmaktadır⁸⁰⁶. Frank Friedeberg Seeley'in tespitine göre buradaki Müslüman tüccarlarının temel gayesi Rus mallarını ve bilhassa bunlar içerisindeki köleleri satın almaktır⁸⁰⁷. Mes'ûdî'nin aktardıklarına ilaveten İstahrî'nin belirttiğine göre de Hârizm'den Cürcân'a, Hazar'a ve Horasan'a kervanlar işlemekteydi⁸⁰⁸. Fakat İstahrî'yi güncelleyen ve eserini ele aldığımız dönemin hemen sonrasında kaleme almış İbn Havkal'ın aynı bilgiyi "eskiden" diyerek aktarmasından Hârizm'le Hazarlar arasındaki kervanların artık

⁸⁰³ Buna dair bkz. Kevin Alan Brook, "Hazar-Bizans İlişkileri", çev. Zülfiye Veliyeva, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 477; Altay Tayfun Özcan, *Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri*, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005, s. 87.

⁸⁰⁴ Soğdlular'ın Hârizm ve Mâverâünnehir üzerinden Doğu ile Batı arasında kurdukları ticarî temaslara ve özellikle de Hazarlar nezdindeki ticarete oynadıkları role dair bkz. Étienne de la Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, İng. çev. James Word, Leiden – Boston 2005, s. 249; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 201-202; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 117-118; Boris Y. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", çev. Mehmet Tezcan, *Türkler*, II, Ankara 2002, s. 227-228.

⁸⁰⁵ Hârizmliler'e ve ticaretlerine dair bkz. Akdes Nimet Kurat, "Kuteybe bin Müslim'in Hvârizm ve Semerkand'ı Zabtu (Hicrî 93-94-Milâdî 712)", *DTCFD*, VI/5 (1948), s. 390-391. Çin kaynaklarında Hârizmli tacirlerin diğer bölgelerle ticaret yaparken onlara has olarak öküzlerle çekilen arabalar kullandıkları belirtilmektedir. Bkz. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 198. Soğdlular'ın Hârizmliler'in ticaretlerine hâkim olmasına dair bkz. Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 256-257.

⁸⁰⁶ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 141-143, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 46-47.

⁸⁰⁷ Seeley, "Russia and Slave Trade", s. 128-129.

⁸⁰⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 299, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 164.

evvelce olduğu gibi işlemedikleri düşünülebilir⁸⁰⁹. Yani miladî X. yüzyılın ortasından itibaren gözle görülür bir dönüşümün başladığı kesindir. Elbette İbn Havkal'ın “eskiden” demekle bahsettiği bu kervan ticareti çok büyük oranda miladî 965 yılından öncesine bilhassa da miladî X. yüzyılın ilk yarısının sonlarına kadarki döneme dairdir⁸¹⁰. Bununla birlikte belirtilen tarihten sonrasında aşağıda bahsedeceğimiz üzere ne Hazarlar'dan ne de onların ticaretiyle ünlü başkentleri İtil'den geriye pek az şey kalacaktı⁸¹¹.

Hazar memleketinin ve onların İtil şehrinin çok önemli ticaret merkezleri olduğu miladî IX. yüzyıl ortasına dair İbn Hurdâzbih tarafından betimlendiğine göre içerisinde *hâdimlerin, câriyelerin ve gulâmların* (من المغرب الخدم و الجوارى و الغلمان) bulunduğu kargolarıyla ticarî seyahatlerine Batı Avrupa'dan başlayan ve Yahudi oldukları belirtilen *Râzâniyye* (التجار اليهود الراذنيّة) isimli tüccar grubu Orta Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyini müteakip Hazarlar'ın *Hamlîc* yani İtil şehrine oradan da Hazar denizine varmaktaydılar⁸¹². Yani o dönemlerde *Râzâniyye* tüccarlarının da Hazarlar'la Müslümanların hâkimiyeti altındaki Hârizm ve Mâverâünnehir arasında önemli bir bağlantı olduğu anlaşılmaktadır. Fakat Omeljan Pritsak'ın belirttiği gibi *Râzâniyye* tüccarlarının bu çok önemli ticarî faaliyetleri miladî IX. yüzyıl ortalarından itibaren sonlanmışa benzemektedir⁸¹³. Bununla birlikte görünüşe

⁸⁰⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 360.

⁸¹⁰ Bu döneme dair Zekeriya Kitapçı, *Rûslar* ve İdil Bulgarları tarafından getirilerek Hazarlar'ın İtil şehrinde toplanan kölelerin de tekrardan arz edilmek üzere buradan Hârizmli tüccarlar tarafından satın alınarak büyük kârlar elde edildiğini belirtmektedir. Bkz. *Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet*, Konya 2005, s. 70-71.

⁸¹¹ Ahmet Zeki Velidî Togan'ın belirttiğine göre, bundan sonra Hazar memleketinde Oğuzlar ve Kıpçaklar hâkim olacaklardı. Bkz. *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, s. 58. Ayrıca bkz. Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, s. 291.

⁸¹² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 153, 155, krş. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 140-141.

⁸¹³ Hatta Omeljan Pritsak, çok dakik bir ifadeyle 830'lu yılları verir ve bu tarihte ortadan kaybolma nedenlerini de Ruslar'ın faaliyetlerine bağlar. Bkz. “Rusların Kökeni”, s. 56-61. Pritsak'ın görüşünün yanında Shelomo D. Goitein ise, *Râzâniyye*'nin faaliyetlerinin yine IX. yüzyılda sonlanmış olduğunu kabul etmekle birlikte bunun sebebi olarak İtalya'daki ticaret şehirlerinin doğuşunu sunar. Bkz. *Yahudiler ve Araplar*, s. 143. Ramazan Şeşen ise, *Râzâniyye*'nin daha sonrasında Kârimî ismiyle anılacağını belirtmektedir. “İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi”, s. 66. Kârimî tüccarları için bkz. Altan Çetin, “Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları”, *TAD*, XXII/35 (2004), s. 71-87. Varyag-Ruslar'ın gelişine kadar uluslararası ticarete çok önemli bir rolü üstlenen *Râzâniyye* tüccarları hakkında bkz. Cahen, *İslamiyet*, s. 176-177; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 517-518; Pritsak, “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri”, s. 517;

bakılırsa *Râzâniyye*'nin ortadan kayboluşunun ilk dönemler için Hazar ekonomisine menfi bir etkisi olduğu söylenemez. Çünkü *Râzâniyye*'nin bir şekilde yerini almış Varyag-Ruslar da en önemli ürünlerini Hazarlar üzerinden uluslararası piyasalara sunmaktaydılar.

Kabaca miladî X. yüzyıldan itibaren *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerindeki ticaret güzergâhları, ticarî merkezler, tüccarlar ve emtialar birbirini de etkileyen pek çok saik nedeniyle gözle görülür değişime uğramaya başlamışlardı. Bu değişimin neticesinde *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ndan Hazar denizinin doğusundaki Müslümanların hâkimiyetindeki topraklara doğru uzanan uluslararası köle ticaretinde Hazarlar, miladî IX. yüzyılın ortalarından itibaren çok önemli aracılık rollerini tedricen İdil Bulgarları'na ve bunların ticarî ortakları olarak beliren Oğuzlar'a kaptırmaya başlayacaklardı⁸¹⁴. Çünkü zaman içerisinde kendilerini çepeçevre kuşatmış olan İdil Bulgarları'nın, Oğuzlar'ın ve de Varyag-Ruslar'ın⁸¹⁵ Hazarlar'a sırt dönmeleri nihayetinde Hazarlar'ın ekonomik ve siyasî çöküşünü tetiklemişti. Bundan sonrasında da sözünü ettiğimiz doğuya giden yollarda Hazarlar'ın oynadığı rolü İdil Bulgarları'yla birlikte Oğuzlar üstlenmeye başlamışlardı.

Abbâsîler, İslâm dünyasında iktidarı elde etmelerinin üzerinden henüz bir asır bile geçmeden miladî IX. yüzyıl başlarına doğru büyük bir ekonomiye dönüşmüşler ve dünyanın hemen her bölgesinden değerli ürünleri çekmeye başlamışlardı. Yine hatırlanacağı gibi bu da ilkin Hazar-Abbâsî barışına sonrasında da Abbâsîler'in bölgeyle gerçekleştirdikleri ticaretin hacminin ciddi manada artmasına ve nihayetinde de Varyag-Ruslar'ın güneye inmelerine neden olmuştu. Müslüman

---

Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 217-218; Moshe Gil, "The Râdhânite Merchants and the Land of Râdhân", *JESHO*, XVII/3, (1974), s. 299-328.

⁸¹⁴ Steven Runciman tarafından İdil Bulgar memleketinin temasta bulunduğu diğer coğrafyalara dair verilen listeye bkz. "Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler", *Belleten*, VII/25 (1943), s. 51.

⁸¹⁵ Bu konuda Mihail İ. Artamonov'un tespitleri çok ilginçtir. Artamonov, Hazarlar'ın miladî X. yüzyılda başkentleri bulunan devletlerle değil de komşu eyaletlerle alışveriş yapan bir ticaret merkezi hâline gelmiş olduğundan bahseder ki bunu, Hazarlar'ın artık Bizans veya Abbâsîler'le doğrudan değil de siyasî sınırların ve şartların zorlamasıyla mevzubahis kavimlerin aracılığıyla ticaret yapabilir hâle gelmeleri şeklinde de yorumlayabiliriz. Bkz. *Hazar Tarihi*, s. 532.

ticaretine bağlandıkları andan itibaren *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın en önemli aktörlerinden Varyag-Ruslar da her şeyin yolunda gittiği bu dönemlerde değerli ticarî emtialarını ve elbette istihsâl ettikleri köleleri Hazarlar ve İdil Bulgarları vasıtasıyla Müslüman memleketlerine sorunsuzca iletmeye devam ettiler. Karadeniz'in kuzey taraflarındaki Kiev şehri gibi önemli dayanak noktaları edinen Varyag-Ruslar, George Vernadsky'nin de belirttiği gibi, bir dizi akınla Hazar denizi çevresindeki ticarete de hâkim olmaya çalışmışlardı⁸¹⁶. Hemen hemen aynı dönemlerde İdil Bulgarları'nın ve Oğuzlar'ın siyaseten Hazarlar'dan ayrı düşmeleri sürecinin de başlaması⁸¹⁷ bu ikisini ticareten yakınlaştırdığı gibi böylelikle Müslüman dünyasıyla *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nı birbirine bağlayan yeni güzergâhların da devreye sokulmasına vesile olmuştu. Müslüman dünyasıyla dolaylı ve doğrudan bağlantılar kuran İdil Bulgarları artan ilişkiler neticesinde de din olarak İslâmiyet'i seçmişler ve İslâm dini kuzeyin bu bölgelerinde daha hızlı bir biçimde yayılma imkânı bulurken⁸¹⁸ Hazarlar'la İdil Bulgarları arasındaki ayrılık da perçinlenmişti. Nihayetinde 965 yılında Kiev Knezi Svyatoslav'ın İtil şehrini de tahrip ettiği son darbesiyle Hazarlar'ın siyasî ve ticarî çöküşü gerçekleşmiştir⁸¹⁹. İdil

⁸¹⁶ Bkz. Vernadsky, *Political and Diplomatic History of Russia*, s. 39. Ayrıca bkz. Kaplan, "The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians", s. 5-7, 10; Zuckerman, "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", s. 119-120; Mark Batunsky'nin aktardığına göreyse, Bizans ve Ruslar aralarındaki barışı müteakip güçlerini Doğu'daki Müslümanlar üzerine yönlendirmişlerdir. Bkz. "Islam and Russia Mediaeval Culture", *Die Welt des Islams*, XXVI/1-4 (1986), s. 3-4.

⁸¹⁷ Bunun ilk sinyallerine İbn Fadlân'ın bahsettikleri içerisinde rastlamak mümkündür. Onun aktardığına göre, Oğuz Subaşı Etrul ile Bulgar Meliki büyük ihtimalle siyasî bir evlilik neticesinde dünür olmuşlardı (bkz. *er-Rihle*, s. 17). Yine İbn Fadlân, Oğuzlar'ın Hazarlar elinde esirleri bulunduğunu da aktarmaktadır (bkz. *er-Rihle*, s. 18). Bunlara ilaveten başkaca gelişmeler de söz konusuydu. Bunlar içinse bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 239-282; Artamonov, *Hazar Tarihi*, s. 547-561; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 200-201, 211-212.

⁸¹⁸ Vasiliy Vladimiroviç Bartold, İtil ve Amuderya arasında eskiden beri sıkı münasebetler olduğunu ve İdil Bulgarları'nın İslâmiyet'i kabul etmelerinin de bununla ilgili görüldüğünü aktarır. Bkz. *İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan*, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2006, s. 163. Bu konu hakkında ayrıca bkz. Nesimi Yazıcı, "İlk Türk-İslâm Devleti: İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV. y.y.)", *Diyanet İlmî Dergi*, XXIX/1 (1993), s. 57-69; Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 27-28; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 121-122; Özyayın, "Türk (Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü)", s. 478-479.

⁸¹⁹ Bkz. Golden, *Hazar Çalışmaları*, s. 98-100. Yine Peter B. Golden, batı yönüne doğru olan yolun önünde herhangi bir siyasî mânia kalmaması nedeniyle bunu bozkır tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olarak da niteler. Bkz. "The Migrations of the Oğuz", s. 80.

Bulgarları'nın Bulgar şehrinin kelimenin tam manasıyla bölgenin en önemli ticarî merkezi hâline gelmesi de müteakip dönemde olacaktır⁸²⁰.

Hazarlar'ın çöküşüyle birlikte diğer ticarî emtianın yanında kuzeyin değerli köleleri için de İdil Bulgarları'nın Bulgar şehri çok daha önemli bir merkez olarak belirmeye başlayacaktır⁸²¹. Bu hususa işaret eden Makdisî el-Beşşârî'nin belirttiğine göre, *Sakālibe'den elde edilmiş köleler* (الرقيق من الصقالبة) Hârizm'e Bulgarlar'dan getirilmekteydi⁸²². Abbâsî Devleti döneminde İdil Bulgarları'yla Müslümanlar arasında gerçekleştirilen ticarete Hazar denizinin ve batı kıyısına paralel uzanan güzergâhların zikredilmeye değer bir rol oynadıklarını söylemek gerçekten abartılı olur. Hazarlar'ın mevzubahis çöküş süreciyle birlikteyse Hazar denizinin doğusunda kalan güzergâhlar İdil Bulgarları'yla Müslümanlar arasındaki ticaret için çok daha önemli hâle gelmiştir. Artık bu andan itibaren köleler, Hazarlar'ı aradan çıkartan bir güzergâhı takiben, Oğuz topraklarından geleneksel Türk tüccar hamiliği altında Hârizm'e veya Mâverâünnehir'e ve nihayetinde de Abbâsîler'e doğru yollarına devam ettirilmişlerdir⁸²³.

Siriderya/Seyhun nehri civarlarına yerleşmelerinden itibaren Oğuzlar⁸²⁴, bölge ticaretinde evvela Hazarlar sonrasında da İdil Bulgarları'yla doğularındaki ve güneylerindeki Müslümanlar arasında daha uzun dönemler devam edecek bir aracılık rolünü oynamaya başlamışlardı. İbn Fadlân'ın yorumuna göre Oğuzlar, sırf ülkelerinden geçen Müslümanlara -ki bunlar tüccardılar- yaranmak için kelime-i tevhidi yani “*Lâ ilâhe illallah ve Muhammedün resûlullah*”ı dillerine pelesenk etmişlerdi⁸²⁵. Bu da *Hudûdü'l-âlem*'de Oğuzlar'ın ülkesinde çokça buldukları

⁸²⁰ İbn Havkal'ın Hârizmliler'in İdil Bulgarları'na çokça girip çıktıklarını belirtmesi de bu dönem ticaretine bir gönderme olmalıdır. Bkz. *Sûretü'l-arz*, s. 301.

⁸²¹ Bkz. Kurat, *Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri*, s. 117; Usta, “Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Ticari Münasebetleri”, s. 235.

⁸²² Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 325.

⁸²³ Ahmet Turan Yüksel'in Rusya'dan Bağdat'a ticareten getirildiklerini belirttiği köleler de bunlardır. Bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat*, s. 109.

⁸²⁴ Oğuzlar'ın Siriderya civarına yerleşmelerine dair detaylı bilgi için bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 61-65; Golden, “The Migrations of the Oğuz”, s. 52-58; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 92-93.

⁸²⁵ Bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 10.

belirtilen tüccarın⁸²⁶ da aslında Müslümanlar olduğunu ve Oğuzlar'ın kuzeyle güney arasında ticareten oynadıkları role sarahaten işaret etmesi açısından önemli bir misaldir. Bu aracılıkta ticaret kervanları ve köleler Oğuzlar'ın memleketi üzerinden ve onların hamiliği altında Müslüman topraklarına temelde iki noktadan giriş yapmaktaydılar: Hârizm ve Mâverâünnehir⁸²⁷. Yine bu esnada Oğuzlar tarafından istihsâl edilmiş kölelerin de bu güzergâha dâhil edilerek nihayetinde Bağdat'a ulaştırıldıklarını söylemek mümkündür. Son olarak Oğuzlar'ın rollerinin sadece ticareti ve tüccarları himayeye aracılıktan ibaret olmadığını ilaveten hem kuzey komşuları olan İdil Bulgarları'na hem de güney komşuları olan Müslümanlara özellikle koyun gibi canlı hayvanların ve bunların etlerinin en önemli tedarikçileri olduklarını da hatırlatmak gerekmektedir⁸²⁸.

Dikkat edilirse odaklandığımız dönemin neredeyse tamamı boyunca Hârizm'in *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla getirilen kölelerin Müslüman memleketlerine giriş yaptığı çok önemli bir sınır bölgesi olduğu görülür⁸²⁹. İstahrî'ye göre Hârizm'e, *Sakālibe ve Hazar köleleriyle birlikte Türk köleleri* (مع رقيق الاتراك ... رقيق الصقالية و الخزر) ticareten getirilmekteydi⁸³⁰. *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'yla Müslüman memleketleri arasında çok önemli bir bağlantı noktası konumundaki Hârizm ile Bulgarlar arasında Mes'ûdî'nin belirttiğine göre de karşılıklı ticaret kervanları gönderilmekteydi⁸³¹. Ramazan Şeşen'in tespitine nazaran Hârizmli bu tüccarlar çok daha kuzeye kadar da giderek kürk, kılıç vs. emtianın yanı sıra köleler de satın almaktaydılar⁸³². Yine Mes'ûdî, sözünü ettiğimiz Türk tüccar hamiliğini gösterir bir şekilde, söz konusu kervanların iki bölge arasında meskûn

⁸²⁶ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 100.

⁸²⁷ Bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 67.

⁸²⁸ Misalen bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 32; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 282, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁸²⁹ Claude Cahen, *Rûslar*'ın daha kestirme olması sebebiyle ticarî güzergâh olarak Hârizm'i Kafkaslar'a tercih etmiş olduklarını belirtmektedir. Bkz. *İslamiyet*, s. 173.

⁸³⁰ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 305. İbn Havkal da aynı bilgiyi aktarır. Bkz. *Sûretü'l-arz*, s. 363-364.

⁸³¹ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, I, 144, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48.

⁸³² Bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 67.

Türk -kahir ekseriyeti Oğuz- kavimlerinin topraklarından geçtiğini ve onlar tarafından da korunduğunu belirtir⁸³³.

Hem Hârizm ile İdil Bulgarları arasındaki ticaret hem de Oğuzlar'ın mevzubahis ticareti ve güzergâhlarını korumaları, diğer bir deyişle sıklıkla tekrarladığımız Türk tüccar hamiliği, hususunda Mes'ûdî'nin verdiği bilgiler İbn Fadlân tarafından çok daha canlı bir şekilde tasvir edilmiştir:

“Müslümanlardan hiçbiri misafir olacağı bir arkadaş edinmeden, İslâm diyarından ona bir elbise, karısına bir başörtüsü, bir miktar karabiber, karacadarı, kuru üzüm, ceviz hediye götürmeden onların ülkesinden geçemez. Müslüman bu şekilde arkadaşının yanına gelince arkadaşı onun için kubbeli bir Türk çadırı kurar, imkânına göre ona kesmesi için koyun verir... Bu Müslüman onların yanından ayrılmak isterse, develerinden, hayvanlarından biri yolculuk edemez hâle gelmişse veya bir şeye ihtiyacı olursa çok yorulan hayvanını arkadaşı Türk'ün yanında bırakır, ihtiyacı olan hayvan ve malı ondan alır, yoluna devam eder. Gittiği yerden dönünce aldığı develeri, hayvanları, eşyayı geri verir... Aynı şekilde Türk'ün yurdundan bilmediği bir insan geçse, ona “Ben senin misafirimim. Develerinden, hayvanlarından, malından şu kadar ihtiyacım var” dese Türk ona istediğini verir. Tüccar bu yolculuğu sırasında ölür, kafile dönerse Türk kafileye gelir “Misafirim nerede” diye sorar. “Öldü” derlerse kafileyi indirir. Kafilenin reisi olan tüccara gelir, mallarını gözünün önünde açar, ölen tüccara verdiği mal kadarını alır, bir habbe fazla almaz. Aynı şekilde develerinden, hayvanlarından verdiği kadarını alır. “O senin amca oğlundu. Onun borcunu senin ödemen gerekir” der. Eğer o tüccar firar ettiyse yine aynı şeyi yapar. “O da senin gibi bir Müslümandı. Sen ondan borcunu al” der. Eğer Müslüman misafirine kervan yolunda rastlayamazsa, onun ülkesini, nereli olduğunu sorar. Yol gösterirlerse onu aramaya kalkar, onu bulur, verdiği malları geri alır. Aynı şekilde hediyelerini de geri alır...”⁸³⁴.

⁸³³ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, I, 144, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 48.

⁸³⁴ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 12-13.

Bir çeşit yazılı olmayan hukuk kurallarına riayet edilerek işletildiği anlaşılan ve kökenlerini uzun yüzyılların deneyimine borçlu gibi gözükten Türk tüccar hamiliğini bundan daha güzel betimleyebilecek bir anlatı bulmak gerçekten de çok zordur. Aslında bu anlatı sadece *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'yla sınırlı kalmayarak *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nda da gerçekleşen ticaretin mahiyetini de yansıtmaktadır.

Bu şekilde işletilen kuzeyle ticarete Hârizm'in en önemli şehri olarak Cürcâniye (Gürgenç)⁸³⁵ ön plana çıkmaktadır. Buna uygun bir şekilde *Hudûdü'l-âlem* müellifi tarafından da Türkistân'ın kapısı ve tüccarların uğrak yeri diye tasvir edilir⁸³⁶. Aydın Usta'nın tespitine göre Cürcâniye dönemin en önemli köle pazarlarından da birisiydi⁸³⁷. 309/922 yılında İbn Fadlân'ın İdil Bulgarları'na gidebilmek için bir kılavuz kiraladıklarını söylemesinden⁸³⁸ anlaşıldığına göre Cürcâniye'de Bulgarlar'la gerçekleştirilen ticarete⁸³⁹ aracılığı meslek hâline getirmiş kişiler de bulunuyordu. Herhâlde bunlar iyiden iyiye önem kazanmakta olan söz konusu güzergâh üzerinden kuzeyle ticarî temasta bulunmak isteyen tüccarlara yardımcı olmaktaydılar. Yine bu araçlar büyük ihtimalle ticaret amacıyla Hârizm'in Hârizm (Kâs/Kât)⁸⁴⁰ şehrinden sonraki en büyük şehri olan Cürcâniye'ye gelmekte olan Oğuzlar'dı⁸⁴¹. Zaten Ramazan Şeşen de Oğuzlar'ın ticaret yaptığı bu şehrin Türk köleleri için de en büyük pazar olduğunu söylemektedir⁸⁴². *Hudûdü'l-âlem*'in müellifiyse Cürcâniye'den ziyade Kât şehrinin önemi üzerinde durur. Oğuz Türkistanı'nın kapısı diye nitelediği şehri; Türkler'in, Türkistân'ın, Mâverâünnehir'in ve Hazar'ın ticaret yeri ve tüccarların uğrak noktası olarak

⁸³⁵ Hârizm'in ele aldığımız dönemdeki en önemli ticarî merkezi Cürcâniye için bkz. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 158-169; Aydın Taneri, "Gürgenç", *DİA*, XIV, 321-323.

⁸³⁶ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 122.

⁸³⁷ Usta, "İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gûlam ve İktâ", s. 49.

⁸³⁸ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 9.

⁸³⁹ İdil Bulgarları'ndan Hârizm'e ticareten getirilen ürünlerin bir listesi için bkz. Makdisî el-Beşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 325.

⁸⁴⁰ Hârizm/Kât/Kâs şehri ve önemine dair bkz. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 156-157; İbrahim Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)*, Ankara 2000⁴, s. 33.

⁸⁴¹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 299, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 164.

⁸⁴² Bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 67.

tanımlar⁸⁴³. İstahrî bununla birlikte Barâtekîn/Karâtekîn şehrinin de barış zamanlarında Oğuzlar'ın ticaret amacıyla Hârizm'de geldikleri bir diğer önemli yer olduğunu aktarır⁸⁴⁴.

Bu şekilde *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nı takiben ticareten Hârizm pazarlarında toplanmış kölelere bir de Hârizmli Müslümanların gazâlarda elde ettikleri köleleri eklemek gerekmektedir. Çünkü Makdisî el-Beşşârî'nin de aktardığı gibi Hârizmli Müslümanlar -elbette dinî bir ödev de olduğu için- kâfirler üzerine gazâlar gerçekleştirmekteydiler⁸⁴⁵. Benzeri bir tarifi yapan *Hudûdü'l-âlem* müellifi de Hârizm halkının gazâlarına dikkat çeker⁸⁴⁶. Gerçekleştirilen gazâlar esnasında alınan esirlerin de köle olarak sevk edildiklerine hiç şüphe yoktur. Yine Hârizm'e çok sayıda Türk köle getirildiğini, Makdisî el-Beşşârî'nin Hârizmliler'in Türkler'e benzemesini buna bağlayan rivayetlerle izah etmesinden anlamak da mümkündür⁸⁴⁷.

Bu noktadan itibaren Aral'ın güneybatısındaki Cürcâniye'de toplanan köleler Abbâsîler'e ulaştırılmak üzere Hazar'ın güneydoğusundaki Cürcân'a taşınmışlardır. İstahrî'nin bahsettiği Cürcâniye'yle Cürcân arasında sürekli işleyen kervanlar⁸⁴⁸, İbn Havkal'ın belirttiğine göre onun döneminde de işlemeye devam ediyorlardı⁸⁴⁹. Bundan sonrasındaysa Hazar denizi üzerinden olan rotanın da Cürcân'a uğraması nedeniyle bunlar burada birleşerek *Büyük Horasan* veya *Dağ Yolu*'nu takiben yine Rey şehri üzerinden Abbâsî merkezine ulaşmışlardır.

⁸⁴³ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 121.

⁸⁴⁴ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 303, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 164. Ayrıca bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 73; Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 494. Bu da aslında Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un bizzat kendisinin de müşahede ettiğini belirttiği, göçebelerin her zaman tacirleri beklemedikleri bilakis ticaret amacıyla sınır boylarındaki merkezlere gittikleri yönündeki tespitine de uygundur. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 255.

⁸⁴⁵ Makdisî el-Beşşârî tarafından aktarılan bir haberde de, Hârizmliler'in zamanında Türkler'e - yine büyük ihtimalle Oğuzlar'a- çokça sefer düzenledikleri ve *onlardan esirler aldıkları* (فيسارونهم) belirtilmektedir. Bkz. *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 285, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 264.

⁸⁴⁶ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 121.

⁸⁴⁷ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 285-286, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 263-264.

⁸⁴⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 299.

⁸⁴⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 364.

Oğuz toprakları üzerinden Müslüman memleketlerine ticarî emtialar Hârizm'in yanı sıra Mâverâünnehir'den de giriş yapmışlardır. Asya'nın belki de tarih boyunca en önemli ticaret güzergâhı olan İpek Yolu'nun önemli duraklarından biri konumundaki ve ele aldığımız dönemin çok büyük bir kısmında Sâ mânî hânedanınca idare edilen Mâverâünnehir'le *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın yine başta Oğuzlar aracılığıyla ticarî münasebetlere sahip olduklarını biliyoruz. Bu ticaretin önemli kalemlerinden biri de tahmin edilebileceği üzere kölelerdi⁸⁵⁰. Özellikle Sâ mânîler'in Horasan, Taberistan, Deylem ve Mâverâünnehir'de hâkimiyeti tamamen ele geçirmelerinden sonra *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'yla Mâverâünnehir arasındaki ticaretin hacmi bir hayli artmış olduğu gibi köleler de önemli köle ticareti merkezlerine sevkedilmeye başlanmıştır. Bunda hem yolun diğerlerine nazaran daha güvenli kabul edilmesi hem de Asya'nın tüm ticaret yollarının ve ürünlerinin burada toplanması da önemli bir pay sahibi olmuş olmalıdır. Abbâsîler, Mâverâünnehir ve Horasan'da Sâ mânîler'in hâkim olmasından itibaren Asya'nınkilere ilaveten Doğu ve Kuzey Avrupa'nın köleleri için de Sâ mânîler'e müracaat etmeye başlamışlardır⁸⁵¹.

3.2. MÂVERÂÜNNEHİR KÖLE NAKİL VE TİCARETİ KUŞAĞI

Avrasya'dan istihsâl edilmiş kölelerin Abbâsîler'e ulaştırılmasını sağlayan ikinci kuşağımız *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* diye tanımlamış olduğumuzdur. Kuşağın *ticaret adası* konumundaki Mâverâünnehir, isim olarak Arapça'da 'nehirin ötesi' manasına gelmekte olup en genel kullanımıyla bu tanımlamayla kastedilen coğrafi bölge, güney sınırını oluşturan Amuderya'nın ardında uzanan topraklardır⁸⁵². Tanımlamanın haiz olduğu coğrafi vurgunun yanında

⁸⁵⁰ İstahrî, Mâverâünnehir'e çevresindeki Türkler'den ihtiyaçtan fazla *kölenin* (رقیق) getirildiğini belirtir. Elbette İstahrî'nin bahsettiği Mâverâünnehir çevresindeki Türkler içerisinde de Oğuzlar önemli bir yer işgal ediyordu. Bkz. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 288, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁸⁵¹ Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 418; Süleyman Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları", *Esnaflık ve Ekonomi Semineri Bildirileri*, I, İstanbul 2003, s. 158.

⁸⁵² Çalışmamızın odaklandığı dönemdeki Mâverâünnehir hakkında daha detaylı bilgiler için bkz. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 67-194; Osman Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2011, s. 41-88; Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 24-32; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *DİA*, XXVIII, 177-179.

Hamilton Alexander Rosskeen Gibb ise Amuderya'yı her iki tarafındaki kavimler arasında geleneksel bir sınır olarak da görmektedir⁸⁵³. Bizim bu başlık altında değerlendireceğimiz kuşağı tanımlamak için uygun gördüğümüz ismin *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* olmasının başlıca sebebi ele aldığımız dönemde Avrasya'daki gerek güney-kuzey yönünde gerekse de doğu-batı yönündeki neredeyse tüm kara ticareti yollarının bulunduğu en önemli bölgelerin başında *Mâverâünnehir*'in gelmesidir⁸⁵⁴. Abbâsî Devleti döneminde büyük Avrasya ticaretinin ve bu doğrultuda Avrasya dâhilindeki uluslararası köle ticaretinin en hayati bağlantı noktalarından ve kavşaklarından biri konumundaki *Mâverâünnehir*, kuşağımızın merkezindeki *ticaret adası* olarak ona isim vermeyi fazlasıyla hak etmiştir.

Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın merkezindeki *ticaret adası* olan *Mâverâünnehir*, tıpkı değerlendirdiğimiz diğer kuşak *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* gibi, Avrasya dâhilindeki arz ve talep merkezlerinin tam ortasında bulunarak onları birbirlerine bağlıyor ve periferisindeki kavimlerin ekonomik hayatında yaşamsal derecede önemli bir rol oynuyordu. Böylece Avrasya'nın en önemli kavşaklarından biri olan *Mâverâünnehir* hemen hemen tüm dönemlerde yakın çevresinde teşekkül eden Kuşanlar, Akhunlar ve Gök-Türkler gibi siyasî yapılar için de üzerinde hâkimiyet tesis edilmeye çalışılan bir bölge hüviyetindeydi⁸⁵⁵. Büyük ihtimal dâhilinde tam da bu nedenlerden dolayı Müslümanlar da henüz ilk fetihler

⁸⁵³ Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 15. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, bunu 'İran ve Turan arasında' diye formüle etmiştir. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 67. Benzeri şekilde Aydın Usta tarafından yapılan tanımlaya da bkz. *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 25, 59. Amuderya gerçekten bu değerli araştırmacıların da dikkat çektiği gibi önemli bir sınırdı. Hatta İbn Rüste'nin eserinin tamamı günümüze ulaşmamasına rağmen nehirlerden bahsettiği kısımda Ceyhûn'dan yani Amuderya'dan uzun uzadıya söz ederken Sirderya'ya hiç değinmemesi de Amuderya'nın mevzubahis öneminden kaynaklanmış olmalıdır. Bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 84-90.

⁸⁵⁴ Ele aldığımız dönemde Avrasya dâhilindeki kara ticareti yollarının *Mâverâünnehir*'de bulunmasına dair genel mahiyette olarak bkz. Cahen, *İslamiyet*, s. 36.

⁸⁵⁵ Bu konu hakkında detaylı bilgiler için bkz. Aydın, *Fethinden Sâmâniler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 122-178.

döneminden itibaren Mâverâünnehir ve yakın çevresine hâkim olarak dârüislâma dâhil edebilmek adına çok büyük gayretler sarf etmişlerdi⁸⁵⁶.

Şüphesiz ilk sırayı Abbâsî İhtilâli almakla birlikte erken Abbâsî dönemi tarihinin en önemli başarılarından birisi 133/751 yılındaki meşhur Talas Savaşı'nın kazanılmasıydı. Daha yukarıda dünya tarihi açısından da çok önemli bir yeri bulunan savaşın siyasî sonuçlarından ve kazanımlarından kısaca bahsetme fırsatı bulmuştuk. Konumuz dâhilinde en iyi özeti yapan Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un çok yerinde tespitiyle bu savaşın sonucunda Türkistan'da Çin medeniyetinin mi yoksa İslâm medeniyetinin mi hâkim olacağına da karar verilmişti⁸⁵⁷. Yani bu doğrultuda Talas Savaşı'yla Mâverâünnehir'e ve aslında daha geniş ölçekte Avrasya dâhilindeki ticarete Müslümanların hâkim olabilmesi yolunda atılmış önemli bir adım olarak da bakabiliriz. Hatta İstahrî'nin, ticarî ve jeopolitik açıdan çok önemli olan bölge hakkında, hiçbir zaman doğrudan Çin hâkimiyeti altına girmemesine rağmen İslâm geldikten sonra Mâverâünnehir'in *Memleketü's-Sîn*'den yani Çin'den alındığını belirtmesi⁸⁵⁸ de büyük ihtimalle Talas Savaşı'nın da dâhil olduğu uzun soluklu mücadelelere bir göndermedir ve bir manada Türkistan üzerindeki Müslüman-Çin rekabetini de kapsamaktadır⁸⁵⁹. Yine Hamilton Alexander Rosskeen Gibb'in de dikkat çektiği gibi Talas Savaşı'nın hemen akabinde Çin'e peş peşe elçilik heyetleri gönderilmesi tamamıyla denilmese de yine Avrasya ticaretine işlerlik kazandırmak

⁸⁵⁶ Mâverâünnehir'in fetihlerle dârüislâma dâhil edilmeye çalışıldığı ve bir asrı aşkın süren mücadele dönemine dair olarak bkz. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 198-219; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 29-116.

⁸⁵⁷ Bkz. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 212.

⁸⁵⁸ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 4. Hüseyin Salman'ın belirttiğine göre, Talas Savaşı öncesinde Çin'in garnizonlarından biri olan Han-hai, Beşbalık'ta; bir diğeri Tsing-hai ise, Beşbalık'ın 350 km. batısındaydı. Bkz. "Çin İmparatorluğu'nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)", *Belleten*, LIV/211 (1990), s. 925-926. Beşbalık'ın günümüz Urumçi şehrinin 130 km. kuzeyinde olduğu hesaba katılınca İstahrî'nin ne derece haklı olduğu da görülmektedir. Beşbalık için bkz. Sırrı Erinç, "Beşbalık", *DİA*, V, 551-552.

⁸⁵⁹ Peter B. Golden, aslında Gök-Türkler'den bahsederken Avrasya'daki mücadelenin temel sebeplerinden birinin de İpek Yolu'nun denetiminin sağlanması olduğunu belirtir. İşin aslına bakılırsa Golden'in bu sözleri özellikle de, Talas Savaşı'nın gerçekleştiği coğrafyanın da bir parçasını oluşturduğu, Türkistan için her daim geçerli olmuş gibidir. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 124-125.

amacıyla yapılmış girişimler olarak yorumlanabilir⁸⁶⁰. Fakat bu yolda atılmış adımların Talas Savaşı'nı kazanmakla tamamlanmış olduğu söylenemez. Çünkü Talas Savaşı'ndan sonra da yerel beylerin Abbâsî hâkimiyetine karşı mücadelesi ve bu kapsamda Abbâsî aleyhtarı isyanlara destekleri devam etmişti⁸⁶¹.

Mâverâünnehir'de hâkimiyet tesisini sağlamak adına atılan adımlardan Abbâsî Halifesi Mehdî-Billâh'a (775-785) dair Ya'kübî'nin aktardığı bir haberde önemli ayrıntılar gizli gibidir. Ya'kübî, Halife Mehdî-Billâh'ın Kâbil, Taberistan, Soğd, Tohâristan, Bâmiyân, Fergana, Üsrûşene, Karluk, Sicistân, Türk, Tibet⁸⁶², Sind, Çin, Hind ve Dokuz-Oğuz meliklerine itaati altına girmeleri konusunda mektuplar gönderdiğini ve bunların pek çoğunun da bu daveti kabul ettiklerini belirtmektedir⁸⁶³. Talas Savaşı'nın yaklaşık çeyrek asır sonrasında gerçekleşen bu davetlerin salt İslâmî amaçlarla yapıldığını düşünemeyiz. Ya'kübî'nin sıraladığı bölgelerin Asya'yı baştanbâşa katedecek yolları ve kavşakları kapsamı dikkat çekicidir. Anlaşılan burada en önemli etken olarak Mâverâünnehir odaklı Avrasya ticaretinin emniyetinin ve kontrolünün sağlanması da bir hedef olarak gözetilmişti. Ya'kübî'nin aktardığı gibi davetlerin çoğunun kabul edildiğine inanmak ve nihayetinde istenilen hedefe

⁸⁶⁰ Mevzubahis elçilik heyetleri ve Hamilton Alexander Rosskeen Gibb'in bu konudaki yorumları için bkz. *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 114-115. Ayrıca bkz. Bretschneider, *On the Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies, and other Western Countries*, s. 9-10.

⁸⁶¹ Abbâsî aleyhtarı olarak tanımladığımız isyanlar için bkz. Bkz. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 210-219; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 231-232; Mâverâünnehir'de başlatılmış isyan hareketlerinin yanı sıra, yine Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminde (754-775) Abbâsîler'i oldukça uğraştıran Sünbâz'ın ve İshak el-Türkî'nin isyanları da Mâverâünnehir'de destekçiler bulmuştu. Bkz. Zorlu, *Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasi İsyânlar*, s. 128-146.

⁸⁶² Helmut Hoffman'ın belirttiğine göre, Müslüman müelliflerince Tibet Meliki olarak anılan şahıs aslında Hoten'de bulunan Tibet Valisi idi. Bkz. "Eski ve Orta Çağlarda Tibet", çev. Şirin Tekeli, *Erken İç Asya Tarihi*, ed. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 524. Yine Ezrakî'nin (ö. 250/864 [?]), Me'mûn döneminin başlarında Müslüman olduğunu ve maddî değeri yüksek tahtını Kâbe'ye armağan ettiğini belirttiği Tibet Meliki de aynı şekilde bölgedeki valilerden biri olabilir. Bkz. Ezrakî, *Ahbâru Mekke*, çev. Y. Vehbi Yavuz, *Kâbe ve Mekke Tarihi*, İstanbul 1974, s. 218. Ezrakî için bkz. Abdülkerim Özaydın, "Ezrakî, Ebû'l-Velîd", *DİA*, XII, 68-69.

⁸⁶³ Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 278-279. Bu pasaj hakkında Douglas Morton Dunlop'un aktardıkları için bkz. "Arab Relations with Tibet in the 8th and early 9th Centuries A.D.", *İTED*, V/1-4 (1973), s. 307. İlginç bir tespit olarak Jere L. Bacharach, Ebû Ca'fer el-Mansûr'dan sonra halife olacak oğlu Mehdî-Billâh'ın 'Mehdî' lakabını almasında da yine Abbâsîler'in -Ya'kübî tarafından zikredilen tüm bu coğrafyaların kuşattığı- Horasan ve çevresinde hâkimiyet tesisi amacının da etkili olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Laqab for the Future Caliph: The Case of the Abbasid al-Mahdi", s. 273-274.

ulaşılabildiğini belirtmek güç olsa da bu haber, Mâverâünnehir'in ve genel olarak Avrasya ticaretinin öneminin Abbâsî yöneticilerince farkında olduğunu göstermesi açısından değerlidir. Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde Mâverâünnehir ve daha büyük çapta Avrasya ticareti için Abbâsîler'in ilk günlerden itibaren ciddi çabalar sarf ettiklerini söylemek mümkün gözükmektedir.

Mâverâünnehir'in Abbâsîler'e bağlanması yönünde Halife Hârûnürreşîd döneminde (786-809) de girişimler devam ettirilmesine rağmen bunun gerçekleşmesi Halife Me'mûn (813-833) ve onun her açıdan sadık halefi Mu'tasım-Billâh (833-842) dönemlerinde olmuştur⁸⁶⁴. Belâzürî, bunun neden Me'mûn ve Mu'tasım-Billâh dönemlerinde başarıldığına dair önemli bilgiler aktarmaktadır. Ona göre Me'mûn'un emriyle Mâverâünnehir halkından ve hükümdarların çocuklarından isteyenler divan defterlerine kaydediliyorlar ve dahası bunlara maaş tahsis ediliyordu. Belâzürî tarafından özetlenen Me'mûn tarafından uygulanmaya başlanan bu politika Mu'tasım-Billâh döneminde de devam ettirilmişti⁸⁶⁵. İşte Mâverâünnehir'in Abbâsî hâkimiyetine girmesi ve çok daha kalıcı bir biçimde dârüülislâmın ayrılmaz bir parçası hâline gelebilmesi Me'mûn'un bu ve benzeri politikalarında gizliydi⁸⁶⁶.

Mâverâünnehir'in Abbâsîler'e bağlanmasının Me'mûn döneminde olması gibi ironik bir biçimde doğrudan Abbâsî hâkimiyetinden çıkması da yine Me'mûn döneminde gerçekleşmiştir. Me'mûn kardeşi Emîn'i 198/813 yılında bertaraf ederek halife olduktan⁸⁶⁷ sonra kendisinin Horasan'daki valiliği esnasında patlak veren Râfi b. Leys'in isyanı⁸⁶⁸ (806-810) sırasında yardımlarına başvurduğu Sâ mânî ailesi

⁸⁶⁴ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 228-229; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 116.

⁸⁶⁵ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s. 628.

⁸⁶⁶ Buna ve nihayetinde sonuçlarına dair kısaca bkz. Lewis, *Tarihte Araplar*, s. 130; Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 116.

⁸⁶⁷ Daha detaylı bilgi için bkz. Halife b. Hayyât, *et-Târîh*, s. 468; Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, *el-Ahbârü't-tvâl*, s. 400; Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VIII, 472-527; Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 310-311; Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 307-309; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkübü'l-himem*, III, 330-344; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 341-348.

⁸⁶⁸ Râfi b. Leys'in Mâverâünnehir'deki isyanına dair bkz. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 216-217; Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 314-321. Ya'kübî'nin aktardığına göre Râfi b. Leys, Mâverâünnehir ve Hârizm'in yanı sıra yakın çevredeki Türkler'den de destekçiler bulmuştu. Bkz. *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 305.

mensuplarını Mâverâünnehir şehirlerine idareci olarak atamıştı⁸⁶⁹. Bunlar o dönemde yine Me'mûn tarafından atanmış Horasan Valisi Gassân b. Abbâd'a bağlıydılar. Me'mûn 205/821 yılındaysa yine gerek Horasan konusunda gerekse de Bağdat'ın alınarak halife olması esnasında yardımını gördüğü ve Hasan Kurt'un tabiriyle iktidarını borçlu olduğu Tâhir b. Hüseyin'i de Horasan Valiliği'ne (821-822) atadı⁸⁷⁰. Bu yeni görevlendirmeye birlikte Mâverâünnehir idarecileri olan Sâ mânîler de Tâhirîler'e bağlanmış oldular⁸⁷¹. Böylelikle idarî açıdan Horasan'a bağlanan Mâverâünnehir üzerinde bundan böyle doğrudan bir Abbâsî hâkimiyetinden söz etmek doğru olmayacağı gibi Mâverâünnehir'in *de facto* da olsa Abbâsî hâkimiyetinden çıktığını söyleyebiliriz.

Mâverâünnehir üzerinde doğrudan bir Abbâsî hâkimiyeti kalmamasının, Abbâsîler odaklı uluslararası köle ticaretinin gelişmesiyle çok yakından alakası bulunuyordu. Hatırlanacağı üzere Abbâsî dönemde fetihlerin durması nihayetinde Abbâsî toplumunun ihtiyacı olan insanların teminine yönelik olarak uluslararası köle ticaretine başvurmalarının en önemli sebebi olarak sunulmuştu. Eğer Mâverâünnehir'de doğrudan Abbâsî hâkimiyeti devam edebilseydi buradan dârülharbe gazâları da sevk ve idare edebilirler ve sonucunda önemli sayıda esirler elde edebilirlerdi. Fakat aşağıda kısaca göreceğimiz üzere *de facto* bağımsız Tâhirî ve Sâ mânî idarelerinin bunu imkânsız kılması Abbâsîler'i ihtiyacı olan kölelerini elde etmek adına başka yolları denemeye yönlendirmişti. Yani üzerinde durduğumuz bir husus olarak Avrasya'nın köle veya insan deposu olarak tanımlanan bölgelerinden *Bilâdü'l-Etrâk*'in komşuluğundan mahrum kalınması nihayetinde Abbâsîler'in ihtiyacı olan kölelerin temininde *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti*

⁸⁶⁹ Aydın Usta, Sâ mânî ailesi mensuplarından Nûh b. Esed'in Semerkand'a, Ahmet b. Esed'in Fergana'ya, Yahyâ b. Esed'in Şâş'a ve İlyas b. Esed'in de Herat'a vali olarak tayin edildiklerini belirtir. Bkz. *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 77-78.

⁸⁷⁰ Hasan Kurt, ilaveten Tâhir b. Hüseyin'in Me'mûn'un kendisini ortadan kaldıracığı şüphesi karşısında birtakım girişimlerde bulunarak Horasan'a vali olarak atanmasını sağladığını belirtir. Bkz. *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 56.

⁸⁷¹ Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 79. Hasan Kurt, idarî bir merkez olarak Horasan'ın bu dönemde Mâverâünnehir'in de dâhil olduğu Abbâsîler'in tüm doğu topraklarını kapsadığını belirtir. Bkz. *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 57.

Kuşağı üzerinden yürütülen uluslararası köle ticaretine oldukça yoğun bir biçimde başvurma nedenlerinden de birisi olmuştu.

Mâverâünnehir'in merkezinde bulunduğu *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nin özellikle Abbâsîler'in başa geçmesini müteakip dönemde ticarî hacminin tedricen arttığı kesindir. Gördüğümüz üzere biraz zaman almasına rağmen Müslümanların tam manasıyla hâkim olabilmeleri neticesinde Mâverâünnehir'in bilinen dünyanın tüm önemli şehirlerine bağlanan çok büyük ölçekli ticaret yolları ağına yeniden ve daha sağlam bir biçimde dâhil olabilmesi de yine bu dönemde gerçekleşmiştir. Abbâsîler, ticaretin gözle görülür bir biçimde canlanmasını -tıpkı *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nda da müşahede ettiğimiz gibi- hemen hemen kendileriyle ilişkili tüm güzergâhlar üzerinde tetiklemişlerdi. Bu olgu Mâverâünnehir için de geçerli olmuş ve her ne kadar kendilerine doğrudan bağlı olmasa da Abbâsîler güçlü ekonomileriyle Mâverâünnehir'in ticaretine yön vermeye devam etmişlerdir. Bunun başlıca nedenlerinden birisi ve ilki, köleler de dâhil buraya gelen ve burada üretilen her türden ürüne Abbâsîler tarafından tükenmezmiş gibi gözükten bir talebin olmasıydı. Elbette bu bölgenin bir ticarî cazibe merkezi olarak mazisi Müslüman hâkimiyetinden çok daha öncelere dayanıyordu⁸⁷²; fakat özellikle muazzam büyüklükteki Abbâsî ekonomisi ve onların sağladığı ortam sayesinde hak ettiği önemi tekrardan elde edebilmişti. Bu ortamı en iyi şekilde değerlendirenlerse önce Mâverâünnehir'in sonrasında da doğudaki toprakların tek hâkimi olmayı başaracak Sâ mânîler olacaklardır⁸⁷³.

Müslümanlarca hâkim olunmasını müteakip süreçte Mâverâünnehir'in İslâm devletlerinin ekonomik açıdan kalkınmasına yaptığı katkı asla göz ardı edilemez⁸⁷⁴.

⁸⁷² Bu konuya dair genel mahiyette olarak bkz. Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", s. 227-228; Heyd, *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 115-116; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 166-168, 201.

⁸⁷³ Fakat Aydın Usta'nın belirttiğine bakılırsa, bu durum Sâ mânîler'in çok hızlı yükselişine sebep olduğu gibi sonrasında da aynı hızda düşüşe geçmelerine sebebiyet vermiştir. Bkz. *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 487.

⁸⁷⁴ Örneğin 211-212/826-827 yıllarında Horasan ve ona bağlı bölgelerin harâclarını toplama işinin verildiği Abdullah b. Tâhir'e, Mâverâünnehir idarecileri olan Sâ mânîler'in ödedikleri harâclara bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 38. Ayrıca İbnü'l-Fakîh tarafından verilen listeye krş. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 632.

Hatta Ramazan Şeşen'in vurguladığı gibi Mâverâünnehir ve Hârizm'i İslâm dünyasının en müreffeh bölgeleri olarak tanımlamak da mümkündür⁸⁷⁵. Çünkü Mâverâünnehir, sadece ticarî bir kavşak olmaktan çok daha fazlasıydı. *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ndan farklı olarak bir yandan sahip olduğu verimli ziraat sahaları ve değerli madenleriyle öne çıkan bir üretim bölgesiyken diğer bir yandan da gelişmiş zanaatleriyle de önemli bir imalat bölgesiydi⁸⁷⁶.

Çok nadir olarak bir arada rast gelinebilecek mevzubahis özellikleri haiz bir bölge olarak Mâverâünnehir, sonuçta dünyanın başka hiçbir bölgesinde müşahede edilemeyecek bir şehir yoğunluğuna da sahip olmuştu. Diğer etmenler de çok önemli olmakla birlikte bu derecede kesif bir şehir yoğunluğu yalnızca muazzam derecede inkişaf etmiş ve uluslararası hüviyeti ağır basan bir ticaretin varlığında gerçekleşebilirdi. Mevzubahis uluslararası ticaretin en önemli unsurunsa köle ticareti olduğu düşünülebilir. Bununla ilgili olarak Maurice Lombart da Mâverâünnehir şehirlerinin zenginliğinin bilhassa uluslararası köle ticaretinden kaynaklanmış olduğunu ifade etmektedir⁸⁷⁷. Mâverâünnehir'in olduğu kadar İslâm dünyasının da uluslararası ticarete büyük önemi haiz şehirleri yani *ticaret limanları* arasında bulunan Semerkant, Buhara, Üşrûsene, Keş, Tirmiz, Şâş, İsbîcâb, Fergana, Beykend, Talas, Îlak, Sagāniyân ve Sâbrân gibileri hem tüccarlar için konak hem de ürünler için pazar işlevi görmekteydiler⁸⁷⁸.

Haiz olduğu önemin daha iyi anlaşılabilmesi adına Mâverâünnehir vasıtasıyla birbirine bağlanan coğrafyaları gelişigüzel bir şekilde listelediğimizde bunlar arasında Ortaçağ'ın Avrasya dâhilindeki en önemli bölgelerinin neredeyse tamamının bulunduğunu görmek hiç de şaşırtıcı olmayacaktır: Çin, Hind, Sind, Tibet, Sibirya, Türk bozkırları, Horasan, Hârizm, Doğu ve Kuzey Avrupa'ya ilaveten

⁸⁷⁵ Bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 67.

⁸⁷⁶ Mâverâünnehir'e dâhil şehirlerin sahip oldukları madenler, bu şehirlerin ziraatleri ve imalat sektörü hakkında derli toplu bilgi için bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 112-119. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 348.

⁸⁷⁷ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 72.

⁸⁷⁸ Mâverâünnehir şehirlerinin tam bir listesi için bkz. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", s. 177.

Karadeniz çevresi⁸⁷⁹. İşte bu bölgelerden uluslararası piyasalarda karşılığı olan aklımıza gelebilecek her türlü emtiaya ilaveten insanlar ve fikirler burada bir araya gelmişler veya buranın üzerinden başkaca bölgelere özellikle de Abbâsî merkezine Bağdat'a doğru yollarına devam etmişlerdir. Yine bu ticaret asla tek yönlü de değildi; diğer bölgeler de kendi aralarında gerek Mâverâünnehir üzerinden gerekse de başka yollardan ticarete devam etmekteydiler.

Yine yukarıda saydığımız coğrafyalara dikkat edilirse Mâverâünnehir'in çeşitli coğrafyalar arasında olduğu kadar her zaman diğerlerinin ürettiklerine de muhtaç ve diğerleri tarafından üretilenlerden farklı ürünlere sahip kültürler arasında bir geçiş bölgesi veya Philip D. Curtin'in benzeri bölgeler için kullandığı şekliyle 'ekolojik sınır çizgisi'⁸⁸⁰ olduğu da fark edilecektir. Daha önce de belirttiğimiz gibi Mâverâünnehir'in ticaretteki rolü sayılan tüm bölgeler arasında aracılık yapabilecek konumundan ileri gelmekteydi ve özellikle de Sâ mânî hâkimiyeti döneminde bu konum en iyi şekilde değerlendirilmişti. Yani tıpkı İtil nehriyle Hazar denizi için yaptığımız tanıma uygun olarak Mâverâünnehir de Avrasya'da, üretim açısından farklı kültürel coğrafyalar arasında çok önemli mübadelelerin gerçekleştirildiği bir *ticaret adası*'ydi. Mâverâünnehir'in o dönem toplumlari ve tüccarları için tam olarak ne demek olduğunu anlayabilmek adına yukarıda zikredilmiş tüm bölgelerle yani Hârizm'le, Horasan'la, Çin'le, Tibet'le, Hind'le, Sind'le, Bozkır'la ve Sibiryayla olan bağlantılarıyla birlikte değerlendirilmesi çok daha doğru bir yaklaşım olur. Mâverâünnehir vasıtasıyla birbirlerine bağlanan yollar ve bunlar üzerinden taşınan her türlü emtiaya esas konumuz uluslararası köle ticaretinden çok da uzaklaşmamak kaydıyla biraz daha yakından baktığımızda resmetmeye çalıştığımız durum daha bir netlik kazanacaktır.

Bir önceki kısımda bahsettiğimiz *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşacağı*'ndan başlamak gerekirse bu kuşak Aral gölü kuzeyindeki Oğuz topraklarından Mâverâünnehir'e bağlandığı gibi Hârizm üzerinden de gerek

⁸⁷⁹ Bu konu hakkında kısaca bkz. Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 66-68.

⁸⁸⁰ Bkz. Curtin, *Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret*, s. 21.

karadan⁸⁸¹ gerekse de nehirler vasıtasıyla ürünlerini Mâverâünnehir'e taşımaktaydı⁸⁸². Yukarıda detaylıca değindiğimiz yollar vasıtasıyla başta Doğu ve Kuzey Avrupa'nın köleleri taşınmakla birlikte bunlara ilaveten değerli hayvan kürkleri ve daha çok Oğuzlar'ın önemli ticarî emtialarından olduğu anlaşılan canlı hayvanlar Mâveârünnehir'e getirilirdi. Yine Hârizmliler'in kendi imalatları olan pamuklu ve yünlü elbiseler gibi ürünler de Horasan'ın tamamına sevk edilirdi⁸⁸³.

Hamilton Alexander Rosskeen Gibb tarafından kuzeyli kavimlerle ırkî ve siyasî bakımdan doğal sınır şeklinde tanımlanan Siriderya'nın⁸⁸⁴ hemen kuzeyinde uzanan sahanın sakinlerini neredeyse tamamen Türkler oluşturmaktaydılar⁸⁸⁵. O dönemlerde Mâverâünnehir'in hemen kuzey komşuluğundaki Türkler'in kahir ekseriyetiye Oğuzlar'dan ve Karluklar'dan meydana gelmekteydi. İbn Havkal'ın tanımına göre Hârizm'den İsbîcâb yakınına kadarki bölge Oğuz cephesiyken; İsbîcâb'tan Fergana'nın en uzak köşesine⁸⁸⁶ kadar olan bölgeyse Karluk cephesiydi⁸⁸⁷. Böylece Mâverâünnehir'in kuzey kısmından giriş yapan ve gerek Avrupa'nın doğusundan ve kuzeyinden gerekse de Asya'nın kuzeyinden ve doğusundan gelen her türlü emtia bir şekilde Karluk ve Oğuz topraklarından geçerek dârülislâma ulaştırılmış oluyordu. Buna uygun olarak Mâverâünnehir'e uluslararası köle ticareti vasıtasıyla getirilen kölelerin kahir ekseriyetinin giriş noktasının da kuzey kısmı yani Türk toprakları olması önemlidir.

⁸⁸¹ Karadan bağlantı için bkz. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 167.

⁸⁸² Mes'ûdî, Hârizm'den Şâş'a çeşitli ticaret ürünleri taşıyan büyük gemilerin varlığından bahsetmektedir. Bkz. *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, s. 158. Yine hatırlanacağı gibi, İbn Fadlân da İdil Bulgarları'na gidiş yolu üzerinde Buhara'dan Amuderya'ya döndüklerini ve gemi kiralayarak Hârizm'e gittiklerinden bahseder. Bkz. *er-Rihle*, s. 5.

⁸⁸³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 363; *Hudûdü'l-'âlem*, s. 121.

⁸⁸⁴ Bkz. Gibb, *Orta Asya'da Arap Fetihleri*, s. 18.

⁸⁸⁵ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 17-18.

⁸⁸⁶ Burada "Fergana'nın en uzak köşesi" denilmekle kastedilense, Yâkût el-Hamevî'nin dârülharbe en yakın Fergana şehri olarak tanımladığı Özkend'dir. Bkz. *Mu'cemü'l-büldân*, I, 280, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 131.

⁸⁸⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 350. Ayrıca bkz. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, s. 374-375.

Köleleri hariç tutarsak Mâverâünnehir'e yukarıdaki bölgelerden getirilen ürünler arasında ilk sırayı, Oğuzlar'ın ve Karluklar'ın kendi ürünleri olan ve böylelikle Mâverâünnehir halkının et ihtiyacını karşıladıkları koyunlar almaktaydı⁸⁸⁸. Bununla birlikte yine değerli hayvan kürkleri de aynı güzergâhları takiben Mâverâünnehir'e taşınan en önemli ürünler arasındaydılar⁸⁸⁹. Hatta daha kuzeydeki ve kuzeydoğudaki diğer Türkler'den yani Kıpçaklar'dan, Kimekler'den ve Kırgızlar'dan da neredeyse aynı ürünler getirilmekteydi. Bu bağlamda Ünlü Kürk Yolu'na⁸⁹⁰ da ev sahipliği yapan Sibiryâ; Kimekler, Kıpçaklar ve Kırgızlar vasıtasıyla çok değerli hayvan kürklerini Mâverâünnehir üzerinden İslâm memleketlerine sunmaktaydı⁸⁹¹. Fakat burada ismi misk⁸⁹² ile özdeşleşmiş nadir kavimlerden olan Kırgızlar'dan ayrıca miskin de getirildiğini bilhassa belirtmek gerekir⁸⁹³. Türkler mevzubahis ürünleri bizzat kendileri Mâverâünnehir şehirlerine getirdikleri gibi İslâm dünyasının tüccarları da bu ürünler için Türkler'in ayağına gitmekteydiler⁸⁹⁴. Türkler'e ihraç edilen ürünler arasındaysa tuz ve dokumalar daha önemli gibi gözükmektedir⁸⁹⁵.

Hârizm'den Fergana'nın en uzak köşesine kadar olan uzun hat boyunca sıralanmış Yengikent, Otrar/Fârâb, Sütkend, Sâbrân, Özkend gibi bazı şehirler, Mâverâünnehir'in kuzeyindeki ve kuzeydoğusundaki Türk kavimleriyle yani

⁸⁸⁸ İstahrî, Mâverâünnehir halkının yediği etin Oğuzlar'dan ve Karluklar'dan getirildiğini bilhassa belirtmektedir. Bkz. *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 288, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁸⁸⁹ *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nda bahsedilen kürk ticaretine ilaveten bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 97.

⁸⁹⁰ İpek Yolu'nun kuzeyinden ve ona paralel bir güzergâh takip eden bu yol için bkz. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 326-327; Vâsary, *Eski İç Asya'nın Tarihi*, s. 32.

⁸⁹¹ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 96-99.

⁸⁹² Misk geyiğinden elde edilen bu güzel kokulu maddeye ve kullanımına dair bkz. Turhan Baytop – Nebi Bozkurt, "Misk", *DİA*, XXX, 181-182.

⁸⁹³ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 31; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 349; *Hudûdü'l-âlem*, s. 96. Miske ilaveten, Gülçin Çandarlıoğlu'nun da belirttiği gibi, IX. yüzyıl başlarında Ötügen Uygurları'na kaptırdıkları ana kadar, İslâm memleketlerine demir ticaretini de Kırgızlar ellerinde tutmaktaydılar. Bkz. *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 26.

⁸⁹⁴ Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, s. 29, 201; Seyfettin Erşahin, "Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar", *AÜİFD*, XXXIX (1999), s. 400.

⁸⁹⁵ Faruk Sümer, "Kimek", *DİA*, XXVI, 26.

Bilâdü'l-Etrâk'la ticaretinde kilit rol oynamaktaydılar. Kaynaklarda bu şehirlerin ortak özellikleri olarak ticarete ilaveten halklarının savaşçı olduğu, Türkler'in kapısı oldukları ve buralarda yoğun münasebetlerin bir sonucu olarak Müslüman olan Türkler'in de bulunduğu gibi önemli detaylara yer verilir⁸⁹⁶. Yine daha aşağıda göreceğimiz üzere bu şehirlerin bazıları aynı zamanda Avrasya'nın uluslararası köle ticareti açısından da çok önemliydiler.

Dönem dönem güzergâhı gerek siyasî gerek coğrafi nedenlerden dolayı değişikliklere uğramış olsa da *Bilâdü'l-Etrâk*'a ve hatta daha ötelere giden yol ana hatlarıyla İbn Hurdâzbih tarafından betimlenmiştir. İbn Hurdâzbih'e nazaran Buhara ve Semerkand'dan sonra varılan Zâmîn'den itibaren güzergâh, biri İsbîcâb üzerinden diğeri de Fergana üzerinden ilerleyen kollar şeklinde Türk beldelerine varmaktaydı. İsbîcâb üzerinden olan güzergâh Talas⁸⁹⁷ ve hatta onun çok daha ötelindeki Türk topraklarına varmaktaydı. Fergana üzerinden olan güzergâhsa Türk ülkelerinin sınırındaki Özkend'den sonra yine Türkler'in hâkimiyetindeki toprakların iç kısımlarına doğru devam etmekteydi⁸⁹⁸. Yine *Bilâdü'l-Etrâk*'tan Türkler tarafından istihâl edilen köleler de kabaca tarif ettiğimiz güzergâhları takiben Mâverâünnehir'e ulaştırılmaktaydı.

⁸⁹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 388, 390; *Hudûdü'l-'âlem*, s. 115-119. Ayrıca bkz. Bartold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 170, 190.

⁸⁹⁷ Burası İslâm kaynaklarında çoğunlukla *Tarâz/Tirâz* (طراز) şeklinde anılan şehirdir. Bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, IV, 27. İbn Rüste (*el-A'lâku'n-nefise*, s. 92) ve Muhammed b. Mûsâ el-Hârizmî (*Kitâbü'l-Cografya*, s. 28, 146) Tarâz'ı, aynı zamanda *Medînetü't-tüccâr* (مدينة التجار) yani tüccarlar şehri olarak da anarlar. İbn Havkal ise, buranın Müslüman Türkler'in ticaret yeri olduğunu belirtir. Bkz. *Sûretü'l-arz*, s. 388. Wilhelm Heyd ise, Talas'ın tüm Ortaçağ boyunca en önemli geçit yeri olduğunu vurgular. Bkz. *Yakındoğu Ticaret Tarihi*, s. 16. Zaten hatırlanacağı üzere, Avrasya dâhilindeki uluslararası ticarete hâkim olmak yolunda atılmış adımlardan biri olarak sunduğumuz Talas Savaşı'nın mekânı da burasıydı. Ayrıca bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, *Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, çev. Râgıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprman – İsmail Aka, Ankara 2013, s. 47.

⁸⁹⁸ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 25-31. Ayrıca bkz. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 391-392. Bu güzergâhın Sercan M. Ahincanov tarafından değerlendirilmesi için bkz. *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, s. 171-177. V. G. Koşevar da Yedisu ve Issık göl civarında bulunmuş olan ve aynı zamanda ticarî bağlantıları gösteren Çin ve Abbâsî sikkelerini değerlendirmektedir. Bkz. "VII. – XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Numizmatik Belgeler-I", çev. Cengiz Buyar, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (2006), s. 66-67 ve "VII. – XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Numizmatik Belgeler-II", çev. Cengiz Buyar, *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16 (2006), s. 84.

Mâverâünnahir'in ticareten münasebet içerisinde bulunduğu bir diğer coğrafya da *Tübbet*⁸⁹⁹ yani Tibet'ti. Kırgızlar'dan getirilenin önemli olduğundan bahsetmemize rağmen Müslümanlar nezdinde itibarı olan asıl miskin Tibet miski olduğunu belirtmeliyiz⁹⁰⁰. Çok değerli olan bu misk, Tibet ekonomisi için olduğu kadar Müslüman ekonomisinin de vazgeçilmez unsurlarından biri hâline gelmişti⁹⁰¹. İstahrî'nin belirttiğine nazaran Tibet'ten Mâverâünnahir'e getirilen miskler, buradan da İslâm dünyasının diğer bölgelerine gönderilirdi⁹⁰². Bununla birlikte *Hudûdü'l-âlem*'de Tibetliler'in de kürkleri olduklarından bahsedilmektedir⁹⁰³. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Tibet'e yani Tibetliler'ce meskûn Kuzey İndus'a giden ve bilhassa misk ithaline yarayan ticaret yolunun Vahan ve Şuğnan'dan geçtiğini; Tibet'e giden yol üzerindeki ikinci eyaletin Bedeşan olduğunu bildirir⁹⁰⁴. Yine daha aşağıda göreceğimiz üzere çok da önemsenecek bir meblağ olmasa da Tibet'ten⁹⁰⁵ de mevzubahis güzergâhı takiben Mâverâünnahir'e ticareten köleler getirilmekteydi.

Tarih boyunca en önemli ticarî güzergâhlardan biri olmayı başarmış ünlü İpek Yolu'nun en önemli duraklarından bazıları da Mâverâünnahir'de veya yakın komşuluğunda bulunmaktaydı. Bu yola adını veren ipekler yalnızca Müslümanlar tarafından değil Bizans gibi batıda da büyük rağbet görmekteydi⁹⁰⁶. Asya'nın Türk kavimleri başta ipek olmak üzere Çin'in diğer ürünlerinin⁹⁰⁷ batıya taşınmasında çok

⁸⁹⁹ *Tübbet*'in tarihî-coğrafyası için bkz. Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 10-11.

⁹⁰⁰ Câhiz, rengi açık ve kuru olan Tibet miskininin en iyi misk olduğunu belirtir. Bkz. *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 313.

⁹⁰¹ Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 331.

⁹⁰² Bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 288, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁹⁰³ *Hudûdü'l-âlem*, s. 92.

⁹⁰⁴ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 69. Ayrıca bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 99.

⁹⁰⁵ Tibetliler'in, komşuları Uygurlar'la ve Çinliler'le mücadelelerine ve aldıkları esirlere dair bkz. Bretschneider, *On the Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies, and other Western Countries*, s. 10; Sîrâfî, *Zeylû Ahbârü's-Sin ve'l-Hind*, çev. Ramazan Şeşen, *Doğu'nun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri*, İstanbul 2012, s. 56; *Hudûdü'l-âlem*, s. 85; Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 18.

⁹⁰⁶ Kısaca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 236. Hatta Mes'ûdî, Macarlar'ın aldıkları Rûm esirlerini Konstantinopolis surları önüne götürerek Bizanslılar'la ipek ve ipekli elbiseler karşılığında takas ettiklerini belirtmektedir. Bkz. *Mürücü'z-zehab*, I, 161.

⁹⁰⁷ Câhiz, Çin'den Bağdat'a gelen ürünler arasında ipek, çelik, porselen, mürekkep, kâğıt, rahvan savaş atları, eğer, keçe ve tarçını da zikreder. Bkz. *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 320.

önemli bir rol üstlenmişlerdi. Burada bahsedilen rol bizzat Türkler'in aracılığından ziyade yukarıda tarif ettiğimiz Türk tüccar hamiliğine çok güzel bir diğer örnek olarak Türk siyasi yapılarıyla bir simbiyosiz meydana getirmiş Soğdlu tüccarları bir şekilde himaye etmeleriyle alakalıdır. Kendisi tarafından diktirilmiş *Şine Usu Yazıtı*'nda Ötüken Uygurları'nın Kağanı Moyen-Çor (747-759), Selenga'da *Suğdak* yani Soğdlular ve Çinliler için *Baybalık* (𐰽𐰺𐰍𐰏) şehrini kurduğunu ifade eder⁹⁰⁸. Moyen-Çor'un kendileri için şehir kurduğunu Soğdlular'ın varlığı Ötüken'deki ticaretin bile Mâverâünnehir odaklı olduğunu göstermeye yeterlidir. Soğdlu tüccarların buralara kadar gelmelerinin asıl sebebiyse⁹⁰⁹ Uygurlar'ın Çinliler'e bakımsız atlarını vererek karşılığında aldıkları değerli ipeklileri⁹¹⁰ batıdaki alıcılara ulaştırmaktı. Fakat ipeğin kaynağı Çin'e gitmek için veya Çin ürünlerini ticareten elde edebilmek için Müslümanların bu derece kuzeye gitmelerine lüzum yoktu. Moyen-Çor Kağan'ın Baybalık şehrini kurduktan az evvel gerçekleşen Talas Savaşı'ndan da hatırlanacağı üzere Çinliler Müslümanların çok da uzağında değildiler. Hatta bu dönemlere ait bir haberde İbn Hurdâzbih, bir tüccarın kendisine Amuderya'nın ardındaki *Tarâzâb* yani Talas gibi nehirler üzerinden Çin sınırına kadar işleyen büyük gemilerin varlığından bahsettiğini nakleder⁹¹¹. Fakat Talas Savaşı'nı müteakip dönemde Çin hiç olmazsa bu derece batıdan çekilmek zorunda kalmıştı ve bu andan itibaren ipek gibi ürünlerin talepkârı olan Müslümanların mutlaka aracılar vasıtasıyla ticarî bağlantılar kurmaları gerekecekti.

⁹⁰⁸ Bkz. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, s. 180-181. Erhan Aydın, ünlü Türkolog Gerard Leslie Makins Clauson'un bu şehrin Çinli ve Soğdlu tüccarların alışveriş yapabilmeleri için yaptırıldığı şeklindeki yorumunu aktarır. Fakat Aydın, buna rağmen şehrin Çinli ve Soğdlu ustalara yaptırıldığı düşüncesinde olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Şine Usu Yazıtı*, s. 96-97.

⁹⁰⁹ Edouard Chavannes'in Çin kaynaklarından aktardığına göre ticaretle uğraşan bu Soğdlular, yukarıdaki örneğe de uygun bir biçimde, kazanmayı çok severler ve yirmi yaşını geçen erkekler komşu devletlere ilaveten hayatlarını kazanabilecekleri her yere giderlerdi. Bkz. *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 185.

⁹¹⁰ Gülçin Çandarlıoğlu'nun dikkat çektiği üzere Ötüken Uygurları, bu sözüm ona ticarete atlarını değerlerinin çok üzerindeki fiyatlara Çinliler'e satarak, daha doğrusu Çinliler'i satın almaya zorlayarak, karşılığında da değerli Çin ipeğini ve altın alıyorlardı. Bkz. "Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)", *TD*, 34 (1983-1984), s. 73-80.

⁹¹¹ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 178, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 187.

Daha sonraki döneme dair gözüken bir haberinde Ya'kübî, İslâm beldelerinden Çin'e giden kara yolunu -kabaca İpek Yolu'nu- tarif eder. Buna göre *es-Sîn*'e yani Çin'e karayoluyla gitmek isteyen kişinin *Bilâdü's-Suğd* yani Soğd beldeleri Semerkand ve Buhara'dan sonra Fergana ve Tibet'i geçmesi gerekirdi⁹¹². Onun bahsettiği bu güzergâh Mâverâünnehir'den sonra uğradığı Tibet veya Tibetliler'ce kontrol edilen bir bölge üzerinden de Çin'e kadar varmaktaydı. Hatta bu noktada Semerkand'ın doğu kapısının adının *Bâbü's-Sîn* yani Çin Kapısı olduğunu belirtmek de ilginç olacaktır⁹¹³. Bu önemli güzergâh üzerinde Tibetliler'in hâkim olduğu bazı yerlere IX. yüzyıl ortalarından itibaren Uygurlar yani Doğuz-Oğuzlar kalıcı bir şekilde hâkim olacaktırlar⁹¹⁴. Böylece uzunca bir zaman için Çin'e ve ipeğe bağlantıyı sağlayan en önemli güzergâh Doğu Türkistan'daki Uygurlar'ın denetimine girecektir. Yine bekleneceği üzere Asya'nın hemen hemen tüm önemli ticaret merkezlerinde olduğu gibi⁹¹⁵ Soğdlu tüccarlar burada da ticaretin en önemli unsurları hâline gelmişlerdi⁹¹⁶.

Güneylerindeki Hind ve Sind'den, neredeyse tüm dünyaya olduğu gibi Mâverâünnehir'e değerli taşlar, egzotik tatlar ve kokular başta olmak üzere çok çeşitli ürünler getirilmekteydi⁹¹⁷. Mâverâünnehir'i Hind ve Sind'e bağlayan yol Tirmiz'den Amuderya'yı geçerek Belh'e varıyor⁹¹⁸ ve bundan sonrasında da Hind'e ve Sind'e doğru devam ediyordu. Yol üzerinde Belh'ten sonra gelen Kâbil şehri İbn

⁹¹² Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, I, 158. Ayrıca Sîrâfî'nin aktardıklarına bkz. *Zeylû Ahbârü's-Sîn ve'l-Hind*, s. 56.

⁹¹³ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 373.

⁹¹⁴ Uygurlar tarafından kurulmuş siyasî yapılar, Tibetliler'le gerek Turfan gerekse de Kansu üzerinde uzun süren hâkimiyet mücadelelerine girmişler ve IX. yüzyılın ortalarından itibaren buralarda kalıcı hâkimiyeti ele geçirmeye başlamışlardır. Bu mücadelelere dair bkz. Çandarlıoğlu, *Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)*, s. 24-27, 34-36; Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi*, Ankara 2000, s. 21-23, 27-29; Hoffman, "Eski ve Orta Çağlarda Tibet", s. 514-522.

⁹¹⁵ Stavisky, "İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi", s. 227-228; Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Ankara 2006², s. 84.

⁹¹⁶ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 117-118.

⁹¹⁷ Bu ürünlerin detaylı bir listesi için bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 86-92, 122-123.

⁹¹⁸ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 383.

Havkal'ın belirttiğine göre Hind'in bu taraftaki ticaret merkeziydi⁹¹⁹. Mâverâünnehir'den Sind'e varan güzergâhsa, Nişâbur ve Herat üzerinden ilerlemekteydi⁹²⁰. İbn Fadlân, Bulgar şehrindeyken kendisine buraya Sind'den gelmiş bir adamın hikâyesi anlatılmıştı⁹²¹. Anlatıdan tüccar olduğu anlaşılan Sindli, büyük ihtimalle Sind'den İdil Bulgar memleketine Mâverâünnehir üzerinden varmıştı. Bunlarla birlikte Bağdat'ın Sind ve özellikle de Hind mallarına ulaşmak için kullandığı asıl güzergâhsa Basra Körfezi'nden gemilerle ilerlemekteydi. Hatta Basra'nın bu uzak deniz ticareti Hind'den çok daha ötelere Çin'e kadar da uzanıyordu⁹²².

Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı'nın merkezi konumundaki ticaret adası olan Mâverâünnehir'in uluslararası ticaretteki rolü kısaca yukarıda betimlemeye çalıştığımız gibiydi. Asya'nın ve hatta Avrupa'nın çeşitli bölgelerinden getirilerek Mâverâünnehir'de toplanan her türden ticarî emtia buradan İslâm devletinin kalbgâhına doğru yollarına devam etmekteydi. Fakat tüm bunların yanında ve bizim odaklandığımız asıl konu açısından çok daha önemli olanlarsa özellikle de Türkler'in Avrasya dâhilinde meskûn oldukları coğrafyalardan daha fazla getirildikleri anlaşılan kölelerdi.

⁹¹⁹ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 341. Bîrûnî de Hind'e Kâbil üzerinden gidildiğini belirtmektedir. Bkz. *Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 140.

⁹²⁰ Bu güzergâhlar için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 151-152; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 115.

⁹²¹ Bulgar memleketindeki Sindli adamın hikâyesine dair bkz. İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 31.

⁹²² Hint Okyanusu üzerinden Çin civarlarına kadar gitmiş Müslüman tüccarlarından nakledilen haberler ve Uzakdoğu'yla ticarete dair dn. 88'de verilen bilgilere ilaveten bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 68-71; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 199; İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 66-70; İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 35, 175; *Hudûdü'l-âlem*, s. 51-53, 56-57, 61-62, 83-86, 92-94; Ebû Ubeyd el-Bekrî, *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, I, 143, 188-189; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-ibâd*, s. 18-22. Uzakdoğu'yla yapılan ticaretin İslâmiyet'ten önceki dönemlere kadar uzandığına dair de ipuçları bulunmaktadır. İbnü'l-Fakîh'in (*Kitâbü'l-Büldân*, s. 278) *Bağdâd* şehrinin adının etimolojisine dair aktardığı rivayetlerden birine göre, bu ismi buraya Çin'den gelen tüccarlar vermişlerdi. Yine Ebû Yûsuf, Hz. Ömer döneminde Basra'ya Hind toprağı denildiğini aktarmaktadır ki buradaki vurgu anlaşılacağı gibi ticarettir. Bkz. *Kitâbü'l-Harâc*, s. 107. Uzakdoğu'yla yapılan ticaret hakkında ayrıca bkz. Heyd, *Yakındağu Ticaret Tarihi*, s. 31-39; Michael Flecker, "A Ninth-Century AD Arab or Indian Shipwreck in Indonesia: First Evidence for Direct Trade with China", *World Archaeology*, XXXII/3 (2001), s. 335-354.

3.2.1. Mâverâünnahir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı Üzerindeki Uluslararası Köle Ticareti

Mâverâünnahir'in uluslararası ticarete oynadığı aracılık rolü sadece Avrasya'nın çeşitli bölgelerine ait tipik ürünleriyle birlikte bahsi geçen tüm bölgelerin tüccarlarının bir buluşma mekânı olmasıyla sınırlı kalmamıştı. Bunların yanında yine önemli bir husus olarak Mâverâünnahir ve yakın çevresinin kayda değer bir üretim ve imalat bölgesi olduğundan da bahsettik. Fakat tüm bunların ötesinde ve konumuz açısından çok daha önemli olarak Mâverâünnahir, en başta Asya kıtasında bilhassa Türkler gibi savaşçı-müstahsil kavimler tarafından elde edilen esirlerin İslâm memleketlerine veya Abbâsîler'e köle olarak iletildiği önemli bir aktarma merkezi işlevini de üstlenmişti.

Avrasya'nın müstahsil kavimleri tarafından ele geçirilmiş kölelere İslâm memleketlerinde her zaman için bir talebin söz konusu olması, Mâverâünnahir'in merkezinde bulunduğu *Mâverâünnahir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın Abbâsî döneminin neredeyse tamamı boyunca en önemli köle nakil yollarından biri ve hatta belki de en önemlisi olarak da işlerliğini muhafaza etmesini sağlamıştı. Bunun neticesi olarak Étienne de la Vaissière'nin de vurguladığı gibi miladî IX. yüzyıl başlarından itibaren bölge üzerinden gerçekleştirilen uluslararası köle ticareti bölge ekonomisi için vazgeçilemez bir unsur hâline de gelmişti⁹²³. İkinci Bölüm'den de anımsanacağı üzere burada mevzubahis edilen kölelerin kahir ekseriyetiniyse ironik bir biçimde tıpkı müstahsillerinin de olduğu gibi çeşitli Türk kavimlerinin bireyleri oluşturmaktaydı.

Abbâsîler'in Avrasya'yla *Mâverâünnahir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretinden bahsetmeye geçmeden önce kuşağımızın *ticaret adası* olan Mâverâünnahir'e kölelerin sadece ticareten getirilenlerden de oluşmadığını vurgulamak gerekir. Burası tıpkı Bizans Sugûr'u gibi ve hatta belki de ondan çok daha belirgin bir biçimde mütemediyen gazâların

⁹²³ Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 331.

gerçekleştirildiği bir dârülharbin komşuluğundaydı⁹²⁴. Sakinlerinin neredeyse tamamını Türkler'in meydana getirdiği dârülharbin bu kısmı Ortaçağ İslâm tarih ve coğrafya yazarları tarafından da daima en çetin dârülharb olarak tanımlanmıştı⁹²⁵. Bizans da bir dârülharb olmasına rağmen nihayetinde Rûmlar, Hıristiyan yani *ehlü'l-kitâb* idiler. Fakat Mâverâünnehir'in komşuluğundaki Türkler'se o dönemlerdeki Müslümanların bakış açısını⁹²⁶ da yansıtan bir biçimde Ya'kübî'nin tanımladığı gibi *Bilâdü's-şîrk*'e dâhildiler⁹²⁷. Yani Müslümanlar açısından buralara gazâ yapmak ve gazâ yapılan Türkler'in akınları karşısında da dârülişlâmı korumak İslâm dünyasının bu en çetin sugûrunda her yerden çok daha fazla değerliydi⁹²⁸. Bununla birlikte Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Müslümanlar tarafından gerçekleştirilen gazâların en temel gayesinin de Türk köleler elde etmek yani köle istihşâlinin gazâların doğal bir sonucundan ziyade gazâların gerçekleştirilme sebebi olduğunu belirtmektedir⁹²⁹. Yine de Müslümanlar tarafından gerçekleştirilmiş mevzubahis gazâları Peter B. Golden'in formüle ettiği şekliyle; kısmen köle avı, kısmen İslâm adına savaş ve kısmen de önleyici savunma olarak⁹³⁰ yorumlamak çok daha doğru gözükmektedir.

⁹²⁴ Bu konu hakkında Peter B. Golden'in kısa fakat önemli pasajına bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 159.

⁹²⁵ Buna dair misaller için bkz. İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 291, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126; *Hudûdü'l-'âlem*, s. 100-101; Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 128; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, V, 46, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 145.

⁹²⁶ Arap risâle tarzının kurucusu Abdülhamîd el-Kâtib'in (ö. 132/750) son Emevî halifesi II. Mervân'ın (744-750) ağzından oğluna hitaben kaleme aldığı risâlesinde onu putperestlere, dinsizlere ve özellikle de Türkler'e karşı uyarılmış olması, bölgeleri ve kavimleri dinî açıdan tasnif ederken Türkler'i nereye konumlandıklarını da gösteren bir diğer misaldir. Bkz. *Ahdü Mervân ilâ Ubeydillâh*, çev. Güldane Gündüzöz – Soner Gündüzöz, *Doğunun Hükümdarı*, İstanbul 2007, s. 134. Abdülhamîd el-Kâtib hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Şakir Ergün, "Abdülhamîd el-Kâtib", *DİA*, I, 225.

⁹²⁷ Bkz. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.

⁹²⁸ Makdisî el-Beşşârî de dikkat çekilen hususlar nedeniyle Mâverâünnehir'in Müslümanlar için iftihar sebebi olduğunu belirtmektedir. Bkz. *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 260, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 252.

⁹²⁹ Bartold, *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, s. 275. Mustafa Sabri Küçükaşçı, bunun Müslüman gazilerinin Bizans üzerine yaptıkları gazâlarda bile böyle olmuş olduğunu vurgular. Bkz. "Anadolu'da Arap-Bizans Mücadelesi ve "Sâife" Seferleri", s. 16, 21-22. Bu konular hakkında daha detaylı analizler için bkz. Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 421-424.

⁹³⁰ Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 159.

Miladî IX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Abbâsîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerini kaptırdıkları Tâhirîler ve Sâmânîler, bu andan itibaren Türkler'le yoğun bir mücadele içerisine girmişlerdi. Bu kapsamda hem Tâhirîler hem de Sâmânîler Türk beldelerine karşı gerçekleştirdikleri gazâların neticesinde de bilhassa Oğuzlar'dan ve Karluklar'dan esirler elde etmekteydiler. Mâverâünnehir'deki ribâtların⁹³¹ dârülişlâmın diğer tüm bölgelerine oranla çok daha fazla olması ve buradaki gönüllü gazilerin çok daha belirgin bir biçimde varlığını hissettirmesi⁹³² Türkler'le Müslümanlar arasında yaşanan mücadelelerin ne derecede yoğun olduğunun da bir ispatıdır. Mevzubahis mücadeleler çerçevesinde Belâzürî'nin aktardığına göre Horasan Valiliği sırasında Abdullah b. Tâhir oğlu Tâhir'i Oğuzlar'a⁹³³ karşı bir sefere göndermiş ve o da kendisinden önce kimsenin ulaşamadığı yerleri fethetmişti⁹³⁴. İbn Hurdâzbih'in, Tâhirîler'in Abbâsîler'e ödedikleri köle harâclarına dair haberi naklederken kullandığı ifadeyle (Oğuzlar'dan elde edilmiş sebâyâdan/من السبى الغزوية)⁹³⁵ Belâzürî'nin aktardıklarını bir arada değerlendirdiğimizde Tâhirîler'in Oğuzlar'la mücadele ettikleri ve aynı zamanda onlardan Abbâsîler'e harâc olarak da ödeyecekleri sebâyâ -yani kadın ve çocuk esirler- aldıkları net bir biçimde anlaşılmaktadır. Yine aynı dönemlerde

⁹³¹ Ribât, sugûrlarda ve önemli mevkilerde askerî amaçlı olarak yapılmış müstahkem yapılara denilmekteydi ve gaziler genellikle buralarda toplanırlardı. Bkz. İsmail Yiğit, "Ribât", *DİA*, XXXV, 76-79. Claude Cahen de önemli bir ayrıntı olarak, manastırvarî kaleler şeklinde tanımladığı ribâtları, Orta Asya'daki tipik Müslüman mimarisinin önemli bir unsuru olarak zikreder. Bkz. *İslamiyet*, s. 190, 264. Ayrıca Aydın Usta'nın da dikkat çektiği üzere, bu ribâtların elbette ticarî bir yönü de bulunmaktaydı. Bkz. *Sâmânîler Devleti 874-1005*, s. 487. Müslüman dünyasının stratejik bölgelerinde bulunan ribâtlar hakkında daha detaylı bir analiz için bkz. Hassan S. Khalilieh, "The Ribât System and its Role in Coastal Navigation", *JESHO*, XLII/2 (1999), s. 212-225.

⁹³² Mâverâünnehir ribâtlarındaki gönüllü gazi kültürünün güzel bir tasvirine dair bkz. Nerşahî, *Târih-i Buhârâ*, s. 30-31.

⁹³³ Abdullah b. Tâhir'in mücadele ettiği Oğuzlar'a ve bunların bölgeye gelişlerine dair bkz. Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, s. 61-65; Golden, "The Migrations of the Oğuz", s. 52-58; Taşağıl, *Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları*, s. 92-93.

⁹³⁴ Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, s.628. Vasiliy Vladimiroviç Bartold ise, bunun o dönemlerde Tâhirîler'e bağlı Sâmânîler yardımıyla gerçekleştirilmiş olabileceği ihtimalini de söz konusu eder. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 229. Aydın Usta da Sâmânîler'in bu dönemde Mâverâünnehir'de önemli bir güç hâline geldiklerini belirterek Bartold'un önerisine katılır. Bkz. *Sâmânîler Devleti 874-1005*, s. 81. Ayrıca bkz. Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 90-91.

⁹³⁵ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 39.

Tâhirîler'e bağlı Semerkand Valisi olan Sâ mânîler'den Nûh b. Esed (819-841/842)⁹³⁶ 225-226/840 yılında İsbîcâb'taki Türkler üzerine bir gazâ gerçekleştirmiş ve Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un belirttiğine göre de buradaki Türk Meliki'ni itaat altına almıştı⁹³⁷.

Sâ mânî Devleti'nin kurulmasını müteakip dönemdeki gazâlara dair Taberî'nin aktardığına göre 280/893 yılında Sâ mânîler'den İsmâil b. Ahmed (892-907), Türk beldelerine bir gazâ gerçekleştirmiş ve Türk Meliki'nin şehrini -ki araştırmacıların tespitine göre burası da Talas/Tarâz idi⁹³⁸- fethetmiş, halktan pek çok insan öldürüldüğü gibi *melikin kendisi ve hatunu da dâhil yaklaşık 10.000 esir almıştı* (ألف أسره إياه و امرأته خاتون و نحواً من عشرة). Hatta yine Taberî'ye göre bu sefer sonucunda o kadar çok ganimet elde edilmişti ki her atlıya 1.000 dirhem ganimet payı verilmişti⁹³⁹. Bununla birlikte Mes'ûdî, *Türkler'den 15.000 kişinin esir edildiğini* (أسر خمسة عشر ألفاً من الترك) ve bu Türkler'in de *Harluhiyye'den* (الخرلخية) yani Karluklar'dan olduklarını belirtir⁹⁴⁰. Hasan Kurt'un da dikkat çektiği üzere⁹⁴¹ Nerşahî, Tarâz'ın fethedildiğini ilginç bir detay olarak da Tarâz hâkimiyle birlikte

⁹³⁶ 227/841-842 yılındaki ölümüne kadar Sâ mânî ailesinin reisi olma görevini de yerine getirmiş Nûh b. Esed'in kariyeri hakkında bkz. Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 77-82; Aydınlı, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 324-326.

⁹³⁷ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 228. Ayrıca bkz. Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 82. İbn Hallikân'ın bildirdiğine göre, Tolunoğulları hânedanının kurucusu Ahmed b. Tolun'un babası da, Nûh b. Esed tarafından 200/815-816 yılında Halife Me'mûn'a hediye edilen köleler arasında bulunmaktaydı. Bkz. *Vefeyâtü'l-a'yân*, I, 97.

⁹³⁸ Erdoğan Merçil, Karahanlılar'ın Tarâz'daki ortak kağanının Kadır Han Oğulcak olduğunu ve İsmâil b. Ahmed'in bu fethinden sonra merkezini Kâşgar'a taşıdığını belirtmektedir. Bkz. *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 19. Ekber N. Necef'in aktardığına göre de fethin gerçekleştiği Talas, Karahanlılar'ın hâkimiyeti altındaydı. Fakat bununla birlikte Sâ mânîler'le savaşan Karahanlı birlikleri de Karluklar'dan oluşmaktaydı. Bkz. *Karahanlılar*, s. 191-192. Peter B. Golden da Talas'ın zayıflamakta olan Karluklar'ın en önemli merkezi olduğunu belirtmektedir. Bkz. "The Migrations of the Oğuz", s. 69. Ayrıca karşılaştırmak için bkz. Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 91.

⁹³⁹ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, X, 34; krş. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, VI, 306.

⁹⁴⁰ Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 382.

⁹⁴¹ Bkz. Hasan Kurt, "Sâ mânîoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed'in Hakimiyet Mücadelesi", *AÜİFD*, XLV/1 (2004), s. 2-3.

önde gelen adamlarının İslâmiyet'i kabul ettiklerini ve bundan sonra da şehirdeki kilisenin de camiye çevrildiğini aktarır⁹⁴².

Zikrettiğimize benzer şekilde cereyan etmiş tüm mücadelelerde ve gerçekleştirilen gazâlarda Müslümanlar tarafından elde edilen esirlerse çok büyük oranda *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın *ticaret adası* konumundaki Mâverâünnehir şehirlerinin köle pazarlarında satışa sunulmuşlardı. Fakat bu esirlerin tamamının köle olarak pazarlara sevk edilmediğini; bir kısmının da Bağdat'a ödenecek yıllık harâcların bir kısmı olarak gönderildiğini tekrardan hatırlatmak gerekir⁹⁴³. Harâcın köle şeklinde alındığı yerlerin uluslararası köle ticareti açısından da önemli bölgeler olmalarına ilaveten bir nevî köle ticareti olarak da yorumlanabilecek bu durumu Carl Brockelmann, Abbâsîler'in bilhassa Türk kölelerini teminde ticaretle birlikte başvurdukları başlıca yöntemlerden bir diğeri olarak niteler⁹⁴⁴.

İslâm dünyasının uluslararası köle ticareti açısından en önemli bölgesi olarak tanımlanabilecek Mâverâünnehir'in, bölge üzerinden getirilen kölelerin en büyük talepkârları konumundaki Abbâsîler'in köle -bilhassa da Türk köle- ihtiyaçlarını sadece dârülharbe gerçekleştirdikleri gazâlar neticesinde elde ettikleri esirlerle karşılayamayacağı açıktı. Oldukça yoğun olduğu anlaşılan bu talebe cevap verebilmek konusunda Mâverâünnehir idarecilerinin ve tüccarlarının çok da zorlanmış olduklarıysa söylenemez. Çünkü Maurice Lombart'ın yaptığı tasnifi hatırladığımızda odaklandığımız dönemde dünya üzerinde üç önemli köle istihsâl bölgesi bulunmaktaydı ve bunlardan biri olan *Bilâdü'l-Etrâk* yani genel olarak

⁹⁴² Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 126. Haberde aktarılan Karluk merkezindeki kilise ve daha geniş manada Orta Asya'da Hıristiyanlık hakkında bkz. Vasiliy Vladimiroviç Bartold, "Orta Asyada Moğol Fütûhatına Kadar Hıristiyanlık", Alm. çev. Rudolf Stübe, Türk. çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, *TM*, I (1925), s. 47-100.

⁹⁴³ Bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 632.

⁹⁴⁴ Brockelmann, *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 106. Fârûk 'Umer Fevzî ise, bunların sayısının ne çok ne de düzenli olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Türkler ve Abbasî Hilafeti İkinci Abbasî Asrına Yeni Bir Bakış", çev. Sait Uylaş, *Nüşa: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, V/16 (2005), s. 103. Mehmet Nadir Özdemir de Fârûk 'Umer Fevzî'yle aynı kanaattedir. Bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 82.

Türkler'in yaşadıkları coğrafyalarsa⁹⁴⁵ Mâverâünnehir tüccarlarının talihi olarak kelimenin tam manasıyla Mâverâünnehir'i çepeçevre kuşatıyordu⁹⁴⁶. Mevzubahis komşuluk en başta *Bilâdü'l-Etrâk*'a esir elde edebilmek adına yukarıda değindiğimiz türden gazâların yapılmasını mümkün kılıyordu. Fakat bu komşuluğun sonucunda çok daha önemli bir ayrıntı olarak Türkler tarafından istihsâl edilen ve yine kahir ekseriyeti Türkler'den oluşan kölelerin ticareten İslâm dünyasına sokuldukları en önemli bölge de Mâverâünnehir olmuştu.

Mâverâünnehir civarındaki bu komşuluk en çetin dârülharbin aynı zamanda oldukça kârlı köle ticaretinde çok değerli ortaklar olmalarına da imkân sağlayan türdendi. Türkler'le *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretinin mahiyetine dair İstahrî tarafından aktarılan pasajda da değerli ayrıntılar bulunur:

“Köleye (<rakîk/رقیق)>⁹⁴⁷ gelince... Onlara [Mâverâünnehir'e] kendilerini kuşatan *Türkler*'den (الأتراك), ihtiyaçtan fazla *köle* (*rakîk*) getirilir ve onların topraklarından [Mâverâünnehir'den] başka yerlere gönderilir. Bunlar [Türk köleleri] tüm Doğu'daki en iyi kölelerdir⁹⁴⁸ (*rakîk*)...”⁹⁴⁹.

Elbette Mâverâünnehir odaklı uluslararası köle ticareti, İstahrî tarafından betimlenmiş söz konusu Türk köle ticaretinin öncesinde de mevcuttu⁹⁵⁰. Tezimizin odaklandığı dönemde burada hâkim olan tüm Müslüman siyasî yapılar da İstahrî

⁹⁴⁵ Bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 265-266.

⁹⁴⁶ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 126.

⁹⁴⁷ Sözlükte *rakîk* (رقیق) ç. أرقاء; ‘köle’, ‘ince’, ‘zayıf’, ‘güçsüz’, ‘hassas’, ‘yumuşak’, ‘kibar’, ‘akıllı’ ve ‘ihtiyatlı’ gibi manalara gelmektedir. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, II, 178; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, III, 1131; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 335. Klasik Arapça'da hem erkek hem de kadın köleler için kullanılmış olan asıl kelime olmasına rağmen *rakîk* Kur'an'da geçmemektedir. Bkz. Robert Brunschvig, “‘Abd’”, *EF*², I, 24.

⁹⁴⁸ İbn Havkal ise, pasajdaki Türk kölelerinin özelliklerine ‘en dinç’ ve ‘en pahalı’ ibarelerini de eklemiştir. Bkz. *Sûretü'l-arz*, s. 349.

⁹⁴⁹ İstahrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 288, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 163.

⁹⁵⁰ Bilhassa Soğdlu tüccarlar tarafından gerçekleştirildiği anlaşılan Çin'e çalgıcı, şarkıcı ve dansçı câriye ticareti hakkında bkz. Eberhard, “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, s. 155-156; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 166-167; Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 175.

tarafından betimlenen ve oldukça kârlı olduğu anlaşılan Türk kölelerinin ticaretini kaçınılmaz olarak devam ettirmişlerdi. Yani araştırmacıların da belirttikleri gibi öncesinde Tâhirîler sonrasında da Sâ mânîler bölgedeki uluslararası köle ticaretini devam ettirmişler ve bu ticaret de onlar için çok önemli bir kazanç kapısı hâline gelmişti⁹⁵¹. Fakat *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla gerçekleştirilen uluslararası köle ticareti kuruldukları günden itibaren Sâ mânîler'in tekeline geçmiş ve bu durum dönemin tamamı boyunca da böyle devam etmişti⁹⁵². Aydın Usta bunun başlıca sebebinin İslâm dünyasına yapılan köle sevkiyatının ağırlıklı olarak Sudan, Orta ve Kuzey Avrupa, gayrimüslim Türk toprakları ve Hindistan'dan gerçekleştirildiği; Sudan haricindeki tüm köle sevkiyatının Sâ mânî toprakları üzerinden yapılması olarak gösterir⁹⁵³. Yani hâkimi oldukları toprakların ve bilhassa Mâverâünnehir'in bir gerçeği olarak Sâ mânîler'in kaçınılmaz bir biçimde uluslararası köle ticaretinin parçası oldukları anlaşılmaktadır.

Sayılan sebeplere ilaveten *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla yürütülen uluslararası köle ticareti, özellikle Abbâsîler ve Sâ mânîler başta olmak üzere, Müslüman siyasî yapıları için bambaşka bir anlama daha gelmekteydi. Bu ticarete Ortaçağ İslâm kaynaklarında savaşıllıklarına mütemadiyen gönderme yapılan Türkler⁹⁵⁴ kilit önemdediler. Sâ mânîler'in Mâverâünnehir'deki hâkimiyetlerinin başlangıç dönemlerinden itibaren Türk kölelerinin her dönem için en önemli talibi olan Abbâsîler'le köle ticareti yapmaya başlamaları da tamamen mevzubahis durumla ilgili gözükmektedir. Bu konuda Ya'kûbî'nin Câfer el-Huşşekî'den⁹⁵⁵ aktardığı meşhur pasaj Mâverâünnehir'deki Türk köle ticaretinin

⁹⁵¹ Erdoğan Merçil, "Gulâm (İran, Hindistan, Anadolu)", *DİA*, XIV, 180; Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları", s. 158.

⁹⁵² Buna dair kısaca bkz. Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 71-72; Erdoğan Merçil, "Sâ mânî Devleti'nde Türkler'in Rolü", *TD*, 35 (1994), s. 255; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 158; Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 490.

⁹⁵³ Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 490-491.

⁹⁵⁴ Aslında Câhiz tarafından aktarılan kısa pasajlar bu konuda bir fikir sahibi olmaya yeterlidir. Bkz. *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 86-87. Benzeri mahiyetteki diğer haberler için bkz. İbnü'l-Fakîh, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 275; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 351-352.

⁹⁵⁵ Daniel Pipes, haberin râvisi Câfer el-Huşşekî'nin de aslında bir köle tüccarı olduğunu belirtmektedir. Bkz. "Turks in Early Muslim Service", s. 89.

hangi amaca yönelik başladığı ve nihayetinde de neden muazzam bir seviyeye ulaştığı konularına açıklık kazandırır:

“Mu‘tasım-Billâh, Me‘mûn [‘un hilafeti] döneminde [813-833] beni Semerkand’a Nûh b. Esed’e *Türkler* (الأتراك) satın almam için gönderiyordu. Ben de her sene onlardan [Türkler’den] bir topluluğu ona [Mu‘tasım-Billâh’a] gönderiyordum. Böylece onun [Mu‘tasım-Billâh] için Me‘mûn döneminde onlardan [Türkler’den] *takriben 3.000 gulâm* (زهء ثلاثة آلاف غلام) toplandı”⁹⁵⁶.

İbn Hurdâzbih’in hemen hemen aynı dönemlerde Halife Me‘mûn tarafından, idarî açıdan Mâverâünnehir’in de dâhil olduğu Horasan’ın harâcının 600.000 dirhemlik kısmına karşılık *Oğuzlar’dan elde edilmiş 2.000 baş sebâyâ* (من السبى الغزبية الفا رأس) yani kadın ve bu örnekte herhâlde daha çok olmak üzere çocuk esirin istendiğini aktarması da⁹⁵⁷ bu mevzuya dair çok önemli bir diğer bilgidir. Çünkü İbn Hurdâzbih ve Ya‘kûbî’nin aktardıkları bilgiler bir arada değerlendirildiklerinde kilit önemdeki şu kelimeler göze çarpar: Türkler, sebâyâ gulâmlar⁹⁵⁸ veya memlûklar⁹⁵⁹. Bu kelimeler aynı zamanda ele aldığımız dönemde *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretinin nihayetinde neden bu derece inkişaf edebildiğinin de bir manada özetidir. Yani çoğunlukla çocuk yaştaki Türkler’den ileride memlûk olmaları gayesiyle köleler satın alınmaya başlanmış ve sonuçta Türk köle talebi o raddeye varmıştır ki *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirilen uluslararası köle ticareti de muazzam boyutlara ulaşabilmiştir.

⁹⁵⁶ Ya‘kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55.

⁹⁵⁷ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 39. İbnü'l-Fakîh ise, kölelerin kökenlerini belirtmeden sayıya 12 tane daha ilave ederek aktarır. Bkz. *Kitâbü'l-Büldân*, s. 632.

⁹⁵⁸ *Gulâm*’ın (غُلَامٌ , غُلَامٌ) sözlükteki manaları, ‘genç adam’, ‘genç’, ‘erkek çocuk’, ‘köle’, ‘uşak’, ‘hizmetçi’, ‘azat edilmiş köle’ ve ‘efendisine bağlı muhafız’dır. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, III, 291; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, VI, 2286-2287; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 633; Mustafa Zeki Terzi, “Gulâm (Emeviler, Abbâsiler, Mısır-Endülüs)”, *DİA*, XIV, 178.

⁹⁵⁹ *Memlûk*’un (مَمْلُوكٌ , مَمْلُوكٌ) sözlükteki manası, ‘köle’, ‘birinin malı, mülkü, sahipliğinde olan’ ve ‘birine ait’tir. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, IV, 210; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, VIII, 3023; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 848; Arent Jan Wensinck, “Memlûk”, *İA*, VII, 688; Süleyman Kızıltoprak, “Memlûk”, *DİA*, XXIX, 87; David Ayalon, “Mamlûk”, *EF*, VI, 314.

Emevî hâkimiyetinin başlangıcından itibaren İslâm toplumu siyasî, etnik, sosyal ve dinî açıdan pek çok fraksiyona ayrılmaya başlamıştı. Abbâsî İhtilâlî'nin de bir halkasını oluşturduğu söz konusu süreç Müslümanların belki de hiçbir zaman aşamayacakları sorunlarla daha da yoğun bir biçimde meşgul olmalarıyla devam edecekti. Mevzubahis sorunların en önemlisiyse Mevâlî-Arap çekişmesiydi. Mevâlî-Arap çekişmesinin en bariz bir biçimde gün yüzüne çıktığı durumsa Hârûnürreşîd'in kendisinden sonra halife olacak iki oğlu Emîn ve Me'mûn arasındaki hâkimiyet mücadelesidir⁹⁶⁰. Bu mücadelede Emîn'in temsil ettiği Arap hegemonyasına Me'mûn nezdinde Horasanlılar'ın etrafında kümelendiği bir karşı çıkış söz konusuydu. İki kardeş arasındaki mücadeleden Mevâlî'nin -özellikle de Horasanlı Tâhirîler'in- büyük desteğiyle galip çıkmasını bilense Me'mûn olmuştu⁹⁶¹. Fakat bu sefer de İslâm'ın doğu toprakları üzerindeki tüm hâkimiyetin bir ara Tâhirîler'in eline geçmesi gibi bir tehlike baş göstermişti⁹⁶². Abbâsîler de tüm bu sorunları güvenle sırtlarını dayayabilecekleri yeni bir unsurun desteğiyle aşabileceklerini düşündüler. Kendi aralarındaki diğerleriyle mücadelelerinde kurtuluşu daha öncesinde Soğdu hâkimlerin de uygulamış olduğuna⁹⁶³ çok benzer bir yönteme başvurmakta buldular: Gulâmlardan veya memlûklardan özel birlikler oluşturulması.

İşte yukarıda özetlemeye çalıştığımız dönem tam da Ya'kûbî'nin, Me'mûn'un hilafeti esnasında kardeşi Mu'tasım-Billâh'ın Türkler'den yeni bir ordu oluşturulmak amacıyla Mâverâünnehir'e adamlar gönderdiğini söylediği dönemdir. Türk memlûklarından özel birlikler oluşturulması, araştırmacılara göre annesi de Türk bir

⁹⁶⁰ Hârûnürreşîd'in ölümünü izleyen süreçte ikisi de halife olacak oğulları Emîn ve Me'mûn'un merkezinde olduğu Mevâlî-Arap çatışması ve bununla birlikte her türden dinî, siyasî, sosyal huzursuzluklar için bkz. Cahen, *İslâmiyet*, s. 90-96; Bahriye Üçok, *İslâm Tarihi: Emevîler - Abbasîler*, s. 94-101; Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 101-107.

⁹⁶¹ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 224-225.

⁹⁶² Bkz. Kurt, *Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları*, s. 80-81. Abdülazîz ed-Dûrî'ye, Tâhirîler'in bu durumunun Abbâsî Devleti'nin varlığını tehdit etmeye başladığını da düşünmektedir. Bkz. *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 132.

⁹⁶³ Süyûtî de Mu'tasım-Billâh'ın eski Acem meliklerinin uyguladığı yöntemleri taklit ettiğini belirtmektedir. Bkz. *Târîhu'l-hulefâ'*, s. 296. Burada tam olarak kastedilenler Şâkiriyye'dir ve Peter B. Golden de bunların memlûk sisteminin prototipi olduğunu düşünmektedir. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 118. Vasiliy Vladimiroviç Bartold ise, Nerşahi'ye istinaden bunların Mâverâünnehir aristokrasisinin genç üyelerinden olduklarını ve bilâbedel görev aldıklarını belirtmektedir. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 195. Ayrıca bkz. Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 187; Frye, *Orta Asya Mirası*, s. 47, 210-211, 250.

ümmü veled -yani satın alınmış bir câriye- olan⁹⁶⁴, Mu'tasım-Billâh'a hamledilmesine rağmen⁹⁶⁵; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî'nin aktardığına göre ona bu görev bizzat halife olan ağabeyi Me'mûn tarafından verilmişti:

“Me'mûn, Ebû İshâk'a [Mu'tasım-Billâh'a] vazife vermek için *Türkler* (الأترک) edinmesini emretti. Onlardan [Türkler'den] bir tanesi 100.000'e veya 200.000'e [dirhem olmalı] satın alınıyordu”⁹⁶⁶.

Belki de Me'mûn böylelikle hâkimiyetin Abbâsîler'de kalmasını temin etme hedefi güdüyordu. Sonrasındaysa hiç beklenmeyecek bir şekilde devletin idaresinin neredeyse tamamen Türkler'in eline geçecek olmasına rağmen⁹⁶⁷ Me'mûn'dan sonraki süreçte kısa bir zaman zarfı için işe yaramışa benzemektedir. Hatta miladî X.

⁹⁶⁴ Ya'kübî ve Mes'ûdî, Mu'tasım-Billâh'ın annesi Mâride'nin -neredeyse tüm Abbâsî halifelerinin annelerinin de olduğu gibi- bir ümmü veled olduğunu belirtirler ama kökeni hakkında bir yorum yapmazlar. Bkz. Ya'kübî, *Târîhu'l-Ya'kübî*, II, 331; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, III, 235; Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, s. 312. Taberî tarafından aktarılan bir rivayetteyse Mâride'nin Soğdu olduğu aktarılmaktadır. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 123. Fakat araştırmacılara göre Soğdu yani Soğd bölgesinden olan Mâride, Türk asıllıydı. Bkz. Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 157; Mehmet Azimli, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (*Hassa Ordusu*)”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, IV/2 (2002), s. 34; Zekeriyâ Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, İstanbul 1987, s. 48, 73-74.

⁹⁶⁵ Mes'ûdî'nin aktardığına göre, *mevlâlarını ve gulâmlarını* (مواليه و غلمانه) kendi işlerinde kullanarak onları Araplar'ın önüne geçiren ilk halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (754-775) idi ve kendisinden sonraki halifeler de onu örnek almıştı. Bkz. *Mürûcü'z-zeheb*, IV, 21. Aslında Bernard Lewis'in de dediği gibi, daha öncesinde de müşahade edilmesine rağmen Mu'tasım-Billâh döneminde yalnızca yaygın bir uygulama hâlini almıştı. Bkz. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, s. 112. Me'mûn dönemine kadar Abbâsîler'in memlûk temini ve memlûkları için bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, s. 144-145.

⁹⁶⁶ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 297. Osman S. A. İsmail de bu durumu, yani Mu'tasım-Billâh tarafından fakat Me'mûn'un hilafeti döneminde başlamasını, bilhassa vurgular. Bkz. “Mu'tasım and The Turks”, *BSOAS*, Vol. XXIX/1 (1966), s. 16.

⁹⁶⁷ Bu nedenle Carl Brockelmann, Türk gulâmlarının edinilmesini Abbâsîler'i mahvedecek bir hastalık olarak tanımlar. Bkz. *İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi*, s. 138. Brockelmann'ın tam olarak kastettiğiyse, Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni tarafından *Türkler'in esir olduklarında efendisinin askerlerinin komutanı olmakla yetinmedikleri, ondan melikliği alarak yerine geçmek istedikleri* şeklinde özetlenmiştir. Bkz. *Âsârü'l-bilâd ve ahbârü'l-'ibâd*, s. 345, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 147. Elbette burada gözden kaçırılan husus, bozkırın acımasız şartlarında hayatta kalabilmek gibi bir refleks geliştiren Türkler'in, bu yetiyi edinirlerken aynı zamanda iyi askerler ve nihayetinde iyi idareciler olmak gibi vasıfları da haiz hâle gelmelerinin de çok önemli payı olmasıydı. Bunu en açık şekilde, çok sistematik değilmiş gibi gözükmesine rağmen aksine oldukça içselleştirilmiş siyasî-idarî mekanizmaların kurucu olmalarından da anlamak mümkündür. Bu türden özellikleri nedeniyle de gerek Abbâsîler gerekse de durumu benzeri vaziyet arz eden diğer Müslüman siyasî yapılar, ister istemez çok kısa bir zaman içerisinde Türkler'in güdümüne girmişlerdi. Özetle, söz konusu durum zanaatları idare etmek olan insanlara altın tepside sunulmuş bir fırsattı.

yüzyılın başlarına kadar sürecek müteakip dönem de Türk Nüfuzu Dönemi olarak tanımlanacaktır⁹⁶⁸.

Şimdiye kadar aktardığımız tüm bilgiler özellikle de Me'mûn ve Mu'tasım-Billâh dönemlerinde Abbâsî ordusunun ve idarî mekanizmasının bilinçli bir şekilde kahir ekseriyeti Türkler'den müteşekkil gulâmlara veya memlûklara⁹⁶⁹ kaydırılmaya çalışıldığına işaret ederler. Bu noktadan itibaren cevaplandırılması gereken asıl soruysa bağlılıklarından şüphe edilmeyecek orduyu oluşturacak memlûkların neden bilhassa Türkler'den seçilmeye özen gösterilmiş olduğudur. Bu sorunun cevabı aynı zamanda Mâverâünnehir ekonomisinin en önemli unsurlarından biri hâline gelecek uluslararası köle ticaretinin gelişmesi hakkında da fikir sahibi olmamızı sağlayacaktır⁹⁷⁰.

Türkler'in İslâm dünyasının hemen sınırında bulunmaları, yani coğrafi açıdan oldukça yakın olmaları, Abbâsîler tarafından gereksinimi duyulan mevzubahis yeni unsur olarak seçilmelerinde mutlaka önemli bir etmen olmuştu. Fakat bundan ziyade Türkler'in bu derece rağbet görmelerinin asıl nedeniyse sıklıkla tekrarladığımız gibi onların Müslümanlar tarafından cesaret ve savaçlılıklarıyla tanınan bir kavim olmalarına ilaveten ata da çok iyi binmelerinden kaynaklanmaktaydı⁹⁷¹. Çünkü Jere L. Bacharach'ın da vurguladığı gibi orduda atlıların piyadeye karşı bir üstünlüğü söz

⁹⁶⁸ Hamilton Alexander Rosskeen Gibb, "Abbâsîler'in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm'ın Siyasi Çöküşü-", çev. Saim Yılmaz, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2001), s. 495. Mevzubahis dönem için daha detaylı olarak bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 131-181.

⁹⁶⁹ Bernard Lewis, memlûk tabirinin bilhassa Türk kölelerini, özellikle de domestik hizmetler gibi sıradan işlerde istihdâm edilen kölelerden ayırmak için kullanıldığını da belirtir. Bkz. *Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi*, s. 112.

⁹⁷⁰ Kendilerinden orduların oluşturulduğu ve aralarından siyasî-askerî yöneticilerin çıktığı gulâm ve memlûkların köle olup olmadıkları tartışmalı bir mevzudur. Bu tartışmaysa, özellikle de Türk memlûkları odaklı ilerlemiştir. Bunların büyük bir çoğunlunun esir ve köle kökenli gözükmele birlikte tamamının da köle olmuş olduğunu iddia etmek çok da kolay bir mesele değildir. Kısaca da olsa bkz. Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 124-126; Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, s. 121-122; Mehmet N. Özdemir, "Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin "Köle" Olup Olmadığı Meselesi", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18 (2005), s. 211-230.

⁹⁷¹ Buna dair bkz. Câhiz, *Fezâ'ilü'l-Etrâk*, s. 84.

konusuydu⁹⁷² ve hem iç hem de dış mücadelelerde sahip oldukları bu üstünlük sayesinde de Türkler öncelikli ihtiyaç hâline gelmişlerdi. Gerek Abbâsîler döneminde gerekse de daha sonraki dönemlerde Ortaçağ Müslüman yazarları tarafından kaleme alınmış eserlerden Müslümanların, kölelerini istihdâm ederlerken bu kölelerin etnik ve bölgesel menşelerini de dikkate aldıklarını biliyoruz. Böyle davranmalarının altında yatan asıl sebepten bazı halkların mizaclarının bir icabı olarak bazı işlerde diğer bazılarına göre daha yetkin olduğuna dair düşünceleriydi⁹⁷³. Buna uygun bir biçimde İslâm tarih ve coğrafya literatüründe mütemadiyen savaşçılıklarına gönderme yapılan Türkler'i de askerlik alanında bilhassa da seçkin atlı birlikler için memlûk olarak istihdâm etmenin gerçekten de çok mantıklı bir seçim olduğu belirtilmelidir⁹⁷⁴.

Yine Ya'kübî tarafından aktarılan bazı bilgiler memlûk olmaları için bilhassa Türkler'in seçilmesi durumuna biraz daha açıklık getirir. Ya'kübî'ye göre Mu'tasım-Billâh'ın Türk kölelerine karşı talebi halife olmasından sonra da (833-842) devam etmiş ve bu doğrultuda da Bağdat'ta halkın elinde bulunan Türk kölelerini de satın almaya başlamıştı⁹⁷⁵. İşin asıl ilginç tarafıysa daha sonrasında Abbâsî ordusunda çok önemli komutanlık görevlerini üstlenecek kölelerden bazılarının Mu'tasım-Billâh tarafından satın alınmalarının öncesinde aşçılık gibi görevlerde istihdâm edilmiş domestik hizmetlerde kullanılan köleler olmalarıydı. Taberî, Mu'tasım-Billâh, Vâsik-Billâh (842-847) ve Mütevekkil-Alellah (847-861) dönemlerinin en önemli komutanlarından biri olacak İtâh et-Türkî'nin, Sellâm el-Ebraş adındaki bir şahsın yanında aşçılık yapan *Hazar kökenli bir gulâm* (غلاماً خَزَرِيًّا) olduğunu belirttiikten sonra Mu'tasım-Billâh'ın onu 199/814-815 yılında satın aldığını ve kendisine önemli

⁹⁷² Jere L. Bacharach, "African Military Slaves in the Medieval East: The Case of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)", *IJMES*, XIII/4 (1981), s. 471.

⁹⁷³ Bu konuya dair bkz. Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 138-141.

⁹⁷⁴ Bu konu hakkında İbn Hassûl (ö. 450/1058) tarafından aktarılanlara bkz. İbn Hassûl, *Kitâbü Tafzîli'l-Etrâk*, çev. ve neşr. M. Şerefeddin Yaltkaya, "İbn Hassul'un Risalesinin Tercümesi", *Bellekten*, IV/14-15 (1940), s. 260. İbn Hassûl hakkındaysa bkz. Sadi S. Kucur, "İbn Hassûl", *DİA*, XX, 29.

⁹⁷⁵ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55.

görevler verilmeye başlandığını bildirir⁹⁷⁶. Durumu İtâh et-Türkî gibi olan bu Türkler, Mu'tasım-Billâh tarafından satın alındıktan sonra âzat edilerek de onun mevlâlarından olmuşlardır⁹⁷⁷. Bu bilgilere ilaveten Mâverâünnehir'den vergi olarak gönderilecek kölelerin Türk olmalarının istendiği bilgisi Mu'tasım-Billâh'ın memlûkları arasına katmak için her hâlükârda Türk kölelerini tercih ettiğini sarahaten göstermektedir. Mu'tasım-Billâh bunu o derece takıntı hâline getirmiştir ki önce bunlar nedeniyle başkentini 221/836 yılında kurduğu Sâmerâ'ya nakletmiş⁹⁷⁸, sonrasında da Türk memlûklarının yerli halkla karışmasını engellemek amacıyla bu sefer de onları evlendirmek için -açıkça belirtmese de Türk oldukları anlaşılan⁹⁷⁹- *câriyeler* (الجوارى) satın almış ve bunlardan boşanmalarını da yasaklamıştır⁹⁸⁰. Burada Mu'tasım-Billâh'ın Türkler'i seçmesine neden olan özelliklerini, sadece mevcut memlûkları için değil, daha sonraki nesillerde de muhafaza etmelerini sağlamaya çalıştığı düşünülebilir. Bu çok önemli ayrıntı Me'mûn ve Mu'tasım-Billâh dönemlerinde Abbâsîler'in sırtlarını dayayacakları unsur olarak Türkler'i

⁹⁷⁶ Taberî, *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 166; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 581-582. İtâh'ın kariyeri için kısaca bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System*, s. 155; Golden, "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service", s. 298-301. Hatta konu hakkında Taberî tarafından aktarılan ilginç bir haber daha mevcuttur. Buna göre, Bizans İmparatoru Theophilos'un 223/837-838 yılında İslâm memleketlerine karşı sefere çıkmasının nedeni, Bâbek el-Hürremî'nin Abbâsî komutanı Afşin'in tazyikleri karşısında zor durumda kalması üzerine Theophilos'a, Arap melikin terzisi ve aşçısı da dâhil olmak üzere tüm maiyetini kendisi üzerine gönderdiğini ve bu nedenle yapacağı seferde Müslümanları savunmasız yakalayacağını bildirmesiydi. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, IX, 56; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem*, IV, 39; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târîh*, V, 506. Burada Bâbek el-Hürremî'nin kastettiği aşçı İtâh et-Türkî et-Tabbâh (aşçı) iken terziyse Ca'fer b. Dinâr el-Hayyât (terzi) idiler.

⁹⁷⁷ Bkz. Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, s. 121-122.

⁹⁷⁸ Kaynaklarda genel olarak Mu'tasım-Billâh'ın memlûklarına karşı Bağdat ahalisinin hoşnutsuzluğu ve neticesinde yaşanan bazı sürtüşmeler olarak lanse edilen, fakat Abdülazîz ed-Dûrî (bkz. *İlk Dönem İslam Tarihi*, s. 132) tarafından Mu'tasım-Billâh'ın memlûklarını koruma içgüdüsü, Maurice Lombart (bkz. *İslamın Altın Çağı*, s. 72) tarafından Mu'tasım-Billâh'ın memlûklarından kurtulma çabası olarak yorumlanan Abbâsî başkentinin Bağdat'tan Sâmerâ'ya nakil süreci Osman S. A. İsmail tarafından detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bkz. "The Founding of a New Capital: Sâmerâ", *BSOAS*, XXXI/1 (1968), s. 1-13.

⁹⁷⁹ Mevzubahis câriyelerin de Türk olduklarına dair bkz. Kitapçı, *Ortadoğu'da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, s. 76; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 124.

⁹⁸⁰ Ya'kûbî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 59.

seçmelerinde bahsettiğimiz kavmî mizacın da önemli bir payı olduğunu göstermektedir⁹⁸¹.

Kaynaklarımız tarafından aktarılan haberlere nazaran Mu‘tasım-Billâh’ın gulâm veya memlûk birliği oluşturmak için satın aldığı Türkler’in sayısının zaman içerisinde bir hayli arttığı anlaşılmaktadır. Mes‘ûdî’ye göre *Türkler*’i (الأتراك) toplamayı seven Halife Mu‘tasım-Billâh onları sahiplerinden de satın almaktaydı ve böylece 4.000 Türk toplamıştı⁹⁸². Hatta bu konuda Bizanslı tarih yazarı Skylitzes’in *Synopsis Historion* adlı eserinin Madrid’de Biblioteca Nacional de España’da bulunan minyatürlü elyazmasında ilginç bir ayrıntı da bulunmaktadır. Mu‘tasım-Billâh’ın 223/838 yılındaki Amorion kuşatmasına dair olan bir minyatürde Abbâsî askerleri Türk olarak geçmektedir (bkz. Resim 8)⁹⁸³. Süyûtî’ye göreyse nihayetinde Mu‘tasım-Billâh’ın *Türk gulâmlarının* (غلمانہ الأتراك) sayısı 10.000’i aşmıştı⁹⁸⁴. Zehebî’nin bildirdiğine göreyse tüm bu köle toplama işlerinin neticesinde 227/842 yılındaki ölümünden sonra Mu‘tasım-Billâh’ın terekesinde 8.000 *memlûk* (مملوك) ve 8.000 de *câriye* (جارية) bulunmaktaydı⁹⁸⁵. Elbette burada birbirinden farklı zamanlara ait olduğu anlaşılan tutarsız rakamların tam olarak gerçeği yansıttığı iddia edilemez. Fakat yine de nihayetinde Mu‘tasım-Billâh’ın Türkler’inin hatırı sayılır bir rakama ulaşmış oldukları da kesindir⁹⁸⁶.

Satın alınmış Türk kölelerinden memlûk birliklerinin oluşturulması⁹⁸⁷, yalnızca Abbâsîler için değil sonraki Müslüman siyasî yapılarının tamamının tipik

⁹⁸¹ Fakat Peter B. Golden’in de işaret ettiği üzere, Mu‘tasım-Billâh’ın askerlerinin tamamının köle olmadıkları gibi, ilaveten tamamının Türk de olmadıklarını belirtmek gerekir. Bkz. *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 157-158. Bu konuda Belâzürî de Mu‘tasım-Billâh’ın askerleri arasındaki diğer unsurları sayar. Bkz. *Fütûhu’l-büldân*, s. 628.

⁹⁸² Mes‘ûdî, *Mürûcû’z-zeheb*, III, 240.

⁹⁸³ Bkz. <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022766>.

⁹⁸⁴ Süyûtî, *Târîhu’l-hulefâ*, s. 296.

⁹⁸⁵ Zehebî, *Düvelü’l-İslâm*, I, 197.

⁹⁸⁶ Kaynaklarda Mu‘tasım-Billâh’ın gulâmlarına dair verilen diğer sayılar ve bu sayıların değerlendirilmeleri için bkz. Pipes, *Slave Soldiers and Islam*, s. 95, 146; Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 120-122; Kitapçı, *Ortadoğu’da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru*, s. 76-77.

⁹⁸⁷ Aslında bunu söyleyen İbn Havkal’dır. İbn Havkal tarafından nasıl betimlendiğine bkz. *Sûretü’l-arz*, s. 354.

özelliklerinden biri hâline gelmişti. Claude Cahen ise, bu memlûk birliklerinin neredeyse tamamının Türk kölelerden oluştuğunu ifade etmektedir⁹⁸⁸. Fakat bu konuda Sâ mânîler'in kesinlikle bir önceliği söz konusuydu. Çünkü memlûk olacak Türk kölelerinin dârüislâma giriş yaptıkları Mâverâünnehir, ele aldığımız dönemin

Resim 8: Amorion Kuşatmasında Abbâsîler'in Türk Askerleri

çok büyük bir kısmında, tamamıyla Sâ mânîler'in hâkimiyeti altındaydı⁹⁸⁹ ve bundan dolayı da bir yandan Abbâsîler'e memlûk birlikleri için köle temin ederlerken bir diğer yandan da kendi memlûk birliklerini rahat bir şekilde oluşturabilmekteydiler. Bunun neticesinde de Sâ mânîler'in memlûk birliklerinin neredeyse tamamı da Türkler'den oluşur hâle gelmişti⁹⁹⁰. Buna dair en veciz örneğe Yâkût el-Hamevî tarafından aktarılan bir haberin ayrıntılarında gizlidir. Sâ mânî Emiri İsmâil b. Ahmed'in (892-907) ağzından aktarılan haberde İsmâil b. Ahmed, bir seferinde Müslümanlardan yaklaşık 20.000 kişilik bir ordunun başında Türkler'e karşı gazâ

⁹⁸⁸ Cahen, *İslamiyet*, s. 194.

⁹⁸⁹ Aydın Usta'nın belirttiğine göre Sâ mânîler, Saffâriler'e karşı 287/900 yılında kazandıkları Belh yakınlarındaki savaştan sonra neredese doğudaki tüm toprakların tartışmasız en büyük gücü hâline gelmeyi başarmışlardı. Bkz. *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 99. Ayrıca bkz. Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 133-134; Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 337.

⁹⁹⁰ Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 417-424; Merçil, "Sâ mânî Devleti'nde Türkler'in Rolü", s. 255.

yaptığını ve 60.000 silahlı Türk ile günlerce çarpıştığını söyledikten sonra Türk gulâmlarıyla aralarında geçen diyalogu şöyle aktarır:

“Birgün onlarla [Türkler’le] savaşırken, *bize sığınmış/korumamızdaki Türk ve Türkler’in haricindeki diğer gulâmlardan olanlar* (و غيرهم من الأتراك المستأمنة) (من غلمان الأتراك) etrafımda toplanarak bana dediler ki: *Kâfir askerleri* (عسكر الكفرة) arasında bizim akrabalarımız ve kardeşlerimiz bulunmaktadır...⁹⁹¹.”

Bu haberin şahitliğinden de anlaşılacağı gibi Sâmânîler’in ordularındaki Türk gulâmlarının sayıları günbegün artmaktaydı. Fakat bununla birlikte yine Türk gulâmları tarafından kurulmuş ve Sâmânîler’e bağlı hareket eden bazı önemli hânedanlar da oluşmaya başlamıştı. Konuya dair en çarpıcı ve özet hâlindeki yorum Makdisî el-Beşşârî tarafından yapılmıştır. Makdisî, geniş manasıyla Horasan’dan bahsediyor⁹⁹²: “*Başka yerlerde hükümdarlık edenler [evvelce] burada memlûk idiler*”. Bu konu bilhassa İslâm tarihinin hânedanlar açısından da değerlendirilmesi gerekliliğine işaret etmek gibi bir önemi de haizdir. Müslüman hânedanları üzerine çalışmalarıyla da tanınan Erdoğan Merçil’in belirttiği üzere hem Simcûrîler’in⁹⁹³ hem Karateginler’in⁹⁹⁴ hem de Gazneliler’in⁹⁹⁵ yönetici hânedanları aslında Sâmânî sarayında yetişmiş gulâmlar tarafından kurulmuşlardı.

⁹⁹¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân*, II, 25; Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvînî, *Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-‘ibâd*, s. 347, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 138.

⁹⁹² Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü’t-tekâsîm*, s. 260, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 251-252.

⁹⁹³ Erdoğan Merçil, Simcûrî Hânedanı’nın kurucusu Ebû İmrân Simcûr ed-Devâtî’nin (ö. 324/935-936’dan önce), Sâmânîler’in İslâmiyet’i kabul etmemiş Türkler üzerine yaptıkları akınlarda veya Türkler’in birbirlerini yağmaladıkları sırada esir alınarak Buhara’da satılmış olmasının çok muhtemel olduğunu ve sonrasında İsmâil b. Ahmed’in gulâmları arasına girdiğini belirtmektedir. Bkz. “Simcûrîler I: Simcûr ed-Devâtî”, *TD*, 32 (1979), s. 71-72. Simcûrî Hânedanı hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, *Afganistan ve Hindistan’da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)*, İstanbul 2014, s. 88-92.

⁹⁹⁴ Erdoğan Merçil, Karategin Ailesi’ne ismini veren Kara Tegin’in (ö. 320-321/933) de Sâmânîler’in hizmetine nasıl girmiş olduğu hakkında elimizde bilgi olmadığını fakat tıpkı Simcûr ed-Devâtî gibi Sâmânî sarayında yetişmiş ve yükselmiş bir Türk gulâmı olduğunu belirtmektedir. Bkz. “Karategin Ailesi”, *TKA*, XXV/1 (1987), s. 1-2.

⁹⁹⁵ Erdoğan Merçil’in belirttiğine göre, Gazneli Devleti’ni kuracak Alp Tegin de (ö. 352/963) Sâmânî Emîri Ahmed b. İsmâil’e (907-914) köle yani gulâm olarak satılarak onun hassa askerleri arasına dâhil edilmiştir. Bkz. *Gazneliler Devleti Tarihi*, s. 1. Alp Tegin’in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Ebû İshak İbrahim (963-966) hariç tutulursa Gazneliler’in gerçek hânedan kurucusu aslında Sebük Tegin’dır (977-997). Sebük Tegin’e kadar Gazneliler yönetimini, tipik bir memlûk

Tüm bu bahsettiklerimiz konumuz açısından değerlendirildiğinde *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretinin bu derecede önem kazanmasının asıl sebep Müslüman ordularını oluşturacak memlûk veya gulâmların kahir ekseriyetinin Türkler'den ve bilhassa da Mâverâünnehir üzerinden İslâm dünyasına sevk edilen Türkler'den seçilmiş olmasıydı. Yukarıda betimlemeye çalıştığımız sebeplerden dolayı Abbâsîler'in, özellikle de *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla getirildikleri anlaşılan, Türk kölelerine olan talepleri karşısında da kuşağın *ticaret adası* olan Mâverâünnehir odaklı uluslararası köle ticareti çok hızlı bir şekilde gelişmeye başlamıştı. Neticede miladî IX. yüzyılın ortalarından itibaren sürekli artan talep yoğunluğu zaten yüksek olan Türk kölelerinin fiyatlarının⁹⁹⁶ daha da yükselmesine neden olmuştu. Türk kölelerinin fiyatlarına dair İbn Havkal da kendi gözlemi olan şu bilgileri aktarmaktadır:

“Horasan'da birçok *Türk gulâmının* (غلام الترك) 3.000 dinara satıldığını gördüm. *Türk cariyeler* (الجارية من الترك) de 3.000 dinara kadar satılır. Yeryüzünde hiçbir Rûm veya müvelled gulâmın, câriyenin bu fiyata satıldığını görmedim, duymadım. Ancak güzel mûsikî aleti çalan, şarkı söyleyenler bunun dışında kalır. Sâ mânîler'in saraylarında, Horasan büyüklerinin ve kumandanlarının yanında böyle câriyeler çoktur”⁹⁹⁷.

Ortalama köle fiyatlarından bahsedilmesi ne kadar doğrudur bilinmez ama Türk kölelerinin satıldığı belirtilen 3.000 dinarın bir hayli yüksek olduğu rahatlıkla söylenebilir. Mukayese etmek adına Gazneli Sultanı Mahmud'un 409/1018 yılındaki Kanave seferinden 53.000 esir, 350 fil ganimetle Gazne'ye döndüğünü; bu sefer sonucu elde edilen esirlerin tanesinin de 2 ila 10 dirheme satıldığı bilgisi bize bir

---

hânedanı şeklinde yorumlamak mümkündür. Yine benzer bir biçimde Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Sebük Tegin'in de kendi yurttaşları veya Sâ mânî gazilerince esir edilmiş Türkler'den olduğunu belirtir. Bkz. *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 280.

⁹⁹⁶ Me'mûn döneminde kardeşi Mu'tasım-Billâh'ın, Türk kölelerinden her biri için 100.000 veya 200.000 -herhâlde dirhem- ödemiş olduğunu hatırlayınız. Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 297.

⁹⁹⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 342.

fikir vermektedir⁹⁹⁸. İbn Havkal'ın Türk köleleriyle fiyatlarını kıyasladığı şarkıcı câriyeler yani kayneler⁹⁹⁹ de gerçekten çok yüksek fiyatlara satılabilmekteydiler. Hatta bunu sadece şarkıcı câriyelerle sınırlı tutmayarak güzel şiir okuyanlar gibi diğerlerini de kapsayan bir ifadeyle 'eğlendirici câriyeler'in¹⁰⁰⁰ tamamı için geçerli olduğunu belirtebiliriz. Burada söz konusu edilen 3.000 dinarın da iyi şarkı söyleyebilen veya şiirden çok iyi anlayan câriyeler için düşük bir meblağ olduğu bile iddia edilebilir¹⁰⁰¹. Çünkü o dönem toplumunda, bilhassa da ileri gelenler arasında, edebiyata, şarkıya ve şiire karşı çok büyük bir merak söz konusuydu ve mevzubahis konularda kabiliyetli câriyeler için çok yüksek meblağlar ödenmesine neden olabiliyordu¹⁰⁰². Hatta Câhiz, bunların bu derece yüksek meblağlara satılmasının tek nedenini arzu veya şehvet olarak tanımlar; aksi takdirde bunların fiyatlarının sıradan kölelerin fiyatlarını aşmayacağını belirtir¹⁰⁰³. Fakat eğlendirici olarak tanımlanan câriyeler için böyle bir durumdan bahsedebiliyorken bunun söz konusu olmadığı memlûk adayı Türk kölelerinin de aynı derecede yüksek fiyatlara satılmış olması bilhassa önemlidir.

⁹⁹⁸ Örneğin Bkz. Erdoğan Merçil, "Gazneliler Ordusunda Görev Alan Hintliler", *Belleten*, LXX/259 (2006), s. 835-836. Bu bilgileri İbn Havkal tarafından Türk kölelerinin fiyatları olarak sunulan 3.000 dinarla karşılaştırmak, fiyatların yüksek olduklarını ifade etmek için yetelidir.

⁹⁹⁹ *Kayne*'nin (قَيَانٌ ç. قَيْنَةٌ) sözlükteki manaları, 'kadın şarkıcı', 'hanımın oda hizmetçisi' ve 'kadın köle'dir. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, III, 524; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 743.

¹⁰⁰⁰ Bu tabir, Matthew S. Gordon tarafından kullanılmıştır. Bkz. "Preliminary Remarks on Slaves and Slave Labor in the Third/Ninth Century 'Abbâsîd Empire'", *Slaves and Households in the Near East*, ed. Laura Culbertson, Chicago 2011, s. 74.

¹⁰⁰¹ Örneğin İbn Ebû Tâhir'in (ö. 280/893) haber verdiği göre Tâhirîler'den Abdullah b. Tâhir, Abbâsî Halifesi Me'mûn'a hediye ettiği şarkıcı bir câriyeyi 5.000 dinar ödeyerek satın almıştır. Bkz. *Târihu Bağdâd*, thk. İhsân Zünûn es-Sâmîrî, Beyrut 2009, s. 112. Yine İbnü's-Sâî'nin (ö. 674/1276) bildirdiğine göre, Abbâsî Halifesi Mu'temîd-Alellah (870-892) kendisine sunulan Nebt isimli câriyeyi şarkı ve yazı yazma konusunda sınava tâbi tuttuktan sonra 30.000 dirheme satın almıştır. Bkz. *Cihâtü'l-e'immeti'l-hulefâ*, çev. Mustafa Cevâd, "Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, I, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 239-240. Ayrıca Adam Mez tarafından aktarılan misallere bkz. *Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm'ın Rönesansı*, s. 196.

¹⁰⁰² Bu konular hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Demirayak, *Abbâsî Edebiyatı Tarihi*, s. 1-64, 133-138; A. Yaşar Koçak, "Şair Câriyeler", *Şarkiyat Mecmuası*, 9 (2006), s. 35-44.

¹⁰⁰³ Bkz. Câhiz, *Kitâbü'l-Kiyân*, çev. Abdulhalik Bakır, "Çengi Cariyeler", *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler*, II, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 139. Ayrıca bkz. Muharrem Hilmi Özev, *Câhiz: Giysiler, Kitaplar, Öğretmenler ve Şarkıcı Kızlar*, İstanbul 2012, s. 87-88. Yine Mâverîdî de şehvet neticesinde köle satın alınmasının hoş olmadığını belirterek bu yönde bir uyarıda bulunmuştur. Bkz. *Nasihatü'l-mülûk*, çev. Mustafa Sarıbiyik, *Siyaset Sanatı*, İstanbul 2004, s. 434.

Matthew S. Gordon'un İbn Havkal tarafından kıyaslanan iki köle grubu olan memlûklar ile kaynakları Abbâsî döneminin iki elit köle grubu olarak tanımlanması yerinde bir tespittir¹⁰⁰⁴. İbn Havkal'ın yaptığı kıyas nihayetinde Türk kölelerinin Müslümanlar nezdindeki saygın konumuna işaret ettiği gibi aynı zamanda bu derece yüksek meblağlar ödenerek satın alınmalarını gerektirecek şekilde onlara ihtiyaç duyulduğunu da gösterir. Yukarıda aktarmış olduğumuz ve genellikle Türkler'in savaşlıkları temalı sözler düşünüldüğünde Ortaçağ İslâm müelliflerinin Türk kölelerinin neden böylesine yüksek fiyatlara satıldıkları da kolayca anlaşılır. Zaten İbn Havkal'ın pasajında bilhassa vurgulamak istediği husus da tam olarak buydu.

Şimdiye değin üzerinde ısrarla durduğumuz gibi, Mâverâünnehir'e ticareten getirilen kölelerin çoğunluğunu Türkler'in oluşturmasının yanında bunların müstahsilleri de çok büyük oranda yine Türkler'in kendileriydiler. İkinci Bölüm'de değinme fırsatı bulduğumuz üzere Türkler, gerek birbirleri üzerine yaptıkları akınlarda gerekse de başka kavimlere yaptıkları akınlarda elde ettikleri ve öldürmek âdetinde olmadıkları esirlerini¹⁰⁰⁵ Mâverâünnehir'e götürerek şüphesiz önemli kazançlar elde ediyorlardı. Bu ticarete yalnızca Türkler'in değil, Sâ mânî toprakları dâhilinde gerçekleştirilmiş ticaretin en önemli kaleminin yine uluslararası köle ticareti olduğu¹⁰⁰⁶ hesaba katılırsa, *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinde faaliyet gösteren uluslararası köle tüccarlarının da büyük kârlar elde etmiş oldukları ortadadır¹⁰⁰⁷.

Araştırmacıların da işaret ettikleri üzere *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden gerçekleştirilen uluslararası köle ticaretinde Semerkand, Fergana, İsbîcâb ve Buhara gibi bazı şehirlerin ve bölgelerin çok daha belirgin bir biçimde ön

¹⁰⁰⁴ Gordon, "Preliminary Remarks on Slaves and Slave Labor in the Third/Ninth Century 'Abbâsîd Empire'", s. 81.

¹⁰⁰⁵ Bkz. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve 't-târih*, I, 326.

¹⁰⁰⁶ Usta, *Sâ mânîler Devleti 874-1005*, s. 490.

¹⁰⁰⁷ Osman Aydın, bilhassa köle ticaretinden büyük kârlar elde etmiş bu tüccarların Soğdlular olduklarını belirtmektedir. Bkz. *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 362-363. Ayrıca bkz. Merçil, "Sâ mânî Devleti'nde Türkler'in Rolü", s. 255; Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları", s. 158.

plana çıktıkları anlaşılmaktadır¹⁰⁰⁸. Bunların başında hiç şüphesiz Sâmânîler'in merkezlerini 279/892 yılında Buhara'ya kaydirmalarına¹⁰⁰⁹ kadarki süreçte bu görevi de üstlenen Semerkand gelmekteydi. Bunun en önemli sebebi Semerkand'ın ele aldığımız dönemin tamamında geçerli olmak üzere Mâverâünnehir'in ticarî merkezi konumunda bulunmuş olmasıydı¹⁰¹⁰. *Hudûdü'l-âlem*'de de Semerkand şehrine dünyanın her bölgesinden tüccarların geldiği belirtilmektedir¹⁰¹¹ ki bunlar arasında hiç şüphesiz köle satmak veya satın almak için gelenler de bulunuyordu. İbn Havkal da Semerkand'ın bu konumunu Mâverâünnehir'in iskelesi olduğunu belirterek açıklar. İbn Havkal devamındaysa, konumuz dâhilinde çok önemli bir ayrıntı olarak Mâverâünnehir *kölelerinin* (الرقيق) de burada toplandığı bilgisini paylaşır¹⁰¹². Fakat konumuz dâhilindeki, yani uluslararası köle ticaretine dair, en güzel betimleme Makdisî el-Beşşârî tarafından yapılmıştır. Semerkand için Makdisî, *kölesi çok* (الرقيق كثير), her yerden malların getirildiği ve yine tüccarı da çok olan bir şehir tanımlamasını yapmaktadır¹⁰¹³. Adam Mez'in de dikkat çektiği üzere Semerkand, odaklandığımız dönemlerde beyaz kölelerin, yani çoğunlukla Türkler'in¹⁰¹⁴, en önemli pazarıydı¹⁰¹⁵. Zaten Mu'tasım-Billâh'ın Câfer el-Huşşekî'yi kendisine memlûk adayı Türk köleler satın almak için gönderdiği şehrin de Semerkand

¹⁰⁰⁸ Şeşen, "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 68; Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları", s. 158; Aydın Usta, "İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gûlam ve İktâ", *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 49; Vaissière, *Sogdian Traders: A History*, s. 331.

¹⁰⁰⁹ Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 88-89.

¹⁰¹⁰ Hatta Vasiliy Vladimiroviç Bartold, Buhara'nın başkent olduğu dönemde dahi Semerkand'ın hem genişlik hem de nüfus açısından Mâverâünnehir'in en büyük şehri olmaya devam ettiğini belirtmektedir. Bkz. *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 88. Ayrıca bkz. Aydın, *Fethinden Sâmânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, s. 350.

¹⁰¹¹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 113.

¹⁰¹² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 375.

¹⁰¹³ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 278, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 259.

¹⁰¹⁴ Semerkand'da ticareti yapılan kölelerin kahir ekseriyeti Ramazan Şeşen'in de vurguladığı üzere Türkler'in oluşturduklarını düşünebiliriz. Bkz. "İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar'dan Geçen Ana Yolun Önemi", s. 68.

¹⁰¹⁵ Mez, "Ortaçaman Türk-İslam Dünyasında Köleler", s. 219. Süleyman Kızıltoprak da bunu ifade eder. Bkz. "Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi", *Türkler ve Askerlik*, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 151. Yine Mehmet Nadir Özdemir tarafından dönemin en önemli köle pazarının bulunduğu şehir olarak tanımlanır. Bkz. *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 132.

olduğunu¹⁰¹⁶ hatırladığımızda bunun nedeni kolayca anlaşılır. Bunun yanında Adam Mez'in bahsettiği beyaz kölelere, Maurice Lombart'ın Hârizm üzerinden getirildiklerini belirttiği *Sakālibe*'yi de dâhil etmek gerekmektedir¹⁰¹⁷.

Semer kand gibi Mâverâünnehir'in bir diğer önemli ticaret merkezi de Buhara'ydı. Nerşahî, Buhara'nın isimlerinden birinin de *Medînetü't-tüccâr* yani 'Tüccarlar Şehri' olduğunu bildirmektedir¹⁰¹⁸. Elbette Buhara sahip olduğu çarşılarıyla ve panayırlarıyla bu tanımlamayı fazlasıyla hak eden bir şehirdi¹⁰¹⁹. Buhara'nın aynı zamanda çok önemli bir uluslararası köle ticareti şehri olduğunu da belirtmek gerekmektedir. İbn Fadlân, İdil Bulgarları'na yolculukları esnasında bir süre bulunmak durumunda kaldığı Buhara'nın sikkelerinden bahsederken konumuz dâhilinde çok önemli bir ayrıntı olarak bu sikkelerin özellikle de *köleler* (عبيد)¹⁰²⁰ satın alınırken yerel halk tarafından kullanıldığını aktarmıştır¹⁰²¹. İbn Havkal da panayırlarıyla ünlü Buhara'nın panayırlarından ve çarşılarından, bu çarşıların da diğer kazanç getiren emtianın yanı sıra *köle* (الرقيق) alım satımı için de kurulduklarından bahseder¹⁰²². Hatta bu bağlamda Sebük Tegin'in Alp Tegin'e satıldığı yerin de yine Buhara olduğu hatırlatılabilir¹⁰²³. Yine Erdoğan Merçil'in belirttiğine göre Simcûrî Hânedanı'nın kurucusu Ebû İmrân Sîmcûr ed-Devâtî'nin de

¹⁰¹⁶ Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 55.

¹⁰¹⁷ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 72.

¹⁰¹⁸ Nerşahî, *Târîh-i Buhârâ*, s. 35. Taberî ise, bu tanımlamayı Buhara'ya bağlı Beykend için kullanır ki bu daha doğru gibidir. Bkz. *Târîhu'l-ümem ve'l-mülûk*, VI, 430. Beykend şehrine dair bkz. Richard N. Frye, "Sughd and Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic Sources", *JAOS*, LXIII/1 (1943), s. 16; Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 124; Chavannes, *Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri*, s. 306.

¹⁰¹⁹ Buhara panayırlarına dair bkz. Hasan Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, Ankara 1998, s. 127-128; Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 449-450, 489.

¹⁰²⁰ 'Abd (عَبْدٌ ç. عَبِيد): 'Abd kelimesi Arapça'da 'kul', 'erkek köle', 'esir' ve 'hizmetkâr' gibi manalara gelmektedir. Bunun müennesi olan 'abde (عَبْدَات ç. عِبْدَات) de kadınlar için kullanılmaktadır. *Kur'an*'da çoğunlukla Allah'a kul olan ve ona itaat eden insanlar için kullanılmış olan 'abd tanımlaması birkaç yerde de direkt olarak köleler kastedilerek kullanılmıştır. Bkz. Freytag, *Lexicon Arabico-Latinum*, III, 105; Lane, *An Arabic-English Lexicon*, V, 1935; Mutçalı, *Arapça-Türkçe Sözlük*, s. 545; Juynboll, "Abid", s. 110; Muhammed Hamîdullah, "Abd (Fıkıh)", *DİA*, I, 57.

¹⁰²¹ İbn Fadlân, *er-Rihle*, s. 5. Buhara'nın bu sikkeleri hakkında İbn Havkal biraz daha detaylı bilgi vermektedir. Bkz. *Sûretü'l-arz*, s. 370. Daha detaylı bilgiler için bkz. Kurt, *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)*, s. 135-139.

¹⁰²² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 371.

¹⁰²³ Bkz. Merçil, "Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)", s. 229.

Sâmânîler'e Buhara'da satılmış olması çok muhtemeldir¹⁰²⁴. Bu örneklerin şahitliğinden burada da ticareti yapılanların büyük oranda yine memlûk adayı Türkler olduğunu düşünebiliriz. Maurice Lombart'ın tespitine göre yalnızca Türkler değil ilaveten *Sakālibe* köleleri de Hârizm üzerinden Buhara'ya taşınmaktaydılar¹⁰²⁵.

Gördüğümüz üzere *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerindeki en büyük iki merkez olan Buhara ve Semerkand, uluslararası köle ticaretinde de gerçekten çok önemli yer işgal etmişlerdi. Fakat coğrafî konum olarak her iki şehir de Mâverâünnehir'in iç kesimlerinde, daha doğru bir tanımlamayla kölelerin kaynağı durumundaki Türkler'le doğrudan temasın mümkün olmadığı bir konumda, bulunmaktaydılar. Bununla birlikte Fergana ve İsbîcâb gibi bölgelerse doğrudan Türkler'le komşu olan bölgelerdeydiler ve bu cihetle Türk köleleri şayet Buhara ve Semerkand'a ulaştırılacaklarsa mutlaka Fergana ve İsbîcâb gibi sınırdaki bölgelerden giriş yapmak zorundaydılar. Bu konuda çok önemli bir bilgiyi paylaşan Makdisî el-Beşşârî, hem Fergana'nın hem de İsbîcâb'ın *kölelerinin Türkler'den* (الرقيق من الترك) geldiğini belirtmektedir¹⁰²⁶. Mevzubahis zorundalık da bu türden bölgelerin deyim yerindeyse bir gümrük vazifesini görmelerine de olanak sağlamıştı. Nihayetinde memlûk adayı olacak Türk köleleri için Türkler'in sınırlarındaki bu türden bölgelerde oldukça yoğun olduğu anlaşılan bir köle ticareti söz konusuydu. Durumu en güzel şekilde özetleyen *Hudûdü'l-âlem* müellifi, Fergana'nın Türkler'in kapısı olduğunu belirttikten sonra buraya çok sayıda Türk köle getirildiğini ifade eder¹⁰²⁷. Süyûtî ise, Mu'tasım-Billâh'ın Semerkand'ın yanı sıra Fergana'ya da Türkler getirmesi için adamlar gönderdiği bilgisini aktarır¹⁰²⁸. İsbîcâb hakkında yine

¹⁰²⁴ Merçil, "Simcûrîler I: Simcûr ed-Devâti", s. 71-72.

¹⁰²⁵ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 72.

¹⁰²⁶ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 325.

¹⁰²⁷ *Hudûdü'l-âlem*, s. 115.

¹⁰²⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*, s. 296-297. İdrisî ise Fergana'ya Tibet kölelerinin de getirildiğini belirtmektedir. Fakat devamında söyledikleri sanki buradan getirilenlerin de Türk köleleri olduğu yönünde bir intiba uyandırmaktadır. Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 99. Hatta Peter B. Golden'in de dikkat çektiği üzere, hemen hemen aynı dönemlerde Ferganalılar denilen grup Hazarlar'la birlikte Bizans sarayında da Abbâsî Devleti'ndekine benzer bir rol oynamaya başlamışlardı. Bkz. "Khazar Turkic Ghulâms in Caliphal Service", s. 283. Ayrıca bkz. Dunlop, *Hazar Yahudi Tarihi*, s. 235-236. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî de, Bizans İmparatoru'nun gulâmlarının çoğunun Türkler'den ve Hazarlar'dan oluştuğunu belirtmektedir. Bkz. *el-Bed' ve't-târih*, II, 12. Anlaşılan, Makdisî'nin zikrettiği Türkler içerisinde Ferganalılar da bulunuyordu.

Hudûdü'l-âlem müellifi, burada dünyanın her yerinden çok sayıda tüccarın bulunduğunu ve Türkistan'da üretilen her türlü ürünün buraya getirildiğini belirtmektedir¹⁰²⁹ ki yukarıda söylediklerimiz göz önüne alınca bu her türlü emtiaya köleler de dâhil olmuş gibi gözükmektedir.

Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı üzerinden taşınan en önemli köleler, yukarıda işaret etmeye çalıştığımız gibi, memlûk yapılmak için de en uygun adaylar olan Türkler'di ve bu nedenle de Mâverâünnehir'de en çok onların ticareti söz konusu olmuştu. Bu nedenle hem Fergana hem de İsbicâb hakkında aktarılan Türk kölelerinin ticaretinde ön plana çıktıklarına dair haberler konumuz dâhilinde çok önemlidirler. Fakat Süleyman Kızıltoprak'ın da işaret ettiği gibi ticarî güzergâhların birleşme noktasındaki Mâverâünnehir'de Türkler haricindeki kavimlerin kölelerinin de ticareti yapılıyordu¹⁰³⁰. Yani Mâverâünnehir'e getirilen kölelerin tamamı Türkler'den oluşmadığı gibi buraya kölelerin getirildiği tek bölge de aslında *Bilâdü'l-Etrâk* değildi. Zaten diğer kölelerin de Mâverâünnehir'den getirildiğine dair Makdisî el-Beşşârî'nin geçiş vergilerinden bahsederken "Câriyeler *Türkler*'den (اتراك) olurlarsa" demesinden anlaşılacağı gibi Türkler haricindeki diğer kavimlere mensup veya diğer bölgelerden câriyeler de Mâverâünnehir'e getiriliyordu¹⁰³¹.

Avrasya olarak tanımladığımız coğrafyanın batı yarısından istihşâl edilmiş *Sakâlibe* kölelerinin gerek İdil Bulgarları gerekse de Oğuzlar aracılığıyla Buhara ve Semerkand'a getirildiklerinden bahsetmiştik. Yine daha yukarıda değinme fırsatı bulduğumuz ve İbn Hurdâzbih tarafından betimlendiğine göre içerisinde *hâdimlerin, câriyelerin ve gulâmların* (من المغرب الخدم و الجوارى و العلمان) bulunduğu kargolarıyla ticarî seyahatlerine Batı Avrupa'dan başlayan Yahudi *Râzâniyye* tüccarları Orta Avrupa ve Karadeniz'in kuzeyini müteakip Hazarlar'ın *Hamlîc* yani İtil şehrine sonrasında da Hazar denizinden Mâverâünnehir'e ve buradadan da Dokuz-Oğuzlar

¹⁰²⁹ *Hudûdü'l-âlem*, s. 84.

¹⁰³⁰ Kızıltoprak, "Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu'ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları", s. 158. Aydın Usta da aynı durumdan bahseder. Bkz. *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 491.

¹⁰³¹ Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 340, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 269.

üzerinden Çin'e kadar gitmekteydiler¹⁰³². Yani bunların yine ağırlıklı olarak *Sakālibe* olması muhtemel kölelerinin yanında Endülüs ve Frank topraklarından satın almış olabilecekleri her türden köleyi de Mâverâünnehir'e taşıdıkları gibi bir ihtimal de söz konusudur¹⁰³³. Araştırmacılara göre faaliyetleri miladî IX. yüzyılın ortalarından itibaren sonlanmış olması nedeniyle bunların Avrupa'dan taşımış oldukları köleler de sadece ele aldığımız dönemin başlarında belirtilen güzergâhları takiben Mâverâünnehir'e ulaştırılmış olmalıdırlar. Yine bir diğer köle grubuna dair *Hudûdü'l-âlem* müellifi tarafından Horasan'a Gūrî köleler getirildiği belirtilmektedir¹⁰³⁴. İbn Havkal ise Müslümanlar tarafından alınmış Gūrî esirlerinin hem Herat'a hem de Sicistan'a getirilmekte olduğunu belirtir¹⁰³⁵. Yani Gūr bölgesi¹⁰³⁶ kölelerinin buralardan Abbâsî merkezine olduğu kadar Mâverâünnehir'e de ticareten götürülmüş olma ihtimalleri söz konusudur. Yine İdrisî'nin aktardığına göre Tibet'ten köleler hem Fergana'ya hem de Hind'e ihraç edilmekteydi¹⁰³⁷.

Son alıcılarına yani efendilerine ulaştırılmadan önce kölelere meslekî becerilerin kazandırıldığı merkezlerin uluslararası köle ticaretinin ayrılmaz bir parçası olduğundan bahsetmiştik. Efendileri olacak şahısların veya kurumların beğenileri ve beklentileri doğrultusunda kölelere deyim yerindeyse son rötuşların yapıldığı bu türden merkezler hemen her zaman için de *Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nın üzerinde bulunmaktaydılar. Örneğin Maurice Lombart, tıpkı İrmîniye'de

¹⁰³² İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 153, 155, krş. Şeşen, *İslam Medeniyeti Tarihi*, s. 140-141.

¹⁰³³ Ele aldığımız dönemde Batı ve Orta Avrupa'daki köle tüccarlarının çoğunluğunu Yahudi tüccarları oluşturmuşa benzemektedir. Bunlar bir yandan Endülüs'e köle götürmüşlerken yine buralardan aldıkları -Hıristiyan halklar da dâhil- diğer kavimlere mensup köleleri de doğuya getirmiş olmalıdırlar. Yahudi tüccarlarının Avrupa merkezli yürüttükleri köle ticaretine dair bkz. Pirenne, *Hiz. Muhammed ve Charlemagne*, s. 201, 301-302; Pirenne, *Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, s. 19-20; Özdemir, "Sakālibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-", s. 93; Brutzkus, "Trade with Eastern Europe, 800-1200", s. 32; Johnston, "The Mohammedan Slave Trade", s. 483.

¹⁰³⁴ Bkz. *Hudûdü'l-âlem*, s. 109-110.

¹⁰³⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 337.

¹⁰³⁶ İktidar Husain Sıddıqui'ye göre Gūr bölgesi, Herat'ın doğusunda ve güneydoğusunda bulunan Orta Afganistan'ın dağlık bölgesiyle Garşistan'ın güneyi, Cûzcân, Ferahrûd, Herîrûd ve Murgap nehirlerinin yöresindeki topraklara denilmekteydi. Bkz. "Gurlular", *DİA*, XIV, 207.

¹⁰³⁷ Bkz. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 99.

olduğu gibi, kölelerin Mâverâünnehir’de de iğdiş edildiklerinden bahseder¹⁰³⁸. Fakat bunlarınkinden çok daha önemli olan bir durum daha söz konusuydu. Buna uygun olarak Mâverâünnehir yalnızca kölelerin ticaretlerinin gerçekleştirildiği bir bölge değil aynı zamanda bunlara gulâm veya memlûk olabilmeleri için gerekli temel askerî eğitimlerin de verildiği merkezlere sahip çok önemli bir bölgeydi¹⁰³⁹.

Mâverâünnehir’deki en önemli köle pazarlarına ev sahipliği yapan Semerkand, İbn Havkal’ın belirttiğine göre aynı zamanda en iyi kölelerin de yetiştirildiği bir yerdi¹⁰⁴⁰. İbn Havkal’ın sözünü ettiği eğitimse çok büyük oranda memlûk adayı kölelere verilen askerî nitelikli bir eğitimdi. Elimizde mevzubahis eğitimin ne şekilde yapıldığına ve takriben ne kadar sürdüğüne dair biri teorik biri de pratik iki anlatı mevcuttur. Özellikle de bizzat Sâmânîler tarafından gulâmlara verilen eğitim süreci¹⁰⁴¹, Büyük Selçuklular’ın en önemli veziri Nizâmülmülk tarafından tafsilatlı bir biçimde anlatılmıştır¹⁰⁴². Bir diğer anlatıysa başlangıçta Gazneli Devleti’nin kurucusu Alp Tegin’in gulâmlarından biri olmasına rağmen sonrasında Gazneliler’in en önemli sultanlarından biri olacak Sebük Tegin’e atfedilen *Pendnâme*’de bulunmaktadır ve Nizâmülmülk tarafından anlatılan resmî eğitim sürecinden de biraz farklıdır¹⁰⁴³. Her iki eğitim sürecinin temelde birbirinden ayrıldığı hususlar bulunsa da anlatıların ortak özelliği memlûk adayı kölelerin dârüislâma dâhil olmayan bölgelerden ve yetişkin olmayan erkeklerden seçilmesidir. Kolayca tahmin edileceği gibi erkek çocuklarının tercih edilmelerinin ardında birtakım pratik faydalar yatmaktaydı. Hatta efendileri olacak idarecilere kati bağlılıklarının temini için bunun vazgeçilmez bir şart olduğu söylenebilir. Çocuk yaşta elde edilen köleler başlangıçta Müslüman da olmadıkları için İslâm toplumunun kendi iç tartışmalarına da uzaktılar.

¹⁰³⁸ Lombart, *İslamın Altın Çağı*, s. 72.

¹⁰³⁹ Yakubovskiy, “Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair”, s. 508; Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, s. 158.

¹⁰⁴⁰ İbn Havkal, *Sûretü’l-arz*, s. 375.

¹⁰⁴¹ Sâmânî Devleti tarafından gulâmlarına verilen eğitime ve sonunda getirildikleri görevlere dair bkz. Usta, *Sâmânîler Devleti 874-1005*, s. 418-420.

¹⁰⁴² Nizâmülmülk tarafından Sâmânî Devleti resmî kurumlarınca verilen eğitim sürecine dair bkz. *Siyâsetnâme*, s. 74-75.

¹⁰⁴³ Sebük Tegin’in Alp Tegin’in gulâmları arasına katılmasına değin, sahibi olan köle tüccarının sunduğu olanaklarla aldığı eğitim sürecine dair bkz. Merçil, “Sebüktegin’in *Pendnâmesi* (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)”, s. 227.

Araştırmacıların da vurguladıkları gibi bunlar belli bir eğitimden geçirilerek kolayca devletin idarî ve siyasî kadrolarında yükselebildiler¹⁰⁴⁴. Fakat burada konumuz açısından en önemli husus gulâm veya memlûk olacak kölelerin bilhassa çocuklardan seçilmesi idi. Bu da sonuç olarak *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla gerçekleştirilen muazzam köle ticaretinin en önemli unsurlarının da aslında erkek çocukları olduğu manasına gelmektedir.

3.2.2. Kölelerin Mâverâünnehir'den Abbâsî Merkezlerine Sevk Edildiği Ticarî Güzergâh

Mâverâünnehir'e daha çok Fergana ve İsbîcâb'tan, yani Türk beldelerinin komşuluğundaki bölgelerden, giriş yaptıkları anlaşılan köleler İbn Havkal'ın dediği gibi Mâverâünnehir'in kölelerinin toplandığı Semerkand'a naklediliyorlardı¹⁰⁴⁵. Vasiliy Vladimiroviç Bartold'un tespitine göre bunun başlıca sebebi Semerkand'ın Belh üzerinden Hind'den; Merv üzerinden Horasan'dan ve Türk beldelerinden gelen ticaret yollarının birleştiği nokta olmasıydı¹⁰⁴⁶. Bununla birlikte kölelerin Semerkand'da toplanmalarının bir diğer önemli sebebiyse biraz önce değindiğimiz özellikle memlûk olacak Türk kölelerine gerekli temel eğitimlerin de burada verilmesi idi. Aynı şekilde Buhara da Sâ mânîler'in idarî merkezi olması nedeniyle benzeri bir görevi üstlenmiş olmalıdır. Buhara'dan sonra kölelerin Bağdat'a doğru güzergâhları üzerinde aşmaları gereken en önemli engelse Amuderya nehriydi.

Avrasya'nın bu en değerli kölelerinin güneye sevkleri esnasında Makdisî el-Beşşârî tarafından aktarıldığına göre -belki bir süreliğine de olsa- Amuderya'dan bir geçiş vergisi de alınıyordu. Bağdat yönündeki bu geçişlerse Vasiliy Vladimiroviç Bartold tarafından Amuderya üzerindeki en önemli geçiş bölgesi olarak tanımlanan¹⁰⁴⁷ Âmül'den yapılmış olmalıdır¹⁰⁴⁸. Makdisî el-Beşşârî'nin bahsettiği

¹⁰⁴⁴ Vernon J. Parry, "İslâm'da Harb Sanatı", çev. Erdoğan Merçil – Salih Özbaran, *TD*, 28-29 (1974), s. 197; Azimli, "Abbasi Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (*Hassa Ordusu*)", s. 31; Cahen, *İslamiyet*, s. 191.

¹⁰⁴⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 375.

¹⁰⁴⁶ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 88.

¹⁰⁴⁷ Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 80.

geçiş vergisininse tamamen Türk kölelerine has bir durum olduğu aşağıdaki kaydından anlaşılmaktadır:

“...Yalnız *köle* (الرقیق) hususunda Ceyhûn [Amuderya] kıyısında zorluk çıkarılır. Sultanın izni olmadan buradan *gulâm* (غلام) geçirilmesine müsaade etmezler. Her köle için 70 ila 100 dirheme izin alırlar. Câriyeler *Türkler*'den (اتراك) olurlarsa yine izinsiz geçirilmez. Her kadın başına 20 ila 30 dirheme izin alınır...”¹⁰⁴⁹.

Tam olarak niçin alındığından bahsedilmese de Mehmet Nadir Özdemir artan köle ticareti nedeniyle gümrük vergilerinin de artmış olduğunu belirtir¹⁰⁵⁰. Bu doğrultuda Sâ mânîler'in, tıpkı I. Nikephoros döneminde (802-811) Bizanslılar'ın da yapmış olduğu gibi¹⁰⁵¹, elde ettikleri geliri arttırmak hedefini gütmüş olduklarını düşünebiliriz. İlaveten bir diğer olası nedense Sâ mânîler'in bir şekilde başta Abbâsîler olmak üzere diğer rakip Müslüman siyasî yapılarının Türk memlûklarına erişimini oldukça zorlaştırma çabaları olarak da yorumlanabilir. Jere L. Bacharach'ın tespitine göre Abbâsîler bahsettiğimiz bu usulü Mısır'da idareyi *de facto* devralmış yapılarından Tolunoğulları ve İhşîdîler için uygulamışlar; bu da nihayetinde her iki devletin de ihtiyacı olan köleleri -elbette evvela memlûk adaylarını- Avrupa ve Afrika'dan yoğun bir şekilde talep etmelerine neden olmuştu¹⁰⁵². Yani anlaşıldığı kadarıyla Sâ mânîler, Türk kölelerinin bir manada rakipleri diğer Müslüman siyasî yapılara iletilmesini yavaşlatıyorken aynı zamanda da bu işten ciddi bir kâr elde ediyorlardı.

¹⁰⁴⁸ Âmül'ün bu konumu için bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 25; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 342. İbn Fadlân ve yanındakiler de Amuderya nehrini Âmül'den geçmişlerdi. Bkz. *er-Rihle*, s. 3. Âmül hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mustafa Budak, “Çârcûy”, *DİA*, VIII, 224-225.

¹⁰⁴⁹ Makdisî el-Beşârî, *Ahsenü't-tekâsîm*, s. 340, krş. Şeşen, *Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 269-270.

¹⁰⁵⁰ Özdemir, *İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik*, s. 156. Ayrıca bkz. Bartold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, s. 258;

¹⁰⁵¹ Theophanes, I. Nikephoros'un vergi reformuna göre, Bizans'ın Marmara denizi üzerindeki önemli limanlarından Abydos'un dışından getirilen köleler için adam başı 2 nomisma alınması gerektiğinden bahseder. Bkz. *Khronographia*, s. 667. Ayrıca bkz. Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, s. 175-176.

¹⁰⁵² Bacharach, “African Military Slaves in the Medieval East: The Case of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)”, s. 480.

Yolun Amuderya'dan sonraki kısmıysa İbn Fadlân'ın Bağdat'tan Amuderya'ya kadar izlemiş olduğu güzergâh olması nedeniyle iyi bilinmektedir¹⁰⁵³. Amuderya'dan sonra Bağdat yönüne olan güzergâh Horasan'ın en önemli merkezlerinden olan Merv'den geçmekteydi¹⁰⁵⁴. Câhiz ise Merv'den getirilenler arasında ud çalan sanatçılardan bahseder¹⁰⁵⁵ ki bunların da çok büyük ihtimal dâhilinde iyi eğitim almış köleler olduklarını düşünebiliriz. Güzergâhın Merv'den sonraki durağıysa İbn Havkal'ın Horasan ve Maveraünnehir'in geçiş bölgesi olarak nitelendirdiği Serahs idi¹⁰⁵⁶. Bir sonraki durak da yine Horasan'ın önemli merkezlerinden ve Aydın Usta'nın ele aldığımız dönemler için çok yoğun ticarî faaliyetlerin yaşandığını tespit ettiği bir şehir olan¹⁰⁵⁷ Nîşâbur¹⁰⁵⁸ idi. Nîşâbur'dan aynı zamanda Herat'a ve Herat üzerinden Sicistan'a ulaşmak da mümkündü¹⁰⁵⁹. Yukarıda aktardıklarımızdan hatırlanacağı üzere hem İbn Havkal'ın hem de *Hudûdü'l-âlem*'in müellifinin aktardıklarından Gür bölgesi kölelerinin hiç olmazsa Nîşâbur'da kuşağımıza dâhil oldukları düşünülebilir.

Mâverâünnehir'den Bağdat'a doğru olan güzergâh Nîşâbur'dan sonra Rey'e ilerlemekteydi¹⁰⁶⁰ ki Rey hatırlanacağı üzere Cürcân'dan gelen *Sakâlibe* kölelerinin de toplandığı önemli bir şehirdi. Yani Rey şehri uluslararası köle ticaretinin önemli bir merkezi olarak hem *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* hem de *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* üzerinden taşınan kölelerin toplandığı çok önemli bir şehir olarak belirmektedir. Burada Abbâsîler döneminin en ünlü mûsikişinas ve mugannîlerinden biri olan İbrâhim el-Mevsîlî'nin de (ö. 188/804), mûsikî bilgisini geliştirmek için birçok merkezi dolaşmış olmasına rağmen Rey

¹⁰⁵³ İbn Fadlân'ın yolculuğunun bu kısmı ve uğradığı şehirler için bkz. *er-Rihle*, s. 2-4.

¹⁰⁵⁴ İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 25.

¹⁰⁵⁵ Câhiz, *Kitabü't-Tebassur bi't-ticâre*, s. 323.

¹⁰⁵⁶ İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, s. 337. Serahs için daha detaylı bilgi için bkz. Yüksel Sayan, "Serahs", *DİA*, XXXVI, 539-542.

¹⁰⁵⁷ Usta, *Sâmâniler Devleti 874-1005*, s. 441.

¹⁰⁵⁸ Nîşâbur için daha detaylı bilgi için bkz. Osman Gazi Özgüdenli, "Nîşâbur", *DİA*, XXXIII, 149-151.

¹⁰⁵⁹ Bu güzergâhlar için bkz. İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 151-152; Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 115.

¹⁰⁶⁰ İbn Rüste, *el-A'lâku'n-nefise*, s. 148-151.

şehrinde yerleşmeyi tercih ettiğini hatırlatabiliriz¹⁰⁶¹. Mûsikişinas ve mugannîler açısından bilhassa köle ticareti yapılan merkezler çok önemliydi. Çünkü hem bunlardan mûsikiye dair yeni bir şeyler öğrenebilirler hem de buralardan aldıkları câriyelere verecekleri iyi eğitim neticesinde bunları çok yüksek fiyatlara da satabilirlerdi¹⁰⁶². Ahmet Hakkı Turabi, İbrâhim el-Mevsilî'nin korosunun bizzat kendisinin satın aldığı câriyelerden oluştuğunu esmer câriyelerden ziyade beyaz tenli olanları tercih ettiğini tespit etmiştir¹⁰⁶³. Rey'in beyaz kölelerin iki önemli grubu olan *Sakâlibe*'nin ve Türkler'in Abbâsîler'e doğru olan yolculuklarında kesişme noktası olması belki de Mevsilî'nin seçimini etkilemiş olabilir. *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları*'nın her ikisi üzerinden de getirilerek Rey'de toplanan tüm bu köleler bundan sonrasındaysa nihaî hedef Bağdat'a doğru taşınmaktaydılar. Rey'den Bağdat'a ise hem Hemedan¹⁰⁶⁴ hem de Kazvin¹⁰⁶⁵ üzerinden ilerleyen güzergâhlar vasıtasıyla ulaşmanın mümkün olduğunu hatırlatalım¹⁰⁶⁶.

¹⁰⁶¹ Ahmet Hakkı Turabi, "İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsilî (ö. 804)", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, V/1 (2005), s. 180.

¹⁰⁶² Bkz. Koçak, "Şair Cârîyeler", s. 36-37.

¹⁰⁶³ Turabi, "İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsilî (ö. 804)", s. 188.

¹⁰⁶⁴ Hemedan vasıtasıyla Rey'den Bağdat'a olan güzergâh için bkz. İbn Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, s. 41.

¹⁰⁶⁵ Kazvin vasıtasıyla Rey'den Bağdat'a doğru olan güzergâh için bkz. Ya'kübî, *Kitâbü'l-Büldân*, s. 89.

¹⁰⁶⁶ Ayrıca İbn Rüste tarafından verilen güzergâh için bkz. *el-A'lâku'n-nefise*, s. 143-148.

SONUÇ

Kuruluşunu müteakip kısa zaman zarfında Abbâsî Devleti, her ikisi de ticaret temelli büyüyerek çok önemli boyutlara ulaşan ekonomisine ve zenginliğine bağlı olarak her türden üretim ve hizmet alanında istihdâm etmek için çok sayıda insana ihtiyaç duymaya başlamıştı. Abbâsîler de mevzubahis insan ihtiyacı sorunlarını selefleri Emevîler'den farklı olarak neredeyse tamamen uluslararası ticarete başvurarak sahip olabildikleri köleler vasıtasıyla aşma yoluna gitmişlerdir. Çünkü iktidarın Emevîler'den Abbâsîler'e geçmesini müteakip dönemde İslâm dünyası için köle temin usullerini temelden değiştirecek birtakım gelişmeler yaşanmaya başlamış; bu gelişmelerin bir neticesi olarak da köle ticareti yeni bir şekil alarak en nihayetinde uluslararası olarak nitelendirdiğimiz hüviyeti daha bir ön plana çıkmıştı.

Sözünü ettiğimiz insan ihtiyacı elbette Abbâsîler için olduğu kadar hemen hemen aynı zenginliğe sahip selefleri Emevîler için de söz konusuydu. Buna rağmen İslâm dünyasının bu kısmında köle temini için uluslararası ticarete yoğun bir şekilde müracaat edilmesi Emevîler döneminde değil de Abbâsîler döneminde gerçekleşmiştir. Bunun en önemli nedeni Emevîler'in ihtiyacını hissettikleri insanları, yani nihayetinde kölelerini, çok büyük oranda kendi dönemlerinde de devam etmiş fetihlerde ve gazâlarda elde ettikleri esirlerle rahatça karşılayabilmiş olmalarıydı. Yani Müslümanlar Abbâsî hâkimiyeti öncesi dönemde kendi kölelerinin bizzat müstahsili konumunda bulunmaya devam ettiklerinden ilaveten uluslararası köle ticaretine başvurmaya çok da gerek duymamışlardı.

Abbâsî dönemindeyse, tam olarak hiçbir zaman durmasa da, daha önceki dönemlerdeki fetihler görülmediği gibi bunun aksine Abbâsîler daha ilk günlerden itibaren siyasî bölünmeler ve çok ciddi toprak kayıplarıyla karşı karşıya kaldılar.

Abbâsîler aleyhine olan tüm toprak kayıplarının yine Müslümanlar tarafından henüz kurulmuş -çoğunluğu *de facto*- devletlerce yapılması da Abbâsîler için fetih kapılarının her geçen gün biraz daha kapanması ve bununla yakından alakalı olarak esir elde edilecek alanların da daralması manasına geliyordu. Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticareti dâhilinde bu durumun en önemli sonucunun Abbâsîler'in Avrasya'daki "insan veya köle deposu" şeklinde tanımlanan *Bilâdü's-Sakâlibe* ve *Bilâdü'l-Etrâk*'la doğrudan temasta bulunma imkânlarının kalmaması olduğu anlaşılmıştır. Çünkü bundan böyle seleflerinin aksine Abbâsîler bu türden bölgelere gazâ veya seferler gerçekleştirerek neticesinde köle olarak istihdâm edecekleri esirler elde etme imkânından da mahrum kaldılar. Kendilerinden önceki dönemin aksine Abbâsîler şartların artık müsaade etmemesi nedeniyle tedricen azalan köle müstahsili konumlarını zaman içerisinde nerdeyse tamamen terk etmek zorunda kaldılar. Bu durum da Abbâsîler'in ihtiyaç duydukları insanların temininde mecburen daha başka yollara başvurmalarıyla sonuçlanmıştır.

Bu meyanda daha önceki Müslüman idareciler tarafından da kullanılmış bazı yöntemlere insan ihtiyacını karşılamaya yönelik Abbâsîler tarafından da müracaat edildi. Yöntemlerin ilki Abbâsîler döneminde fetih kapılarının büyük oranda kapanmasına rağmen çoğunluğunu Bizans arazisine düzenli bir şekilde yapılan *es-sâ'ife* ve *eş-şâtiye* yani yazlık ve kışlık seferlerin oluşturduğu dârülharbe karşı gerçekleştirilen gazâlardı. Yine Abbâsîler kendilerine karşı isyan eden toplulukların kadın ve çocuklarını da zaman zaman köleleştirdiler. Fakat ne isyacıardan alınan esirlere ve ne de dârülharbe karşı gerçekleştirilen gazâlara rağmen buralardan elde edilen esirlerin ve kölelerin Abbâsîler'in ihtiyacını karşılayacak düzeye ulaşmamış olduğu anlaşılmıştır. Bunun en başlıca nedenlerinden biri Abbâsî döneminde gazâ ve fetihlerin evvelki dönemlere nazaran ciddi manada azalmasıydı. Yine Bizans'tan alınan esirler zaman zaman ciddi sayılara ulaşmakla birlikte çoğu zaman köleleştirilmeden iki devlet arasındaki mübadelelerde de salınmaktaydılar. İslâm hukukunun her zaman müsaade etmesinden dolayı isyancıları köleleştirmeye elde edilen kölelerin sayıları da büyük meblağlara ulaşmamaktaydı.

Yukarıda saydığımız geleneksel yöntemlerin bir diğer kalemi olan köle olarak alınan harâcların Abbâsîler'in insan ihtiyacını karşılama konusunda diğerlerine nazaran çok daha önemli olduğu sonucuna vardık. Çünkü bu usulle elde edilen köleler zaten köle ticareti açısından önemli olan ve ihtiyaca binaen belirlenen bölgelerden talep edilmişe benzemektedirler. Bu nokta dikkate alındığında harâcın köle olarak aynı alınmasının Abbâsî memleketi dâhilindeki insan ve nihayetinde köle ihtiyacını karşılamaya yönelik çok önemli bir adım olduğu söyleyenebilir. Hatta bu açıdan bakıldığında bunun da bir nevî köle ticareti kapsamında değerlendirilebileceği kanısına vardık. Fakat harâc alma şeklindeki köle istihsâli de fazlasıyla sınırlı kalmış olduğundan nihayetinde Abbâsîler'in ihtiyacını hissettikleri insanları yalnızca bu şekilde temin etmesinin de imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Tüm bunlar da en nihayetinde Abbâsîler'i mecburen uluslararası köle ticaretine yönlendirmişdir.

Mevzubahis ticaretten istifade yolunda dönemin istisnasız hiçbir hukuk sistemi, insanların köle olarak satılması şeklinde gerçekleştirilen ticaretin önünde bir engel teşkil etmiyordu. Köle ticareti açısından dönem kanunlarının ortak özellikleriye sadece kendi topluluklarının üyelerinin veya dindaşlarının köle edilmesini engellemeye yönelik yaptırımlardan ibaret olmalarıydı ve bu hâliyle de Abbâsîler açısından bir sorun teşkil etmediler. Özellikle dönemin şartlarına ilaveten kanunlarının da oldukça müsait ve hatta teşvik edici mahiyetlerinden dolayı uluslararası köle ticaretinin Abbâsîler'in insan ihtiyacını karşılamalarında başvurulabilecek tek seçenek olmasa da mevcut şartlar dâhilinde en pratik çözüm olarak belirlediği neticesine vardık.

En pratik çözüm olarak başvuru uluslararası köle ticaretinde Abbâsîler'e köle temin eden coğrafyaların başındaysa Avrasya gelmekteydi. Çünkü Avrasya ele aldığımız dönemde "köle veya insan deposu" olarak tanımlanan sayılı bölgelerden ikisine ev sahipliği yapmak gibi çok önemli bir özelliği haizdi. Avrasya'dan Abbâsîler'e ticareten ulaştırılacak kölelerin kahir ekseriyetinin de *Sakālibe*'den ve Türkler'den oluştuğu anlaşılmıştır. Bunların her ikisi de köle ticareti açısından düşünüldüğünde salt etnik veya kavmî isimlendirmelerden ziyade genel tanımlamalar olarak da kabul edilmelidir. Bu husus özellikle de *Sakālibe* için böyledir. Çünkü

Sakālibe tanımı ağırlıklı olarak Slavlar'ı kastetmesine rağmen Fin-Ugorlar ve Türkler gibi diğerleri de bu tanımlaya dâhil olmaktan kurtulamamışlardır. Hatta bir manada Avrasya coğrafyasının Avrupa ayağından getirilen kölelerin neredeyse tamamı için *Sakālibe*'nin genel bir tanımlama olarak kullanıldığı bile iddia edilebilir. Aynı durum Avrasya coğrafyasının Asya ayağındaki Türkler için de çoğu zaman geçerli olmuş gibi gözükmemektedir. Yani Türkler'den gelen kölelerle kastedilenin, Türkler tarafından elde edilen köleleri mi yoksa Türk olan köleler mi ve hatta Türkler tarafından elde edilen Türk köleler mi olduğu konusu her zaman için çok net değildir. Nihayetinde her iki tanımlamanın da etnik bir aidiyet vurgusu taşımakla birlikte esas itibarıyla coğrafi temelli tanımlamalar oldukları da söylenebilir.

Avrasya'nın mevzubahis kölelerinin müstahsillerinin neredeyse tamamının da savaşçı kavimler olarak tanımladığımız ve en temel özellikleri hızlı hareket etme kabiliyeti olan Varyag-Ruslar, Macarlar ve Türkler'den meydana geldiği anlaşılmıştır. Avrasya coğrafyasının tamamı göz önünde bulundurulduğunda Varyag-Ruslar, Türkler ve Macarlar haricindeki diğer savaşçı kavimler de köle istihsâliyle uğraşmışlardır. Fakat diğer savaşçı kavimlerin köle istihsâliyle meşgul oldukları sahanın toplamının bile Türkler'in, Macarlar'ın veya Varyag-Ruslar'ın bunu yapmış oldukları sahayla asla kıyaslanamayacağı da görülmüştür. Avrasya'nın diğer kavimlerinin köle istihsâlinde buldukları bölgeler çok daha dar ve buna paralel olarak istihsâl ettikleri köleler de sayıca çok daha azdı. Nicelik açısından bu türden farkların bulunmuş olmasına rağmen nitelik açısından Avrasya dâhilindeki tüm köle müstahsillerinin az çok benzer formasyona sahip olmuş oldukları da söylenebilir.

Nihayetinde Abbâsî memleketinde istihdâm edilecek kölelerin kahir ekseriyetinin müstahsilleri de Türkler, Macarlar ve Varyag-Ruslar'dı. Sonrasında uluslararası ticaretin mevzusu olarak nihayetinde Abbâsîler'e ulaştırılacak kölelerse *Avrasya Köle İstihsâl Kuşağı*'ndaki bu savaşçı-müstahsil kavimler tarafından temelde birkaç usulle istihsâl edilmişlerdi. Fakat mevzubahis usullerin en önemlisinin; savaşlarda, akınlarda ve gazâlarda anveten ele geçirilen ve sonrasında köle olarak satılacak tutsakların istihsâli yani *esareten istihsâl* olduğu görüldü. Nihayetinde yalnızca esirler değil; borç, kumar, kaçırılma, suç vs. sebeplerden dolayı

köleleştirilmiş kişiler de ticareten *Köle İstihdâm Kuşağı*'na taşınmışlardı. Kolayca tahmin edilebileceği gibi de saydığımız usuller arasında savaşçı kavimlerin anveten istihsâl ettikleri köleler sayıca en fazla olanlardı ve uluslararası köle ticaretinin asıl mevzusunu da bunlar oluşturmuştu.

Bu noktadan itibaren Abbâsî Devleti döneminde Avrasya'yla gerçekleştirilmiş uluslararası köle ticaretinin mahiyetini anlayabilmek adına, *Avrasya Köle İstihdâm Kuşağı*'nda köle olacak bireylerin elde edilmelerini müteakip uluslararası aracılar tarafından *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* vasıtasıyla efendilerine teslim edilecekleri *Köle İstihdâm Kuşağı*'na kadarki serüvenleri kesintisiz bir biçimde takip edildiğinde birkaç güzergâhın daha fazla ön plana çıktığı görülmüştür. Mevzubahis güzergâhların ilkinin merkezinde İtil nehriyle birlikte Hazar denizi, ikincisinin merkezindeyse Mâverâünnehir bulunmaktaydı. *Ticaret adası* olarak nitelendirdiğimiz mevzubahis bölgeler hem savaşçı-müstahsil kavimlerin hem de müstahdim toplumun sınırında bulunması nedeniyle her iki taraf için de hayatî temasların gerçekleştirildiği mekânlar olmak gibi bir öneme de sahiptiler. Uluslararası ticarete konu edilen kölelerimiz de istihsâl edilmelerini müteakip evvelemerde mevzubahis ticaret adalarının önemli şehirlerine naklolunmuşlar; bu şehirlerde gerekli hâllerde kölelere son bir rötuş yapılmasını müteakip olarak da buralardan istihdâm edilecekleri Abbâsî topraklarına doğru sevk edilmişlerdir.

Anlaşıldığı kadarıyla *Avrasya Köle Nakil ve Ticareti Kuşakları* dâhilindeki bazı şehirler uluslararası köle ticareti açısından diğerlerine nazaran daha fazla ön plana çıkmışlardı. Ağırlıklı olarak *Sakâlibe*'nin taşındığı *İtil-Hazar Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'nda Hazar Kağanlığı'nın merkezi İtil ve İdil Bulgarları'nın merkezi Bulgar şehirleri uluslararası köle ticareti açısından çok önemliydiler. Yine aynı kuşak dâhilindeki Hârizm'in Cürcâniye şehriyle Kafkaslar'daki meşhur Bâbülevbâb da aynı görevi üstlenmişti. Bu güzergâhta çoğunlukla söz sahibi olanlarsa Hazarlar, İdil Bulgarları, Oğuzlar ve Hârizmliler'di. Ağırlıklı olarak Türkler'in taşındığı *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı*'ndaysa İsbîcâb ve Fergana gibi Türk topraklarının komşuluğundaki bölgelere ilaveten Buhara ve özellikle de Semerkand yine uluslararası köle ticareti açısından çok önemliydiler. Bu güzergâhta asıl söz

sahibi olanlarsa ele aldığımız dönemin büyük bir kısmında Sâ mânîler olmuştur. Burada bilhassa vurgulanması gereken bir diğer şehir de her iki kuşağın Bağdat'a doğru olan güzergâhlarının kesişme noktasında bulunan Rey'dir. Bu manada Rey'in hem *Sakālibe*'nin hem de Türkler'in toplanarak Bağdat'a sevk edildikleri çok önemli bir uluslararası köle ticareti şehri olduğu anlaşılmıştır.

Uluslararası köle ticaretinin gerçekleştirilmesi hususunda *aracılar* olarak tanımladığımız uluslararası köle tüccarlarının da çok önemli rolleri bulunmaktaydı. Bunlar tüm kuşaklar arasındaki asıl bağlantılardı. Ele aldığımız dönem ve coğrafya göz önünde bulundurulduğunda aynı zamanda köle müstahsilleri de olan Varyag-Ruslar'ın, Hazarlar'ın, İdil Bulgarları'nın ve Müslümanların yanında genel olarak uluslararası ticaretle meşgul oldukları anlaşılan Avrupa menşeli Yahudi *Râzâniyye* tüccarlarının ve Mâverâünnehir menşeli Soğd tüccarlarının uluslararası köle ticaretine tüccar olarak da iştirak ettikleri görülmüştür.

Sakālibe'nin Abbâsîler tarafından istihdâmında, diğer İslam coğrafyalarının hilafına, çok belirgin bir kalemden bahsetmek mümkün değildir. Fakat Türkler için bu kalemin sahip oldukları kavmî mizacın bir karşılığı olarak kesinlikle askerlik olduğu görülmüştür. Hayatî derecede önemli mevzubahis istihdâm kalemi için Türkler'in tercih edilmesi nihayetinde daha değişik türden sorunlara yol açmasına rağmen onlardan vaz geçilememesine ve Abbâsî Devleti dönemi boyunca aynı amaca yönelik uluslararası köle ticaretinin de devam ettirilmesine neden olmuştu. Fakat burada konumuz açısından en önemli husus gulâm veya memlûk olacak söz konusu kölelerin bilhassa çocuklardan seçilmiş olmasından dolayı *Mâverâünnehir Köle Nakil ve Ticareti Kuşağı* vasıtasıyla gerçekleştirilen muazzam köle ticaretinin en önemli unsurlarının da aslında erkek çocukları olduğunun anlaşılmasıdır.

Varyag-Ruslar, Macarlar ve Türkler tarafından istihdâl edilerek akabinde İtil-Hazar ve Mâverâünnehir üzerinden Abbâsî topraklarına ulaştırılması şeklinde işleyen Abbâsîler'in Avrasya'yla gerçekleştirdikleri uluslararası köle ticaretinin belirgin bir biçimde gözlemlenmeye başlaması ikinci Abbâsî Halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr döneminin (754-775) sonrasıdır. Çünkü açık bir biçimde Ebû Ca'fer el-Mansûr

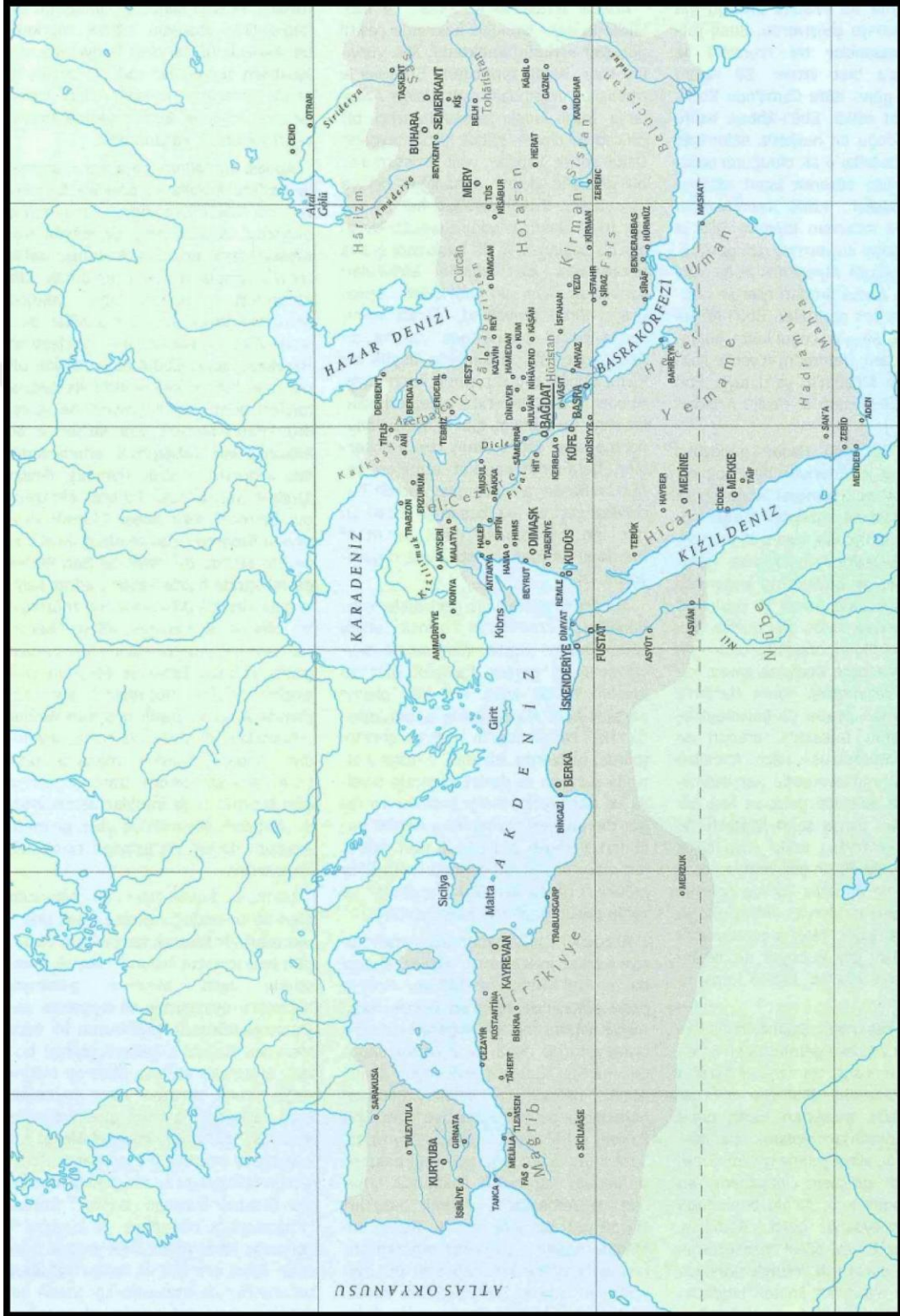
dönemi, tıpkı daha evvelinde Emevîler döneminde de olduğu gibi, gazâ ve fetihler yapılmaya çalışılan bir dönem hüviyetindedir. Fakat Ebû Ca'fer el-Mansûr sonrası süreç için İslâm toplumunun dâhili karışıklıklarının daha belirgin bir hâle gelmesi nedeniyle gazâ ve fetihlerin belirgin bir biçimde devam ettirildiğini söylemek çok da mümkün değildir. İşte tam da bu dönem Abbâsîler'in yaygın bir biçimde uluslararası köle ticaretine başvurmaya başlayacakları dönemdi. Burada bilhassa vurgulanması gereken husussa savaşı-müstahsil kavimlerin yoğun bir biçimde köle istihsâli ve ticaretiyle uğraşmalarının Abbâsîler'in de uluslararası köle ticaretine yoğun bir biçimde başvurmalarıyla tam olarak aynı dönemlerde gerçekleşmesiydi. Bu noktada adeta birbirleri açısından mevzubahis süreci tetiklemiş oldukları söylenmelidir. Yani Abbâsîler'in talebi arttıkça savaşı-müstahsil kavimlerin arzı da aynı oranda artış göstermiştir. Fakat sürecin tam olarak hangi tarafın faaliyetlerinin neticesinde başlamış olduğu konusundaysa -belki de bunun tespitinin imkânsız olmasından- kesin bir karar verilemediğini de belirtmemiz gerekir.

EKLER

Ek-1:Abbâsî Halifeleri

1	Ebü'l-Abbas es-Seffâh	750-754
2	Ebü Ca'fer el-Mansûr	754-775
3	Mehdî-Billâh	775-785
4	Hâdî-İlelhak	785-786
5	Hârûnürreşîd	786-809
6	Emîn	809-813
7	Me'mûn	813-833
8	Mu'tasım-Billâh	833-842
9	Vâsik-Billâh	842-847
10	Mütevekkil-Alellah	847-861
11	Müntasır-Billâh	861-862
12	Müstâîn-Billâh	862-866
13	Mu'tez-Billâh	866-869
14	Mühtedî-Billâh	869-870
15	Mu'temid-Alellah	870-892
16	Mu'tazıd-Billâh	892-902
17	Müktefî-Billâh	902-908
18	Muktedir-Billâh	908-932
19	Kâhir-Billâh	929, 932-934
20	Râzî-Billâh	934-940
21	Müttakî-Lillâh	940-944
22	Müstekfî-Billâh	944-946

Ek-2: Abbâsî Dönemi İslâm Coğrafyası

Ek-3: Tezde Kölelerle İlgili Olarak Kullanılan Tabirler

- ‘Abd* (عَبْدٌ) : ‘Abd (ç. عَبْدَان, عَبِيد) kelimesi Arapça’da ‘kul’, ‘erkek köle’, ‘esir’ ve ‘hizmetkâr’ gibi manalara gelmektedir. Bunun müennesi olan ‘*abde* (عَبْدَات ç. عَبْدَة) de kadınlar için kullanılmaktadır. *Kur’ân*’da çoğunlukla Allah’a kul olan ve ona itaat eden insanlar için kullanılmış olan ‘*abd* tanımılaması birkaç yerde de direkt olarak köleler kastedilerek kullanılmıştır.
- Berde* (برده) : Farsça’da köle ve gulâm manasına kullanılan bir kelimedir.
- Câriye* (جَارِيَة) : *Câriye*’nin (ç. جَوَارِي , جَارِيَات) sözlükteki manası ‘kız çocuğu’, ‘genç kadın’, ‘hizmetçi’, ‘nedîme’, ‘kadın uşak’ ve ‘kadın köle’dir.
- Çelad* (челядь) : Eski Rusça’da hizmetçiler ve köleler için kullanılan kelimelerden birisidir.
- Esîr* (أَسِير) : Arapça’da savaş tutsakları için yaygın olarak kullanılmış tabirlerden *esîr* (ç. أَسْرَى, أُسْرَاء, أُسْرَى), genel olarak tüm savaş tutsakları için kullanılmıştır.
- Gulâm* (غُلَام) : *Gulâm*’ın (ç. غُلَمَان , غُلَمَة) sözlükteki manaları, ‘genç adam’, ‘genç’, ‘erkek çocuk’, ‘köle’, ‘uşak’, ‘hizmetçi’, ‘azat edilmiş köle’ ve ‘efendisine bağlı muhafız’dır.
- Hâdim* (خَادِم) : *Hâdim*’in (ç. خُدَام , خُدَمَة) sözlükteki manası, ‘hizmetçi’, ‘ev içinde uşak’ ve ‘işçi’dir. Kadınlar içinse *hâdime* (خَادِمَة) kullanılır.
- Kayne* (قَيْنَة) : *Kayne*’nin (ç. قَيْنَان) sözlükteki manaları, ‘kadın şarkıcı’, ‘hanımın oda hizmetçisi’ ve ‘kadın köle’dir.
- Memlûk* (مَمْلُوك) : *Memlûk*’un (ç. مَمَالِك) sözlükteki manası, ‘köle’, ‘birinin malı, mülkü, sahipliğinde olan’ ve ‘birine ait’tir.
- Rakîk* (رَقِيق) : Sözlükte *rakîk* (ç. أَرْقَاء, رَقَائِق); ‘köle’, ‘ince’, ‘zayıf’, ‘güçsüz’, ‘hassas’, ‘yumuşak’, ‘kibar’, ‘akıllı’ ve ‘ihtiyatlı’ gibi manalara gelmektedir. Klasik Arapça’da hem erkek hem

de kadın köleler için kullanılmış olan asıl kelime olmasına rağmen *rakīk* Kur'ân'da geçmemektedir.

Sebî (سَبِيّ)

: Arapça'da savaş tutsakları için yaygın olarak kullanılmış tabirlerden bir diğeri olan *sebî* (ç. سَبَايَا) tabiriye, çoğunlukla savaşlarda ve gâzalarda ele geçirilen kadın ve çocuk tutsakları ifade etmekteydi.

Ümmü veled (أُمُّ وِلْد)

: Tam olarak karşılığı 'çocuk annesi'dir ve Arapça'da efendisinden çocuk doğuran câriyeye denilir. Böyle bir câriye, hürriyetini garanti ederek sahibinin ölümüyle de hür statüsüne geçerdî. Bu durumaysa istidlâl usulüyle âzat denilir. Ayrıca ümmü veled olan bir câriye asla satılamazdı. Doğumdan önce efendi ölmüşse çocuk köle olurken anne de *ümmü veled* olma hakkını yitirmiş olurdu.

BİBLİYOGRAFYA

- ABDU'L-JABBAR BEG, Muhammed, "Abbasî İdaresi Altındaki İslâm Toplumunda Serfler", çev. Süleyman Tülücü, **EAÜİFD**, 7 (1986), s. 519-535.
- ABDÜLHAMÎD el-KÂTİB, **Ahdü Mervân ilâ Ubeydillâh**, çev. Güldane Gündüzöz – Soner Gündüzöz, **Doğunun Hükümdarı**, İstanbul 2007.
- ABDÜLKÂHİR el-BAĞDÂDÎ, **el-Fark beyne'l-fırak**, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, **Mezhepler Arasındaki Farklar**, Ankara 2008.
- ADALBERT, **Continuatio Reginonis**, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.
- AGACANOV, Sergey G., **Oğuzlar**, çev. Ekber N. Necef – A. Annaberdiyev, İstanbul 2002⁴.
- AĞARI, Murat, **İslâm Coğrafyacılığı ve Müslüman Coğrafyacılar -Doğuşu Gelişimi ve Temsilcileri-**, İstanbul 2002.
- , "Ya'kübî", **DİA**, XLIII, 287-288.
- AHİNCANOV, Sercan M., **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, çev. Kürşat Yıldırım, İstanbul 2009.
- AHMAD, Sayyid Maqbul, "Coğrafya", **DİA**, VIII, 50-62.
- , "İbn Hurdâzbih", **DİA**, XX, 78-79.
- , "İbn Rüste", **DİA**, XX, 253-254.
- AHMETBEYOĞLU, Ali, "Avrupa Hun ve Hazar Devletlerinin İktisadî Gelir Kaynakları", **Bellekten**, LXIX/254 (2005), s. 117-129.

- , “Yurt Tutan Asparuh Han ve Tuna Bulgar Devletinin Kuruluşu”, **Omeljan Pritsak Armağanı**, ed. Mehmet Alpargu – Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 395-401.
- AKSU, Ali, “(İmâm İbrahim’in Ebû Müslim’e Gönderdiği Mektup Bağlamında) Abbâsî İhtilal Hareketinde Etnik Grupların Rolü”, **İSTEM**, VI/12 (2008), s. 53-70.
- ALAN, Hayrunnisa, **Bozkırdan Cennet Bahçesine Timurlular (1360-1506)**, İstanbul 2007.
- ALFONSO EL SABIO, **Primera Crónica General Estoria de España**, I, ed. Ramón Menéndez Pidal, Madrid 1906.
- ÂL-i ALİ, Nureddin, **Endülüs Tarihi**, çev. Hakkı Uygur, İstanbul 2010.
- ALTIKULAÇ, Tayyar, “Zehebî”, **DİA**, XLIV, 180-188.
- Annales Bertiniani**, ed. Georg Waitz, Hannoverae 1883.
- ANTHONY, Sean W., “Chiliastic Ideology and Nativist Rebellion in the Early ‘Abbâsîd Period: Sunbâdh and *Jāmāsph-nāma*”, **JAOS**, CXXXII/4 (2012), s. 641-655.
- el-ARİNÎ, Seyyid Bâz, **ed-Devletü’l-Bizantiyye: 323-1081**, Beyrut 1982.
- ARSAL, Sadri Maksudi, **Türk Tarihi ve Hukuk**, I, Ankara 1947.
- ARTAMONOV, Mihail İ., **Hazar Tarihi: Türkler, Yahudiler ve Ruslar**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2004².
- ATAR, Fahrettin, “Mükâtebe”, **DİA**, XXXI, 531-533.
- AVCI, Casim, **İslâm Bizans İlişkileri**, İstanbul 2003.
- , “Mes‘ûdî, Ali b. Hüseyin”, **DİA**, XXIX, 353-355.
- , “Mu‘tasım-Billâh”, **DİA**, XXXI, 380-382.
- , “Sugūr”, **DİA**, XXXVII, 473-474.
- , “Yâkût el-Hamevî”, **DİA**, XLIII, 288-291.
- AYALON, David, “Mamlūk”, **EI²**, VI, 314-321.
- AYCAN, İrfan – İbrahim Sariçam, **Emevîler**, Ankara 2008⁵.
- AYDIN, Erhan, **Şine Usu Yazıtı**, Çorum 2007.

- , “*Ötüken* Adı ve Yeri Üzerine Düşünceler”, **Turkish Studies**, II/4 (2007), s. 1262-1270.
- AYDIN, Mehmet Âkif – Muhammed Hamîdullah, “Köle”, **DİA**, XXVI, 237-246.
- AYDINLI, Osman, **Fethinden Sâmânîler’in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi**, İstanbul 2011.
- AYKAÇ, Mehmet, **Abbâsi Devleti’nin İlk Dönemi İdarî Teşkilâtında Dîvânlar (132-232/750-847)**, Ankara 1997.
- AZİMLİ, Mehmet, “Abbasiler Döneminde Türklerden Oluşturulan Ordu (*Hassa Ordusu*)”, **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, IV/2 (2002), s. 29-47.
- BACHARACH, Jere L., “African Military Slaves in the Medieval East: The Case of Iraq (869-955) and Egypt (868-1171)”, **IJMES**, XIII/4 (1981), s. 471-495.
- , “Laqab for the Future Caliph: The Case of the Abbasid al-Mahdî”, **JAOS**, CXIII/2 (1993), s. 271-274.
- BAILEY, Harold Walter, “Iranian Studies”, **BSOAS**, VI/4 (1932), s. 945-955.
- BAKAY, Kornél, “Hungary”, **The New Cambridge Medieval History**, III, ed. Timothy Reuter, Cambridge 1999, s. 536-552.
- BAKIR, Abdulhalik, “Erken İslâm Döneminde Endüstri Köleleri ve Iraklı Tarihçi Ahmed Salih el-Ali’nin Konu İle İlgili Tespitleri”, **TİD**, XXVIII/1 (2013), s. 51-75.
- BARTOLD, Vasiliy Vladimiroviç, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, haz. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1990.
- , **Orta Asya: Tarih ve Uygarlık**, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul 2010.
- , **Orta-Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler**, çev. Râgıp Hulusi Özdem, yay. haz. Kâzım Yaşar Koprıman – İsmail Aka, Ankara 2013.
- , **Türk-Moğol Ulusları Tarihi**, çev. Hasan Eren, Ankara 2006.
- , **İslâm Medeniyeti Tarihi**, [çev. Ahad Ural] not. Mehmed Fuad Köprülü, Ankara 2004³.

- , **İslâm'da İktidarın Serüveni Halife ve Sultan**, çev. İlyas Kamalov, İstanbul 2006.
- , “Âzerbaycan ve Ermenistan”, çev. İsmail Aka, **DTCFD**, VIII/14 (1968), s. 77-87.
- , “Orta Asyada Moğol Fütûhatına Kadar Hıristiyanlık”, Alm. çev. Rudolf Stübe, Türk. çev. Köprülüzade Ahmed Cemal, **TM**, I (1925), s. 47-100.
- BATUNSKY, Mark, “Islam and Russia Mediaeval Culture”, **Die Welt des Islams**, XXVI/1-4 (1986), s. 1-27.
- BAYKUZU, Tilla Deniz, **An Lu-shan İsyanı ve Büyük Yen Devleti**, Ankara 2014.
- BAYRAKTAR, Mehmet, “İbn Miskeveyh”, **DİA**, XX, 201-208.
- BAYTOP, Turhan – Nebi Bozkurt, “Misk”, **DİA**, XXX, 181-182.
- BAYUR, Yusuf Hikmet, **Hindistan Tarihi**, I-III, Ankara 1987².
- BELAE REGIS NOTARIUS, **Gesta Hungarorum**, İng. çev. Martyn Rady, “The Gesta Hungarorum of Anonymus, the Anonymous Notary of King Béla: A Translation”, **SEER**, IV/87 (2009), s. 681-727.
- BELÂZÜRÎ, **Fütûhu'l-büldân**, çev. Mustafa Fayda, **Ülkelerin Fetihleri**, Ankara 1987.
- BERNARDUS SAPIENS, **Itinerarium in loca sancta**, İng. çev. John Henry Bernard, **The Itinerary of Bernard the Wise (A.D. 870)**, London 1893.
- BEŞEVLIYEV, Veselin, “Proto-Bulgar Dini”, çev. Türker Acaroğlu, **Bellekten**, IX/34 (1945), s. 213-261.
- BİLGİLİ, Ali Sinan, “Tarsus”, **DİA**, XL, 111-114.
- BÎRÛNÎ, **Tahkîku mâ li'l-Hind**, Beyrut 2008.
- BOBČEV, Stephen S., “Bulgaria under Tsar Simeon”, **SEER**, VII/21 (1929), s. 621-633.
- BONNER, Michael, “The Naming of the Frontier: ‘Awāsim, Thughūr, and the Arab Geographers”, **BSOAS**, LVII/1 (1994), s. 17-24.
- BONO, Salvatore, **Yeniçağ İtalya'sında Müslüman Köleler**, çev. Betül Parlak, İstanbul 2003.

- BOSWORTH, Clifford Edmund, **Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü**, çev. Hande Canlı, İstanbul 2005.
- , “Abū Hafs ‘Umar al-Kirmānī and the Rise of the Barmakids”, **BSOAS**, LVII/2 (1994), s. 268-282.
- , “The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontiers in Early and Middle ‘Abbāsīd Times”, **Oriens**, XXXIII (1992), s. 268-286.
- , “Al-Sakāliba (In the Central Lands of the Caliphate)”, **EI²**, VIII, 878-879.
- , “Kābul”, **EI²**, IV, 356-357.
- , “Zābul, Zābulistān”, **EI²**, XI, 371.
- BOZKURT, Gülnihal, “Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik”, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, XXXVIII/1-4 (1981) s. 65-103.
- BOZKURT, Nahide, **Oluşum Sürecinde Abbasî İhtilali**, Ankara 2000.
- , “Hārûnürreşīd”, **DİA**, XVI, 258-261.
- , “Me’mûn”, **DİA**, XXIX, 101-104.
- BOZKURT, Nebi, “Nûbe”, **DİA**, XXXIII, 222-223.
- BRETSCHNEIDER, Emil, **On the Knowledge Possessed by the Ancient Chinese of the Arabs and Arabian Colonies, and other Western Countries**, London 1871.
- BRINK, Stefan, “Who were the Vikings?”, **The Viking World**, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 4-7.
- BROCKELMANN, Carl, **İslâm Ulusları ve Devletleri Tarihi**, çev. Neşet Çağatay, Ankara 2002².
- BROMBERG, Erik I., “Wales and the Medieval Slave Trade”, **Speculum**, XVII/2 (1942), s. 263-269.
- BROOK, Kevin Alan, “Hazar-Bizans İlişkileri”, çev. Zülfiye Veliyeva, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 473-480.
- BROOKS, E. W., “The Arabs in Asia Minor (641-750), from Arabic Sources”, **JHS**, 18 (1898), s. 182-208.

- , “Byzantines and Arabs in the Time of the Early Abbasids”, **EHR**, XV/60 (1900), s. 728-747.
- , “Arabic Lists of the Byzantine Themes”, **JHS**, 21 (1901), s. 67-77.
- BRUNSCHVIG, Robert, “‘Abd’”, **EI**², I, 24-40.
- BRUTZKUS, Julius, “Trade with Eastern Europe, 800-1200”, **The Economic Review**, XIII/1-2 (1943), s. 31-41.
- , “The Khazar Origin of Ancient Kiev”, **SEER**, III/1 (1944) s. 108-124.
- BUDAK, Mustafa, “Çârcûy”, **DİA**, VIII, 224-225.
- BURY, John Bagnell, “Mutasim’s March Through Cappadocia in A. D. 838”, **JHS**, 29 (1909), s. 120-129.
- BURYAKOV, Yuriy F., “Eski ve Ortaçağ Dönemlerinde Büyük İpek Yolu Üzerindeki Orta Asya Türkleri”, çev. Alesker Aleskerov, **Türkler**, III, Ankara 2002, s. 234-242.
- BUZPINAR, Ş. Tufan, “Lazkiye”, **DİA**, XXVII, 117-118.
- BÜNYADOV, Ziya, **Azərbaycan VII-IX Əsrlərdə**, Azer. çev. Cabbar Cabbarov – Həsən Alizade, Bakı 2007.
- CAHEN, Claude, **İslamiyet**, çev. Esat Nermi Erendor, Ankara 2000².
- CÂHİZ, **Fezâ’ilü’l-Etrâk**, thk. ve çev. Ramazan Şeşen, **El-Cahız ve Türklerin Faziletleri**, İstanbul 2002².
- , **Kitabü’t-Tebassur bi’t-ticâre**, çev. Mehmet Mahfuz Söylemez, “Câhız’ın et-Tebessur Bi’t-ticâre Adlı Risâlesi”, **AÜİFD**, XLII/1 (1982), s. 305-331.
- , **Kitâbü’l-Kıyân**, çev. Abdulhalik Bakır, “Çengi Cariyeler”, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, II, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 125-149.
- CAMPBELL, Thomas Joseph, “Adalbert, Saint”, **TCE**, I, 127.
- CANBEK, Ahmet, **Kafkasya’nın Ticaret Tarihi: Eski Çağlardan XVII. Yüzyıla Kadar**, İstanbul 1978.
- CANO, Víctor M. Aguirre, **The Viking Expeditions to Spain during the 9th Century**, Odense 2013.

- CEHŞİYÂRÎ, **Kitâbü'l-Vüzerâ' ve'l-küttâb**, thk. Hasan ez-Zeyn, Beyrut 1988.
- CHAVANNES, Edouard, **Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri**, çev. Mustafa Koç, İstanbul 2007.
- el-CHEIKH, Nadia Maria, **Arapların Gözüyle Bizans**, çev. Mehmet Moralı, İstanbul 2012.
- Codex Cumanicus**, ed. Comes Géza Kuun, Budapestini 1880.
- COLOGNESI, Luigi Capagrossi, "Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik", çev. Özcan Çelebican, **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, XLIII/1-4 (1993), s. 299-311.
- CONDE, José Antonio, **Historia de la dominacion de los Árabes en España: Sacada de varios manuscritos y memorias Arábigas**, I, Barcelona 1844.
- COŞKUN, Ahmet, "Gazâli'nin Ahlâk ve İktisat Görüşü", **Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 (1989), s. 219-235.
- CROSS, Samuel H., "The Scandinavian Infiltration into Early Russia", **Speculum**, XXI/4 (1946), s. 505-514.
- CURTA, Florin, "Sklaviniai and Ethnic Adjectives: A Clarification", **Byzantion Nea Hellás**, 30 (2011), s. 85-98.
- , "Markets in Tenth-Century al-Andalus and Volga Bulgāria: Contrasting Views of Trade in Muslim Europe", **Al-Masaq**, XXV/3 (2013), s. 305-330.
- CURTIN, Philip D., **Dünya Tarihinde Kültürler Arası Ticaret**, çev. Şaban Bıyıklı, İstanbul 2008.
- CUTLER, Anthony, "Gifts and Gift Exchange as Aspect of the Byzantine, Arab, and Related Economies", **DOP**, 55, (2001), s. 247-278.
- ÇALIŞ, Halit, "İslâm Hukuku Literatüründe Eşya Hukukunun Temel Kavramları ve Konu ve Kapsam Açısından "Milk" Terimi", **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 2 (2003), s. 185-205.
- ÇANDARLIOĞLU, Gülçin, **Pre-Islamic Turkish History and Culture**, çev. Mehmet Töre Yıldırım – Bekir Sadık Topaloğlu, İstanbul 2015.

- , **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynaklarına ve Uygur Kitabelerine Göre)**, İstanbul 2013.
- , “Kao Chü-huei Seyahatnamesi”, **Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi Tebliğleri**, I, İstanbul 1986, s. 187-190.
- , “Uygur-Çin İktisadi Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)”, **TD**, 34 (1983-1984), s. 73-80.
- ÇETİN, Altan, “Memlûkler Devrinde Kârimî Tüccarları”, **TAD**, XXII/35 (2004), s. 71-87.
- ÇETİN, Atilla, “Dimyat”, **DİA**, IX, 309-310.
- DAFTARY, Farhad, “Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir’deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler”, çev. Mehmet Atalan, **Kelam Araştırmaları Dergisi**, IV/2 (2006), s. 139-158.
- DARYAEE, Touraj, **Sasanian Persia, The Rise and Fall of an Empire**, London 2009.
- DEBÛSÎ, Te’sîsü’n-nazar, çev. Ferhat Koca, **Mukayeseli İslam Hukuk Düşüncesinin Temellendirilmesi**, Ankara 2009².
- DE LA VAISSIÈRE, Étienne, **Sogdian Traders: A History**, İng. çev. James Word, Leiden – Boston 2005.
- DE PLANHOL, Xavier, “Hazar Denizi (Tarih)”, **DİA**, XVII, 109-113.
- DEMİR, Abdullah, **Türk Hukuk Tarihi**, İstanbul 2011.
- DEMİRAYAK, Kenan, **Abbâsi Edebiyatı Tarihi**, Erzurum 1998.
- DEMİRCİ, Mustafa, **İslamın İlk Üç Asrında Toprak Sistemi**, İstanbul 2003.
- , **Siyah Öfke, Ortaçağ İslam Dünyasında Zenci Kölelerin İsyanı: 869-883**, İstanbul 2005.
- , “Şâkiriyye”, **DİA**, XXXVIII, 308-309.
- Derbendnâme**, ed. ve İng. çev. Alexander Kazem-Beg, **Derbend-nâmeh or The History Derbend**, Sankt Petersburg 1851.
- DIAMOND, Jared, **Tüfek, Mikrop ve Çelik**, çev. Ülker İnce, Ankara 2002³.
- , **Çöküş: Medeniyetler Nasıl Ayakta Kalır Ya Da Yıkılır?**, çev. Elif Kırıl, İstanbul 2006.

- DIETRICH, Ayşe Pamir, **Eski Rusça Dilbilgisi**, İstanbul 2003.
- , **Rus Edebiyatı (XI. ve XVII. Yüzyıl)**, İstanbul 2003.
- DIETRICH, Richard C., **Digenes Akrites: Günümüze Ulaşan Tek Bizans Destanı**, İstanbul 2010.
- DİHHUDÂ, Ali Ekber, **Lugatnâme**, III, ed. Muhammed Muîn – Seyyid Ca'fer Şehîdî, Tahran 1998.
- DÎNEVERÎ, Ebû Hanîfe, **el-Ahbârü't-tivâl**, thk. Abdülmün'im Âmir, Bağdad [ts.].
- DOĞAN, İsmail, “Macar Ulusal Kimliğinin Oluşumunda Türk Etkisi”, **DTCFD**, XLVII/2 (2007), s. 1-12.
- DOWNHAM, Clare, “Vikings in England”, **The Viking World**, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 341-349.
- DUNLOP, Douglas Morton, **Hazar Yahudi Tarihi**, çev. Zahide Ay, İstanbul 2008.
- , “Arab Relations with Tibet in the 8th and early 9th Centuries A.D.”, **İTED**, V/1-4 (1973), s. 301-318.
- DURAK, Koray, “Who are the Romans? The Definition of *Bilād al-Rūm* (Land of Romans) in Medieval Islamic Geographies”, **Journal of Intercultural Studies**, XXXI/3 (2010), s. 285-298.
- ed-DÛRÎ, Abdülâziz, **İlk Dönem İslam Tarihi**, çev. Hayrettin Yücesoy, İstanbul 1991.
- , **İslam İktisat Tarihine Giriş**, çev. Sabri Orman, İstanbul 1991.
- , “Abbâsî Propogandası Sürecinde ve Abbâsîler'in İlk Asrında Mehdî Tasavvuru”, çev. M. Bahaüddin Varol, **İSTEM**, II/3 (2004), s. 219-232.
- DVORNIK, Francis, “The Kiev State and Its Relations with Eastern Europe”, **Transactions of the Royal Historical Society**, XXIX (1947), s. 27-46.
- EBERHARD, Wolfram, **Çin Tarihi**, Ankara 1995³.
- , **En Eski Devirlerden Zamanımıza Kadar Uzak Doğu Tarihi**, Ankara 2010⁴.
- , “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”, çev. Mecdut Mansuroğlu, **TM**, VII-VIII/1 (1940-1942), s. 125-191.

- , “Orta Asya Göçebe Kavimlerinde Devlet Kurma Süreci”, çev. Osman Gazi Özgüdenli, **TKİD**, 18 (2008), s. 1-8.
- EBÛ HÂMİD el-GİRÂNÂTÎ, **Tuhfetü’l-elbâb ve nuhbetü’l-a‘câb**, çev. Fatih Sabuncu, **Gırnâfî Seyahatnamesi**, İstanbul 2011.
- , **el-Mugrib**, çev. Fatih Sabuncu, **Gırnâfî Seyahatnamesi**, İstanbul 2011.
- EBÛ UBEYD, Kâsım b. Sellâm, **Kitâbü’l-Emvâl**, thk. Muhammed Halîl Herâs, Beyrut 1986.
- EBÛ UBEYD el-BEKRÎ, **el-Mesâlik ve’l-memâlik**, I-II, thk. Cemâl Tulbe, Beyrut 2003.
- EBÛ YÛSUF, **Kitâbü’l-Harâc**, çev. Ali Özek, İstanbul 1973².
- ECKHART, Ferenc, **Macaristan Tarihi**, çev. İbrahim Kafesoğlu, Ankara 2002².
- EINHARDUS, **Vita Karoli Magni**, post Georg Heinrich Pertz, recensuit Georg Waitz, curavit Oswald Holder-Egger, Hannoverae 1911.
- EKİNCİ, Abdullah, “Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi”, **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, X/4 (2002), s. 83-106.
- ERGİN, Muharrem, **Orhun Âbideleri**, İstanbul 1970.
- ERGÜN, Şakir, “Abdülhamîd el-Kâtib”, **DİA**, I, 225.
- ERKAL, Mehmet, “Hac Emirliği (Yönetimi) ve Bununla İlgili Bazı Fıkhî Meseleler”, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 4 (2001), s. 145-161.
- , “Beytül-mâl”, **DİA**, VI, 90-94.
- , “Ganimet”, **DİA**, XIII, 351-354.
- ERSOY, Osman, “Kâğıt”, **DİA**, XXIV, 163-166.
- ERŞAHİN, Seyfettin, “Kırgızların İslâmlaşması Üzerine Bazı Mülâhazalar”, **AÜİFD**, XXXIX (1999), s. 393-438.
- EZRAKÎ, Ebü’l-Velîd, **Ahbâru Mekke**, çev. Y. Vehbi Yavuz, **Kâbe ve Mekke Tarihi**, İstanbul 1974.
- FABIUS ETHELWERDUS, **Chronicon**, İng. çev. John Allen Giles, **Old English Chronicles**, London 1906.

- FAHD, Bedri Muhammed, “Hacc Emîrleri Tarihi”, çev. Münir Atalar, **Diyanet İlmî Dergi**, XXXIII/1 (1997), s. 37-72.
- FATEH, Mostafa Khan, “Taxation in Persia: A Synopsis from the Early Times to the Conquest of the Mongols”, **BSOS**, IV/4 (1928), s. 723-743.
- FAYDA, Mustafa, “Bedevî”, **DİA**, V, 311-317.
- , “Belâzürî”, **DİA**, V, 392-393.
- , “Halîfe b. Hayyât”, **DİA**, XV, 301-303.
- , “Taberî, Muhammed b. Cerîr”, **DİA**, XXXIX, 314-318.
- , “Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk”, **DİA**, XXXX, 92-94.
- FAZLIOĞLU, İhsan, “Hârizmî, Muhammed b. Mûsâ”, **DİA**, XVI, 224-227.
- FEHÉR, Géza, **Bulgar Türkleri Tarihi**, çev. Heyet, Ankara 1999².
- FENDOĞLU, Hasan Tahsin, **İslam ve Osmanlı Hukukunda Kölelik ve Cariyelik: Kamu Hukuku Açısından Mukayeseli Bir İnceleme**, İstanbul 1996.
- FEVZÎ, Fârûk ‘Umer, “Türkler ve Abbasî Hilafeti İkinci Abbasî Asrına Yeni Bir Bakış”, çev. Sait Uylaş, **Nüsha: Şarkiyat Araştırmaları Dergisi**, V/16 (2005), s. 101-110.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, **AÜİFD**, XXII (1978), s. 245-275.
- FLAVIUS IOSEPHUS, **Antiquitates Iudaicae**, İng. çev. Henry St. John Thackeray, **Josephus IV: Jewish Antiquities, Books I-IV**, Cambridge – Massachusetts 1961³.
- , **Bellum Judaicum**, I-II, İng. çev. Robert Traill, **The Jewish War of Flavius Josephus: A New Translation**, London 1851.
- FLECKER, Michael, “A Ninth-Century AD Arab or Indian Shipwreck in Indonesia: First Evidence for Direct Trade with China”, **World Archaeology**, XXXII/3 (2001), s. 335-354.
- Flores Historiarum**, I, İng. çev. Charles Duke Yonge, **The Flowers of History**, London 1853.
- FORBES, Nevill, “The Composition of the Earlier Russian Chronicles”, **The Slavic Review**, I/1 (1922), s. 73-85.

- FOSS, Clive F. W., “Amisos”, **ODB**, I, 78.
- , “Amorion”, **ODB**, I, 79-80.
- , “Herakleia in Cappadocia”, **ODB**, II, 915.
- FREYTAG, Georg Wilhelm, **Lexicon Arabico-Latinum**, I-IV, Halis Saxonum 1830-1837.
- FRYE, Richard N., **Antik Çağlardan Türklerin Yayılmasına Orta Asya Mirası**, çev. Füsün Tayanç – Tunç Tayanç, İstanbul 2009².
- , “Byzantine and Sasanian Trade Relations with Northeastern Russia”, **DOP**, 26 (1972), s. 263-269.
- , “Sughd and Sogdians: A Comparison of Archaeological Discoveries with Arabic Sources”, **JAOS**, LXIII/1 (1943), s. 14-16.
- GENESIOS, **Basileia**, İng. çev. Anthony Kaldellis, **On the Reigns of the Emperors**, Canberra 1998.
- LEWOND, **Patmut’iwn**, İng. çev. Robert Bedrosian, **Ghewond’s History**, New Jersey 2006
- GIBB, Hamilton Alexander Rosskeen, **Orta Asya’da Arap Fetihleri**, çev. Hasan Kurt, Ankara 2005.
- , “Abbâsîler’in İlk Döneminde Yönetim ve İslâm -İslâm’ın Siyasi Çöküşü-”, çev. Saim Yılmaz, **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2 (2001), s. 489-500.
- , “Chinese Records of the Arabs in Central Asia”, **BSOS**, II/4 (1932), s. 613-622.
- GIL, Moshe, “The Rādhānite Merchants and the Land of Rādhān”, **JESHO**, XVII/3, (1974), s. 299–328.
- GOITEIN, Shelomo D., **Yahudiler ve Araplar: Çağlar Boyu İlişkileri**, çev. Nuh Arslantaş – Emine Buket Sağlam, İstanbul 2011.
- GOLDEN, Peter B., **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, Ankara 2002.
- , **Hazar Çalışmaları**, çev. Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.

- , “Al-Sakāliba (The Sakāliba of Northern and Eastern Europe)”, **EI²**, VIII, 872-878.
- , “Hazarlar ve Musevîlik”, çev. Osman Karatay, **Hazarlar ve Musevilik**, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 23-64.
- , “Hazarlar”, çev. Osman Karatay, **Hazarlar ve Musevilik**, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 3-22.
- , “Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service”, **JA**, CCXCII/1-2 (2004), s. 279-309.
- , “Rūs”, **EI²**, VIII, 618-628.
- , “Rusya’nın Orman Kuşağı Halkları”, çev. Mete Tunçay, **Erken İç Asya Tarihi**, ed. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 311-344.
- , “The Migrations of the Oğuz”, **Archivum Ottomanicum**, 4 (1972), s. 46-84.
- , “The Question of the Rus’ Qağanate”, **AEMAe**, 2 (1982), s. 77-97.
- GORDON, Matthew S., “Preliminary Remarks on Slaves and Slave Labor in the Third/Ninth Century ‘Abbāsīd Empire’”, **Slaves and Households in the Near East**, ed. Laura Culbertson, Chicago 2011, s. 71-84.
- GÖKSU, Erkan, “Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 18 (2005), s. 261-283.
- GURBANOV, Abbas, “Abbâsîler Döneminin İlk Asrında Azerbaycan (132-232/750-847)”, **İSTEM**, VI/12 (2008), s. 153-174.
- GUSTIN, Ingrid, “Coin Stock and Coin Circulation in Birka”, **Silver Economies, Monetisation and Society in Scandinavia, AD 800-1100**, ed. James Graham-Campbell – Søren M. Sindbæk – Gareth Williams, Aarhus 2011, s. 227-244.
- GUZMAN, Roberto Marin, “Orta Asya ve Horasan’da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme”, çev. Mustafa Demirci, **İSTEM**, VI/12 (2008), s. 255-278.
- GÜNALTAY, Mehmet Şemseddin, **İslam Tarihinin Kaynakları -Tarih ve Müverrihler-**, İstanbul 1991.

- , “Abbas Oğulları İmparatorluğunun Kuruluş ve Yükselişinde Türklerin Rolü”, **Bellekten**, VI/23-24 (1942), s. 177-205.
- HACAK, Hasan, “Mal”, **DİA**, XXVII, 461-465.
- HACIYEV, Hanoğlan, “Bir Emevî Vâlisi ve Komutanı: Mesleme b. Abdülmelik”, **İSTEM**, VIII/15 (2010), s. 111-142.
- HADDURÎ, Macid, **İslâm Hukukunda Savaş ve Barış**, çev. Fethi Gedikli, İstanbul 1999.
- HALÎFE b. HAYYÂT, **et-Târîh**, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî, Riyad 1985².
- HAMÎDULLAH, Muhammed, “Kitab al-zaxair va'l-tuhaf ve Abbasiler Devrinde Bağdad-Roma Münasebetleri”, **İTED**, II/1 (1956-1957), s. 113-145.
- , “Abd (Fıkıh)”, **DİA**, I, 57.
- , “Dîneverî, Ebû Hanîfe”, **DİA**, IX, 356-358.
- HÂRİZMÎ, Muhammed b. Mûsâ, **Kitâbü'l-Cografya**, ed. Hans von Mżik, Leipzig 1926.
- HARL, Kenneth W., **Kazılarda Bulunan Sikkelerin Tanımlanması İçin Rehber: Bizans (M.S. 498-1212)**, çev. Burçak Delikan, İstanbul 2002, s. 10.
- HAS, Kenan, “Mezdekiyye”, **DİA**, XXIX, 523-524.
- HEDENSTIERNA-JONSON, Charlotte, “Rus’, Varangians and Birka Warriors”, **The Martial Society: Aspect of Warriors, Fortifications and Social Change in Scandinavia**, ed. Lena Holmsquist Olausson – Michael Olausson, Stockholm 2009, s. 159-178.
- , “Social and Political Formations in the Scandinavian Areas, 8th-10th Century. The Martial Perspective”, **Territorio, Sociedad y Poder**, Anexo No 2 (2009), s. 89-104.
- , “Traces of Contacts: Magyar Material Culture in the Swedish Viking Age Context of Birka”, **RGZM – Tagungen**, 17 (2009), s. 29-46.
- HENRICUS HUNTENDINENSIS, **Historia Anglorum**, İng. çev. Thomas Forester, **The Chronicle of Henry of Huntingdon**, London 1853.
- HEREDOTOS, **Historiai**, çev. Perihan Kuturman, **Heredot Tarihi**, İstanbul 1973.
- HEYD, Wilhelm, **Yakındoğu Ticaret Tarihi**, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000².

- HİZMETLİ, Mustafa, “Abbâsîler Döneminde Para Basımı”, **İSTEM**, VIII/15 (2010), s. 79-110.
- HOFFMAN, Helmut, “Eski ve Orta Çağlarda Tibet”, çev. Şirin Tekeli, **Erken İç Asya Tarihi**, ed. Denis Sinor, İstanbul 2003, s. 499-536.
- HOLLINGSWORTH, Paul A. – Anthony Cutler, “Thomas the Slav”, **ODB**, III, 2079.
- HOURANI, Albert, **Arap Halkları Tarihine Giriş**, çev. Yavuz Olagan, İstanbul 2003⁴.
- HOUTIN, Albert, “Hıristiyanlığın Kısa Tarihi”, çev. Abdurrahman Küçük, **AÜİFD**, XXV/1 (1982), s. 437-455.
- Hudûdü'l-‘âlem**, İng. çev. Vladimir F. Minorsky, **Hudûd al-‘âlam, The Regions of the World**, London 1937.
- HUMPHREYS, Richard Stephen, **İslam Tarihi Metodolojisi: Bir Sosyal Tarih Uygulaması**, çev. Murtaza Bedir – Fuat Aydın, İstanbul 2004.
- IOANNES MALALAS, **Khronographia**, İng. çev. Elizabeth Jeffreys – Michael Jeffreys – Roger Scott, **The Chronicle of John Malalas**, Melbourne 1986.
- ISITT, Guy F., “Vikings in the Persian Gulf”, **JRAS**, XVII/4 (2007), s. 389-406.
- İBN ASÂKİR, Ebü'l-Kâsım, **Târîhu medîneti Dımaşk**, LXII, thk. Ebû Said Ömer b. Garame el-Amravî, Beyrut 1998.
- İBN BUTLÂN, **Risâle fî şira'r-rakîk ve taklîbi'l-'abîd**, çev. Abdulhalik Bakır, “Kölelerin Satın Alınması ve Entrikalarla Satışa Sunulması İle İlgili Risale”, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, I, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 543-588.
- İBN EBÛ TÂHİR, **Târîhu Bağdâd**, thk. İhsân Zünûn es-Sâmîrî, Beyrut 2009.
- İBN FADLÂN, **er-Rihle**, çev. ve thk. Ramazan Şeşen, **İbn Fadlan Seyahatnamesi**, İstanbul 2010.
- İBN HALLİKÂN, **Vefeyâtü'l-a'yân**, I, thk. Ferdinand Wüstenfeld, Gottingae 1835.

- İBN HASSÛL, **Kitâbü Tafzîli'l-Etrâk**, çev. ve neşr. M. Şerefeddin Yaltkaya, “İbn Hassul’un Risalesinin Tercümesi”, **Bellekten**, IV/14-15 (1940), s. 250-266.
- İBN HAVKAL, **Sûretü'l-arz**, çev. Ramazan Şeşen, **10. Asırda İslâm Coğrafyası**, İstanbul 2015.
- İBN HURDÂZBÎH, **Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik**, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1889.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fidâ, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, XIV, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze 1998.
- İBN KUTEYBE, **el-Ma'ârif**, nşr. Muhammed Ali Beydûn, Beyrut 2003².
- İBN MÎSKEVEYH, **Tecâribü'l-ümem ve te'âkibü'l-himem**, III-V, thk. Seyyid Kesrevî Hasan, Beyrut 2003.
- İBN RÛSTE, **el-A'lâku'n-nefîse**, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 1998.
- İBN SA'D, **Kitâbü't-Tabakâti'l-kebîr**, I, VIII-IX, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001.
- İBNÜ'l-ESÎR, **el-Kâmil fi't-târîh**, V-VII, çev. Yunus Apaydın – Abdullah Köşe – Ahmet Ağırakça, **İslâm Tarihi: el-Kâmil fi't-Târîh Tercümesi**, İstanbul 2008².
- İBNÜ'l-FAKÎH, **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Yûsuf el-Hâdî, Beyrut 1996.
- İBNÜ'l-İBRÎ, **Makhtebhanüth zabhne**, I, İng. çev. Ernest A. Wallis Budge, Türk. çev. Ömer Rıza Doğrul, **Abû'l-Farac Tarihi**, Ankara 1999.
- İBNÜ'l-VERDÎ, Zeynüddin, **Târihu İbni'l-Verdî**, I, Beyrut 1996.
- İBNÜ'n-NEDÎM, **el-Fihrist**, thk. Yûsuf Alî Tavîl, Beyrut 2010³.
- İBNÜ's-SÂÎ, **Cihâtü'l-e'immeti'l-hulefâ**, çev. Mustafa Cevâd, “Halifelerin Hatunları (Hükümdarların Hür ve Cariye Eşleri)”, **Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler**, I, ed. Abdulhalik Bakır, Ankara 2008, s. 151-267.
- İHSANOĞLU, Eklemeddin – Ramazan Şeşen, “Araplarla Türklerin İlk Temasları”, **İki Tarafın Bakış Açısından Türk-Arap Münasebetleri**, İstanbul 2000, s. 1-47.

- İNAN, Abdülkadir, “Eski Türklerde Teslim ve İtaat Sembolleri”, **Zeki Velidi Togan’a Armağan**, Ankara 2010, s. 480-483.
- , “Göçebe Türk Boylarında Evlatlık Müesseseleriyle İlgili Gelenekler”, **DTCFD**, VI/3 (1948), s. 127-137.
- İNANIR, Emine, **Rus Edebiyatı İncelemeleri**, İstanbul 2003.
- İSMAİL, Osman S. A., “Mu’taşım and The Turks”, **BSOAS**, Vol. XXIX/1 (1966), s. 12-24.
- , “The Founding of a New Capital: Sāmarrā”, **BSOAS**, XXXI/1 (1968), s. 1-13.
- İSTAHRÎ, **Kitâbü’l-Mesâlik ve’l-memâlik**, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1927².
- İZGİ, Özkan, **Uygurların Siyasî ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)**, Ankara 1987.
- , **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara 2000.
- JACKSON, Tatjana N., “Novgorod the Great in Baltic Trade before 1300”, **Acta Borealia**, XXV/2 (2008), s. 83-92.
- , “*Aldeigjuborg* of the Sagas in the Light of Archaeological Data”, **Á austrvega: Saga and East Scandinavia**, I, ed. Agneta Ney – Henrik Williams – Fredrik C. Ljungqvist, Gävle 2009, s. 438-442.
- JOHNSTON, James Hugo, “The Mohammedan Slave Trade”, **The Journal of Negro History**, XIII/4 (1928), s. 478-491.
- JUYNBOLL, Theodorus Willem, “Abid”, **İA**, I, 110-114.
- KAEGI, Walter A., **Bizans ve İlk İslâm Fetihleri**, çev. Mehmet Özay, İstanbul 2000.
- KAFESOĞLU, İbrahim, **Harezmsahlr Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Ankara 2000⁴.
- , **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 2000¹⁹.
- KALLEK, Cengiz, “Mâverdî”, **DİA**, XXVIII, 180-186.
- , “Miskal”, **DİA**, XXX, 182-183.

- KAPLAN, Frederick I., “The Decline of the Khazars and the Rise of the Varangians”, **ASEER**, XIII/1 (1954), s. 1-10.
- KAPLAN, Mehmet, “Türk Destanında Alp Tipi”, **Zeki Velidi Togan’a Armağan**, Ankara 2010, s. 204-213.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan, “Ahsenü’t-tekāsîm”, **DİA**, II, 179-180.
- KARPAT, Kemal, “Eflak”, **DİA**, X, 466-469.
- KAVAS, Ahmet, “Kâbil”, **DİA**, XXIV, 28-29.
- KAZHDAN, Alexander P., “Boulgarophygon”, **ODB**, I, 317.
- , “Cosmographer of Ravenna”, **ODB**, I, 536-537.
- , “De Administrando Imperio”, **ODB**, I, 593.
- , “Psellos, Michael”, **ODB**, III, 1754-1755.
- , “Theme”, **ODB**, III, 2034-2035.
- , “Theophanes The Confessor”, **ODB**, III, 2063.
- , “Vlachia”, **ODB**, III, 2183.
- , “Vlachs”, **ODB**, III, 2183-2184.
- KAZHDAN, Alexander P. – Anthony Cutler, “Constantine VII Porphyrogenetos”, **ODB**, I, 502-503.
- , “Skylitzes, John”, **ODB**, III, 1914.
- KAZICI, Ziya, **İslâm Medeniyeti ve Müesseseleri Tarihi**, İstanbul 2010⁸.
- KAZVÎNÎ, Zekeriyâ b. Muhammed, **Âsârü’l-bilâd ve ahbârü’l-‘ibâd**, ed. Ferdinand Wüstenfeld, Göttingen 1848.
- KENNEDY, Hugh, **The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State**, London 2005.
- KHALILIEH, Hassan S., “The *Ribât* System and its Role in Coastal Navigation”, **JESHO**, XLII/2 (1999), s. 212-225.
- KHVOLSON, Daniel A., **İzvestiya o Hozarah, Burtasah, Bolgarah, Madyarah, Slavyanah i Russah Abu-Ali Ahmeda ben Omar İbn-Dasta**, Sankt Peterburg 1869.
- KILIÇ, Mustafa, “İslâm Kültür Tarihinde Mûsikî: Başlangıçtan Emevilerin Sonuna Kadar”, **AÜİFD**, XXXI (1989), s. 399-451.

- KIRSCH, Johann Peter, “Regino of Prüm”, **TCE**, XII, 719.
- KIZILTOPRAK, Süleyman, “Türk Askerî Tarihinde Memlûk Sistemi”, **Türkler ve Askerlik**, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 139-182.
- , “Asya ve Kafkaslardan Ortadoğu’ya Memlûk Adayı Kölelerin Ticareti ve Köle Ticaret Yolları”, **Esnaf ve Ekonomi Semineri Bildirileri, I**, İstanbul 2003, s. 153-164.
- , “Memlûk”, **DİA**, XXIX, 87-90.
- KİNDÎ, Muhammed b. Yûsuf, **Ahbâru kudâtı Mısır**, thk. Muhammed Hasan Muhammed Hasan İsmail – Ahmed Ferid el-Mezîdî, Beyrut 2003.
- , **Kitâbü’l-Vülât**, thk. Hüseyin Nassâr, Beyrut 1959.
- Kitâbü’l-‘uyûn ve’l-hadâ’ik fî ahbâri’l-hakâ’ik**, ed. Michael Jan de Goeje – Pieter de Jong, Lugduni Batavorum 1869.
- KİTAPÇI, Zekeriya, **Kuzey Türk Kavimleri Arasında İslâmiyet**, Konya 2005.
- , **Ortadoğu’da Türk Askerî Varlığının İlk Zuhuru**, İstanbul 1987.
- KMOSKO, Michael, “Araplar ve Hazarlar”, çev. A. Cemal Köprülü, **TM**, III (1926-1933), s. 133-155.
- KOÇAK, A. Yaşar, “Şair Câriyeler”, **Şarkiyat Mecmuası**, 9 (2006), s. 35-44.
- KONSTANTINOS PORPHYROGENNETOS, **De administrando imperio**, ed. Gyula Moravcsik, İng. çev. Romilly James Heald Jenkins, Washington 1967.
- KOŞEVAR, V. G., “VII. – XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Numizmatik Belgeler-I”, çev. Cengiz Buyar, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 15 (2006), s. 63-73.
- , “VII. – XII. Yüzyıllar Arası Yedisu Vadisindeki Ticari İlişkiler Hakkında Yeni Numizmatik Belgeler-II”, çev. Cengiz Buyar, **Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 16 (2006), s. 79-88.
- KOVALEV, Roman K., “What Does Historical Numismatics Suggest about the Monetary History of Khazaria in the Ninth Century? -Question Revisited”, **AEMAE**, 13 (2004), s. 97-129.

- KOVALEV, Roman K. – Alexis C. Kaelin, “Circulation of Arab Silver in Medieval Afro-Eurasia”, **History Compass**, V/2 (2007), s. 560-580.
- KÖLBING, Eugen, **The Romance of Sir Beues of Hamtoun**, London 1885.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, “Âzâd”, **İA**, II, 83-85.
- KRAÇKOVSKIY, İgnatıy Yulianoviç, **İzbranniye Soçineniya, Tom. IV: Arabskaya Geografiçeskaya Literatura**, Moskva – Leningrad 1957.
- KRAMERS, Johannes Heindrick, **İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret**, çev. Ömer Rıza Doğrul, İstanbul 1934.
- , “Coğrafya”, **İA**, III, 202-220.
- KUCUR, Sadi S., “İbn Hassûl”, **DİA**, XX, 29.
- KULAT, Mehmet Ali, “İstanbul’un Fethini Müjdeleyen Hadisin Değerlendirilmesi”, **Diyanet İlmî Dergi**, XXXVII/2 (2001), s. 5-24.
- KUMEKOV, Bolat, “Kimekler”, çev. D. Moldabayeva, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 767-775.
- KURAT, Akdes Nimet, **Peçenek Tarihi**, İstanbul 1937.
- , **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1972.
- , **Rusya Tarihi: Başlangıçtan 1917’ye Kadar**, Ankara 1999⁴.
- , “Kuteybe bin Müslim’in Hvârizm ve Semerkand’ı Zabtı (Hicrî 93-94-Milâdî 712)”, **DTCFD**, VI/5 (1948), s. 385-430.
- KURBATOV, Helif, “İdil-Çulman (Volga-Kama) Boylarında Ele Geçen Runik Kitabeler”, çev. Halil Açıkgöz, **TDA**, 88 (1994), s. 104-113.
- KURT, Hasan, **Türk-İslâm Dönemine Geçişte Tahiroğulları**, Ankara 2002.
- , **Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhârâ Örneği)**, Ankara 1998.
- , “Sâmânoğulları Hükümdarı İsmail b. Ahmed’in Hakimiyet Mücadelesi”, **AÜİFD**, XLV/1 (2004), s. 1-13.
- KURTULUŞ, Rıza, “Hudûdü’l-âlem”, **DİA**, XVIII, 304.
- KUTLUER, İlhan, “Belhî, Ebû Zeyd”, **DİA**, V, 412-414.
- KÜÇÜKAŞÇI, Mustafa Sabri, “Anadolu’da Arap-Bizans Mücadelesi ve “Sâife” Seferleri”, **TKİD**, 2 (2000), s. 9-30.

- , “Savâif”, **DİA**, XXXVI, 185-186.
- LABIB, Subhi Y., “Capitalism in Medieval Islam”, **The Journal of Economic History**, XXIX/1 (1969), s. 79-96.
- LAMANSKIY, Vladimir İ., **O Slavyanah v Maloy Aziy, v Afrike i v İspaniy**, Sankt Peterburg 1859.
- LANE, Edward William, **An Arabic-English Lexicon**, I-VI, VIII, Beyrut 1968².
- LEMERLE, Paul, **Bizans Tarihi**, çev. Galip Üstün, İstanbul 1994.
- Letopis Nestora**, ed. İ. Glazunova, Sankt Peterburg 1903.
- Letopis po İpatskomu Spisku**, ed. Arheografiçeskoy Kommissiy, Sankt Peterburg 1871.
- LEVTCHENKO, M. V., **Kuruluşundan Yıkılışına Kadar Bizans Tarihi**, çev. Maide Selen, İstanbul 2007.
- LEWICKI, Tadeusz, “Mağjars, Mağjaristân”, **EI²**, V, 1010-1024.
- LEWIS, Bernard, **Ortadoğu: İki Bin Yıllık Ortadoğu Tarihi**, çev. Selen Y. Kölay, Ankara 2007⁵.
- , **Tarihte Araplar**, çev. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 2009⁵.
- LIGETI, Lajos, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, Ankara 1998².
- LOGAN, F. Donald, **The Vikings in History**, London – New York 1992.
- LOMBART, Maurice, **İslamın Altın Çağı: İlk Zafer Yıllarında İslam**, çev. Nezih Uzel, İstanbul 2002.
- MACARTNEY, Carlile A., **Hungary: A Short History**, London 1962.
- , “The Petchenegs”, **SEER**, VIII/23 (1929), s. 342-355.
- , “The Eastern Auxiliaries of the Magyars”, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1 (1969), s. 49-58.
- MACHÁČEK, Jiří, “Great Moravian State – A Controversy in Central European Medieval Studies”, **Studia Slavica et Balcanica Petropolitana**, XI/1 (2012), s. 5-26.
- MAKDİSÎ, Mutahhar b. Tâhir, **el-Bed’ ve’t-târîh**, I-II, haş. Halîl İmrân el-Mansûr, Beyrut 1998.

- MAKDÎSÎ el-BEŞŞÂRÎ, **Ahsenü't-tekâsîm**, ed. Michael Jan de Goeje, Lugduni Batavorum 1877.
- MALLORY, James Patrick, **Hint-Avrupalıların İzinde**, çev. Müfit Günay, Ankara 2002.
- MANGALTEPE, İsmail, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, İstanbul 2009.
- MANGO, Maria M., “The Commercial Map of Constantinople”, **DOP**, 14 (2000), s. 189-207
- MÂVERDÎ, **Nasîhatü'l-mülûk**, çev. Mustafa Sarıbıyık, **Siyaset Sanatı**, İstanbul 2004.
- , **el-Ahkâmü's-sultâniyye**, çev. Ali Şafak, **İslâm'da Devlet ve Hilâfet Hukuku**, İstanbul 1994.
- MAVOR, James, **An Economic History of Russia**, I, London – Toronto 1914.
- MEHMEDOĞLU, Aliev Saleh, “Hürremiyye”, **DİA**, XVIII, 500-501.
- MERÇİL, Erdoğan, **Selçuklular Zamanında Dîvân Teşkilâtı (Merkez ve Eyalet Dîvânları)**, İstanbul 2015.
- , **Afganistan ve Hindistan'da Bir Türk Devleti Gazneliler (Siyaset, Teşkilât, Kültür)**, İstanbul 2014.
- , **Gazneliler Devleti Tarihi**, Ankara 1989.
- , **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 2011⁶.
- , “Büveyhîler”, **DİA**, VI, 496-500.
- , “Gazneliler Ordusunda Görev Alan Hintliler”, **Belleten**, LXX/259 (2006), s. 833-844.
- , “Gulâm (İran, Hindistan, Anadolu)”, **DİA**, XIV, 180-184.
- , “Karategin Ailesi”, **TKA**, XXV/1 (1987), s. 1-16.
- , “Mahmûd-ı Gaznevî”, **DİA**, XXVII, 362-365.
- , “Sâmânî Devleti'nde Türkler'in Rolü”, **TD**, 35 (1994), s. 253-266.
- , “Sebüktegin'in Pendnâmesi (Tanıtma, Farsça Metin ve Türkçeye Tercümesi)”, **İTED**, VI/1-2 (1975), s. 203-233.
- , “Simcûrîler I: Simcûr ed-Devâti”, **TD**, 32 (1979), s. 71-88.
- MES'ÛDÎ, **et-Tenbîh ve'l-işrâf**, Kahire 2009.

- , **Mürüçü’z-zeheb**, I-IV, thk. ‘Afif Nâif Hatum, Beyrut 2010².
- MEZ, Adam, **Onuncu Yüzyılda İslâm Medeniyeti: İslâm’ın Rönesansı**, çev. Salih Şaban, İstanbul 2000.
- , “Ortazaman Türk-İslam Dünyasında Köleler”, çev. Cemal Köprülü, **Ülkü**, XI/63 (1937), s. 216-224.
- MIKKELSEN, Egil, “Islam and Scandinavia during the Viking Age”, **Byzantium and Islam in Scandinavia: Acts of a Symposium at Uppsala University June 15-16 1996**, Göteborg 1998, s. 39-51.
- , “The Vikings and Islam”, **The Viking World**, ed. Stefan Brink, London – New York 2008, s. 543-549.
- MINORSKY, Vladimir F., **A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries**, Cambridge 1958.
- , “Tamîm ibn Bahr’s Journey to the Uyghurs”, **BSOAS**, XII/2 (1948), s. 275-305.
- MİŞİN, Dimitri E., **Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekovye**, Moskva 2002.
- MORRISON, William Douglas, **The Jews under Roman Rule**, New York 1890.
- MOVSĒS KHORENATS’I, **Hayoc’ Patmut’iwn**, Azer. çev. Ziya Bünyadov, Türk. çev. Yusuf Gedikli, **Alban Tarihi**, İstanbul 2006.
- MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “İbn Fadlân”, **DİA**, XIX, 477-479.
- MUTÇALI, Serdar, **Arapça-Türkçe Sözlük**, İstanbul 1995.
- NÂSİR-ı HÜSREV, **Sefernâme**, çev. Abdülvehap Tarzi, İstanbul 1950.
- NECEF, Ekber N., **Karahanlılar**, İstanbul 2005.
- NERŞAHÎ, **Târîh-i Buhârâ**, çev. Erkan Göksu, Ankara 2013.
- NIKEPHOROS, **Historia Syntomos**, İng. çev. Cyril Mango, **Short History**, Washington 1990.
- NIKOLOV, Angel, “Making a New Basileus: The Case of Symeon of Bulgaria (893-927) Reconsidered”, **Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence**, I, ed. M. Salamon – M. Woloszyn – A. Musin – P. Špehar – M. Hardt – M. P. Kruk – A.

Sulikowska-Gąska, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2012, s. 101-108.

NİZÂMÜLMÜLK, **Siyâsetnâme**, thk. ve çev. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1999.

NOONAN, Thomas S., “Medieval Islamic Copper Coins from European Russia and Surrounding Regions: The Use of the Fals in Early Islamic Trade with Eastern Europe”, **JAOS**, XCIV/4 (1974), s. 448-453.

Novgorodskaya Pervaya Letopis, ed. A. N. Nasonov – M. N. Tihomirov, Moskva – Leningrad 1950.

NOVOSELTSEV, Anatoliy P., “Vostoçniye İstoçniki o Vostoçnih Slavyanah i Rusi VI-IX vv.”, **Drevnerusskoye Gosudarstvo i Ego Mejdunarodnoye Znaçeniye**, ed. V. T. Paşuto – L. V. Çerepnina, Moskva 1965, s. 355-419.

ODABAŞI, Fatma, “Yezîd b. Mühelleb”, **DİA**, XLIII, 522-523.

OIKONOMIDES, Nikolaos, “Prisoners, Exchanges of”, **ODB**, III, 1722.

ORKUN, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, Ankara 2011³.

—————, **Peçenekler**, İstanbul 1933.

OSTROGORSKY, George, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. Fikret İşıltan, Ankara 1999⁵.

—————, “Byzantium and South Slavs”, **SEER**, XLII/98 (1963), s. 1-14.

OZANSOY, Esin, “Bizans’da Isaurion’ların Ekloga’sına Göre Medeni Hukuk”, **Anadolu Araştırmaları**, 12 (1990), s. 183-202.

ÖGEL, Bahaeddin, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 2003⁵.

ÖĞÜT, Salim, “Ebû Yûsuf”, **DİA**, X, 260-265.

ÖZAYDIN, Abdülkerim, “Arrân”, **DİA**, III, 394-395.

—————, “Bağdat (Kültür ve Medeniyet)”, **DİA**, IV, 437-441.

—————, “Bece”, **DİA**, II, 285-286.

—————, “el-Bed’ ve’t-târîh”, **DİA**, V, 289-290.

—————, “Belâtüşşühedâ”, **DİA**, V, 391-392.

—————, “Ezrakî, Ebü'l-Velîd”, **DİA**, XII, 68-69.

—————, “Hac (Tarihçe)”, **DİA**, XIV, 399-400.

—————, “Humeyd b. Kahtabe”, **DİA**, XVIII, 355-356.

- , “İbnü'l-Esîr, İzzeddin”, **DİA**, XXI, 26-27.
- , “el-Kâmil”, **DİA**, XXIV, 281-283.
- , “Muktedir-Billâh”, **DİA**, XXXI, 144-145.
- , “Müktefî-Billâh”, **DİA**, XXXI, 534-536.
- , “Türk (Türkler'in İslâmiyet'i Kabulü)”, **DİA**, XLI, 474-480.
- ÖZCAN, Abdülkadir “Âteş-i Rûmî”, **DİA**, IV, 57.
- ÖZCAN, Altay Tayfun, **Hazar Hakanlığı Bizans İmparatorluğu İlişkileri**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2005.
- ÖZCAN, Azmi, “Kandehar”, **DİA**, XXIV, 293-294.
- , “Mültan”, **DİA**, XXXI, 548-549.
- , “Sind”, **DİA**, XXXVII, 242-244.
- ÖZDEMİR, Mehmet Nadir, **İslâm'ın İlk Döneminde Kölelik, Abbasilerin İlk Yüzyılı**, İstanbul 2006.
- , “Abbasi Halifesi Mu'tasım'ın Ordusunda Bulunan Türklerin “Köle” Olup Olmadığı Meselesi”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 18 (2005), s. 211-230.
- , “Sakâlibe Unsuru ve İslâm Dünyasına Girişi -İslâm Kaynaklarına Göre-”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, XI/1 (2011), s. 89-108.
- ÖZDEMİR, Mehmet, **Endülüs Müslümanları**, II, Ankara 1997.
- , “Ebû Ubeyd el-Bekrî”, **DİA**, X, 247-248.
- ÖZEL, Ahmet, **İslâm Hukukunda Ülke Kavramı Dârulislâm Dârulharb**, İstanbul 2011⁶.
- , “İslâm Hukukunda Ülke Kavramı ve Düşman Ülkelerle Ticarî İlişkiler”, **I. Uluslararası İslam Ticaret Hukukunun Günümüzdeki Meseleleri Kongresi Bildirileri**, Konya 1997, s. 152-177.
- , “İslam'da ve Günümüzde Devletler Hukukunda Savaş Esirleri”, **İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi**, 1 (2003), s. 105-122.
- , “Dârülharp”, **DİA**, VIII, 536-537.

- , “Dârüssulh”, **DİA**, IX, 5-6.
- ÖZGÜDENLİ, Osman Gazi, “Mâverâünnehir”, **DİA**, XXVIII, 177-180.
- , “Nişâbur”, **DİA**, XXXIII, 149-151.
- , “Rey”, **DİA**, XXXV, 40-41.
- , “Sîstan”, **DİA**, XXXVII, 274-276.
- , “Taberistan”, **DİA**, XXIX, 322-323.
- ÖZKUYUMCU, Nadir, “İfrîkiye”, **DİA**, XXI, 515-516.
- PAPP, Sandor, “Slovakya”, **DİA**, XXXVII, 337-339.
- PARRY, Vernon J., “İslâm’da Harb Sanatı”, çev. Erdoğan Merçil – Salih Özbaran, **TD**, 28-29 (1974), s. 193-218.
- PIPES, Daniel, **Slave Soldiers and Islam, The Genesis of a Military System**, New Haven – London 1981.
- , “Turks in Early Muslim Service”, **TUBA**, 2 (1978), s. 85-96.
- PIRENNE, Henri, **Hz. Muhammed ve Charlemagne**, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Ankara 2006².
- , **Ortaçağ Avrupasının Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul, 2005.
- , **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, İstanbul 2005⁵.
- POURSHARIATI, Parvaneh, **Decline and Fall of the Sasanian Empire, The Sasanian-Parthian Confederacy and the Arab Conquest of Iran**, London 2008.
- PRITSAK, Omeljan – Anthony Cutler, “Cherson”, **ODB**, I, 418-419.
- PRITSAK, Omeljan, **The Origins of the Old Rus’ Weights and Monetary Systems: Two Studies in Western Eurasian Metrology and Numismatics in the Seventh to Eleventh Centuries**, Cambridge 1998.
- , “The Name of the Third Kind of *Rus* and of Their City”, **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, 1-2 (1967), s. 2-9.
- , “Türk-Slav Ortak Yaşamı: Güneydoğu Avrupa’nın Türk Göçebeleri”, çev. Osman Karatay, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 509-520.

- , “Rusların Kökeni”, çev. M. Bilal Çelik, **Omeljan Pritsak Armağanı**, ed. Mehmet Alpargu – Yücel Öztürk, Sakarya 2007, s. 41-66.
- PSELLOS, **Khronographia**, İng. çev. E. R. A. Sewter, Türk. çev. Işın Demirkent, **Mikhail Psellos’un Khronographia’sı**, Ankara 1992.
- Pskovskaya Letopis**, ed. Mihail Pogodin, Moskva 1837.
- PTOLEMAIOS, **Geographia**, I, ed. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lisiae 1843.
- RAPOPORT, Semen, “Mohammedan Writers on Slavs and Russians”, **SEER**, VIII/22 (1929), s. 80-98.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia**, ed. Moritz Eduard Pinder – Gustav Parthey, Berolini 1860.
- REGINO PRUMIENSIS, **Reginonis abbatis prumiensis Chronicon**, recognovit Fridericus Kurze, Hannoverae 1890.
- RIASANOVSKY, Nicholas V., “The Norman Theory of the Origin of the Russian State”, **Russian Review**, XVII/1 (1947), s. 96-110.
- RIVEROS, José Marín, **La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas**, Valparaíso 2010.
- RODINSON, Maxime, “İslam Dünyasında İktisat Tarihi ve Sosyal Sınıfların Tarihi”, çev. Bahaeddin Yediyıldız, **Belleten**, LIII/207-208 (1989), s. 883-901.
- ROOS, William, “The Swedish Part in the Viking Expeditions”, **EHR**, VII/26 (1892), s. 209-223.
- ROSENTHAL, Franz, **İslam’da Özgürlük Kavramı**, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2000.
- , **A History of Muslim Historiography**, Leiden 1968².
- RUNCIMAN, Steven, **A History of the First Bulgarian Empire**, London 1930.
- , “Orta Çağların Başlarında Avrupa ve Türkler”, **Belleten**, VII/25 (1943), s. 45-57.
- SÂBÎ, Hilâl b. Muhassin, **Rüsümü dâri’l-hilâfe**, thk. Mîhâil Avvâd, Beyrut 1986.
- SAHİLLİOĞLU, Halil, “Dinar”, **DİA**, IX, 352-355.

- SALMAN, Hüseyin, “Çin İmparatorluğu’nun Batı Ülkelerine Karşı Tesis Ettiği Askeri Hat (Dört Garnizon)”, **Belleten**, LIV/211 (1990), s. 921-935.
- SAMUR, Sebahattin, “Nerşahî”, **DİA**, XXXII, 562-563.
- SARIÇAM, İbrahim, “İbrâhim b. Mehdî”, **DİA**, XXI, 320-321.
- SAVAGE, Elizabeth, “Berbers and Blacks: Ibadî Slave Traffic in Eighth-Century North Africa”, **JAH**, XXXIII/3 (1992), s. 351-368.
- SAYAN, Yüksel, “Serahs”, **DİA**, XXXVI, 539-542.
- SAYAR, Süleyman, “Makdisî, Mutahhar b. Tâhir”, **DİA**, XXVII, 432-434.
- SCHACHT, Joseph, “The Kitâb al-târih of Halîfa b. Hayyât”, **Arabica**, XVI/1 (1969), s. 79-81.
- SEELEY, Frank Friedeberg, “Russia and Slave Trade”, **SEER**, XXIII/62 (1945), s. 126-136.
- SHORT, William R., **Icelanders in the Viking Age: The People of the Sagas**, North Carolina – London 2010.
- SHUMWAY, Edgar S., “Freedom and Slavery in Roman Law”, **The American Law Register (1898-1907)**, IL/12 (1901), s. 636-653.
- SIDDIQUI, İqtidar Husain, “Gurlular”, **DİA**, XIV, 207-211.
- SÎRÂFÎ, Ebû Zeyd el-Hasan b. Yezîd, **Zeylû Ahbârü’s-Sîn ve’l-Hind**, çev. Ramazan Şeşen, **Doğu’nun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri**, İstanbul 2012.
- SİVRİOĞLU, Ulaş Töre, “Pehlevice (Orta Farsça) Bir Tarihî Coğrafya Metni: Şahrestânîhâ İ Ērânşahr”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, I/3 (2014), s. 1-27.
- SKYLITZES, **Synopsis Historion**, İng. çev. John Wortley, **A Synopsis of Byzantine History 811-1057**, Cambridge 2010.
- STARK, Sören, “Hükümdarlık Topraklarında Sanat: Bizans, İran ve Çin Arasında Kalan Türklere Ait Yerleşim Bölgelerinde Lüks Malların Birikimi ve Üretimi (Yakl. 550-750)”, **Ötüken’den İstanbul’a Türkçenin 1290 Yılı (720-2010) (3-5 Aralık 2010 İstanbul) Bildiriler**, İstanbul 2011, s. 53-76.

- STAVISKY, Boris Y., “İpek Yolu ve İnsanlık Tarihindeki Önemi”, çev. Mehmet Tezcan, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 222-233.
- ŠTEFAN, Ivo, “Great Moravia, Statehood and Archaeology The ‘Decline and Fall’ of One Early Medieval Polity”, **Studien zur Archäologie Europas**, 14 (2011), s. 333-354.
- SÜLEYMAN et-TÂCİR, **Ahbârü’s-Sîn ve’l-Hind**, çev. Ramazan Şeşen, **Doğu’nun Kalbine Seyahat: Çin ve Hind Ülkeleri Hatıraları ve İlaveleri**, İstanbul 2012.
- SÜMER, Faruk, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1999⁵.
- , **Eski Türklerde Şehircilik**, Ankara 2006².
- , “Abbasiler Tarihinde Orta Asyalı Bir Prens Afşin”, **Bellekten**, LI/200 (1987), s. 651-666.
- , “Kimek”, **DİA**, XXVI, 25-26.
- SÜYÛTÎ, **Târîhu’l-hulefâ**, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Saydâ 2009.
- ŞAFAK, Ali, “Bağy”, **DİA**, IV, 451-452.
- ŞAKFE, Muhammed Fehr, “İslâm Hukukunda İşçinin Hakları”, çev. Servet Armağan, **İTED**, VIII/1-4 (1984), s. 163-176.
- ŞAN, Erman, **Moskova Rusyası İle Kazan Hanlığı İlişkileri (Şah Ali Döneminde: 1516-1552)**, MSGSÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2008.
- , “Ortaçağ İslâm Kaynaklarında Tuna Bulgarları İçin Kullanılmış Olan Etnonimler (Kronolojik Bir Değerlendirme)”, **Bellekten**, LXXIX/284 (2015), s. 49-72.
- , “Mesleme b. Abdümelik Tarafından 717 Yılında Fethedilen Medînetü’s-Sakâlibe’nin Konumuna Dair”, **Prof. Dr. Erdoğan Merçil’e Armağan**, ed. Emine Uyumaz – Muharrem Kesik – Aydın Usta – Cihan Piyadeoğlu, İstanbul 2013, s. 71-83.
- , “D. E. Mişin: Sakaliba (Slavyane) v İslamskom Mire v Ranneye Srednevekove”, **TD**, 52 (2010), s. 203-212.

—————, “J. M. Riveros: La Crónica de Monemvasía. Texto y contexto: Una revisión a partir de revalorización de fuentes hispanas”, **MJH**, III/1 (2013), s. 283-288.

ŞEMSEDDİN SÂMÎ, **Kāmûs-ı Türkî**, İstanbul 1317.

ŞEŞEN, Ramazan, **İslam Medeniyeti Tarihi**, İstanbul 2013.

—————, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı**, İstanbul 1998.

—————, **İbn Fazlân: Seyahatnâme**, İstanbul 1995.

—————, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Ankara 2001².

—————, “Eski Arablar’a Göre Türkler”, **TM**, XV (1968), s. 12-36.

—————, “İpek Yolunda Buhara-Semerkant-Kaşgar’dan Geçen Ana Yolun Önemi”, **Dünden Bugüne İpek Yolu**, İstanbul 2008, s. 65-69.

—————, “Câhiz”, **DİA**, VII, 20-24.

—————, “İbn Havkal”, **DİA**, XX, 34-35.

TABAKOĞLU, Ahmet, **İslam ve Ekonomik Hayat**, Ankara 2003.

TABERÎ, Muhammed b. Cerîr, **Târîhu’l-ümem ve’l-mülûk**, VI-X, thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrâhim, Kahire 1971-1976².

TANERİ, Aydın, “Gürgenç”, **DİA**, XIV, 321-323.

TAŞAĞIL, Ahmet, **Gök-Türkler**, Ankara 1995.

—————, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, Ankara 2004.

—————, **Kök Tengri’nin Çocukları (Avrasya Bozkırlarında İslam Öncesi Türk Tarihi)**, İstanbul 2013.

—————, “Hazarlar”, **DİA**, XVII, 116-120.

—————, “İdil Bulgar Hanlığı”, **DİA**, XXI, 472-474.

—————, “Mangışlak”, **DİA**, XXVII, 569-570.

—————, “Sakâlîbe”, **DİA**, XXXVI, 3-4.

—————, “Talas Savaşı”, **DİA**, XXIX, 501.

TENÛHÎ, Ebû Ali, **Nişvârü’l-muhâdara ve ahhârü’l-müzâkere**, I-II, thk. Mustafa Hasaneyn Abdülhâdî, Beyrut 2004.

TERZİ, Mustafa Zeki, “Gulâm (Emeviler, Abbâsîler, Mısır-Endülüs)”, **DİA**, XIV, 178-180.

The Russian Primary Chronicle: Laurentian Text, ed. ve İng. çev. Samuel H. Cross – Olgerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953.

THEOPHANES, **Khronographia**, İng. çev. Cyril Mango – Roger Scott, **The Chronicle of Theophanes Confessor**, Oxford 1997.

THOMSEN, Vilhelm Ludvig Peter, **The Relations between Ancient Russia and Scandinavia and The Origin of the Russian State**, Oxford – London 1877.

THULIN, Alf, “The Third Tribe of the Rus”, **Slavia Antiqua**, 25 (1978), s. 99-139.

THURBORG, Märit, “Regional Economic Structures: An Analysis of the Viking Age Silver Hoards from Oland, Sweden”, **World Archaeology**, XX/2, (1988), s. 302-324.

To Eparkhikon Biblion, İng. çev. Edwin Hanson Freshfield, **Roman Law in the Later Roman Empire**, Cambridge 1938.

TOGAN, Ahmet Zeki Velidî, **Umumî Türk Tarihi’ne Giriş**, İstanbul 1981³.

———, **Tarihte Usûl**, İstanbul 1985⁴.

———, **Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili**, İstanbul 1982².

———, “İbn Al-Fakih’in Türklere Ait Haberleri”, **Belleten**, XII/45 (1948), s. 11-16.

TOLMACHEVA, Marina A., “İstahrî”, **DİA**, XXIII, 203-205.

———, “Makdisî, Muhammed b. Ahmed”, **DİA**, XXVII, 431-432.

TOMAR, Cengiz, “İbnü’l-Fakih”, **DİA**, XXI, 38-39.

TOTH, William, “The Christianization of the Magyars”, **Church History: Studies in Christianity and Culture**, XI/1 (1942), s. 33-54.

TUDELALI BENJAMIN, **Sefer**, çev. Nuh Arslantaş, **Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri**, İstanbul 2001.

TUNCEL, Metin, “Ereğli (Konya Ereğlisi)”, **DİA**, XI, 290-292.

- TURABÎ, Ahmet Hakkı, “İlk Koro Kurucusu ve Şefi İbrâhim el-Mevsilî (ö. 804)”, **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, V/1 (2005), s. 177-193.
- TUTAR, Adem, “İslam Tarihinde Hac İbadetinin Ortaya Çıkışı ve Hz. Muhammed’in Hac Emirliğini Tesisi”, **Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 6 (2001), s. 75-85.
- TÜLÜCÜ, Süleyman, “Mervân b. Ebû Hafsa”, **DİA**, XXIX, 229-230.
- USTA, Aydın, **Şamanizmden Müslümanlığa Türklerin İslamlaşma Serüveni (Sâmâniler Devleti 874-1005)**, İstanbul 2007.
- , “İslama Geçiş Sürecinde Türk Askerî Teşkilatında Gûlam ve İktâ”, **Türkler ve Askerlik**, ed. Süleyman Kızıltoprak, İstanbul 2009, s. 45-70.
- , “Ortaçağ İslam Dünyasının Kuzey Ülkeleriyle Münasebetleri (IX.-XIII. Yüzyıllar Arası Dönemde)”, **TDA**, 170 (2007), s. 221-240.
- , “Taklid”, **DİA**, XXIX, 465-467.
- UTBÎ, Muhammed b. Abdülcebbar, **Kitâbü’l-Yemînî**, İng. çev. James Reynolds, **The Kitab-i-Yamini**, London 1858.
- ÜÇOK, Bahriye, **İslâm Tarihi: Emevîler - Abbasîler**, Ankara 1968.
- ÜLGEN, Pınar, **Ortaçağ Avrupasında Kölelik-Toplum ve Hukuk**, İstanbul 2013.
- VÁSARY, István, **Eski İç Asya’nın Tarihi**, çev. İsmail Doğan, İstanbul 2007.
- VASILIEV, Alexander A., **Vizantiya i Arabı: Politiceskiya Otnoseniya Vizantii i Arabov za Vremya Amoriyskoy Dinastii**, Sankt Peterburg 1900.
- , “The Second Russian Attack on Constantinople”, **DOP**, 6, (1951), s. 163-225.
- , **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, I, çev. Arif Müfid Mansel, Ankara 1943.
- , **The Russian Attack on Constantinople in 860**, Cambridge 1946.
- VASMER, Max, **Etimologiceskiy Slovar Russkogo Yazıka**, IV, Moskva 1987².
- VERNADSKY, George, **Political and Diplomatic History of Russia**, Boston 1936.
- WAFÎ, Ali Abdu’l-Wahid, “İslâmiyete Göre Kölelik”, çev. Kemal Işık, **AÜİFD**, IX (1961), s. 207-212.

- WATT, William Montgomery, **İslâm Avrupa'da**, çev. Hulusi Yavuz, İstanbul 2003³.
- WELLHAUSEN, Julius, **Arap Devleti ve Sukutu**, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1963.
- WENSINCK, Arent Jan, "Memlûk", **İA**, VII, 688-689.
- YA'KÛBÎ, **Kitâbü'l-Büldân**, thk. Muhammed Emîn Dannâvî, Beyrut 2002.
- , **Târîhu'l-Ya'kübî**, I-II, thk. Halîl el-Mansûr, Beyrut 2002².
- YAKUBOVSKIY, Aleksandr Yu., "Gazneli Mahmud: Gazne Devletinin Menşei ve Karakteri Meselesine Dair", **Ülkü**, XII/72 (1939), s. 505-511.
- YÂKÛT el-HAMEVÎ, **Mu'cemü'l-büldân**, I-V, Beyrut 1977.
- YAMAN, Ahmet, "Zimmî (Fıkıh)", **DİA**, XLIV, 434-438.
- YAZICI, Nesimi, "İlk Türk-İslâm Devleti: İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (VII-XV. y.y.)", **Diyanet İlmî Dergi**, XXIX/1 (1993), s. 57-69.
- YAZICI, Tahsin, "Deylem", **DİA**, IX, 263-265.
- , "Gîlân", **DİA**, XIV, 68-69.
- , "İspehbed", **DİA**, XXIII, 176-177.
- YAZILITAŞ, Nihat, "Fâtımî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, 18 (2005), s. 189-210.
- YILDIZ, Hakkı Dursun, **İslâmiyet ve Türkler**, İstanbul 2011⁴.
- , "Abbasîler Devrinde Türk Kumandanları: el-Afşin Haydar b. Kâvûs", **TED**, 4-5 (1973-1974), s. 1-22.
- , "Sâc-Oğulları: Siyasî ve Askerî Tarihleri", **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi (Osmanlılar Hariç)**, İstanbul 1999, s. 61-72.
- , "Avâsım", **DİA**, IV, 111-112.
- , "Bâbek", **DİA**, IV, 376-377.
- , "Berberîler", **DİA**, V, 478-483.
- , "Ebû Müslim-i Horasânî", **DİA**, X, 197-199.
- , "Fazl b. Yahyâ el-Bermekî", **DİA**, XII, 276.
- YILMAZ, Saim, **Mutazid ve Müktefi Döneminde Abbâsîler**, İstanbul 2006.
- YİĞİT, İsmail, "Ribât", **DİA**, XXXV, 76-79.

- YORULMAZ, Osman, **Geçmişten Günümüze Kanglı Türkleri**, İstanbul 2012.
- YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya, **Ebû'l-Feth Şehristânî: Milel ve Nihal Üzerine Karşılaştırmalı Bir İnceleme ve Mezheplerin Tetkikinde Usûl**, yay. haz. Murat Memiş, Ankara 2002.
- YÜCEL, Muallâ Uydu, **İlk Rus Yıllıklarına Göre Türkler**, Ankara 2007.
- YÜKSEL, Ahmet Turan, **İslâm'ın İlk Döneminde Ticârî Hayat**, İstanbul 1999.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz, "Hazar Kültürü ve Varisleri", çev. Çağatay Bedii, **Belleten**, XXVII/107 (1963), s. 477-483.
- ZEHEBÎ, **Düvelü'l-İslâm**, I, thk. Hasan İsmail Merve – Mahmud el-Arnaut, Beyrut 2006².
- , **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm**, XIII, thk. Ömer Abdüsselâm et-Tedmurî, Beyrut 1997².
- ZEYDÂN, Abdülkerim, **İslâm Hukukuna Giriş**, çev. Ali Şafak, İstanbul 2008.
- , "İslam Hukukuna Göre Zimmiler", çev. Hasan Güleç, **DÜİFD**, 8 (1984), s. 431-440.
- ZORLU, Cem, **Abbasilere Yönelik Dinî ve Siyasî İsyânlar: Ebû Cafer el-Mansur Dönemi**, Ankara 2001.
- ZUCKERMAN, Constantine, "Hazarlarda İkili Yönetimin Kökeni ve Yahudiliğe Geçiş Şartları", çev. Bülent Keneş, **Türkler**, II, Ankara 2002, s. 481-490.
- , "Hazarların Musevîliğe Geçiş Tarihi Üzerine", çev. Osman Karatay, **Hazarlar ve Musevîlik**, ed. Osman Karatay, Çorum 2005, s. 65-122.
- <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000022766>.

ÖZGEÇMİŞ

Erman Şan, 1982 yılında İstanbul Fatih’te doğdu. İlk, Orta ve Lise eğitimini aynı şehirde 1999 yılında tamamladı. 2001 yılında Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’ne girmeye hak kazandı. 2005 yılında Prof. Dr. Gülçin Çandarlıoğlu danışmanlığında “*İtil Bulgarları ve Ruslarla Olan Münasebetleri*” adlı bitirme teziyle lisans eğitimini tamamladı. 2005 yılında aynı üniversitenin Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’nda Yüksek Lisans eğitimine başladı. 2005-2006 yıllarında Genel Türk Tarihi ağırlıklı dersler okuduktan sonra Prof. Dr. Hayrunnisa Alan danışmanlığında hazırladığı “*Moskova Rusyası İle Kazan Hanlığı İlişkileri (Şah Ali Döneminde: 1516-1552)*” adlı teziyle mezun oldu. 2009 yılında adı geçen üniversitede Doktora eğitimine başladı. Aynı yıl Mimar Sinan Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı’na Araştırma Görevlisi olarak atandı. 2010 yılında Doktora Yeterlik Sınavı’nı verdikten sonra Prof. Dr. Hayrunnisa Alan danışmanlığında “*Abbâsî Devleti Döneminde Avrasya’yla Gerçekleştirilen Uluslararası Köle Ticareti (750-945)*” adlı tez konusunu üzerine çalışmalarına başladı. Erman Şan, İngilizce, Rusça, İspanyolca, Arapça ve Gök-Türkçe bilmekte olup Latince, Grekçe ve Farsça üzerindeki çalışmalarını devam ettirmektedir.